

HATÁRÁTLÉPÉSEK

*A doktoriskolák III. nemzetközi konferenciája,
Kolozsvár, 2010. augusztus 26–27.*

Szerkesztették:

Dobos István
Bene Sándor

ISBN 978-963-87595-8-0

Nemzetközi Magyarstudományi Társaság
Budapest, 2011

TARTALOM

Dobos István

Előszó 8

I. NÉPRAJZ ÉS ANTROPOLÓGIA

Szalma Anna-Mária

(Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola)

Oldódó és merev határok – privát fényképek tükrében

(Egy mezőkeszűi asszony privát fotókorpuszának elemzése) 11

Bóna Bernadett

(Debreceni Egyetem

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)

Fizikai határpontok – szimbolikus események:

lakóterbejáratok összetett néprajzi vizsgálata 24

Silling Léda

(Eötvös Loránd Tudományegyetem

Néprajztudományi Doktori Iskola)

A rumai vásár – a Balkán és Közép-Európa határán 32

Ádám Bíborka

(Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola)

Etnikai határátlépések Székelyföldön 40

II. NYELVTUDOMÁNY

Halm Tamás András

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola)

A bennható és mediális igék határvidékén:

mozzanatos igék a magyarban 47

Paweł Kornatowski

(Adam Mickiewicz Tudományegyetem

Nyelvészeteti Intézet)

Új, szinkrón szempont a magyar képzők osztályozására

és kapcsolódó problémák 55

Abu Leila Rita

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola)

Az angol és a magyar nyelvújítás összehasonlító elemzéséről..... 61

Magyari Sára

(Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola)

Az idő nyelvi képe a magyar és román nyelvben..... 68

Bíró Enikő

(Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola)

Nyelvtanulási stratégiák három nyelv határán 74

III. TÖRTÉNETTUDOMÁNY, MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET, ESZMETÖRTÉNET

Cziczka Katalin

(Károli Gáspár Református Egyetem)

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Erdélyi szászok és magyarok kulturális kapcsolatai a 16. században 87

Garadnai Erika

(Miskolci Egyetem)

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek?

Gúnynév és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában 95

Tóth Levente

(University of Helsinki)

Department of Finno-Ugrian Studies)

Szolgából nemes

(Egyházi karrier-lehetőségek a Bethlen család környezetében)..... 102

Vulkán Vera Tünde

(Babeş–Bolyai Tudományegyetem)

Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola)

Mártonffy József cenzori kinevezése 117

Szalisznyó Lilla

(Szegedi Tudományegyetem)

Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék)

„Számadás Hunyady János Historiai Drámájának Nyomtatványiról”:

Kisfaludy Sándor Hunyady János drámájának kiadása és terjesztése 1816-ban 125

Kőmíves Tibor

(Miskolci Egyetem)

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Kassa belső nyelvhatárai a 19. század első felében 134

Gábori Kovács József

(Miskolci Egyetem)

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Pártküzdelmek a Pesti Hírlap körül és ezek hatása

Kemény Zsigmond pályájára 145

IV. IRODALOMTÖRTÉNET

Hanneke Boode

(Rijksuniversiteit, Groningen)

Desperate Housewives or Capricious Women?

A Comparison between the Short Fiction of Margit Kaffka and Katherine Mansfield..... 153

Virágh András

(Károli Gáspár Református Egyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

„Túl” a fantasztikumon

(Megjegyzések Cholnoky Viktor novellisztikájához) 161

Kolta Dóra

(Károli Gáspár Református Egyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Ady tér-, idő- és lélekmezgyéken átívelő költészete 171

Fleisz Katalin

(Debreceni Egyetem

Irodalomtudományi Doktori iskola)

Életet sugárzó halott betűk

(Határhelyzetek Krúdy Gyula prózájában) 178

Kovács Ferenc Dávid

(Eötvös Loránd Tudományegyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Kosztolányi és a századforduló neuraszténia-kultusza..... 184

Németh Ákos

(Pécsi Tudományegyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

„Vigasztalásul útnak indulunk...” –

Határátlépés és kultúraközi közvetítés a két világháború

közötti korszak magyar útirajz-irodalmában 192

Kulin Borbála

(Debreceni Egyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Transzcendens áthallások Illyés Gyula lírájának első évtizedében (1928–1938)..... 198

Liktor Katalin

(Károli Gáspár Református Egyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

„Mi elmegyünk, de a lelkünk itt marad...”:

A „Költözők” határátlépései Reményik Sándor életművében 203

Váradi-Sievers Ildikó

(University of Jyväskylä

Doctoral School of Hungarian Studies)

A kultúrák közötti határok átlépése Kodolányi János

Suomi, a csend országa című útirajzában 209

Fenyvesi Kristóf

(University of Jyväskylä

Doctoral School of Hungarian Studies)

Idegen a Bildung-ban. A határátlépés mint nietzscheánus praxis

és sorsesemény Kerényi Károly életművében 215

Tóth Csilla

(Pécsi Tudományegyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

A narratíva társadalmi-kulturális beágyazottsága:

Identitás, fokalizáció és kontextus Márai Sándor Válás Budán című regényében..... 226

Lajtos Nóra

(Debreceni Egyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Határátlépések Sánta Ferenc Emberavatásában 235

Garami András

(Pécsi Tudományegyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Határsértő apaképek: apaábrázolások Lengyel Péter,

Nádas Péter és Esterházy Péter szövegeiben 242

Marcsek György

(Debreceni Egyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Szó, kép, tér: a határátlépés alakzatai Krasznahorkai László

Seiobo járt odalent című kötetében..... 251

Wolf Zita

(Károli Gáspár Református Egyetem

Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Határátlépések a mesékben 257

V. MEDIÁLIS TEREK – KÉP ÉS SZÖVEG

Nemeh Diana

(Károli Gáspár Református Egyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Könyvekbe menekülő képek:

gondolatok szó és kép viszonyáról Krúdy prózájában 271

Zakariás István

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Látvány és versszöveg közötti dialogikus viszony

Kovács András Ferenc Madonna gyermekkel című versében 275

Adorján Viktor

(Károli Gáspár Református Egyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Improvizáció és rögtönzés 285

Ege Celeste Reinuma

(University of Jyväskylä
Doctoral School of Hungarian Studies)

Film – reflection of society 289

Szűcs Réka

(Pécsi Tudományegyetem
Irodalomtudományi Doktori Iskola)

Mozgás / kép: Interdiszciplináris, intermediális jelenségek Maya Deren,

Nagy József és Szergej Paradzsanov munkásságának tükrében 291

Előszó

Jelen kötet tanulmányai eredetileg előadásként hangzottak el a Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság és a Kolozsvári Egyetem szervezésében „*Határátlépések*” címmel megrendezett III. nemzetközi doktorjelölt konferencián 2010. augusztus 26-27-én Kolozsvárott.

A nagy érdeklődéssel kísért tudományos esemény előzményeként érdemes ezúttal is emlékeztetni arra, hogy elsőként 2005-ben előzte meg doktorjelöltek konferenciája a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust: *A magyarságtudomány műhelyei. Doktoriskolák konferenciája* címmel Budapesten. A rendezvényt hagyományteremtő szándékkal hívtuk létre, s 2008-ban „*A magyarságtudományok önértelmezései*” című konferenciánkkal folytattuk, amelynek anyaga szintén elérhető elektronikus könyv formájában. (<http://mek.oszk.hu/07600/07689>)

A magyarságtudomány kongresszusait előkészítő doktori konferenciák elsődleges célja változtatlanul, hogy elősegítse a Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság szellemi utánpótlásának nevelését. A doktoriskolák konferenciája a magyarságtudomány iránt érdeklődő PhD hallgatók és fiatal kutatók számára rendszeres nemzetközi fórumot kíván biztosítani két kongresszus között. Túlzás nélkül állítható, hogy a nemzetközi tudományos esemény beváltotta a hozzá fűzött reményeket, felerősítette a külföldi hallgatók érdeklődését a hungarológia iránt, s elősegítette a külföldi hungarológiai doktori képzés kiteljesedését, a hazai és külföldi hungarológiai műhelyek tudományközi együttműködését, s nem utolsósorban ösztönzést adott a magyarságtudományi kutatások szemléleti és módszertani megújításához. Ugyanakkor szorosabbá és szervezettebbé tette a Társaság és az egyetemek, illetve az új tudósgenerációk kapcsolatát. A fogadtatás alapján megfogalmazható, hogy a „*Határátlépések*” címmel megrendezett konferenciánk sikerrel vállalt részt a 2011-ben Kolozsvárott megrendezésre kerülő VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szakmai előkészítésében.

A konferencia fő témáját, a „határátlépés” fogalmának jelentését a maga többértelműségében az előadók saját kutatási területükre vonatkoztatva, különböző értelmezési távlatokat érvényesítve ragadták meg. A témaválasztás elsődleges szempontja éppen az volt, hogy a kultúratudományok horizontján minél több kapcsolódási lehetőségeket kínáljon a történettudomány, a néprajz, a nyelvészet, s az irodalomtudomány művelőinek egyaránt. A „határátlépések” jelentése szó szerinti értelemben, a magyarságtudományokra vonatkoztatva nyilvánvaló: a magyar kultúra és nyelv határai nem esnek egybe az államhatárokkal. A közelmúlt kelet-közép európai rendszerváltozásait, s az európai egységesülés folyamatát tekintve elmondható, hogy több határ is megnyílt, s átjárhatóvá vált. A konferencia címe a fogalomnak elsődlegesen nem ezt a kézenfekvő értelemléhetőségét kívánta játékba hozni, de nem törekedett annak kioltására sem. Tudományterületek, nyelvek és kultúrák között húzódó határok kijelölésére, s egyszersmind átlépésére kívánta sarkallni a konferencia a fiatal kutatókat. Az előadók jól érzékelték, hogy a határátlépés felforgató hatású cselekedet, mert magában rejti a kockázat lehetőségét. Ugyanakkor a határhoz kapcsolódó küszöb ígéretet is jelenti, s azzal kecsegtet, hogy átlépve azt, újraalkothatjuk önmagunkat: saját tudmányszakunkra vonatkozóan, s a szó egzisztenciális értelmében egyaránt. E két indíttatás találkozása, a személyes, s a szaktudományos érdekeltség egysége példamutató munkák megszületéséhez járult hozzá az előadásokat követő vitákban, s a dialógus, az eszmecsere meghittebb alkalmain.

A határátlépés fogalmának kiterjedt szakirodalma van, a humán tudományok területén a legnagyobb hatású 20. századi elméleti kérdések egyikének számít. Az antropológia legfontosabb ide vonatkozó felismerése a tudomány, s ezen belül a humán tudományok újraértésére is

vonatköztatható. Távolrágot kell teremtenie az embernek önmagától, hogy önmagát másikként, másként szemlélhesse. Az önmagára találásnak az előfeltétele a távolrágteremtés. Az előadók felismerték, hogy a magyarságtudományra, s kutatójának helyzetére is érvényes lehet ez az összefüggés. Más távlat, a másik távlata szükséges ahhoz, hogy a magyarságtudomány folyamatosan létrehozza, újjá teremtsé önmagát.

A konferencia igazolta azt a várokozásunkat, hogy a tudományos kutatás amennyiben eseményé válik, képes határokat képlékennyé változtatni, átjárhatóvá tenni. A tudományos ötletek találkozásának, kereszteződésének alkalma volt a kolozsvári tanácskozás, ahol a határ átlépésére helyeződött a hangsúly. A határ így olyan küszöbbé vált, amely nem elválaszt, hanem összekapcsol. Az áthidalhatatlan ellentétek helyére a fokozati különbségek kerültek, s így a kölcsönösség új formái számára nyílt esély és lehetőség.

A könyvben olvasható tanulmányokból az is kiderülhet, hogy korántsem magától értetődő, milyen határok léteznek. Hol húzódik a határ tudomány és politika, tudomány és etika között, a művészeteken belül szó, kép és hang között? Mint látható, a tanulmányok szerzői sokféle távlatot nyitnak a határátlépés fogalmának értelmezésére. Az elméleti és módszertani különbségek aligha szüntethetők meg, ugyanakkor a rögzített határok értelmezés révén küszöbbé változhatnak az egyes tudományszakok között. Az sem kétséges, hogy ami az egyik kutató számára elérhetetlen határ, az a másiknak átlépésre invitáló küszöb. Sokféle határ van a magyarságtudományokon belül, s azokon kívül is, amelyeket immár időszerű volna küszöbként érzékelni. Jelen kötetet ennek szellemében ajánljuk az olvasó figyelmébe.

Dobos István

I. Néprajz és antropológia

Oldódó és merev határok – privát fényképek tükrében
Egy mezőkeszüi asszony privát fotókorpuszának elemzése*

1. Bevezetés. Források, hipotézisek

Tanulmányomban egy mezőkeszüi asszony (H.E.) privát fényképkorpuszának elemzésére vállalkozom. Az elemzés része egy nagyobb lélegzetű kutatásnak (doktori kutatásomnak), melynek homlokterében a fénykép(használat) áll a mindennapi életben, különös tekintettel az alábbi kérdésekre: a fénykép és az egyén, a fénykép és a társadalom, a fénykép és a történelem, a fényképez(ke)dés mint ritualizált viselkedés, a fénykép(használat) mint kommunikáció, a fénykép(ezés) funkciói, a fénykép mint (vizuális) lehetséges (auto)biográfia. A most bemutatott elemzéshez a következő forrásokat használtam fel: H.E. fotókorpusza (a H.E. háztartásában a kutatás pillanatában fellelhető összes, azaz 799 fénykép, a hozzájuk tartozó feliratokkal), a fotók tárgyi kontextusa valamint több interjú (félleg strukturált élettörténet-interjú, interjú az általános fényképhasználatról, fényképek egyenkénti értelmezése az előzetesen beszkenelt fotók mentén).

1.1 Általános hipotézisek

Doktori kutatásom főbb hipotézisei, melyeket az itt bemutatott kutatás is alátámaszt, a következők.

Az egyéni fényképkorpusz felfogható mint vizuális, (auto)biografikus narratívum. A kérdést egyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk: az egyén birtokában levő privát fényképek vizsgálata által (is) alkothatunk egy bizonyos „képet” az illető személyről, az egyén megismeréséhez privát fényképeinek vizsgálata is termékenyen hozzájárulhat – a forráscsoport partikularitásainak, lehetőségeinek és korlátainak keretein belül. Az így (a privát fényképek vizsgálata által) kapott narratívum összevethető (összevetendő) más, az egyénhez kapcsolódó narratívumokkal is (elbeszélt és/vagy írott élettörténet, személyes dokumentumok, mások reflektálása stb.): az átfedések és a különbségek egyaránt beszélések.

A privát fényképek révén láthatóvá válik társadalmi beágyazottsága. Árnyaltabban fogalmazva: a fényképeket tartalmi szempontból (fényképezett személyek) valamint használatukban (fényképek ajándékozása, dedikálása stb.) egyaránt vizsgálva bizonyos rálátást kaphatunk az egyén társadalmi kapcsolatainak hálójára. Az így nyert, főként mennyiségi mutatók hasznos viszonyítási alapot képeznek az egyén társadalmi beágyazottságának mélyrehatóbb vizsgálatához.

A fénykép tárgyként, a fényképezés mint cselekvés az egyének, családok mindennapi életében (hétköznapijaiban és ünnepeiben egyaránt) megtalálta a helyét. A több mint 150 éves története során megtalálta helyét az egyéni (családi) időben és térben, s így mélyrehatóbb

* Az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott POSDRU 6/1.5/S/3 – „Doktori képzés, fő tényező a társadalmi-gazdasági és a humán tudományok kutatás fejlődésében” c. program keretében készült munka

kutatása nem csupán elvégezhető, hanem szükségszerű is. A fénykép(használat) köré kialakulhatott, leülepedhetett egy jobbára letisztult, többnyire általános érvénnyel bíró szabályrendszer, eszköztár, kódrendszer, azaz a fénykép(használat) felfogható úgy is, mint ritualizált viselkedésmód.

Éppen a társadalomba való ily mélyen való beépülése miatt a néprajzi, antropológiai kutatásnak is szükségszerűen fel kell figyelnie a fényképekre, ki kell alakítania egy, a vizsgálatukra alkalmas adekvát módszertant és optimálisan használható eszköztárat, meg kell találnia a helyét a társadalomtudományos diskurzusban. A helykeresés jó ideje folyamatban van, a fényképek (és a többi vizuális médium) jelentősége e területeken aligha vonható kétségbe. Azt sem állíthatjuk, hogy a társadalomtudományos kutatás teljességében mellőzte volna a fényképeket (elég példának okáért csak a fotantropológiára vagy a szociofotóra gondolnunk). Az egyéni, privát fényképek mégis mintha mostoha gyermekei lennének a kutatásnak. Noha számuk és fontosságuk már jó ideje figyelemre méltóvá nőtt, az általános következtetések levonásához, a kutatási módszertan kidolgozásához elengedhetetlenül szükséges, megfelelő számú és mélységű alapkutatások, esetelemzések elkészülése mindegyre késlekedtek/késlekednek. Jelenlegi szerény elemzésem (és a doktori kutatás keretében elvégzett más kutatások) remélhetőleg e hiány pótlásához járulhat hozzá a vizsgálat elméleti-tartalmi vonatkozásain túlmenően egy módszer- és eszköztár kidolgozása és tesztelése révén.

1.2 Határátlépések.

Az egyén privát fényképeken keresztül történő megismerésének folyamatában a kutató – annak ellenére, hogy hangsúlyosan irányítja figyelmét az egyén tulajdonában levő fotók mélyreható vizsgálatára –, nem szorítkozhat csak és kizárólag a fotókorpusz elemzésére. A privát fotó módszere úgy és akkor alkalmazható legeredményesebben, ha önnön határait alaposan szemügyre veszi és meghatározza. Kérdésfelvetésünk az, hogy hogyan és milyennek láthatjuk H.E.-t privát fényképein keresztül, hogyan használja fényképeit az egyén és a család, azaz kutatásunk kulcsfontosságú forrását a fotókorpusz képezi. Mégis, a kutatás folyamatában – a többszempontú és mélyreható elemzés érdekében – a kutató ismételten határátlépésekre kényszerül rendre a források szintjén ill. kutatómódszertani szinten. A fényképi, vizuális tartalmakat, a fényképek vizsgálatából leszűrt információkat szükségszerűen össze kell vetni a megfelelő pontokon olyan más forrásokkal (és módszerekkel, eszközökkel), mint például az elbeszélte élettörténet (interjú), személyes dokumentumok vizsgálata és más fellelhető, a kutatásba bevonható források. Kutatómódszertani szempontból bizonyos értelemben határátlépő gesztusnak minősül a terep szükségszerű újradefiniálása is: klasszikus értelemben kutatásunk terepe H.E. valós élettere (Mezőkeszü, H.E. otthona), miközben a kutató egyfajta virtualizált terepen (is) kutat (a fényképeken megjelenő térben, mely egyrészt H.E. valós életterét tükrözi vissza, másfelől éppen annak expanzióját hajtja végre), nem csupán sajátos tér-, de sajátos időkonstrukcióban is, mely fénykép és idő speciális kapcsolatából adódik.

Végül megemlíthetjük a „privát fotó módszerének” azon, kutatómódszertani szempontból korántsem mellékes hozadékát, hogy hatékonyan enyhíti a kutató és kutatott személy közötti esetleges határokat (a kutatás kezdeti, ismerkedő fázisában vagy bizonyos tartalmakra való rákérdezésben). A kézben tartott és elemzett fotó egyfelől remek kiindulópontot kínál a beszélgetésre (nem hallgatva el azonban azt a tulajdonságát, hogy a fénykép mint látványtartalom legalább annyira korlátozhatja a beszélgetést, mint amennyire ösztönzően hathat), továbblandíti és strukturálja a diskurzust, másfelől olyan tartalmakat hívhat felszínre, melyek más módon nem fogalmazódhatnának meg.

1.3 H.E.

A fényképkorpusz kontextualizált bemutatásához elengedhetetlen a tulajdonos élettörténetének sommás ismertetése. Az alábbi rövid biográfia egyrészt a kutatás során végzett félig strukturált élettörténet-interjú adataira támaszkodik, másrészt a privát fényképek kutatása révén nyert adatokból szűrődött le. Az itt felsorolt eseményekre, mozzanatokra, jellemzőkre írásom megfelelő pontjain térek ki.

H.E. 1938-ban született Mezőkeszűben (Kolozs megye, Románia). Édesapja korán meghal, édesanyja egyedül neveli fel, együtt a nála 7 évvel idősebb nagynénjével. 1957-ben megy férjhez H.F.-hez. 1958-ban születik fia (H.B.), 1961-ben leánya (H.L.). Gyermekei Kolozsváron telepednek le, fia családot alapít (2 fiú unokája születik), leánya egyedül él. 2003-ban megözvegyül, azóta egyedül él. A faluban énekes-táncos specialistaként tartják számon, az általa képviselt értékek iránt érdeklődő személyek gyakori látogatói H.E-nek.

2. Narratívák

Adott tehát forrásként a kutatásban a fotókorpusz, melyre egyfelől a fénykép tulajdonosának interpretációja épül (ez esetben kutatói felkérésre, interjúhelyzetben), másfelől a kutató metanarratívája, melyben nem csupán a látványtartalmakra, hanem a fényképnek mint tárgynak az alkalmazási módjaira és területeire is rákérdez. Mindkét narratíva esetében jól kitapinthatóak, leírhatóak, és összevethetők a sajátosságok és jellemző értelmezési stratégiák (azaz hogyan tájékozódik a korpuszban rendre a kutató ill. a fotók tulajdonosa). A felsejlő határmezsgyék, az elkülönülő tartalmak és átfedések a kutatás sarkalatos pontjait képezhetik a fényképhasználat gyakorlatának megértésében.

2.1 Kutatói narratíva. Értelmezési stratégiák

A kutató által létrehozott narratíva talán legfontosabb paramétere éppen formai megvalósulása: a fényképek tartalomelemzéséből és az adatközlő interpretációiból származó adatokat egyaránt magába foglaló adatbázis (Microsoft Access formátumban). Ennek értelmében az elemek rendszerezhetők, kereshetők, sorrendjük változtatható és bizonyos értelemben esetleges. A fényképek tartalomelemzésének fázisában a kutató főként a megfejtés, sorrendbe rendezés, beazonosítás, összefüggés-keresés eljárásokra támaszkodhat, mely során a különálló fényképek halmazaként érzékelt vizuális textusból egy összefüggő, értelmezhető, erőteljes epikus tartalommal bíró narratívum kezd körvonalazódni. Ebben a folyamatban leginkább a fényképek feliratait, a fotósorozatok, a (fel)ismert személyek azonosítása lehet a kutató segítségére, mintegy (re)konstrukciós folyamatként tételeződve. Azzal a lényeges megszorítással, hogy ez a tevékenység egy kívülre pozicionált látószöveget implikál: a kutató úgy próbál az egyes fényképek alapján összefüggő, (krono)logikus és koherens történetet, életvilágot (re)konstruálni, hogy annak csupán közvetve, másodlagosan (a fényképek révén) volt szemtanúja, résztvevője.

2.2 H.E. narratívái. Értelmezési stratégiák

A kutatói narratívával és értelmezési stratégiákkal szemben H.E. tevékenysége oly módon rekonstrukciós tevékenység, hogy az aktuális látvány (a fénykép) a valamikori megélt élethelyzetekkel együttesen próbálja egységes egészzé, összefüggő történetté (történetekké) fűzni az egyedi szegmentumokat (fotókat). Bár az egyes fényképeket értelmező, kontextualizáló, főképp a látványra reflektáló szövegek önmagukban is értelmezhetőek (jól felismerhető és viszonylag konstans szerkezettel és formával rendelkeznek¹), sorrendjük kötött: a kezdetben hosszabb, információban gazdagabb szövegek a fotókorpusz értelmezésében előrébb jutva rövidülnek, egyre gyakrabban tartalmaznak visszautalásokat (egy már korábban elmondott fényképertelmezésre, az alakuló, immár a kutatóval közösen birtokolt tudásra, közös értelmezési kontextusra). A szövegek többségének formai hasonlósága ellenére a fényképertelmezések igen széles tartalmi skálán mozoghatnak, megmaradva csupán a hely és idő meghatározásánál vagy olyan – a látványban nem megragadható – tartalmak megfogalmazása révén, melyek csakis a fényképet használó egyén értelmezése révén hozható felszínre (pl. a H.E.-t fiatal leányként unokatestvérével ábrázoló vásári fotográfia kapcsán H.E. ezt mondja: *Akkor úgy fájt a fejem, még most is fáj belé.*)

A fényképeket használó személy értelmezési stratégiájának problematikussága éppen a belső és a külső nézőpontok különbözőségében, ütközésében rejlik. Az ismerős tér- és időkontextusban, ismerős közösségben lezajlott és átélt eseményeket, látható személyeket, tárgyakat, pillanatképek révén megidézett és megélt folyamatokat az egyénnek úgy kell megfogalmaznia, átadnia, hogy az a kutató külső nézőpontjából érthető, követhető, átlátható és koherens történetté álljon össze. Ebben a folyamatban ugyancsak meghatározó (és problematikus) jelenség az emlékezés-felejtés dichotómiája ill. az interjúhelyzetből fakadó diszkomfort-érzés (*Ezek a falusiak nincsenek hozzá... mittomén, nem vagyok úgy megszokva evvel... – mondja H.E. az élettörténet-interjú kezdetén.*)

3. Lehetséges tipologizálás. Külső és belső határvonalak

Azt gondolhatnánk, a privát fotó ill. az egyéni fotókorpusz meghatározása, körülhatárolása a kutatás kezdeti fázisának egyszerű rutinfeladata. Hogy mennyire nincs ez így, mi sem bizonyítja jobban, mint a nem csupán a terepkutatás, hanem az adatok feldolgozása és értelmezése során többször is felmerülő kérdések sora. A (privát) fotó meghatározását a vizuális antropológiai szakirodalom többször is megkísérelte (olykor a hivatásos–amatőr fénykép kontextusában, néha attól függetlenül, vagy éppen annak ellenében)². Ennek ellenére, a fényképkorpuszt feldolgozó kutató számára a kutatás során többször is aktuálissá válhat a kérdés: mi a (privát) fotó (a népszerű énekesnő dedikált, tömegtermékként nyomtatott képe

¹ Ezek a szövegek a leggyakoribb kezdő formula után („Na itt...”, „Na ezen...”, „Na ez...”) lényegretörően meghatározzák a fénykép készülésének körülményeit (idejét, helyét, alkalmát) illetve a fotó tartalmát (fotón látható személyek vagy tárgyak, helyek megnevezése, rokonai kapcsolatok tisztázása stb.).

² Elég csupán arra a jelentős szakirodalmi háttérre gondolni, mely a fényképet több szempontból, más-más aspektusából ragadta meg: a fénykép számos diskurzusban jelenik meg mint dokumentum, forrás (Granasztói 2004, 65.), a társadalmi cselekvés (Hoppál 1992, 109.), (fényképezés) végterméke, szemiotikai szempontból index (Béres 2004, 186.); vizuális, a valóságot objektíven, két síkban rögzítő medium (Sontag 1981, Bazin 1977); az első technikai kép (Flusser 1990, 13., Bazin 1977, 515., Kunt 2003, 134.) vagy konvencionális rendszer (Bourdieu 1982, 226.), hogy csak néhányat emeljünk ki, vagy a privát (vagy családi) fotó jelenségét vizsgáló munkák sorára: Bán 2008, Béres 1992 ill. 2004, Bogdán 1999, Musello 1984, Kotkin 1984, R. Nagy 2000.

annak minősül-e csupán annak köszönhetően, hogy a családi fotók között tárolják)? Hol húzhatók meg egy privát fotókorpusz határai: a gyermekeknél, rokonoknál található fotók is beleértendők az egyéni korpuszba? A fotók tárgykontextusa (a fotókkal együtt tárolt számlák, receptek, különböző feljegyzések, politikai tartalmú szórólapok, újságkivágások, hivatalos dokumentumok stb.) milyen viszonyban áll a fotókkal? Mindezeket a kérdéseket figyelembe véve valamint a fotók tulajdonosának értelmezését alapul véve az elemzésbe bevont forrásanyag a H.E. háztartásában fellelhető összes (kiállított és más módon tárolt) fényképből álló korpuszt jelenti, nem tekintve mellékesnek a köztük található egyéb dokumentumokat, anyagokat sem³. E korpusz a jelenlegi tartalmát és kiterjedését egy (többszörös) szelekciós folyamat során nyerte el, mely során H.E. gyermekei a számukra fontos vagy kedves, nekik tetsző fotókat kiemelték a korábbi, kiterjedtebb családi fotókorpuszból.

A korpusz tartalmi-formai elemzéséhez elengedhetetlen a fotók tipologizálása. A vonatkozó szakirodalom jó néhány releváns és célravezető osztályozási tippet kínál, melyek – bár maguk is forráselemzésen alapulnak – külső, többnyire merev és némelykor kevésbé forrás-specifikus megoldásokat kínálnak. Ezért az elemzés során azokat az önként megmutatkozó határvonalakat vettem alapul, melyek a külső, kutatói szándéknak alárendelt tipologizálás ellenére sem idegenek magától a forráscsoporttól. A legkézenfekvőbb (és legszembevetőbb) osztályozási szempontot a fényképek készítése ideje jelentette, mely mentén három nagy csoport különül el: 1. régi fényképek (kb. 100 db sárgás, barnás vagy fekete-fehér fénykép, hivatásos fényképészek munkái, melyek H.E. lánykorának időszakát fedik le, kiegészülve néhány korábbi, felmenő portréjával), 2. H.E. gyermekeinek fényképei (kb. 350 fekete-fehér fénykép, mely H.E. gyermekeinek tanul- ill. ifjúkorában készült) és 3. új fényképek (kb. 350 színes fotó, mely az 1990-es évektől a közelmúltig készült).

A fényképek megrendelője szerint beszélhetünk belső, családi megrendelésű, esetenként saját készítésű fényképekről⁴, melyeket H.E. és szűk családja készít(tet)ett, valamint külső megrendelésre készült fotókról, melyeket úgy küldtek H.E. rokonai, látogatói, ismerősei (sőt kutatók is). Érdekes megfigyelnünk, ahogyan a belső és a külső nézőpont a vizualitás talaján tetten érhető: a család használati tárgyai (fára aggatott száradó tejesevények), a falu látképe, jellegzetes helyei (határ, templom, temető), népviselete főként a H.E.-t meglátogató „idegenek” (pl. magyarországi táncházások) számára jelent megörökítendő pillanatot, képez fényképtémát.

Egy harmadik, nehezebben tapintható osztályozási szempont szerint beszélhetünk hiányzó, de nyilvántartott fotókról valamint jelen levő, de kívülállóként érzékelt fotókról. Az első csoportba például olyan, 1956-ban Kallós Zoltán néprajzkutató által készített fényképek tartoznak, melyeket H.E. emlékei szerint a kutatótól nem (mind) kapott meg⁵. A második csoportba tartozó fotók a korábban már érintett, a fotókorpusz határait, a privát fotó műfaji meghatározásra vonatkozó kérdéskört feszegetik – a fényképeket használó egyén szemzőgéből (azaz mit tekint H.E. privát fotónak és mit nem). Olyan – látszatra privát fotónak tűnő – fényképek tartoznak ide, mint például egy korabeli sorozatfilm főszereplőinek H.L. által reprodukált portréi (iskolai fotókörüli gyakorlatként), melyek megtévesztésig hasonlítanak a családtagokról készült műtermi portrékhoz, vagy néhány rosszul sikerült kép, melyen H.E. „nem úgy néz ki”, ahogy illene vagy neki tetszene. Annak ellenére, hogy ezeket a fotókat az értelmezés során használójuk kevésbé értékesnek vagy kidobandónak, kívülállónak titulálja, mégis a korpusz integráns részét képezik.

³ A H.E. gyermekeinél található fényképek a kutatás egy további fázisában kontrollanyagként funkcionálhatnak.

⁴ A fényképek egy jelentős részének készítője H.E. lánya.

⁵ Az ily módon hiányzóknak tudott fotók nyomába eredve, a budapesti Hagyományok Házában az intézmény jóvoltából áttekinthettem Kallós Zoltán fotóarchívumát, melyben egyetlen olyan, H.E.-t (is) ábrázoló fotót sem találtam az említett alkalomról, mely ne lenne meg H.E. korpuszában.

3.1 A fényképek időbeli megoszlása. Mesterséges határok – kutatói szegmentálás

A fényképek időbeli megoszlása évtizedes bontásban egyfelől a fénykép demokratizálódásának folyamatát dokumentálja – a vizsgált korpusz esetén keresztül –, másfelől az egyéni, családi élettörténet hangsúlyos, gazdagon vagy éppen alig reprezentált időszakait dokumentálja – a forráscsoport specifikus prizmáján keresztül (mely gyakran torzíthat, sarkíthat, s melyet az egyén értelmezése árnyalhat). A korpusz legkorábbra datálható fényképe valamikor 1886 és 1914 között készülhetett (a fényképésműterem működési időszakából következően), a legrecensebb fotó(sorozat) 2009 nyarán készült. A két időpont közé eső 95-123 évnyi, H.E. életidején túlmutató időszak a következőképpen alakul évtizedes bontásban: 1886-1938 között 13 fotó, 1938-1949 között 6 fotó, 1950-1959 között 49 fotó, 1960-1969 között 24 fotó, 1970-1979 között 198 fotó, 1980-1989 között 174 fotó, 1990-1999 között 102 fotó, 2000-2009 között 232 fotó készült. A dátumra vonatkozó felirattal ellátott vagy az értelmezés során pontosan datált, kevés számú fénykép mellett a korpusz túlnyomó része esetében csak több éves, olykor évtizedes pontosságú (pontatlanságú) becsléssel lehet megállapítani a fényképek keletkezési idejét. Az évtizedes bontásból kimutatható folyamatos számbeli növekedés mellett a további bontás ezt a folyamatosságot árnyalja (vannak évek, melyekben kiemelkedően sok vagy kevés fénykép készül). Ezek a kiugró időszakok az egyéni, családi biográfiával állnak szoros kapcsolatban: pl. az 1978-79-ben készült számos fotó H.L. kétszeres iskolai ballagásához kapcsolódik, a 2003-2004-es fénykép nélküli időszak a férje halálát követő gyász időszakával esik egybe és magyarázható.

3.2 Belső határok – egy élet képei

A korpusz korábban említett szegmentálása (régí képek, gyermekekhez kapcsolódó fotók, új képek) H.E. biográfiájának három nagy konstans epizódját fedik le: gyermek- és ifjúkorát (1938-1957), asszonykorát (1957-2003) és özvegységét (2003-tól). H.E. a birtokában levő teljes fényképkorpusz mintegy 25%-án jelenik meg (207 fotón). Ez az arány felveti a kérdést: az egyén tulajdonában levő fényképek tulajdonképpen kinek az életét dokumentálják? Az elemzés azt mutatja, hogy az egyéni fényképállomány az egyéni biográfiát tágabb időkeretben (az egyén életidején túlmutató fényképek), tágabb társadalmi kontextusba (közeli és távolabbi rokonok, ismerősök, barátok, alkalmi látogatók megjelenítésével) helyezi, és igen sarkítva, szelektíven mutatja be (hangsúlyosan az ünnepi, a publikus szféra kerül megjelenítésre, háttérbe szorítva a hétköznapi, a privát szféra területeit).

H.E. gyermek- és ifjúkorának 19 évében mindössze 16 fotó készült róla: egy-egy 1943-ban és 1954-ben, 1956-ban 14 (Kallós Zoltán által) és kettő 1957-ben. Ebben az időszakban, ebben a (falus) környezetben erre logikus a magyarázat: *Hát akkor nem volt mindenkinek fényképezőgépe, me akko csak jöttek fényképezők. (...) Me csak olyanko fényképeződtek, amiko mentek egy vásárba.* Az asszonykorhoz köthető 86 fotó (ebből kettő 1959-ben, 6 a 60-as évekből, 14 a 70-es évekből, 5 a 80-as évekből, 36 a 90-es évekből, 19 a 2000-es évekből, 2003 előtt) ugyancsak relatív kevésnek mondható (az összes, ebben a periódusban készült fotóhoz képest). Ebben az időszakban a technikai magyarázat mellett az is fontos tényező, hogy a család ekkor anyagi és emberi erőforrásait az otthonteremtésre, gyermeknevelésre, munkára fordítja. A felnövő, iskolába kerülő és iskolákat kijáró gyermekek lesznek azok, akik számos fényképpel gazdagítják a családi korpuszt. Ezek a fényképek az ők életét dokumentálják elsősorban. Az özvegykor időszakához köthető nagy számú fotó (108 fotó H.E.-ről,

melyből kettő 2003-2004-ben, egy 2005-ben, 48 db 2006-ban, 44 db 2007-ben, 4 db 2008-ban, 9 db 2009-ben készült) a technika fejlődésével és demokratizálódásával (a családba is kerül saját fényképezőgép) magyarázható egyrészt, másrészt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ezeknek a képeknek nagy része külső megrendelésű, azaz a látogatók, rokonok készít(t)ették és küldték el H.E. számára. Meg kell jegyeznünk itt, hogy ebben az értelemben a fényképek tulajdonosa kevésbé aktív alakítója a saját fotókorpusznak, az aktív hozzáállás a fényképek használatában, értelmezésében érhető tetten.

3.3 A fényképek tartalmi megoszlása. Kutatói osztályozás

Mint már említettük – s a fényképekkel foglalkozó szakirodalom is hangsúlyozza –, a fényképek az (egyéni) időt és a teret nem egyneműen dokumentálják. Az ünnepi idő, a kiemelkedő jelentőségű, ceremoniális események, a közösség által fontosnak vélt és elfogadott alkalmak, egzotikus és távoli tájak, érdekesnek minősülő helyek, az otthon közösség számára nyitott helyiségei (pl. vendégszoba), a publikus szféra fényképi megjelenítése messze meghaladja a csupán elenyésző számú fotón megjelenő privát szférát, hétköznapi eseményeket, rutinos cselekvéseket (pl. ház körüli teendők végzése), otthoni táj, lakásbelső intim vagy privát helyeit (pl. a főzőkonyha), munkát, szomorú eseményeket megjelenítő fotókat. A privát szféra bizonyos szegmentumai (pl. tisztálkodás és helyei, veszekedés) pedig egyenesen tabutémának számítanak. Tematikus bontásban H.E. fényképkorpusza esetében leggazdagabban reprezentált esemény(típus)ok a következők: éneklés, táncolás (139 fotó), iskola, óvoda, egyetem (94 fotó), házasságkötés (77 fotó), vendégek (66 fotó), keresztelő (40 fotó), katonaság (29), nyaralás (24), fényképezkedés (24), csecsemő (20), vásár (19), gyermekek (14), munka látványos fázisai (12), sport (8), téli ünnepkör (5), konfirmálás (3). Ugyancsak a fényképek tartalmát tekintve legnagyobb számban találhatók fotók emberekről (761 fotó, 96%), tárgyakról (17 fotó), épületekről (10 fotó), tájakról (7 fotó), állatok (2 fotó). Fényképműfaji bontásban leggyakoribb a csoportkép (244 fotó, 32%), a pillanatkép (210 fotó, 28%), portré / igazolvány (205 fotó, 27%), egészalakos (71 fotó, 10 %), csecsemőfotó (23 fotó, 3%).

Érdekes és tanulságos megvizsgálni a fényképek megoszlását a családfa viszonylatában. A fénykép demokratizálódási folyamatát igencsak jól példázza (a tematika sokszínűsödése mellett). H.E. nagyszüleinek generációjáról értelemszerűen nem készült fotó (kivételt képez a férje mostoha nagyapjáról, 1918-ban készült katonafénykép). H.E. és férje szüleinek generációjáról már készült néhány fénykép személyenként, kivéve H.E. édesapjáról, aki korán elhunyt. H.E.-ről, mint már említettük, 207 fotó, férjéről 54 fotó található a korpuszban. Gyermekeiről jóval több fénykép készült (lányáról 231, fiáról és menyéről 81 ill. 22 fotó található a korpuszban, bár ennél sokkal többet őriznek ők maguk), H.E. 1994-ben ill. 1995-ben született unokáiról 41 ill. 26 fotó található a korpuszban. A fényképeken megjelenő személyeket vizsgálva szembetűnő a távolabbi rokonokat, de még inkább a barátokat, ismerősöket, vendégeket, alkalmi látogatókat ábrázoló fényképek nagy száma szemben azzal, hogy a korpuszban kevés, a szűkebb családot együtt ábrázoló ill. egyetlen olyan fénykép sem található, melyen H.E. férjével és gyermekeivel együtt látható. Úgy tűnik, hogy az aktív, gyakori találkozásokon, folyamatos kapcsolattartáson alapuló, közeli kapcsolatok (szülő-gyermek, nagyszülő-unoka) más szinten, más módon kerül kifejezésre és megélésre.

4.1 Összegzés. Általános következtetések

Visszatérve a kezdetben felvázolt hipotézisekre, összevetve a sommásan bemutatott elemzéssel, a következőket állítom.

H.E. fényképeit áttekintve és elemezve is rálátást kaphatunk H.E. élettörténetére. Összevetve más dokumentumokkal ill. forrásokkal (élettörténet-interjú) egyfelől az élettörténet mélyrehatóbb elemzése végezhető el, másfelől a privát fénykép mint speciális forráscsoport megismeréséhez juthatunk közelebb. A fényképekből kiolvasható biográfia néhány jellegzetessége éppen más biográfia-változatokkal összevetve válik láthatóvá. A H.E. élettörténetére rákérdező interjú során megalkotott biográfia alappilléreit a fontos dátumok (születés, gyerekek születése, megözvegyülés), események képezik, egy tudott, begyakorolt séma szerint felépítve. A fényképek önmagukban – bár beszédesek lehetnek –, igen bizonytalan talajt képeznek a biográfia rákérdező kutató számára, s csupán értelmezésükkel együttesen, használatukban válnak igazán beszédesé és termékeny forráscsoporttá. A fényképek értelmezését célzó interjúhelyzetben a begyakorolt élettörténet-elemek (bizonyos fontos dátumok, jelentős események megnevezése) ugyancsak helyet kaphatnak (állandó törekvés figyelhető meg az egyes fényképek kontextualizálására, az élettörténetben való elhelyezésére), de a rögzült szerkezet szétesik és elsődleges szervező elemmé a látvány lép elő. Így a fényképekből kiolvasható biográfia egyik szembetűnő sajátossága, hogy az élettörténet időbeli elhelyezésében bizonytalan, néha kifejezetten pontatlan, sok esemény elhelyezése az időskálán csupán több éves becsléssel végezhető el. H.E. születésének éve például a róla készült első fényképből következtethető ki, a fényképen látható kislány életkorának becslésével, a megözvegyülés éve egyrészt a szomorú eseményt követő időszak fénykép-hiányából ill. a néhány fotón látható gyászöltözetből következtethető ki. A fényképek és a biográfia jellegzetes helyeire vonatkozóan ugyancsak bizonytalan, kettős információkat hordoznak. Egyfelől a fényképek tartalmi elemzéséből igen sok (olykor redundáns), helyre vonatkozó információ olvasható ki, mely az elbeszélte élettörténet kapcsán fel sem merülne (lakásbelső, természet állapota, virágzó növények stb. lehetnek segítségünkre), másfelől talán éppen a leglényegesebb információ nem derül ki (mely településen, hol készült a fotó, hol található a látható lakásbelső, kinek a kertjében látható az a bizonyos virágzó növény). A fényképekre támaszkodva H.E. biográfiájának következő mozzanatai, sajátosságai, H.E. következő személyiségjegyei domborodnak ki: apa hiánya, H.E. mint egyke, két gyermek anyja ill. nagymama, özvegy, énekes-táncos specialista (a legnagyobb számú fénykép tematikáját képezi az éneklés-táncolás), extrovertált (számos személlyel számos helyszínen készült fénykép H.E.-ről), mobilis (sok utazását dokumentálja fénykép, főként az utóbbi évekből), egészséges (bár az elbeszélte élettörténet gyakran visszatérő motívuma az öregség folytán megfogyatkozott erő, a sokasodó egészségügyi gondok, a fényképek ezt nem mutatják). Ugyanarról a személyről lévén szó, az elbeszélte élettörténetet és a privát fényképeket összevetve a képződő biografikus „szövegek” több ponton fedik egymást, mint amennyiben különböznek egymástól, a különbség főként a forráscsoport specifikusságából következő hangsúlyeltolódásokból adódik.

További fontos elméleti következtetése a korpuszelemzésnek a fényképekhez történő viszonyulásban megfigyelhető érték-értéktelenség dichotómia, mely leglátványosabban a fényképek tárgykontextusának vizsgálatában érhető tetten. A fénykép, mint tárgytypus minősül értékesnek, olyannyira, hogy az egyes, kimondottan is értéktelennek ítélt darabok is megőrzésre kerülnek. Továbbá: a fényképek mellett, azokkal vegyesen egyaránt találunk olyan értékesnek tartott tárgyakat, dokumentumokat mint a Magyar Igazolvány és szemétnék tartott tárgyak, mint az érdektelenné vált újságkivágások, piszkozatpapírok stb.

Az hangsúlyosan biografikus jelleg mellett a fényképekből további információk is kiolvashatók a fényképeket használó egyén értékítéletéről, ideológiájáról, életfelfogásáról, a családról stb. illetve a fényképezésről vallott nézeteiről (mit, hogyan és mikor lehet/szabad/kell fotózni és mit nem). Ez főként azokon a pontokon kerül kimondásra, melyeken a belső nézőpont egy külsővel ütközik, legyen az a fényképet készítő külső személy vagy maga a kutató. Az ünnepi-hétköznapi/publikus-privát szféra fényképi megjelenítésének aránytalanságára vonatkozó információkat illetve a helyes, illő fényképezkedési helyzet, alkalom, mód mibenlétéről és mikéntjéről kaphatunk útbaigazítást. A fára aggatott száradó tejeskannák a külső szemlélő, a külföldi látogató számára képez fényképtémát, H.E. rosszalló megjegyzését vonja maga után, mely szerint ilyesmit nem szokás, nem érdemes fényképezni. A grimaszoló H.E.-t megjelenítő fotó kapcsán kerül megfogalmazásra az, hogy mit gondol H.E. a kamera előtti helyes viselkedésről (így, grimaszolva, hétköznapi ruhában, étkezés közben nem illik fényképezkedni, a grimasz a fényképezés elleni tiltakozásként fogható fel az adott szituációban).

Az egyén társadalmi beágyazottsága, kapcsolatrendszere és fényképkorpusza közötti viszony ugyancsak tanulságos és összetett probléma. Az egyéni fotókorpusz nem képezi le egyenesen és tökéletesen az egyén társadalmi hálóját. Ellenkezőleg: a sok szituációban, számos helyen számos személlyel készült fénykép éppen a kevésbé intenzív, az érintőleges, alkalmi kapcsolatok szintjét dokumentálja és mutatja meg. A családon belüli, a családtagok, rokonok, szomszédok közötti kapcsolattartás nem ezen a csatornán kerül kifejezésre és nem ezen a szinten zajlik. Ebben az értelemben az egyéni fényképkorpusz alkalmatlan a reális kapcsolatháló megragadására, pontosabban: az egyéni kapcsolathálóról sarkított képet nyújt, mely fenntartással kezelendő ill. további módszerekkel és eszközökkel kiegészítve vizsgálendő.

A privát fényképek csoportja olyan jelentős forráscsoportot képez, hogy a társadalomtudományos diskurzusban feltétlenül elérkezettnek mondható az idő a módszertani, elméleti tisztázásra. Számot kell vetnünk a privát fotóról mint kutatási módszerről (annak lehetőségéről és korlátairól). A forráscsoport minél mélyrehatóbb megismeréséhez, működéséhez, műfaji sajátosságainak kitapintásához, a benne rejlő módszertani lehetőségek kiaknázásához minél több és minél mélyrehatóbb esetelemzésre van szükség. Reményeink szerint az itt bemutatott korpuszelemzés is közelebb vihet az elméleti-módszertani tisztázáshoz annak ellenére, hogy egy folyamatban levő, még lezáratlan kutatásról van szó.

4.2 Oldódó és merev határok

A konferencia tematikájához igazodva megragadjuk az alkalmat, hogy a privát fényképek kutatása során/kapcsán felmerülő, főként módszertani jellegű kérdéseket, többé-kevésbé határátlépésnek bizonyuló sajátosságokat sorjazzuk. Amennyiben a privát fotó módszerét elfogadjuk a társadalomtudományok területén alkalmazott kutatási módszernek, szükségessé válik a többi, klasszikus módszerrel, eszközzel történő összevetése, a forráscsoport és bevett módszerek kapcsolatának áttekintése. Rögtön az első körben a privát fényképeket vizsgáló kutató számára szembeötlő, hogy a forráscsoport minduntalan kicsúszik az olyan, korábban rögzült és bevett módszerek és eszközök alkalmazása alól, mint az interjú, tartalomelemzés, hálózatelemzés stb. Árnyaltabban fogalmazva: a privát fotó ugyan valamennyi korábban bejáratott módszerrel is kutatható, ám csakis az adott forráscsoportéhoz igazítva, adaptálva (a fényképek tartalomelemzése például igen termékeny módszer, ha sikerül a kutatónak megfelelő jártasságra szert tenni a vizuális anyag dekódolásában). Legtöbb segítséget ebben a kutató főként magától a fényképanyagtól ill. a fényképet használó egyéntől remélhet (aki segít tájékozódni a kezdetben kuszának tűnő, többnyire terjedelmes vizuális anyagban). Érdekes megfigyelnünk, ahogyan a módszerek és eszközök újragondolása mellett magának a terepnek

az újradefiniálása is szükségessé válik a fényképekkel foglalkozó kutató számára. A nélkülözhetetlen, klasszikus értelemben vett terep mellett a kutatás során képződik egy másodlagos, virtuális terep is, melyen a fényképek által hordozott látványtartalmak rendszerezésre, áttekintésre, feldolgozásra kerülnek. Ugyanakkor a kutatónak olyan, eddig talán kevésbé ismert terepre kell elmerészkednie adott esetben, mint az internetes társas oldalak (fotóanyaga) vagy a mobiltelefonok memóriakártyája, személyi számítógépek merevlemezei (és a rajtuk hordozott fotóanyagok).

Amennyire riasztónak tűnhet ez a többszörös határátlépés a módszertant és eszköztárat tekintve, ugyanakkora előnnyel is kecsegtet ugyanez a forráscsoport a kutatási helyzetben: a feszingő kérdező és kérdezett között húzódó határok alig remélt gyorsasággal bomlanak le, amint a beszélgetés apropója egy fénykép lesz, mely egyaránt irányítja és leköti a zaklatottan pásztázó tekintetet és meghatározza a beszélgetés folyamatát – mindkét részről, lehetőséget adva egy igazi bensőséges beszélgetésre, kapcsolat kiépítésére. Azt is meg kell viszont hagynunk, hogy ez a látványi adottság könnyen átsaphat merev, lecsupaszító korláttá, mely során a beszélgetés csak és kizárólag az adott fénykép keretei közé szorul.

Összegzésül elmondható tehát, hogy a privát fotó módszere körülhatárolható mint önálló kutatási módszer, tárgyalhatók előnyei (ezek közül legvitathatatlanabb előnye a hihetetlen gazdagságú vizuális többletből adódik) és hátrányai (sarkít, szelektív jellegű). Az egyéni fényképkorpusz vizsgálata – mint láthattuk –, a szükséges megszorításokkal valóban alkalmas arra, hogy egy egyéni (családi) biografikus szövegként tekintsünk rá, hogy rálássunk az egyén társadalmi beágyazottságára, általánosságban, hogy az egyén megismeréséhez közelebb jussunk. A fényképező és fényképet használó ember megértése, vizsgálata több kutatás és kutató számára nyújthat feladatot, miközben a privát fotó módszere termékenyítően hathat számos, más módszereket és eszközöket felvonultató, a legkülönbözőbb kérdéseket felvető számos kutatásra – csupán részmozzanatként. Az itt vázolt elemzés valamint az általunk áttekintett szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy a privát fotó módszere éppen félúton van az „alternatív” lét és az általános legitimitás között: miközben a társadalomtudományos diskurzus régen felfigyelt rá és elismeri jelentőségét, (néha önnön határait feszegetve) próbálja megtalálni a megfelelő hangnemet, terminológiát, eljárásokat annak érdekében, hogy ez a speciális forráscsoportot bevehetővé, alkalmazhatóvá, termékennyé tegye a maga doménumában.

Felhasznált irodalom

- BÁN András, *A vizuális antropológia felé*, Budapest, Typotex, 2008,
- BAZIN, André, *A fénykép ontológiája* =, *A film és a többi művészet*, szerk. Borisz EICHENBAUM, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1977, 510-518.
- BÉRES István, *Egy családi fényképgyűjtemény vizuális antropológiai elemzése*, Pécs, JPTE, 1992,
- BÉRES István, Megjegyzések a családi fotográfiáról (úgy is, mint múzeumi tárgyról), = szerk. FEJŐS Zoltán, *Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok*, Budapest, Néprajzi Múzeum, 2004, 183-196. (Tabula könyvek 6.)
- BOGDÁN Melinda, „Itt küldöm egész családjunkat...” Egy budapesti polgárcsalád fényképei a századelőn, = szerk. BÁN András, *Körülírt képek. Fényképezés és kultúrakutatás*, Miskolc-Budapest, 1999, 89-94,
- BOURDIEU, Pierre, A fénykép társadalmi definíciója, = szerk. HORÁNYI Özséb, *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1982, 226-244,
- FLUSSER, Vilém, *A fotográfia filozófiája*, Budapest, Belvedere – Tartóshullám – ELTE BTK, 1990,

- GRANASZTÓI Péter, A néprajzi fotográfia dokumentációs értéke, = szerk. FEJŐS Zoltán, *Fotó és néprajzi muzeológia. Tanulmányok*, Budapest, Néprajzi Múzeum, 2004, 63-71,
- HOPPÁL Mihály, Amerikai magyar családi fényképek. *Néprajzi Látóhatár* I. 1992/3-4, 108-128,
- KOTKIN, Amy J., Családi fényképezés, családi albumok, = szerk., BÁN András – FORGÁCS Péter, *Vizuális antropológiai kutatás*, Munkafüzetek 1984/II, Budapest, Művelődéskutató Intézet, 71-80,
- KUNT Ernő, *Az antropológia keresése*, Budapest, L'Harmattan, 2003, (Documentatio Ethnographica 20.),
- MUSELLO, Christopher, A családi fényképek és a vizuális kommunikáció vizsgálata, = szerk. *Vizuális antropológiai kutatás. Munkafüzetek* 1984/II, Budapest, 27-69,
- *Családi album. Vizuális antropológiai szöveggyűjtemény I.*, = szerk., R. NAGY József, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000
- SONTAG, Susan, *A fényképezésről*, Európa Könyvkiadó, Debrecen, 1981.

Képmelléklet

1. H.E. (középen) édesanyjával (balra) és egy szomszéd leánnyal Mócson, vásárban, 1943 április 6, vásári fotográfus felvétele

2. H.E., Mezőkeszű, 1956, amatőr fényképész felvétele

3. H.E. mezőkeszűi viseletben, 1956 (?), Kallós Zoltán felvétele

4. H.E. édesanyja és gyermekei (H.B. és H.L.), Mezőkeszű, 1960-as évek eleje

5. H.E. kiállított vetett ágya Mócson, fesztiválon, balra H.E., 2006 körül, színes

6. H.E. otthona, Mezőkeszű, 2006, magyarországi látogatók felvétele, színes

7. Beöltöz(tet)ve: H.E. és férje, Mezőkeszű, 2006, magyarországi látogatók felvétele

„Fizikai határpontok – szimbolikus események”
Lakótérbejáratok, lakótérnyílások összetett néprajzi vizsgálata

Hipotézis

A múzeumi műtárgyak átfogó vizsgálatára elengedhetetlenül szükség van, ha mély analízis során a társadalom, a kultúra megismerésére törekszünk. Az átfogó vizsgálatok a bázistudományon belül szerteágaznak, a társtudományok felé vezetnek, illetve a mesterségek megismerésére készítetnek. A vizsgálatok teljességéhez sok esetben a néprajz – mint bázis-tudomány – határait meg kell közelíteni, túl kell lépni.

A múzeum

A múzeumok alapításától napjainkig a gazdasági-technikai fejlődés természetesen több szempontból is átalakulást eredményezett. A társadalmi elvárásoknak megfelelően a muzeális intézmények változni kényszerültek, és változtak is. Az elmúlt években nagy hangsúlyt kapott a közművelődés, hiszen az állam – tehát a társadalom – által eltartott intézményeknek kötelességük az általuk őrzött értékeket, az abban rejlő kulturális szórakozási lehetőségekkel együtt „közkézre adni”, közvetíteni a társadalom felé. Ez a feladat természetesen elengedhetetlen mind a társadalom irányába történő szociális felelősség, mind a múzeumok finansziális szempontjából. E mellett nyilvánvalóan megkérdőjelezhetetlen a múzeumok eredendő feladata, az a tényleges kötelesség, amely a kulturális javakra irányul, hiszen csak ez nyújthat biztos fundamentumot, forrást a közművelődési munka számára. Többek között ezt a biztos forrást, fundamentumot kell megteremteni a szakmuzeológusoknak mind tudományos, mind ismeretterjesztő szinten.

A múzeumok definiálását és a múzeumi feladatok megfogalmazását az 1997-től napjainkig is hatályos törvény szabályozza: 1997. évi CXL. törvény 42.§(1),(2). E törvény szerint: a „múzeum a kulturális javak tudományosan rendszerezett gyűjteményeiből álló muzeális intézmény”, amelynek „feladata a kulturális javak meghatározott anyagának folyamatos gyűjtése, nyilvántartása, megőrzése és restaurálása, tudományos feldolgozása és publikálása, valamint kiállításokon és más módon történő bemutatása”. A törvény által megfogalmazott alapvetően sokértelmű evidenciák között számos olyan található, amely megvalósítására konkrét szabályok vonatkoznak, de a „tudományos feldolgozás” és a „publikálás”, illetve a „kiállítás” és a „más módon történő bemutatás” megvalósításának mikéntje – tapasztalataim szerint – minden múzeumi dolgozónak szubjektív joga, amelynek a külső lehetőségek, illetve önmagunk korlátai szabhatnak csak határt. A felsorolt múzeumi feladatok közül ez utóbbiakat – a szubjektív látásmódon alapuló feladatokat – tekintem munkám alapjainak, amely szempontokat egy komplex tárgycsoport segítségével realizálok. A kiválasztott tárgycsoport kutatási opcióinak felvázolásával tulajdonképpen a publikálható tudományos

feldolgozás egy lehetőségét fogalmazom meg, illetve a kiállítások „más módon történő bemutatásának” alternatíváit szélesítem.

Jelen esetben a múzeumokban őrzött értékek publikálásának, tudományos feldolgozásának csak az egyik módjára: a tárgykatalógusok készítésére helyezem a hangsúlyt, amelyek alapja: a tárgyak fizikális létezése a múzeumokban. Ez által a katalógusokba a tárgy legalapvetőbb fizikális jellemzői mindenképpen megjelennek, e mellett a muzeológus lehetőségeitől és látásmódjától függ, hogy a katalógus tárgyon alapuló témáit milyen irányba és milyen mélységbe terjeszti ki.

Továbbá ebben a munkában a „más módon történő bemutatás”-nak is csak az egyik lehetőségére fordítom a figyelmet: az állandó kiállításokhoz kötött tárlatvezetésekre, amelyek során a tárgyi entitás szempontján felülemelkedve, a múzeumokban őrzött tárgyakat – a paraszti kultúra értékét és jelentőségét annak ismertetésével, érzékeltetésével – a minden korosztályt magába foglaló látogatóhoz kell emelni.¹ A tárgyak összességéből álló kiállítások bemutatásakor beszélhetünk egy-egy tárgy megnevezéséről, funkciójáról, időbeli elhelyezéséről, fejlődési fokozatának meghatározásáról, díszítettségéről, illetve a készítési módjáról. Ezen alapadatokat ki kell egészíteni a tárgy társadalmi jelentőségének, tehát a társadalomban, illetve a társadalmi folyamatokban elfoglalt helyének meghatározásával, használatának körülményeivel is. A múzeumokban megtalálható tárgyak – esetlegesen a szépségüktől eltekintve – csakis így nyerhetnek valós értelmet a látogató szemében. Ahhoz, hogy a tárlatvezetés során ezt az elképzelést a muzeológus, illetve a tárlatvezető meg tudja valósítani, a tárgyak többirányú kutatására és az eredmények publikálására van szükség, amelynek átfogó, mindent magába foglaló módon a tárgykatalógusokban kellene realizálnia.

Átfogó műtárgyvizsgálat

A kulturális javak, jelen esetben a műtárgyak vizsgálatához teljes körű, több szempontú kutatások szükségesek. Ezeknek a kutatásoknak az átláthatóságához egy rendszer felállítására, egy átfogó vizsgálati struktúrára van szükség, amely a tárgy létezéséből indul ki és vezeti a kutatások menetét, illetve a megfelelő szempontok szerint csoportosítja azokat. A struktúra által felvázolt kutatási irányok segítségével alapcél lehet egy utópisztikus elképzelés, miszerint a tárgyról minden lehetséges témakörben mindent megtudunk.²

A műtárgy jellegétől, típusától függetlenül – annak vizsgálata során – az adatok rendszerezésekor két nagyobb csoportot állapíthatunk meg: az egyik a tárgyi szempontú, a másik a társadalmi szempontú adatok illetve az adatokra épülő kutatások csoportja. E két főirányvonal számtalan kisebb ágra tagolódik. A tárgyi szempontú vizsgálatok a tárgy fizikai jellegű vizsgálataira irányulnak. Így tanulmányozhatjuk a tárgy jelen fizikai állapotát, méreteit, alapanyagait, készítési technikáját, vagy megtudhatjuk a pontos korát, a rajta tett változtatásokat, besorolhatjuk szerkezeti fejlődése szerint egy rendszerbe, amelyek sokszor a néprajzos alapképzettségén már túlmutatnak. A társadalmi szempontú vizsgálatok minden olyan kutatást

¹ Értelmszerűen „látogatófüggő”, hogy milyen irányból érdemes megközelíteni, megvilágítani a kiállítás anyagát. Ebből a szempontból nagyon fontos a látogató gyors felmérése: életkora, társadalmi státusza, érdeklődési köre, vagy akár hangulata is.

² Ezzel az utópisztikus elképzeléssel olyan tudományos célt tűzhetünk ki magunk elé, amelyről tudjuk, hogy elérhetetlen, azonban azt is tudjuk, hogy e kijelölt cél eléréséhez vezető út azokból a törekvésekből áll, amelyeknek eredményei a tudományt előrébb mozdíthatják.

tartalmaznak, amelyek a tárgyat konkrétan a társadalomhoz kötik. Ilyen kutatás lehet a tárgy készítőjének felkutatása, a mester társadalmi helye, a tárgy készítésének, eladásának körülményei, a kor technikai fejlettségének, a divat befolyásoló hatásainak ismerete, a tulajdonos, tulajdonosok feltárása, a tárgy eredeti és másodlagos funkcióinak megállapítása, használatának ideje, a tárgy és a tulajdonos pszichológiai kötődése, a tárgy társadalmi szerepe...³ E kétirányú rendszer szimbolikus ábrázolásának egy fa felel meg. A fa egésze a tárgyat, a fa törzse magát a tárgy létezését, gyökérzete a tárgyi szempontokat, lombozata a társadalmi szempontokat jelképezi. Ahogyan egy fa életképtelen gyökerei, vagy lombja nélkül, úgy a tárgy teljes megismeréséhez is szükséges mind a tárgyi, mind a társadalmi szempontú vizsgálatok összessége. Ebből a nézőpontból a fa gyökérzetének ágai, mint tárgyi szempontú kutatások, azon fizikális alapokat jelképezik, amelyek a tárgy létezését biztosítják; a lomb, mint a társadalmi szempontú kutatások szimbóluma, a föld felszíne felett látható, tapasztalható közegben található meg, amellyel párhuzamba állíthatjuk a társadalmi közeget, ahol a tárgy igazából „él”, ahol „élete” úgymond ki tud teljesedni a társadalmi összetettség viszonylataiban. (1. ábra)

Átfogó vizsgálati struktúra

A fa-szimbólum gondolatmenetet továbbvezetve megnézhetjük a lombját felülről, tehát a társadalmi szempontú kutatásokat, illetve a gyökérzetét alulról, tehát a tárgyi szempontú kutatásokat. Mindkét nézőpontból megszámlálhatatlan irányvonalat láthatunk, amelyek analízisekor az sem mindegy, hogy a fa törzstől milyen távolságra vizsgálunk egy-egy kutatási irányvonalat, tehát ágot. Ha a törzstől egy adott távolságból a lombnál, vagy a gyökérzetnél vízszintesen elvágott keresztmetszetet vizsgálunk, akkor az ágak végződéseit két koncentrikus gyűrűbe foglalhatnánk, így csoportosítva a kutatások távolságát a tárgy létezésétől. A

³ ... és sorolhatnánk a számtalan kutatási lehetőséget a végtelenségig.

gyűrűk középpontjaiban mindig változatlanul a tárgy létezése, tehát a törzs áll. A két gyűrű, csoport közül a középponthoz közelebb eső kutatásokat mikroszintű, míg a távolabbi gyűrűbe foglalt kutatásokat makroszintű vizsgálatoknak nevezem. A mikroszintű kutatások alatt értem a tárgy létezését közvetlenül érintő tényezők analiziséből eredő kutatási témákat. A makroszintű kutatások során azonban azon tényezők analizise a meghatározó, amelyek nem közvetlenül, hanem nagyobb távlatokból vannak hatással az adott tárgyra, ugyanakkor globálisan veszik közre azokat, és befolyásolják körülményeiket, létezésük minőségét.

A néprajz és a társtudományok

Egy tárgy, tárgycsoport teljes körű vizsgálata során a néprajzi vizsgálatok elindulnak egy nézőpontból, majd a néprajzi nézőpont teljes kiaknázása után óhatatlanul a társtudományok felé veszik az irányt.

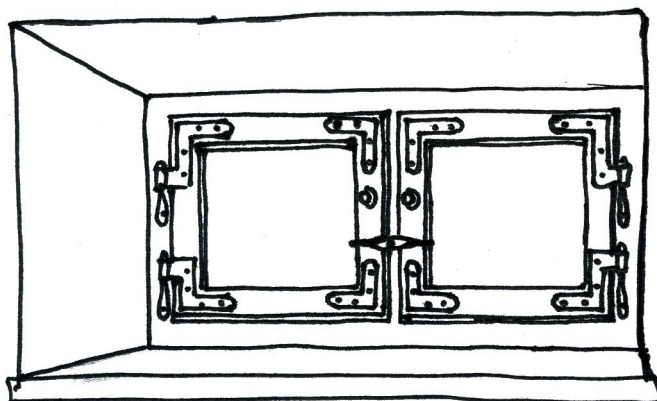
A fa-szimbólummal ábrázolt tárgy-vizsgálati struktúra különböző szakaszaihoz különböző társtudományok, vagy azonos társtudományok más-más szegmensei kapcsolhatóak. Szűkítve a néprajztudomány tág intervallumát, a Sóstói Múzeumfalú nyílászáróinak műtárgycsoportjára helyezem a hangsúlyt a további analizisben.

Az alap kiindulóponttal, a tárgy mint fizikai objektum tényével – a fa törzsével, vagy gyűrűk középpontjával – a néprajz nem foglalkozik, tudomásul veszi, hogy van. A tárgyak létezésének gondolatát a filozófia tanulmányozza, ezen elméletek azonban ritkán egészítik ki a néprajz tudományát. A nyílászárók tárgyi szempontú mikroszintű kutatásaihoz sorolhatjuk az alapanyag vizsgálatát, az azon történt változások feltárását; a méret felmérését, változásainak feltárását; a kor megállapítását. Ezekhez a vizsgálatokhoz az alaposság mélységét tekintve szükséges lehet a restaurátorok, művészettörténészek, kémikusok, biológusok, fizikusok, illetve az épületasztalos, lakatos, hutás, üveges mesterek tudása is. A tárgyi szempontú kutatások makroszintjéhez sorolhatjuk például a készítési technikák felmérését, vizsgálatát; egy tárgycsoport szerkezetfejlődési intervallumának meghatározását, illetve egy adott tárgy elhelyezését ebben az intervallumban. Ezekhez a kutatásokhoz segítségül hívhatjuk a már említett restaurátor, a művészettörténész, a kémikus, a fizikus, az épületasztalos, a lakatos, a hutás, az üveges mesterség hozzáértését, tudományuk különböző szegmenseit. A társadalmi szempontú kutatások mikroszintjén vizsgálhatóak például a kapcsolódó személyek társadalmi hierarchiában betöltött státusza és szerepei; a funkció meghatározások, melynek egyik lehetősége az egyéni értelmezés, az esetleges funkcióváltások feltárása, illetve a tárgy funkciójának társadalmi definíciója, az az eredeti funkció, amely a szocializáció részeként köztudássá válik; mindezek mellett vizsgálható a nyílászárók közelében megfigyelhető – a társadalmi normák alapján szerveződő – szituációk, így létrehozva az akció-reakció változatos lehetőségeit. Ezeket elsősorban a szociológia és a pszichológia vizsgálja, kutatási eredmények segíthetik, kiegészíthetik a néprajzi kutatásokat. A társadalmi vizsgálatok mikroszintjén sem feledkezhetünk meg a tárgyi környezetről, amely befolyásolhatja a tárgy társadalmi helyzetét, azonban itt a szociológia mellett a művészettörténetet és az építészetet is meg kell említeni. A társadalmi kutatások makroszintű vizsgálatai között sorolhatjuk fel az idő, időszak, kor, meghatározó korstílus, divat, a hely tanulmányozását, illetve az idő és a hely viszonylatai által kialakult, szimbolikus jelentések, társadalmi normák, tehát a társadalmi közeg feltárását. Ezen vizsgálatokat a történelem, a művészettörténet, az építészet, a szociológia egészítheti ki.

A fentiekben röviden vázolt elmélet gyakorlati alkalmazására, mind a tárgyi, mind a társadalmi szempontú vizsgálatokra egy-egy sarkalatos példát mutatok be.

A Sóstói Múzeumfalu állandó kiállításában 18 lakóépület látható, amelyek építési ideje a 18. század végétől a 20. század első harmadáig terjedő időszakra tehető.⁴ A 18 lakóépületnek számos nyílászárója van, amelyek közül az ablakok száma pontosan 109.⁵ Ennek a 109 ablaknak 252 db zára van, amelyek közül egyetlen egyet választottam ki vizsgálatom tárgyának. Ahhoz, hogy ezt az egy zárat vizsgálni tudjuk viszonyítási alapokat kell létrehozni.

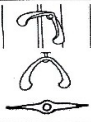
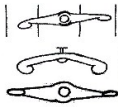
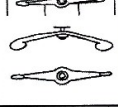
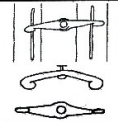
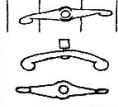
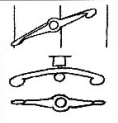
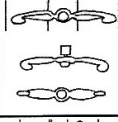
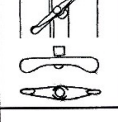
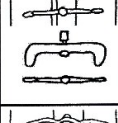
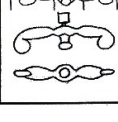
A viszonyítást kezdhethjük a lakóépület meghatározásánál: eszerint az épület a múzeum állandó kiállításában található jómódú, görög katolikus lakóház, amely valamikor Kállósemjén utcáinak egyikére nézett. A látószöget tovább szűkítve az ablak meghatározása is elengedhetetlen. A választott ablak a lakóház egyetlen konyhai ablaka, amely a szomszéd portájára néz. A Múzeum ablakainak viszonylatában azt is elmondhatjuk róla, hogy a 40 típusba sorolható 109 ablak közül ez a darab egyedi példány: egy kétszárnyú, vízszintes állású, keresztfás, befelé nyíló szimpla ablak, amelynek kívül-belül fapárkánya és az ablak keretét követő ablakmélyedése van. (2. ábra)

A Múzeumfalu 252 db ablakzára 8 fajta csoportba sorolható: hajlított szög, egyszerű szimpla görbölő, pajzsos szimpla görbölő, kettősgörbölő, kampó, rábillenő, tolózár, T-kilincs. E 8 fajta csoport közül a kiválasztott ablak zára a kettősgörbölők csoportjába tartozik. Ezen csoporton belül az 1 típus 3) altípusába tartozik a kiválasztott kettősgörbölő. Tehát a fajtákon belül típusokat és altípusokat különböztetnek meg annak megfelelően, hogy milyen a zár rögzítése, milyenek a záró, a fogó részei. (3. ábra)

⁴ PÁLL István – BODNÁR Zsuzsanna, *Sóstói Múzeumfalu*, szerk. PÁLL István, NKA, Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza-Sóstófürdő, 2007.

⁵ BÓNA Bernadett, *A Sóstói Múzeumfalu ablaktípusai = Ahol visszafordul az idő kereke... Írások a Sóstói Múzeumfalu 30 évéről*, szerk. PÁLL István, Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza-Sóstófürdő, 2009, 75–101.

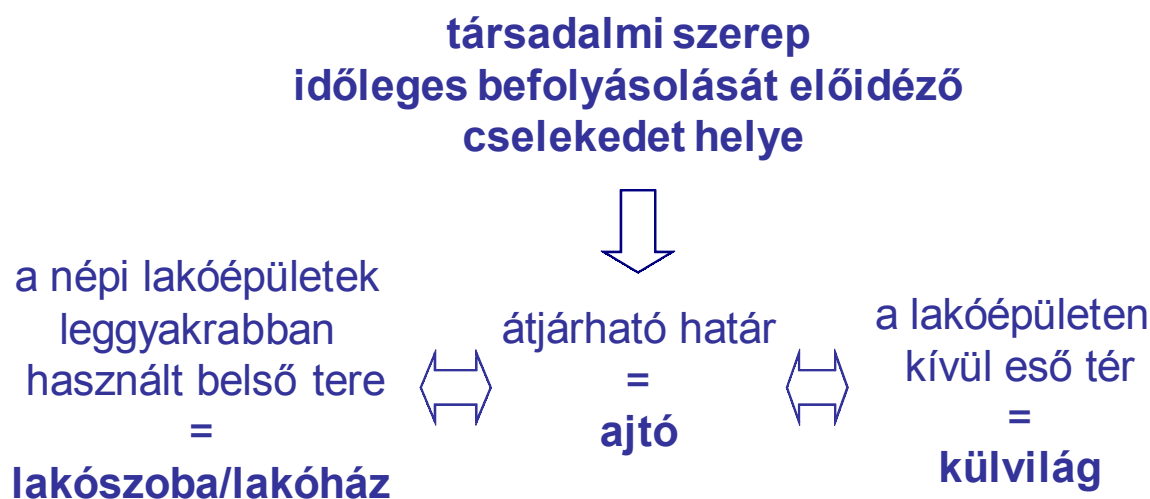
IV. Kettős görbölő								
Típusok	Altípusok	Részei						Látható zár-szerkezet
		foglalat	pajzs	rögzítő	kétoldalú görbölő	fogantyú	csuszkó	
1 típus	1)	x	x				x	
	2)	x	x				x	
	3)	x	x				x	
2 típus	1)	x	x					
3 típus	1)		x				x	
	2)		x				x	
	3)		x				x	
	4)		x				x	
	5)		x				x	
	6)		x				x	

Ezek a mélyfúrás jellegű tárgyi vizsgálatok, tehát a nyílászárók és azok elemeinek részletes vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy a tárgyakat megalapozott rendszerbe tudjuk elhelyezni. Ez által kapcsolhatjuk a társadalmi hierarchia különböző rétegeihez – természetesen a társadalmi kutatásokkal kiegészítve – a megfelelő kulturális tárgyi lenyomatokat.

A Sóstói Múzeumfalú állandó kiállításában lévő lakóházak ajtajainak társadalmi szempontú vizsgálatához a Jósa András Múzeum Néprajzi Adattárának anyaga szolgál alapul, mivel a Múzeumfalú és az adattár gyűjtőköre megegyezik.

A társadalmi szempontú kutatások egyik lehetséges irányvonala azoknak a szituációknak a vizsgálata, amelyek a leírások szerint a lakóházak ajtóinak környezetében történtek.

Meggyőződésem, hogy azoknál a szituációknál, amelyeknél az ajtóhoz nem társítanak természetfeletti szerepet, és amelynek során kívülálló érkezik a házhoz, megfigyelhető, hogy az események az otthon elhatároló ajtók környezetébe kerülő személyek társadalmi szerepét időlegesen, a szituáció idejére befolyásolják, ritkább esetekben véglegesen megváltoztatják. Ennek oka, hogy egy paraszti lakóház, otthon, magánterület határánál történő cselekedetekhez mindig íratlan, az adott társadalomban kialakított szabályrendszerek, társadalmi normák kapcsolódnak. Ezen szituációk szereplői befolyásolják a cselekedeteket: a társadalmi hierarchiában betöltött szerepükkel, tulajdonságaikkal vagy akár hangulataikkal. (4. ábra)

A szituációk menetét vizsgálva négy szakaszt különíthetünk el, amelyek egymásból következnek.⁶ A négy szakasz meghatározása:

1. Elválasztó szakasz: Az érkező személy kizökken az eddigi társadalmi szerepéből.
2. Határhelyzeti szakasz: A ház lakója – vagy a jelen lévő lakók közül a hierarchia legmagasabb fokán álló személy – új szerepet teremt az érkező számára.
3. Befogadó szakasz: A ház lakója új szereppel ruházza fel az érkezőt, amelyet verbális, vagy nem verbális módon közvetít.
4. Visszaállító szakasz: Az eredeti társadalmi szerep helyreáll, változások mehetnek végbe az egyénben. (Nem mindig történik meg.)

⁶ Egy emberélet során minden hasonló szituációnál a folyamat az első szakasszal újra kezdődik.

Az elmélet igazolására az adattári példa szolgál:

„... Ráduly Jósefné meg kérdeztetett, ki is valja, hogy a kérdéses napon a panaszkodó házába bé térvén első szava is a' volt, hogy a gazda hol volna, és hogy a menyetske apjához való menetét adá elő, azonal a menyetskét nyakon kapván rokoját fel felé emelgeti, azért mondta a menyetske azt, hogy ha el nem bocsátaná, úgy pofon vágná, hogy szeme is ki ugordana, ere toppant bé Ráduly és vágta bé Szilágyi fejét pörölyel. ...”⁷

A történetből arra következtethetünk, hogy az *elválasztó szakaszban* az érkező személy tudja, hogy egy adott szituációban a szándékai nem lesznek tisztességesek. A *határhelyzeti szakaszban* az érkező felméri a helyzetet, tehát tudomást szerez róla, hogy kik tartózkodnak otthon. Mivel a családfő távol van, az érkező személy többet enged meg magának az otthon maradt nőkkel szemben, mint amit az illem diktálna. Tehát Szilágyi önmaga által meghatározott státusza nem egyezett a befogadók által neki tulajdonított státusszal, amely a *befogadó szakaszban* realizálódik, amikor az érkező személy – az elmondás szerint – a menyecske „rokoját fel felé” emelgette. A női reakciók, szavak a cselekedetek iránti nemtetszést fejezik ki, és távozásra szólítják fel az érkezőt, amit Szilágyi nem fogad el. Azonban ekkor betoppan a családfő, aki hirtelen felindulásból igazságot szolgáltat a saját házában, így Szilágyi fejét „bé” vágja pörölyel. A tragédiába torkolló eset miatt a *visszaállító szakaszban* a távozó testi elváltozásokkal – betört fejjel – időleges és részben végleges változásokkal távozik. A különböző módon értelmezett társadalmi szerepek következményeként a szituáció összes résztvevőjének megváltozik a társadalmi szerepe a látogatás után.⁸

A társadalmi szempontú példa rövid elemzésével a tárgyak – jelen esetben az ajtók – egy vizsgálati lehetőségével igazolom, hogy a tárgy társadalmi szempontú kutatása releváns alternatíva. Ebben az esetben a nyílászárók környékén történő események igazolják a nyílászárók – mint átjárható határok – társadalmi szerepét, illetve hozzájárulnak a társadalom működésének tanulmányozásához.

Határátlépések

A határok és azok megközelítése e munkában több helyen megragadható. A néprajztudományon belül fellelhető tárgyi és társadalmi szempontú nézetek közti határ – amely sokszor a néprajztudomány gyakorlóit is megosztja – véleményem szerint egy szempontból átjárhatóvá válik. A néprajzon mint bázistudományon belül sok esetben a határokhoz érünk, ahol elengedhetetlenül a társtudományok szaktudását hívjuk segítségül. Végül egy konkrét, fizikai határ, a külvilág és a lakóter határai is megjelennek a nyílászárók és azok elemzésének segítségével.

Úton-útfélen határokhoz érkezünk az életben is, a tudományban is. A határok jelzés-funkciója nem hanyagolható el, hiszen megmutatja, hogy mely területen belül mozoghatunk biztosabban, de ugyanakkor a megfelelő felkészültséggel lehetőséget ad az átjárhatóságra, amely minden esetben látókörünk szélesítését segíti.

⁷ Jóna András Múzeum Néprajzi Adattára / Helye: Sóstói Múzeumfalú / Adattári szám: 102-67

⁸ A néprajzi és a társtudományok mélyebb vizsgálatával tovább elemezhetnénk a szituációt, azonban erre ebben a munkában nincs lehetőség.

A rumai vásár – a Balkán és Közép-Európa határán

Bevezető

A Vajdaságban található vásáros központok talán legdélebbike Ruma. Itt tartják a legnagyobb szerémségi vásárt. A település történetében kiemelkedő helyet foglal el ez a funkció. Korábban Jugoszlávián belül is megmutatkozott jelentősége. Ma vonzáskörzete több ország területére kiterjed. 1828-ban még ez a település is Újvidék vonzáskörzetébe tartozott.¹

A Balkán és Közép-Európa fogalmát, mint földrajzi területeket jelölő kifejezéseket használok. Kizárólag arra terjed ki vizsgálatom, hogy a két terület között milyen kereskedelmi forgalom alakult ki. Mit hoztak a vásárra a szerbiai hegyekből, mi került ide a Fruska goráról, mit hoztak az Alföldről? A Balkán határát a Száva jelenti, északra terül el tőle a Szerémség. Sík vidék, északi és keleti határa a Duna, a folyótól délre fekszik a Fruska gora hegylánc. A Száva alatt található Mácsva, s Északkelet-Szerbia területét nevezik így.

Szerémség már a 17. században több vásáros hellyel bírt. Összesen tizenhárom településnek volt állandó vásártartási joga: Ó- és Új-Vukovár, Nuštar, Šarengard, Sotin, Tovarnik, Újlak, Kamenica, Kukujevac, Šid, Ürög, Indija és Ruma.² Valódi vásáros helyek azonban csak Ruma, Ürög, Vukovar, Újlak és Šid voltak. A szerémségi vásárt tartó települések közül, a lakosságszámot tekintve, állandó fejlődés csak Rumában volt. Ruma azon a területen fekszik, amelyen keresztül folyt a kereskedelem a déli területekről a Száván és a Dunán keresztül az északabbi vidékekre.³

A mai Szerbia egész területén tartani szokott vásárok közül a leghíresebb a šabaci vásár. Aleksandra Rašević a šabaci múzeum évkönyvében mutatja be a város fejlődését, különös tekintettel a kereskedelem szerepére. A Száva és a rajta közlekedő komp, az itt elhaladó kereskedelmi útvonalak nagy hatással voltak a várossá alakulásra. A šabaci Kisboldogasszony napi vásárt részletesen elemzi. Bemutatja a vásárok gazdasági és társadalmi funkcióit. Ezek után a Pavković-féle tételeket⁴ fejti ki a šabaci vásár alapján. Miszerint:

- A šabaci vásár napjának nincs köze a város védőszentjének napjához.
- Šabaci a második világháború után elveszítette addigi kereskedelmi jelentőségét Szerbiában, így a vásár korábbi gazdasági funkciója elhalványult.
- A gazdasági funkció elvesztésével idővel a szórakoztató jelleg, valamint a családok és ismerősök közötti kapcsolatfenntartó és -ápoló szerep került előtérbe.⁵

A szerb nyelven megjelent néprajzi szakirodalom az említett tanulmány előtt nagyon kis mértékben foglalkozik a kereskedelemmel, vásárokkal. A korai tanulmányok leíró jellegűek. Ilyen Borivoje Drobnjaković írása a Kragujevac melletti Topola Nagyboldogasszony napján

¹ BÁCSKAI Vera- NAGY Lajos, 1984, 46.

² GAVRILOVIĆ S., 1973, 121.

³ DANKÓ Imre, 1984, 262.

⁴ F. PAVKOVIĆ, Nikola, 1972.

⁵ RAŠEVIĆ, Aleksandra, 2004, 137.

tartott vásáráról,⁶ Nedžad Hadžidedić tanulmánya a zenikai vásárokról szól.⁷ Nikola F. Pavković tanulmányában: A hagyományos éves vásárok társadalmi jelentősége címmel a negotini vásár példáján keresztül mutat rá a terület vásárainak alapvető funkcióira.⁸ Az újabb vásárleírások szintén egyes települések vásárait elemzik. Ilyen például Grubić Rajka írása, aki Nagybecskerek kereskedőit és kereskedelmét vizsgálja.⁹

Ruma földrajzi elhelyezkedése

Ruma Szerémség földrajzi központjában található. A Duna és a Száva között félúton, a Fruska gora-hegy lábánál fekszik. Belgrádtól 50, Újvidéktől 35, Šabactól 30, Száva-szentdemetertől (Sremska Mitrovica) 20 kilométer távolságra fekszik. A belgrád-zágrábi vasútvonalon és az Újvidék-Šabac M-21-es autóúton található. Az E-7-es autóúttól 6, a Szávától pedig mintegy 10 kilométerre van. Földrajzi elhelyezkedése tette lehetővé, hogy a terület egyik vásáros központjává alakuljon.

A város történelméből

Az őstörténet előtti korból már vannak adatok arra, hogy a terület lakott volt. Erről tanúskodnak azok a leletek is, amelyeket itt találtak, és a Gomoglavai lelőhely is, amely Ruma község területéhez tartozik. A terület első lakói illírek és kelták lehettek. Két korszak határán jött Szerémségbe a római hódító hadsereg. Az idők során mind több katonai tábort alapítottak a területen, amelyek közül több településsé fejlődött. Az őshonos népesség fokozatosan elveszítette saját etnikai jegyeit és elfogadta a római kultúrát. Szerémség lett az egyik legjelentősebb római határ menti tartomány, Szirmimummal mint a Római Birodalom egyik legjelentősebb székhelyével. Magának Rumának a területén nem volt egyetlen nagyobb római kori település sem, de több mezőgazdasággal foglalkozó telepet is felderítettek. Ilyen volt például a villa rusticae.

A harmadik évszázadtól kezdődően, a nagy népvándorlások idején különböző germán népek, majd hunok, avarok és szlovénok elpusztították a római kultúrát ezen a térségen. Ezek után több évszázadon át a Szerémség összetűzések színtere lett. Frankok, bolgárok, Bizánc, magyarok, több-kevesebb ideig fennhatóságuk alá vonták a területet.

A Ruma név jelentése még ma sem tisztázott. Legvalószínűbb, hogy egy keleti eredetű szóból származik, amelyik a törökökkel érkezett. Nem zárható ki azonban a korábbi eredet sem. Ruma mint településnév először a szerémi defterben jelenik meg 1566-ban. Ruma akkor még közepes nagyságú falu volt, s az itt folyó Borkovacs patak mentén szétszórt házakból állt. Lakói szerbek voltak, akik földműveléssel és állattartással foglalkoztak. Adót a törököknek fizettek. Ez az állapot a következő két évszázadon keresztül is fennállott.

⁶ DROBNJAKOVIĆ, Borivoje, 1933, 118.

⁷ HADŽIDEDIĆ, Nedžad, 1970.

⁸ F. PAVKOVIĆ, Nikola, 1972.

⁹ GRUBIĆ, Rajka, 2007.

Az 1718-as Pozsareváci béke után két évszázadig Szerémség, és így Ruma is a Habsburg monarchia fennhatóság alá került. Amikor 1745-ben katonai határőrvidéket létesítettek a Szerémségben, ami Száva-szentdemeter (Sremska Mitrovica) fennhatósága alá tartozott, báró Marko Pejačević elhatározta, hogy birtokán új székhelyet alapít.¹⁰ Választása Ruma falu közvetlen közelére esett. Így 1746-ban a mai Ruma város területén egy új város kezdett el növekedni. Utcái szélesek és egyenesek voltak, melyek derékszögben keresztezték egymást. Az új település lakói szerbek voltak a Ruma falu körül lévő településekről. Első ide telepített lakói pedig németek, németországi kivándorlók lettek. A telepesek eltérő foglalkozásokat űztek. Voltak közöttük földművesek, iparosok, kereskedők. Mindannyian szabad emberek lehettek, ami ebben az időben igen jelenős kiváltságnak számított. Ruma város is szabad városi ranggal bírt, amivel együtt járt a kereskedői jog is. Így kapott néhány országos vásár- és hetipiac-tartási jogot is. Már 1747. október 10-én megtartották az első vásárt Rumában. Ezen nagyszámú kereskedő, kézműves jelent meg távoli vidékekről is.¹¹ A vásárt a Grobljanska (Temető) utcában tartották. A kézműveseknek külön meghatározott helyük volt, ahol termékeiket árusíthatták. A görög kereskedők apró dolgokat árultak: fűszereket és déligyümölcsöt. 1749. január elsején Marko Pejačević szabadságlevelet adott a helybeliek közgyűlésének, amellyel hivatalosan is privilégiummal bíró településsé vált saját címerrel és pecséttel. Ruma minden felnőtt lakója városi levelet kapott, amellyel rumai polgár lett, minden joggal és kötelezettséggel, ami ezzel jár.¹²

Fejlődés

Fontos szerepet játszott a területen a jól szervezett egészségügyi ellátás a kolera idején. A betegséget, amely a közeli Ürög lakosságának több mint a felét elvitte, Ruma előtt állították meg. A hála jeléül a rumaiak a Ruma és Ürög közötti út mindkét oldalára egy nagyméretű barokk emlékművet emeltettek. A város lakossága számának növekedésében kulcsszerepet játszik, hogy Marko Pejačević Mária Teréziától kieszközli számára az évi négy országos vásár tartási jogát. Ennek hatására kezdődik meg a nagyszámú telepes idevándorlása. Ekkor töltik fel azokat a területeket, melyek a járványok idején elnéptelenedtek.¹³ Németek, magyarok, horvátok és szerbek jöttek ide, s ez utóbbiak két pópát is hoztak magukkal.

Ruma város arculatának sajátosságát az itt élő nagyszámú kézműves és iparos is meghatározta. A kereskedők között jelentős számban voltak szerbek és cincárok. Az utóbb említettek a Balkán-félsziget délkeleti területeiről érkeztek a rumai vásárba. Kereskedni jöttek, leginkább a vásárokra, és nem ritkán örökre itt ragadtak, letelepedtek, és fokozatosan beolvadtak az őslakos közösségbe. Rumában az úgynevezett görög templom alapján emlékeznek rájuk. A templom építésének legfőbb mecénásai voltak. A fő utcán még két templom található az említett mellett: a Nikolaj (Szent Miklós, 1758) és a Feltámadás, pravoszláv templom (1761) és a Szent Kereszt felmagasztaltatása (1813) katolikus templom. Sokkal később épült a városban a zsinagóga.¹⁴

¹⁰ ĐORĐEVIĆ, Radisav, 1991, 18.

¹¹ ĐORĐEVIĆ, Radisav, 1991., 22.

¹² ĐORĐEVIĆ, Radisav, 1991.

¹³ ĐORĐEVIĆ, Radisav, 1991, 22.

¹⁴ <http://www.ruma.rs/>

A város első kereskedői a kézműves mesterek voltak, később megjelentek az állat- és gabonakereskedők, tekintettel a település földrajzi adottságaira. Ruma az egyik legjelentősebb gabonatermelő település ekkor.¹⁵ Ruma a Zemun–Vukovár–Eszék főútvonalon fekszik, a Törökországból Sopron, majd Bécs felé vezető úton. A várossá fejlődést magával hozta a Rumában működő uradalom is, melynek alapítója a már említett Marko Pejačević volt. Az uradalom a 19. század első és a 20. század második felében élte fénykorát. Ekkor több fajta búza- és kukoricaszelekciót is végeztek itt. Hasonló volt a helyzet az állattartás terén is. Az uradalmat az első világháború után az agrárreform keretein belül számolták fel.

A 20. század

Ruma valódi városképe az első világháború előtti időszakban alakult ki, a felgyorsult gazdasági és társadalmi fejlődés hatására. A háború ideje alatt lelassult fejlődés a 20-as és 30-as években újjáéledt. Kereskedések nyílnak, kézműves és manufaktúraműhelyeket, bankokat alapítanak, mozi nyitnak. Néhány nyomdában könyveket nyomnak, újságokat adnak ki, amelyekben követik a város politikai, kereskedelemi, kulturális és sporteseményeit. Ruma gazdasági ereje miatt (a Jugoszláv Királyság legnagyobb gabonapiaca) és lakóinak kulturális élete miatt már rég a városok közé volt sorolható, hivatalosan a státusz elnyerésére mégis csak 1933-ban került sor.¹⁶ A második világháború idejére Ruma volt a vajdasági német kisebbség egyik legjelentősebb központja. A háború végére a város lakossága igencsak megcsappant. A német kisebbségből már a háború idején sokuknak el kellett hagyniuk a várost.

A rumai vásártér

A város tehát Marko Pejačević alapításával jött létre. Földrajzi fekvése alapján feltételezhetjük, hogy már korábban is kereskedésre alkalmas hely volt, mivel a Szerémség közép-pontjában terül el. Félúton van Šabac és Újvidék között, valamint a belgrád–zágrábi útvonalon. A folyókon való átkelés után erre vezetett az út. Itt kereszteződtek a főbb marhahajtó útvonalak.¹⁷ A település várossá szervezésében igen kiemelkedő szerepet kaptak az ide telepített német kézművesek, iparosok, kereskedők. Mivel itt korábban nem volt nagyobb település, így várható volt, hogy vására kiemeli majd környezetéből. Az évi négy vására a mezőgazdasági év egyes szakaszinak kezdetével volt azonos időben. Nem csak szűkebb környezete, a Szerémség lakóinak vására volt, hanem korábban az egész Jugoszláviáé. Vajdaságból, Szerbiából, Boszniából, Horvátországból érkeztek ide árusok, kereskedők és vásárlók.

A rumai vásár mellett a Szerémségbe Horvátországból és Boszniából még a šidi vásárra érkeznek a vásárlók. Korábban ez természetes volt, hiszen nem volt országhatár a területek között. A vásárok ma is megtartották vonzáskörzetüket, a határok másik oldalán is. A pénzváltással, a határon való várakozással és a vámellenőrzéssel többek kedvét elveszítik a

¹⁵ ĐORĐEVIĆ, Radisav, 1991. 40.

¹⁶ ĐORĐEVIĆ, Radisav, 1991.

¹⁷ ERDELJANOVIĆ, Jovan, 1899.

szerémségi vásároktól, de ennek ellenére a vásárok körüli parkolóban láthatunk jó néhány horvátországi, illetve boszniai rendszámú személyautót.

A rumai vásártér korábban a város központjában volt. A központi tér igen nagyméretű. Itt volt a kirakodóvásár, az állatvásár pedig a város szélén. Annak már a telepítéskor sem volt helye a város központjában. A két vásárteret a Piac utca kötötte össze. Az állatvásárterek helyét, azok épületeit az 1874-es egészségügyi törvényben szabályozták. Többek között ekkor költöztették ki a vajdasági városokból is az állatvásártereket. A kirakodóvásárok a városok utcáin, terein maradhattak, míg az állatoknak fajták szerint elkülönített, kúttal ellátott vásárteret kellett biztosítani. A rumai vásárteret nem kellett áthelyezni. Már eleve a város szélén volt, a főút mentén. Csupán a kötelező építményekről és az állatorvosi jelenlétről kellett gondoskodnia a városnak.

A mai vásártér nem sokat változott. A kirakodóvásár került ki az állatvásár mellé. A város központjában csupán a piac maradt, a katolikus templom szomszédságában. Körülötte a kávézókkal, pékségekkel, kocsmákkal. A piactól a vásártérig kivezető Piac utca még megvan. Az utca neve ugyan más, de a vásárosok sora a város főterétől egészen a kirakodóvásárig húzódik. Leginkább olcsó bővrit, műanyag dolgokat, apróbb árut árúsítanak ezen a soron.

Az utca végén jobb oldalon mintegy 200 méterig bútorokat, szőnyeget, függönyöket árúsítanak méterre. Ennek nagyobb hely kell. Több száz széket, asztalt lehet itt látni, vásárolni egyszerre. Az utca végén az aszfaltút után az „ócskások” sora következik. Itt tényleg van minden. Az autóalkatrészekről a sebészkésig, a hangszerektől az ezüst gombokig mindent megtalálhat az, akinek erre van szüksége.

A kirakodó vásár része nem sokban tér el a más településeken találhatóaktól. Néhány érdekesség azonban itt is van. Szerbiából jönnek ide bocskorokat árúsítani. Minden vásárban itt vannak a roma harmonikaárusok. Kis furgonjuk tele van használt, javított, vagy már nem is javítható antik harmonikával. Egymás hegyén-hátán hevernek a hangszerek. A szerb zene egyik alapvető eszköze ez a hangszer. Egyetlen harmonika már zenekar lehet, de harmonika nélkül szinte nincs szerb zenekar erre felé. Szinte egyetlen más vásárban sem találkoztam halászháló-árusokkal. Termékeiket maguk készítik, és a rumai vásárok többségében megtalálhatók.

A vásárok élelmiszer-ellátói a sátoros kocsmások, lacikonyhások, akik a leghangosabb, legillatosabb részét képezik ennek az eseménynek. Ruma különlegesen híres ezekről a sátrakról. Több sorban egymás mellett sorakoznak a pecsenyesütők. Egy-két helyen láthatunk sült malacot, pljeskavicasütőt¹⁸. Jelentős többségben vannak azonban a kecskegidát, bárányt nyáron sütőgető szakácsok. A szerémségi Maradék magyarjai is azt mondják, hogy a nélkül nem mennek haza a rumai vásárból, hogy jól ne laktak volna „jagnyetinából”, bárány sültből.

Az állatvásártér cédulaháza és sorompója talán még a múlt századból maradt itt. A sorompót még használják a vásár ideje alatt árusítás céljára: erre teregeti a köteles a termékeit. A vásártérre ezen keresztül, illetve mellette lehet ma is bejutni. A vásár napján, minden hónap harmadik napján, már nem engednek be árust. Az árusok közül sokan elsején, másodikán már megérkeznek. Ekkor még nem kötnek üzleteket, csak a jó helyeket foglalják el az állatvásártéren. A vásárlók közül is sokan eljönnek már másodikán. Maradékon keresztül érkeznek ide az ország északi és keleti részeiről a teherautók. Többen mondták, hogy a vásár napját megelőző éjszaka nagy a forgalom a főútcán, miként a vásár utáni este is.

Az állatok egymástól elkülönítve, fajták szerint láthatóak. Külön sort alkotnak a borjakkal teli teherautók. Néhány állatot kikötnek az autó széléhez mutatóba. Többen azonban csak

¹⁸ Vegyes darált húsból készített húslepeny.

leeresztik az autó felhajtóját, kis vasráccsal rekesztik benn a borjakat, bikákat. A vasrács mellett állnak és ott várják a vevőket. A komolyabb szándékú vevőt beeresztik az állatok közé. Minden eladónak a kezében van valamilyen bot. Ezzel terelgeti az állatokat. A megvásárolt bikákat a vásárló megjelöli. Legjobb módszer erre a színes kréta. Ezt mindenki maga hozza. Így nincs mód az átszínezésre.

Az állatok között van néhány tehén is borjával, egy-két nagyobb bika. Itt asszonyok nem sétálhatnak egyedül. Meg is szólják érte őket. „Nema mesta ženama na stočnoj pijaci” vagyis nőknek nincs helye az állatvásárban. Egy-két asszonyt azért mégiscsak látni, bár leginkább háttérben, a férfiak mögött. A marhavásártér után van a lovak kifutója. A rumai vásár korábbi különlegessége, a lóvásár ma is igen jelentős. A Révai Nagy Lexikona jelzi már, hogy Ruma lóvására jelentős. A mostani lóvásárokon szerémségi és szerbiai lovakat egyaránt árusítanak. A szarvasmarhák, borjak, tehenek, szamarak mögött láthatjuk a lovakat. Nagy kiterjedésű lófuttató hellyel rendelkezik a vásártér. A kifutóra azért van szükségük, hogy a tulajdonosok megmutathassák lovaik járását, teherbírását, ügetését. A vásár leglátványosabb része (a pecsenyesütők után) ez a tér. Van itt fiákerbe vagy parasztkocsi elé fogott ló, meglovagolt telivér, kötőféken vezetett csikó. Aztán folyik az alku, a lovak vizsgálgatása közben.

A mai rumai vásár – recens gyűjtések alapján

„A vajdasági vásárok között az első a rumai vásár” – hallhatjuk többfelé is a Vajdaságban. Mégpedig azért, mert sok az eladó és a vásárló is, és színes a kínálat. Nagy területen fekszik. Elkülönítve rajta az állatvásártér, a kirakodóvásár-tér, a használt árucikkeket árusítók, vajdasági szóval élve: az ócskások sora, valamint a mezőgazdasági gépeket árusítók sora.

A rumai vásár kezdeteinek idején, amint már írtuk, gabonavásáráról volt híres. Ez mára megváltozott. A gabonát a szövetkezetek, a nagybani felvásárlók veszik át. Ők szárítás után adják el a hazai vagy a külföldi piacokon. Szerbiának Oroszországgal van vámmentes egyezménye. Onnan érkeznek ide óriási teherszállító járművekkel. Ezeken viszik el az almát, a hagymát, és a gabonát is.

A rumai újévi vásár nagyon kicsi. „Mintha nem is lenne.” – mondta Čugi (Jovan Djordjević fiatal, vásárt járó adatközlő). Ilyenkor még azok sem mennek el, akik egyébként minden vásáron ott szoktak lenni. „A 2009-es januári vásáron például nem volt ott a temerini Hugyik kovács sem.” Pedig Mester (Čugi barátja) szerint: „sve što ne moze da se nadje po prodavnicama, može da se nadje na vašaru u Rumi”, azaz: minden, ami nincs az üzletekben, az ott van a rumai vásárban. Igaz ugyan, hogy a rumai vásár kicsit drágább, mint a többi, de sokan csak azért jönnek el ide, mert itt mindent megtalálnak. Amikor nincs idejük több vásárt kívánni, sok dolgot szeretnének vásárolni, akkor arra az egyetlen megoldás ez a vásár.

A februári rumai vásárokat egy szóval lehet jellemezni: sárosak. A vásárra busszal utazók már a belgrádi, vagy az ürögi autóbusz-állomáson felismerik egymást. Mindenkin gumicsizma van. Kiváltképp, ha még hó is esik februárban, akkor a vásártéren szinte el lehet süllyedni.

A mostani gyűjtések alapján a legjobb a márciusi vásár Rumában, már ami a mezőgazdasági gépeket, alkatrészeit illeti. Ilyenkor vásárolják a termelők a hiányzó dolgokat. Ezt az eladók is tudják, és felkészülnek rá. A legnagyobb a kínálat és a kereslet is ezeken a vásárokon.

Az állatvásár ilyenkor még nem a legjobb. Malacokat egyáltalán nem lehet kapni. A fiatal vásároló adatközlőmtől tudom (Čugi), hogy a 2008-as márciusi vásárban a borjak ára 250 euró volt. Ezen a vásáron nem árultak teheneket, sem tinókat, a bárányok és a kecskék ára pedig nagyon alacsony volt. A látogatók 85%-a csak sétált, nézelődött. A vásárokból nemcsak a mezőgazdasággal foglalkozók vásárolnak maguknak alkatrészeket. A városokban található boltok tulajdonosai is gyakran töltik fel innen árukészletüket. Ilyen például a dušanovoi BOBO üzlet, ahol minden a rumai vagy az adai vásárból származik. A vásárok kiváló alkalmat biztosítanak a szerszámgép-gyártóknak is. Ilyenkor bemutathatják új termékeiket. Mintadarabokat visznek belőlük, azok alapján lehet rendelni az egyes termékekből. A vásárok plakátjai mellé helyezik el saját hirdeteiket is, amelyek szerint bemutatókat tartanak a vásár ideje alatt. Vannak, akik csak ezek miatt látogatják a vásárokat.

A vásár mai vonzáskörzetét a vásártér környékén parkoló autók rendszámtáblája alapján határozhatjuk meg. Ennek alapján elmondható, hogy az egész ország, azaz Szerbia területére, és még azon túl is kiterjed az ide látogatók származási helye. Vásárosok (eladók és vásárlók) az ország következő régióiból érkeztek a 2010. július 3-ai rumai vásárba: Kikinda, Valjevo, Loznica, Belgrád, Novi Sad, Sremska Mitrovica, Ruma, Šabac, Užice, Vranje, Versec, Novi Pazar, Kragujevac, Požarevac, Zrenjanin, Szabadka, Zombor környékéről.

A kirakodóvásár felhozatala a használt áruk sora nélkül a következő volt: iparosok – kereskedők és árujuk: papucsosok, cipészek, zászlósok, fazekasok, kádárok, üst- és üstház-készítő, bognárok, szíjgyártók, bocskor- készítő; az építőipar képviselői: kovácsoltvas kerítést készítő, térkő-készítő, díszkutat, gerendaházakat, kész górékat készítő. A mezőgazdasági munkálatokat segítő: ekekészítő, kőso árus, nyeregkészítő, kötelesek, ostorosok, bognárok, lánckészítő, kaszakészítő kaszakövekkel. Állatok: aprójószágok: csirke, pulyka, valamint kutyakölykök, puli kutya birkák őrzésére. Lakberendezés: függöny-árusok, szőnyegárusok, bútorasztalosok, hímzők, varrók, kalaposok, kosárfonók, bútorkészítők. Élelmiszer-árusok: mézesbábos, paprikát, babot, mézet, paradicsomot, vöröshagymát, búzát, gyógyteát árusítók, és az elmaradhatatlan pecsenyések.

Befejezés

A recens (2008–2010) gyűjtések alapján elmondható, hogy a rumai vásár vásárló közönsége állandó és vonzáskörzete kiterjed a szerbiai városokon kívül a szomszédos országok, azaz a hajdani Jugoszlávia volt tagköztársaságainak közeli, határ menti területeire. A vízummentesség lehetővé teszi a határok átjárhatóságát, bár Bosznia felé sosem kellett vízum, de még útlevelel sem, s ennek bizonyára a kereskedelmi kapcsolattartást segítő oka is lehetett.

A rumai vásár időpontja azon ritka kivételek közé tartozik, melyek hosszú évekre visszanyúlóan megtartották a napjukat. Különleges szokást őriztek meg itt. A tavaszi, nyári és őszi hónapokban több településen is tartanak vásárt. Ruma egyike azoknak, ahol évi 12 vásárt tartanak. A vásár ma minden hónap harmadikán van, tekintet nélkül arra, hogy az a hét melyik napjára esik. A rumai vásártér más vásáros települések vásártereihez hasonlóan a külső és a belső vásárterek különválását, Piac utcával való összekötését kiválóan példázza.¹⁹ A belső vásártér, a vásár növekedésével, kikerült a város központjából. A piac a katolikus templom mellett maradt. A belső és külső vásárteret összekötő utca, a Piac utca, ma is megvan. A főútról is látható a város szélén álló nagy állatvásártér. Elkülönítve rajta a lovak, a tehenek, a

¹⁹ DANKÓ Imre, 1992.

borjúk, a bikák, a kecskék. Mellette található a meglehetősen nagy területen fekvő kirakodó-vásár. A Piac utca végén, feltehetően régi helyén, pedig az „ócskások völgye” van.

A korábbi kereskedelemi útvonalak megváltozásával, a közlekedés fejlődésével a rumai vásár kiemelkedett a többi szerémségi vásár közül. A Fruska gora lábánál futó kereskedelmi útvonal, vagyis a Szerémséget átszelő központi útvonal tartotta meg a vásárt régi fényében.

Felhasznált irodalom

- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Bp., 1984.
- DANKÓ Imre, *Interetnikus hagyományok vásáraink életében különös tekintettel a magyar-délszláv kapcsolatokra*, 1984.
- *A hagyományos műveltség továbbélése: Az I. magyar-jugoszláv folklór- konferencia előadásai*, szerk. KISS Mária, MTA Néprajzi Kutató Intézete, Bp., 1992.
- *Régi vásáraink világa*, Folklór és etnográfia 71., Debrecen
- M. Borivoje DROBNJAKOVIĆ, „Gospodinski” panađuri u kragujevačkoj Topoli 1847, Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd, 1933, 118–119.
- Radisav ĐORĐEVIĆ, *Ruma u središtu Srema*, Novi Sad, 1991.
- Jovan ERDELJANOVIĆ – R. T. NIKOLIĆ, *Trgovački centri i putevi po srpskoj zemlji*, Beograd, 1899.
- Slavko GAVRILOVIĆ, *Sremska trgovišta u prvoj polovini XIX. veka*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1973, 3-4. br., 121–128.
- Rajka GRUBIĆ, *Zanatlije i trgovci u prošlosti Zrenjanina*, Rad Muzeja Vojvodine 49, Novi Sad, 2007, 211–229.
- Nedžad HADŽIDEDIĆ, *Sedmični pazar u Zenici i okolini*, Radovi XI. savetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica, 1970.
- KALAPIS Zoltán, *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok*, Forum, Újvidék, 1980.
- Nikola F. PAVKOVIĆ, *Društveni značaj tradicionalnih godišnjih vašara*, Etnološki pregled, 10, Cetinje, 1972.
- RAŠEVIĆ, Aleksandra, *Šabački vašar*, Godišnjak Narodnog muzeja u Šabacu, 2004, 121–138.

Elektronikus források

- <http://www.ruma.iz.rs/#nastanak> (2010. július 26.)
- <http://www.ruma.rs/portal/index.php/2009-03-17-09-22-32.html> (2010. augusztus 1.)

Etnikai határátlépések Székelyföldön

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a 2008, 2009-es események tükrében bemutassa, hogy miként ünnepli a székelyföldi Sepsiszentgyörgyön kisebbségben élő román közösség nemzeti ünnepét, december elsejét. Az elemzésben kiemelt hangsúlyt kap a Noua Dreaptă (Új Jobboldal) nevű szervezet ünneplésben vállalt szerepe.

A szerző Fredrik Barth,¹ Thomas Hylland Eriksen,² Utz Jeggle,³ Fosztó László,⁴ Keményfi Róbert⁵ és Ilyés Zoltán⁶ tanulmányaira támaszkodva abból a hipotézisből indul ki, hogy, amennyiben az együtt élő nemzet tagjai a székelyföldi településeken tartott ünnepi események hallgatólagos határait átlépik, megsértik, belépnek a másik csoport kulturális tereibe, az a saját nemzet identitásának erősítését szolgálja. Az identitás erősítése a másik nemzet tükrében, annak függvényében fogalmazódik meg, tudatos, szándékos, provokatív határmegsértésről beszélhetünk.

A december elseje, mint ünnepi esemény szempontjainak vizsgálata Niedermüller Péter⁷ szokáskódjainak figyelembevételével történik, melyeket Pozsony Ferenc⁸ rendszerezett. Megvizsgálásra kerülnek tehát a kutatás során az ünnepi esemény tér- és időszerkezete, a szereplők, az ünnepi beszédek, a kinetikus, akusztikus és vizuális kódok, valamint ezen elemek mélyszerkezeti összefüggései. Jelen tanulmányban helyszűke miatt nem nyílik mód a fenti szempontok részletes kifejtésére. Itt csupán a fenti szempontok rövid ismertetését követően a Noua Dreaptă szervezet szerepének, motivációjának elemzésére koncentrálna, a román és magyar nyelvű médiában megjelent hírek, interjúk és újságcikkek segítségével történik identitásépítési vizsgálat.

Az Erdélyben élő etnikumok komplex múltbéli és jelenkori viszonyrendszerének teljes körű bemutatása, az interetnikus konfliktusokkal terhelt múlt felfedése nem lehet célja e tanulmánynak. Röviden említést kell tenni azonban a különböző etnikumok együttélésének hosszú évszázados hagyományairól, melynek során különösen az elmúlt évszázad történései a mai napig nagymértékben meghatározzák az egyes etnikumok viselkedését, egyes szituációkra adott válaszát, identitásartikulációjának módját, etnikai reprezentációjának módszerét. A 12. századtól napjainkig ez az etnikai kép jelentős változásokon ment keresztül, legdrasztikusabb időszaka pedig a 20. század évtizedeire tehető. Ez a század tehát számos terhet, elfojtott indulatot és konfliktuspotenciált termelt ki, hordoz magában. A megtörtént események közelsége miatt ezeket a folyamatokat egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben dolgozták fel az egyes etnikumok tagjai. Ugyanakkor a történelmi folyamatok eltérő értelmezése nagymértékben megnehezíti egymás megértését is. Mivel itt nem lezárt, hanem folyamatosan, napjainkban is zajló eseményekről van szó, melyek nagymértékben meghatározzák az egyes etnikumok magatartását, egymáshoz való viszonyát, ezért egy adott etnikum területi,

¹ BARTH, 1996, 4.

² ERIKSEN, 1991, 121–130.

³ JEGGLE, 1994, 5.

⁴ FOSZTÓ, 1997, 67.

⁵ KEMÉNYFI, 2002, 377.

⁶ ILYÉS, 2008, 15.

⁷ NIEDERMÜLLER, 1981, 177–200.

⁸ POZSONY, 2006, 67.

szimbolikus, politikai, gazdasági és kulturális törekvései, egyéni és kollektív szinten, az élet minden területén reprezentálódnak.

Különösen igaz ez a vizsgált esemény helyszínére, a történelmi Székelyföld⁹ peremvidékén elhelyezkedő Sepsiszentgyörgyre. Sepsiszentgyörgy a székelyföldi Kovászna megye legkeletebbre fekvő nagyvárosa, mely közigazgatási szempontból a megyeközpont szerepét tölti be. A közeli Kárpátok földrajzilag is határterületté teszik e várost, szimbolikusán pedig egy nyelvi, kulturális, vallási valamint etnikai határról beszélhetünk.¹⁰ Ezen a határterületen, a határterület egyes településein belül az első világháború óta az etnikumok között egyfajta kulturális (emlékműállítási hullámok) és szakrális térelosztás, meg identitásépítés figyelhető meg. Jellemző az ünnepi események szakrális téren belüli hallgatólagos elfogadása és tiszteletben tartása.¹¹ Ez a terület egyidejűleg az érintkezési vagy kontaktzóna szerepét is betölti, „ahol a két egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek.”¹²

Varga E. Árpád népszámlálást feldolgozó adatai szerint 2002-ben Sepsiszentgyörgy összlakossága 60 389 fő volt. Ebből 14134 fő román, 45012 magyar, 118 német és 1125 egyéb nemzetiségűnek vallotta magát. Az 1920-as népszámlálási adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy drasztikus változások történtek Sepsiszentgyörgy román-magyar lakosságának népesedési viszonyaiban. Míg 1920-ban az összlakosság 11,9%-a román, 83,5%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát, addig 2002-ben ez az arány a románok esetében az összlakosság 23,4%-ra nőtt, míg a magyaroké 74,5%-ra csökkent.¹³ Bár a román lakosok száma a székelyföldi Sepsiszentgyörgyön és általában a Székelyföldön az első világháborút követő nyolcvan év alatt megduplázódott, valójában ezen a területen a román nemzetiségű lakosok még mindig kisebbségben vannak a tömbmagyarsághoz viszonyítva.

1989 óta Kovászna megye román lakossága Sepsiszentgyörgyön ünnepli december elsejét, Románia hivatalos állami és nemzeti ünnepét, megemlékezve 1918. december elsejéről, amikor a Gyulafehérvári Román Nagygyűlés kikiáltotta Erdély egyesítését a Román Királysággal.¹⁴ Éves rendszerességgel megszervezett ünnepi eseményről van szó, a tanulmány azonban csupán a 2008. és 2009. év december elseje történéseinek vizsgálatára koncentrálna.

A vizsgált esemény színhelye mindkét évben Sepsiszentgyörgy központi részében, a főtéren elhelyezkedő Mihai Viteazul szoborcsoport, melynek építése az 1980-as években valósult meg az egykori Gábor Áron téren, Gábor Áron szobra helyén.¹⁵ Nyilvános térről van szó, ami a szoborcsoporton keresztül hétköznapiak során jelzi ugyan, hogy a román nép szimbolikus térfoglalásának színtere, ebbéli minősége, szakralitása azonban fokozottan csak különböző román, kizárólag politikai jellegű emlékünnepek során mutatkozik meg egyértelműen. Térhasználat szempontjából az eseménysorozat előbb felvonuló¹⁶ vagy helyváltoztató jellegű (ortodox templomtól a térre vonulás), majd ezt követően kötött, helyben maradó

⁹ A mai Kovászna és Hargita megye területe 100%-ban része volt a történelmi Székelyföldnek, míg a mai Maros megye csupán 40%-a – ma is nagyrészt magyarok lakta területek – tartozott a történelmi Székelyföldhöz. A történelmi Székelyföld távolabbra szakadt különálló része volt ezen kívül Aranyosszék is az Erdélyi-középhegység lábainál, az Aranyos folyó alsó szakaszánál.

¹⁰ HUNTINGTON, 1998, 16.

¹¹ BODÓ-BÍRÓ, 2000, 9-42; BRUBAKER-FEISCHMIDT-FOX & GRANCEA, 2006, 1-19; POZSONY, 2003, 109-138.

¹² KEMÉNYFI, 2002, 377.

¹³ VARGA E. ÁRPÁD <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>

¹⁴ KÖPECZI, 1990, 647-648.

¹⁵ DOMOKOS, 2005, IV, 6.

¹⁶ DÖMÖTÖR, 1979, 407.

ünnepség.¹⁷ Az vizsgált esemény helyszínének kiindulópontja a sepsiszentgyörgyi románok szakrális központja, az ortodox templom. Az ünnepi eseménysorozat mindkét évben 10 óra 30 perckor kezdődött, majd a nemzeti ünnep alkalmából elmondott Te Deummal zárult az ünnep szakrális felvonásának első része. Az ortodox misét követően a tömeg 12 óra 30 perckor az egyházi, politikai és katonai méltóságokkal együtt a város főtérére vonult, ahol a hivatalos, állami megemlékezés történt. A felvonulás idejére az utcát rendőrök zárták le az autóforgalom elől. A megemlékezés keretében sor került a katonai, egyházi szertartásra, ünnepi beszédekre, köszönrúzásra, végül pedig kulturális műsorral zárult az esemény, amelyet 2008-ban Bodzafordulóról (Intorsura Buzăului) és Szitabodzáról (Sita Buzăului), 2009-ben pedig Kovászna, Szeben, Dâmbovița megyékből és Bukarestből érkező csoportok szolgáltattak. Az ünnepi eseményt követően a tér periférikus részein felállított bódék adtak helyszínt az ünnepi eszem-iszomnak.

Az ünnepség során a térhasználat, a résztvevők elhelyezkedése jól kifejezi a különböző csoportok közötti kapcsolatot: lent a szoborcsoporthal szembeni, forgalom elől erre az alkalomra lezárt utcán helyezkednek el a rendőrök és katonák díszosztagai, velük szemben, a szobor körüli magaslaton a szónokok, a kormány, a politikai pártok magasrangú képviselői, valamint az egyházi méltóságok. A rendezői jobb elvét követve a tér jobb oldalán a fellépni készülő kórus tagjai, zenészek, énekesek, táncosok együtt zárnak be egy belső kört, amit a résztvevő, ünneplő közösség gyűrűje vesz körül, kifejezve az együvé tartozást, valamint a nem oda tartozók kizárását. Az események előrehaladtával a térstruktúra egyre inkább szociopetális, egymáshoz közeledő jelleget ölt. Ennek kezdeti stádiumát a tömött sorokban felvonuló tömeg, végstádiumát, kiteljesedését pedig a román nemzeti táncot, a hora românească egy nagy körben, szorosan összelellezve táncoló tömeg alkotja, amely az egyének közötti összetartozás megteremtésének, a kohézióknak meg a kollektív tudat erősítésének pozitív folyamatát szemlélteti. Ezt követik a téren és a tér melletti parkban zajlottak további kulturális események, étkezés, vigadalom.

A vizsgált esemény résztvevői aktív és passzív szereplőkre bonthatók.¹⁸ A vizsgált esemény mindenkor főszervezője a Kovászna Megyei Prefektúra, együttműködve a Kovászna Megyei Tanáccsal, Sepsiszentgyörgy Önkormányzatával és román civil szervezetekkel, mint pl. Hargita és Kovászna megyei Román Civilek Fóruma (Forumului Civic al Romanilor din Harghita și Covasna), Közép-Európai Tanulmányok (Centrului European de Studii, Ioan Lăcătușu), Közösségfejlesztők Egyesülete (Asociația Pentru Comunitate, Daniel Șanta). A 2008-as eseményen, mely egyben kilencvenedik évforduló is volt, közel ezer, főként román nemzetiségű helyi, környékbeli és bodzafordulói (Intorsura Buzăului) valamint szitabodzai (Sita Buzăului) személy vett részt. Az ünnepségen minden korosztály képviseltette magát (nők és férfiak, gyermekek, fiatalok és felnőttek) valamint a Kovászna megyei román elit számos kiemelkedő személyisége (magas rangú katonai és rendőri tisztséget viselő személyek, Kovászna megye prefektusa és alprefektusa, a különböző politikai pártok és civil szervezetek képviselői, egyházi méltóságok, tanárok, különböző értelmiségi csoportok, diákok és a város román anyanyelvű lakosságának számos tagja). Az előző évek tapasztalatával ellentétben azonban 2008-ban nem vett részt a december elsejei ünnepségen a város újonnan megválasztott magyar polgármestere, a szintén magyar nemzetiségű Kovászna Megyei Tanács elnöke és a magyar nemzetiségű parlamenti képviselők. 2009-ben a magyar elit tagjai szintén nem vettek részt, illetve nem kaptak meghívást a rendezvényre.

A cselekvő személyek köréhez elsősorban a város és a megye román nemzetiségű politikai, egyházi, katonai és civil szférához tartozó elitje sorolható. Ezek a személyek készítették elő, szervezték, hajtották végre az eseményt és végezték el az utómunkálatokat. A

¹⁷ BENES, 1985, 294.

¹⁸ NIEDERMÜLLER, 1976, hivatkozva POZSONY, 2006, 72.

végrehajtó személyek: az ünnepi mise, a Te-Deum ceremóniáját elvégző valamint az ünnepi áldást szolgáltató papi méltóságok, a katonai parádét vezénylő magas rangú katonai tisztséget betöltő személyek, az ünnepi beszédek tartó prefektus és prefektus helyettes, valamint a Hargita és Kovászna megyei Román Civilek Fórumának elnöke, a koszorúzást végző személyek – mind magas egyházi, katonai, civil vagy politikai tisztséget betöltő Kovászna megyei elithez tartoznak. Ők az ünnepi üzenet fő megfogalmazói.

A 2009. december elseji ünnepség az előző évhez képest új résztvevőkkel egészült ki. Az ünnepséget megelőző este buszokkal és személygépkocsikkal Bukarestből és az ország más területeiről érkező román fiatalok, az Új Jobboldal (Noua Dreaptă) szervezet tagjai kapcsolódtak be az ünnepi esemény folyamatába, akik a következőképpen definiálják magukat: „Az Új Jobboldal egy mozgalom, nem egy párt. Megalakulásunk, vagyis 2000 óta folyamatosan harcolunk az öntudat ébresztése mellett és figyelmeztetünk azokra a veszélyekre, amelyek fenyegetik a román népet. Lépéseink, amint azt bizonyítottuk is, nem függnek össze a választások káprázatával, a szavazatok utáni vak hajszával. Nekünk, az Új Jobboldal nacionalistáinak teljesen mások a beavatkozási kritériumaink és a motivációnk, mint a „párt embereinek”: mi nem anyagi előnyökért, hanem egy eszméért küzdünk, nem egy pártért harcolunk, hanem *a saját földünkért, hagyományainkért és családjainkért*. Mindazzal, amit cselekszünk, a világon élő románok identitásbeli és lelki felébresztéséhez kívánunk hozzájárulni.”¹⁹

A fenti, 150-200 fős csoport tagjai december elsején részt vettek az ortodox misén. Ezt követően a templom udvaráról, a Mihai Viteazul szoborcsoporthoz vezető úton, és oda megérkezve, harsány, magyar és Székelyföld ellenes frázisaikkal, az ünnepi alkalomhoz nem illő viselkedésükkel kiszorították a közel 2000 fős ünneplő közösséget a főtérről az ünnepi ceremónia kezdetén, zavart okozva a megszokott térszerkezeti felosztásban. Vezetőjük, Tudor Ionescu a vele készített interjúban elmondja, azért jött Székelyföldre, hogy Sepsiszentgyörgyön, a hivatalos megemlékezés keretén belül demonstráljon az elmagyarosítás ellen, és a román nemzeti egység mellett valamint, hogy a Kovászna megyei románokkal együtt ünnepeljék nemzeti ünnepüket. A következő évek ünneplésének célpontjául pedig Csíkszeredát, Gyergyószentmiklóst, Marosvásárhelyt, Gyulafehérvárt, majd Galați-t, Botoșani-t nevezte meg.²⁰ A csoport jelenléte egy kb. 50 főt számláló magyar ellentüntető csoportot is mozgósított, akik a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom tagjaiként vettek részt az ellentüntetésben.²¹ A város magyar polgármestere nem kapott meghívást az ünnepségre, minekutána jelezte a szervezőknek, hogy beszélni fog a románok 1918-ban tett és be nem tartott ígéreteiről a kisebbségek vonatkozásában, valamint a tüntető csoport ellen is kíván szólni köszöntő beszéde során.²²

2008-ban az ünnepi beszédek során magyar prefektus és román alprefektus üzeneteikben a román-magyar együttélés hagyományaira, a toleranciára, egymás tiszteletben tartására, az Európai Unióban betöltött közös jövőre fektették a hangsúlyt, míg a Kovászna és Hargita Megyei Románok Civil Fórumának az elnöke a román nemzeti ünnep sérthetetlenségét és

¹⁹ „Noua Dreaptă este o mișcare, nu un partid. Încă de la întemeiere, din anul 2000, ducem o luptă permanentă de trezire a conștiințelor și de avertizare asupra pericolelor care amenință neamul românesc. Demersul nostru, am demonstrat-o, nu are nimic de-a face cu mirajul electoralist, cu goana oarbă după voturi. Pentru noi, naționaliștii de la Noua Dreaptă, criteriile și motivațiile implicării noastre sunt foarte diferite de cele ale „omului partidelor”: noi nu luptăm pentru avantaje materiale ci pentru o idee, noi nu luptăm pentru un partid ci *pentru pământul, tradițiile și familiile noastre*. Prin tot ceea ce întreprindem dorim să contribuim la resurecția identitară și spirituală a românilor de pretutindeni.”
<http://www.nouadreapta.org/obiective.php>

²⁰ <http://www.youtube.com/watch?v=-YaPc2SIC0&feature=related>
<http://www.youtube.com/watch?v=q8akhnp5HBw&feature=related>

²¹ <http://www.hvim.hu>

²² RIZEA, 2009. december 2.

ellentmondást nem tűrő tiszteletben tartását fogalmazta meg. Megfigyelhető tehát a folyamatos oda-vissza üzengetés, az ünnep egymás tükrében való megélése. A 2009-es évben az ünnepi beszédek tartalmára az egyoldalú, monologikus üzenés volt a jellemző. Beszédet mondott a román nemzetiségű prefektus, aki felidézte az 1918-as egyesülés eseményeit, és kitért a gyulafehérvári gyűlésen ígért nemzetiségi jogokra is. Kifejtette, hogy az akkori ígéreteket Románia kiválóan teljesítette, és ezzel az egyik legmagasabb mércét állította fel Európában, a hazai modell példaértékűnek számít. A Noua Dreaptă és a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom tagjainak oda-vissza üzenete durva, egymást sértő és provokatív skandalások formájában valósult meg. A Noua Dreaptă tagjai nemzeti egységet (Unitate Națională) követeltek és Székelyföld Románföld (Ținutul Secuiesc pământ românesc) frázist skandáltak, magyar ellentáboruk pedig a Székelyföld Magyarföld bekiabálásával válaszolt. S bár a 2008-as ünnepi esemény során is bővelkedtek az akusztikus és vizuális kódok román nemzeti szimbólumokban (zászlók, népviselet, népzene, himnusz, néptánc), 2009-ben ezek szcenáriója egyrészt mennyiségében és méretében bővült, másrészt újabb elemekkel egészült ki a Noua Dreaptă csoportjának köszönhetően. Kelta keresztes zászlók, egy tíz méter hosszú nemzeti színű lobogó, erős nemzeti töltetű dalok, bekiabálások és katonai jellegű öltözk, meg testtartás dominált az ünnepség során.

Az Új Jobboldal tagjai mind a felvonulás során, mint pedig az ünnepi esemény Mihai Viteazul téri részén láthatóan és hallhatóan elkülöníthetőek voltak az ünneplő közösség helyi tagjaitól. Ez nem kimondottan a helyi többség elutasító magatartásának volt köszönhető, hanem öltözküknek, frázisaiknak, hangoskodó magatartásuknak. A csoport miután részt vett a Mihai Viteazul szoborcsoport koszorúzási szertartásában, buszokba és autókba ülve elhagyta Sepsiszentgyörgyöt, tehát az ünnepség további menetében már nem vett részt.

A fent bemutatott ünnepi esemény a székelyföldi románság nyilvános, társadalmi vagy konstruált ünnepeinek, kitalált hagyományainak, egy tipikus példáját mutatta be, a december elsejei nemzeti ünnepi eseményt, különös tekintettel az ünnep néprajzi valamint politikai, reprezentatív, identitásépítő, ideológiai aspektusaira.

Az évi rendszerességgel megrendezett ünnepség néprajzi és szokáseseményt elemző szempontjainak, kódjainak viszonylagos állandósága mutatható ki, ezért az esemény bármikor rekonstruálható. A kódok közötti mélyrétegek feltárása azonban egyértelműen rávilágít arra is, hogy az ünnepségnek az elsődleges, vagyis emlékező funkcióján túl létezik egy nagyon erős identitásépítő, identitást erősítő, etnikai reprezentációt elősegítő szerepe, funkciója is. Ez a tény nem csak az ünnepi eseményelemzés kódjaiban mutatkozik meg külön-külön, hanem egy olyan egységes koncepciót képez, amely nem a véletlennek, hanem a tudatos előkészítő, lebonyolító és utómunkálatoknak, valamint az adott közösség igényeinek felel meg. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy az adott közösség igényeit saját elitje nagymértékben alakítja, az által is, hogy az esemény szervezésében, lebonyolításában oroszlánrészt vállal. Ennek következtében saját igényeinek megfelelően alakíthatja a meghívottak körét, az ünnepség mondanivalóját, üzenetét. A székelyföldi kontextus figyelembevételével, valamint a térség demográfiai mutatóinak tudatában az Új Jobboldal csoportosulás szerepe is ennek megfelelően kap értelmet. A csoport tagjai egy tudatos, szándékos etnikai határátlépési akció szerves részei voltak a 2009-es december elsejei események során, céljuk a helyi román közösséggel való közös ünneplésen túlmenően identitásuk építése és erősítése, a helyi magyar közösség megfélemlítése és provokációja volt.

Az ünnepi esemény elemzéséből továbbá a következő következtetések vonhatók le: a konkrét nemzeti ünnep és ünnepi esemény iránti érdeklődés évről-évre egyre növekszik. Míg a sajtó 2007-ben 500 résztvevőre saccolta a jelenlévők számát, addig 2008-ban már 1000, míg 2009-ben 2000 résztvevőről számol be. Ez a fajta aránytalan növekedés nem felel meg a demográfiai mutatók változásának, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az elmúlt 90 évben Sepsis-

szentgyörgy román nemzetiségű lakosságának aránya megkétszereződött. Ennek következtében fokozottan növekszik a román nemzetiségűek etnikai reprezentációs igénye is. Válaszként erre egyházi, katonai, politikai elitjük minden nyilvános térben zajló ünnepség alkalmával megragadja a lehetőséget, hogy maximálisan eleget tegyen ezen igény kielégítésének, ami egy etnikailag nagymértékben határterületnek számító, egyébként 74,5%-ban magyarok által lakott településen komoly etnikumközi feszültségekhez is vezethetne.

Felhasznált irodalom

- BARTH Fredrik, *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*, Regio, 7 (1996), I, 3–25.
- BODÓ Julianna, BÍRÓ A. Zoltán, *Szimbolikus térfoglalási eljárások*, szerk. BODÓ Julianna, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2000, 9–42.
- BRUBAKER Rogers, FEISCHMIDT Margit, FOX Jon, GRANCEA Liana, *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton, Princeton University Press, 2006, 1–19.
- ERIKSEN Thomas Hylland, *The cultural context of ethnic differences*, MAN, The Journal of the Royal Anthropological Institute, 26 (1991), I, 127–144.
- FOSZTÓ László, *A formalizáció folyamata az interetnikus kapcsolatokban: esetelemzés egy cigány-magyar egymás mellett élés példáján*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1997 (Antropológia Műhely, 1), 65–82.
- ILYÉS Zoltán, *Mezsgyevilágok: Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*, Budapest, Lucidus Kiadó, 13–32.
- JEGGLE Utz, *Határ és identitás*, Regio 5(1994), II, 3–18.
- KEMÉNYFI Róbert, *Az etnicitás fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban*, Kisebbségkutatás, 11(2002), II., 376–384.
- KÖPECZI Béla, *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Bp., Akadémia Kiadó, 647–648.
- NIEDERMÜLLER Péter, *A szokáskutatás szemiotikai aspektusai*, Budapest, Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 9 (1981), 177–200.
- POZSONY Ferenc, *Erdélyi népszokások*, Kolozsvár, KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2006 (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 1), 5–407.
- POZSONY Ferenc, *Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán*, szerk. BAKÓ Boglárka, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2003, 109–138.
- RIZEA Monica, 2009 *Antal Árpád a vegheat la liniștea orașului*, elektronikus forrás <http://www.covasnamedia.ro/beta/?p=5278>, 2009. dec. 2., letöltve: 2010. április 21.
- SAMUEL, P. Huntington, *A civilizációk összezapása és a világrend átalakulása*, Budapest, Európa Kiadó, 1998, 5–646.
- VARGA E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája: Népszámlálási adatok 1850-2002 között*, elektronikus forrás: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>, letöltve 2010. jún. 10.

Elektronikus források

- A Noua Dreaptă önjellemzése: <http://www.nouadreapta.org/objective.php>, letöltve 2010. jún. 01.
- Interjú Tudor Ionescuval, a Noua Dreaptă vezetőjével (1): http://www.youtube.com/watch?v=-_YaPc2SIC0&feature=related, letöltve 2010. július 10.
- Interjú Tudor Ionescuval, a Noua Dreaptă vezetőjével (2): <http://www.youtube.com/watch?v=q8akhnp5HBw&feature=related>, letöltve 2010. július 10.
- A Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom honlapja: <http://www.hvim.hu>, letöltve 2010. június 01.

II. Nyelvtudomány

A bennható és mediális igék határvidékén: mozzanatos igék a magyarban

Dolgozatomban a magyar mozzanatos (szemelfaktív) igék mondattani viselkedésének és jelentéstani jellemzőinek kapcsolatát vizsgálom. Tézisem az, hogy a mozzanatos igék szintaktikai viselkedésük alapján a bennható (ágentív, unergatív) és a mediális (unakkuzatív) igék határmezsgyéjén foglalnak helyet, s ez a kettős szintaktikai viselkedés a szóban forgó igék szemantikai jellemzőiből vezethető le.

1. Az unakkuzativitási hipotézis

A nyelvreírásban az igéket, ill. predikátumokat hagyományosan két csoportra osztják argumentumszám szerint: az ún. egyargumentumú (intranszitiv, tárgyatlan) igékre (mint pl. *fut, érkezik*) és a kétargumentumú (transzitiv, tárgyas) igékre: (mint pl. *olvas*). Ehhez társulhatnak még harmadik csoportként a háromargumentumú (ditranszitiv) igék (pl. *ad*).

Az unakkuzativitási hipotézis tulajdonképpen ennek a hagyományos felosztásnak a finomítása, amennyiben azt állítja, hogy az egyargumentumú igék osztálya nem homogén: mondattani viselkedés alapján kettébontható (PERLMUTTER 1978). E két csoportot az unergatív (hagyományos magyar terminussal bennható) és az unakkuzatív (mediális) igék jelentik: előbbiek argumentuma a kétargumentumú ige alanyához, utóbbiaké a tárgyhöz hasonlóan viselkedik.

Az unakkuzativitási szakirodalomban (összefoglalásért: ALEXIADOU 2004) a bennható (unergatív) és mediális (unakkuzatív) igék elkülönítésére számos ún. próba (teszt) ismeretes. E tesztek részben nyelvspecifikusak, amennyiben nem mindegyik teszt alkalmazható minden vizsgált nyelvben. A legfontosabb próbák a következők (ALEXIADOU 2004, BENE 2005):

- Segédigeválasztás: ez a teszt jellemzően az indoeurópai nyelvekre használatos: az igéket aszerint csoportosítja, hogy összetett igealakjaikat a létigével (*sein, être* stb.) vagy a birtoklást kifejező igével (*haben, avoir* stb.) mint segédigével képzik-e:
 - *Marie est arrivée en retard.* Marie későn érkezett. → mediális
 - *Marie a rougi de honte.* Marie elvörösödött szégyenében. → bennható
- Rezultatív szerkezet ún. rezultatív, eredményállapotot kifejező szerkezetben jellemzően csak páciens szerepet játszó argumentumok, vagyis egy kétargumentumú ige tárgya és egy unakkuzatív ige argumentuma szerepelhetnek:
 - *John painted the door red.* John pirosra festette az ajtót.
 - **John shouted hoarse.* John rekedtre kiabálta magát.
 - *The bottle broke open.* Az üveg kinyílt.
- There-szerkezet
 - *Three men arrived. There arrived three men.* Három férfi érkezett.
 - *Three men walked. *There walked three men.* Három férfi sétált.

- A magyarban igekötőt csak tárgyas, ill. mediális (unakkuzatív) igék vehetnek fel:
 - *Feri megsütötte a kenyeret.*
 - *Feri megérkezett.*
 - **Feri megfutott.*
- Az egyet áltárgy csak bennható (unergatív) igék esetén lehetséges:
 - *Feri futott egyet.*
 - **Feri érkezett egyet.*

A fent ismertetett szintaktikai tesztek jelentős közös jellemzője, hogy arra mutatnak rá, hogy az unakkuzatív igék argumentuma a kétargumentumú ige alanyához, utóbbiaké a tárgyához hasonlóan viselkedik. Ennek megfelelően a sztenderd szintaktikai ábrázolások azt feltételezik, hogy a bennható (unergatív) igék argumentuma az alany helyén generálódik a mélyszerkezetben, a mediális (unakkuzatív) igéké pedig a tárgy helyén.

2. Szintaxis és szemantika

Az unakkuzativitási hipotézishez kapcsolódó nyelvészeti kutatások homlokterében az a kérdés áll, hogy a mondatban jelentkező bennható-mediális különbség visszavezethető-e a szóban forgó predikátumok, ill. azok argumentumainak jelentéstani jellemzőire; s hogy ez a kapcsolat, amennyiben létezik, a lexikális szemantika szintjén ragadható-e meg (vagyis egy predikátum unergativitása/unakkuzativitása annak szemantikai jellemzőin keresztül a lexikonban van-e kódolva) (DOWTY 1991, LEVIN-RAPPAPORT HOVAV 1995), vagy pedig a predikátum mondatszintű tulajdonságaként kell elemeznünk, a teljes mondat elemeiből, ill. szerkezetéből kompozicionálisan felépülő mondatjelentésre támaszkodva (BORER 1998, VAN HOUT 2000).

Az ún. lexikális szemantika modellekben az igék lexikai-szemantikai reprezentációjából ún. leképező szabályok segítségével vezethetők le a szintaktikai konfigurációk. E megközelítés egyik klasszikus képviselője DOWTY (1991), aki ún. jelentéstani proto-szerepeket (*semantic proto-roles*) definiál, melyek megléte vagy hiánya határozza meg az argumentum elhelyezkedését az ágens-páciens spektrumon, s ezen keresztül a bennható-mediális spektrumon. Proto-agens (vagyis ágensségre-bennhatóságra hajlamosító) jegyek a következők: szándékoltság (*volitionality*), érzékelés (*sentience/perception*), esemény okozója, más szereplőben bekövetkező változás előidézője, az ige által leírt eseménytől független létezés (a beszédhelyzet univerzumában). Proto-páciens jellemzők: állapotváltozás éri, létesített tárgy, más szereplő által előidézett változás/esemény érintettje, statív, nem létezik az ige által leírt eseménytől függetlenül. A proto-agens jellemzőkkel rendelkező igék bennhatók, a proto-pácienssel rendelkező igék mediálisak, a kevert jellemzőkkel rendelkezők instabilak (ld. később).

Fontos kiemelni, hogy DOWTY (1991) modellje nem determinisztikus abban az értelemben, hogy megengedi azt, hogy egyes igék sem tisztán bennhatók, sem pedig tisztán mediálisak legyenek, hanem mintegy e két pólus meghatározta spektrum belsejében helyezkedjenek el.

LEVIN-RAPPAPORT-HOVAV (1995) determinisztikus modellt javasol, elsősorban az angol nyelv vonatkozásában: e szerint a szemantikai jellemzők és a szintaktikai viselkedés közötti kapcsolatot ún. hozzárendelő szabályok (*linking rules*) írják le, melyek alkalmazási sorrendje nyelvenként változó lehet:

- Közvetlen okozó (immediate cause) → bennható
- Irányított változás (directed change) → mediális
- Létezés (existence) → mediális

3. A bennhatóság és a medialitás elmosódó határa

Míg az unakkuzativitási hipotézis eredeti formájában azt feltételezi, hogy az egyargumentumú igék mindegyike egyértelműen besorolható vagy a bennható, vagy a mediális igék körébe, újabb kutatások (SORACE 2000, ALEXIADOU 2004) arra engednek következtetni, hogy ez koránt sincs így: bár számos ige mondattani viselkedése alapján valóban egyértelműen bennhatóként vagy mediálisként viselkedik, más igék mondattani szempontból ingadozó viselkedést mutatnak (mind egy adott nyelven belül, mind pedig különböző nyelveket összehasonlítva), mintegy a bennhatóság és a medialitás határmezsgyéjén mozogva.

- Egyes nyelvekben máshol húzódik:
 - *I vampiri non sono mai esistiti.* → mediális
A vámpírok nem léteztek.
 - *There exist three versions of the manuscript.* → mediális
A kéziratnak három változata létezik.
 - *Die Dinosaurier haben/*sind wirklich existiert.* → bennható
A dinoaszauruszok nem léteztek.
 - *Il a/*est été a l'université.* → bennható
Az egyetemen volt.
- Egy nyelvben belül vannak egyértelmű és ingadozó esetek is:
 - *Maria è venuta alla festa.*
Maria eljött az összejövetelre.
 - *La villa ha appartenuto/è appartenuta alla mia famiglia.*
A nyaraló a családomhoz tartozott.
 - *I colleghi hanno chiaccherato tutto il pomeriggio.*
A munkatársak egész délután beszélgettek

Ez arra utalhat, hogy az éles bennható-mediális szembenállás helyett egy bennható-mediális kontinuumot (spektrumot) kell feltételeznünk, melynek szélein az egyértelműen bennható, ill. mediális igék foglalnak helyet, a spektrum belseje felé haladva pedig egyre inkább ingadozó viselkedéssel találkozunk. Amennyiben ez így van, érdekes kérdés, hogy ez a megfigyelés miként magyarázható a szóbanforgó igék szemantikai jellemzőivel. SORACE (2000) az alábbi modellt javasolja a jelenség leírására:

Ige/predikátum szemantikai jellemzése Szintaktikai viselkedés (segédigeválasztás)

▪ helyváltozás (<i>change of location</i>)	BE (legkisebb variáció)
▪ állapotváltozás (<i>change of state</i>)	
▪ fennálló állapot folytatódása (<i>continuation of a pre-existing state</i>)	
▪ állapot fennállása (<i>existence of state</i>)	
▪ irányítatlan folyamat (<i>uncontrolled process</i>)	
▪ irányított folyamat, mozgás (<i>controlled process, motional</i>)	
▪ irányított folyamat, nem mozgás (<i>controlled process, nonmotional</i>)	HAVE (legkisebb variáció)

Vagyis (nyelvek közötti összehasonlításban és egy nyelven belül is) egyértelműen mediálisak a helyváltozást kifejező igék és egyértelműen bennhatóak nem mozgás jellegű irányított folyamatokat jelölő igék, míg az állapot fennállását vagy irányítatlan folyamatot jelölő igék szintaktikai besorolása bizonytalan. Fontos észrevenni, hogy Sorace olyan szemantikai jegyeket használ, amelyeket az unakkuzativitási szakirodalom már korábban is azonosított; megközelítése annyiban újdonság, hogy azok segítségével egy spektrumot-hierarchiát definiál.

Releváns szemantikai jegyek:

- folyamat/állapot (*dynamicity/stativity*)
- érintettség (*affectedness*)
- folyamat és érintettség esetén:
- hely- vagy állapotváltozás (*change of location vs. change of state*)
- belső vagy külső okozás (*internal/external causation*)
- (az argumentum általi) irányítottság (*control*)
- ágentség (*agentivity*)
- telikusság (*telicity*)

A fenti megközelítés deskriptív szempontból erős, ugyanakkor hátránya az, hogy nem egyértelmű az egyes jellemzők szerepe, ill. az, hogy ezek együttesen hogyan határozzák meg a bennhatóságot/medialitást: pl. így pl. a cselekvésigék (az érintettségtől függően) a spektrum ellentétes szélein helyezkednek el. Az elemzés egyoldalúsága, hogy az unakkuzativitás-próbák közül csupán egyet, a segédige-választást vizsgál; s ebből következően vizsgálódásának körét az indoeurópai nyelvekre szűkíti le.

4. Mozzanatos (szemelfaktív) igék

A mozzanatos igék olyan eseményeket jelölnek, melyek egyetlen időpillanatban következnek be, nincs előkészítő szakaszuk, és nincs utalás az esemény eredményeképpen létrejövő végállapotra. SMITH (1991) VENDLER (1957) alapján az igék/predikátumok osztályozására három jegyet javasol:

- statikus/dinamikus (*stative/dynamic*),
- duratív/időben pontszerű (*durative/instantaneous*)
- telikus (természetes végpont, eredményállapot része a leírt eseménynek)/atelikus (*telic/atelic*)

E jegyek segítségével öt igeosztályt különít el, a klasszikus vendleri négyes felosztást kibővítve a szemelfaktívok osztályával:

- Állapotok (*States*): statikus, duratív, atelikus
- Cselekvések (*Activities*): dinamikus, duratív, atelikus
- Teljesítmények (*Accomplishments*): dinamikus, duratív, telikus (egy folyamat és az azt követő eredményállapot)
- Szemelfaktívok (*Semelfactives*): dinamikus, időben pontszerű, atelikus
- Eredmények (*Achievements*): dinamikus, időben pontszerű, telikus

A magyar nyelvben a szemelfaktívok azonosítása az időhatározókkal való kompatibilitás vizsgálatával lehetséges (KIEFER 2006): a mozzanatos igék ugyanis csak a -kor időhatározóval kompatibilisek:

- A fény hat órákor felvillant.
- *A fény hat óra alatt felvillant.
- *A fény hat óráig felvillant.
- *A fény hat órán keresztül felvillant.

A magyar szemelfaktívok jellemzője, hogy morfológiailag jelölve vannak: *-en*, *-dul* vagy *-int* végződésel rendelkeznek (ugyanakkor nem minden ilyen végződésű ige mozzanatos, pl. *rohan*). Az *-en* végződésel való szóképzés jelenleg is produktív (pl. *trottyan*). Érdekesség, hogy a szemelfaktívok külön műveltetési paradigmával rendelkeznek (*villan-villant* vö. *rohan*-**rohant-rohantat*). Az *-en*-szemelfaktívok esetén egy párhuzamos *-o(n)g* paradigmát látunk, amely iteratív olvasatú igéket eredményez: *villan-villog*, *pattan-pattog*.

5. Mozzanatos igék szintaktikai viselkedése a magyarban

A mozzanatos igék a magyar nyelvben mondattani viselkedésük alapján a bennható-mediális spektrum belsejében helyezkednek el. Egyes tulajdonságaik alapján a bennható igékkel rokoníthatók (az egyet áltárgy felvételének képessége (1)), más tulajdonságaik szerint a mediális igék körébe sorolhatók (igekötők felvételének képessége (2); névelőtlen, szemantikailag inkorporált alany felvételének képessége (3)). A medialitást támaszthatja alá az a tény, hogy a szemelfaktív igék (egy részhalmaz) bizonyos nyelvjárásokban ikes igék (4). Kifejezetten a mozzanatos igék köztes bennható-mediális státuszára utalhat az, hogy az anyanyelvi beszélők intuíciója megoszlik abban a tekintetben, hogy ezen igék állhatnak-e rezultatív szerkezetben (ez ugyanis a medialitás jellegzetessége (5)).

1. *A harang kondult egyet.*
2. *A harang megkondult.*
3. *Harang kondult.*
4. *Pattanik, kondulik, mozdulik, *bólintik, *kőhintik.*
5. [?]*A bomba darabokra robbant.* [?]*A deszka szilánkokra reccsent.*

	Bennható	Mediális
Egyet áltárgy felvétele	X	
Igekötő felvétele		X
Szemantikailag inkorporált alany		X
Egyes nyelvjárásokban ikes igék		X
Rezultatív szerkezet ingadozó	?	

6. *A magyar mozzanatos igék jellemzése az unakkuzativitás szempontjából*

A mozzanatos igék szemantikai jellemzőit és annak a szakirodalomban feltárt összefüggését az unakkuzativitással az alábbi felsorolás mutatja be:

- alacsony agentivitas (inkább experiens, mint ágens): → Mediális
- alacsony szándékoltság (volitionality): → Mediális
- alacsony kontroll (control): → Mediális
- belső okozás (internal causation): → Bennható
- magas érintettség (affectedness) → Mediális
- magas homogenitás → Mediális
- a beszédhelyzet univerzumától független létezés → Mediális
- dinamikusság → Bennható
- atelikusság: → Bennható

Mivel az unakkuzativitási szakirodalom ezen szemantika jellemzők egy részét egyértelműen bennhatósághoz, más részüket pedig a medialitáshoz köti, megállapítható, hogy a szemantikai jellemzés a magyar mozzanatos igék szintaktikai viselkedésének természetes magyarázatát adja: a mozzanatos igék szemantikai szempontból a bennható-mediális kontinuum belsejében helyezkednek el, s ezzel összhangban szintaktikai szempontból is a bennható-mediális kontinuum belsejében találhatóak. Ráadásul az is kimutatható, hogy azok a mozzanatos igék, amelyek bizonyos szemantikai ismérveik szempontjából eltérnek a többitől (pl. az ágéntívnek és kevésbé érintettnek tekinthető *kőhint*, *bólint*), s így szemantikai szempontból a bennható-mediális kontinuum egyik széle felé eltolódva helyezkednek el, szintaktikailag is ennek megfelelően viselkednek:

- mondattani viselkedés alapján bennható:
 - A fiú köhintett egyet.
 - *A fiú megköhintett.
 - *Fiú köhintett.
 - *Köhintik.
 - *A fiú rekedtre köhintett.
- Szemantikájában is eltér a többi mozzanatos igtől

○ ágentív	→	Bennható
○ szándékolt	→	Bennható
○ kontrollált	→	Bennható
○ érintettség alacsony	→	Bennható
○ nincs a beszédhelyzet univerzumától független létezés	→	Bennható

Érdemes megjegyezni, hogy szemantikailag a szemelfaktívok nagy része ún. kibocsátás-igeként (*verbs of emission*) jellemezhető (ezek LEVIN-RAPAPORT-HOVAV 1995-nél mediálisok), más részük pedig olyan mozgást jelölő igeként, ahol a mozgás célja/iránya nincs jelölve (*verbs of undirected motion*), melyek Sorace 2000 szerint bennhatóak. A kibocsátás-igék egyébként felfoghatóak úgy is, mint *verbs of undirected motion* alete. Arra a kérdésre, hogy a mozzanatos igék miért ebbe az igeosztályba esnek, lehetséges válasz az, hogy időben pontszerű esemény esetén a mozgás iránya nem „leolvasható”, így szemelfaktív ige esetén a cél/irány nem lehet jelölve.

7. Konklúzió

Dolgozatunkban a mozzanatos igék kettős, bennható/mediális mondattani viselkedését a szemantikai jegyekre való visszavezetéssel magyaráztuk. Míg a szakirodalomban a bennható-mediális kontinuum hipotézisét elsősorban egyes indoeurópai nyelvekre (olasz, német, francia, holland) vonatkozóan és egyetlen unakkuzativitás-diagnosztikára (*haben/sein* segédige választása) korlátozva vizsgálták (SORACE 2000, ALEXIADOU 2004), a fenti elemzés abból a szempontból jelenthet hasznos adalékot, hogy egy nem-indoeurópai nyelvre vonatkozóan és a segédige-választástól eltérő diagnosztikák alkalmazásával mutatja ki a bennható-mediális kontinuum létezésére, ill. annak szemantikai megalapozottságára vonatkozó hipotézis helytállóságát.

A mozzanatos igék unakkuzativitásával kapcsolatban számos érdekes kérdés nyitva áll, amelyek megválaszolása a jövőbeni kutatás feladata lehet. Így pl. tisztázandó, hogy a mondattan és a jelentés tan közötti leképezés pontosan hogyan ragadható meg: a lexikális szemantika eszközeivel vagy kompozicionális megközelítéssel? Fontos lehet annak vizsgálata is, hogy a szemelfaktív igék más nyelvekben hogyan viselkednek, hol helyezkednek el a bennható-mediális spektrumon.

Felhasznált irodalom

- ALEXIADOU, A. et al. (2004), *The unaccusativity puzzle: explorations of the syntax-semantics interface*, Oxford: Oxford University Press.
- BENE, A. (2005), *Az igék bennható-mediális-tranzitív felosztásának alkalmazhatósága magyar szintaktikai és morfológiai sajátosságok magyarázatában*. PhD disszertáció.
- KIEFER, F. (2006), *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LEVIN, B. and Rappaport Hovav, M. (1995), *Unaccusativity: at the syntax-lexical semantics interface*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- PERLMUTTER, D. (1978), *Impersonal passives and the unaccusative hypothesis*, Papers from the Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society, 4:157-89.
- SMITH, C.S. (1991), *The Parameter of Aspect*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- SORACE, A. (2000), *Gradients in auxiliary selection with intransitive verbs*, Language, 76:859-90.
- VENDLER, Z. (1957), *Verbs and times*, The Philosophical Review 66 (2): 143–160.

Új, szinkrón szempont a magyar képzők osztályozására, valamint az ezzel kapcsolatos problémák

A magyar szóképzés kérdéskörével foglalkozó eddig megjelent tanulmányok túlnyomó többsége e kérdést kizárólag diakrón szempontból tárgyalta. Ez a szemléletmód nem igazán meglepő, hiszen úgy tűnik, a derivációs folyamatok részletes leírása sokkal könnyebb a történeti nyelvtan, mint a leíró nyelvtan keretein belül. A diakrón értelmezést leginkább a képzők eredete, illetve formája befolyásolja. A szinkroniában pedig feltétlenül el kell hagynunk az eredetüket, azonban más tényezőkre kell összpontosítanunk, amelyek rendszerezésük alapjául szolgálhatnak. Nyilvánvaló, hogy ez a kutatási módszer bonyolultabb és tökéletlen, másfelől azonban más megvilágításban tüntetheti fel a magyar képzők klasszifikációját.

A szokásostól eltérő osztályozás közben különböző problémák akadhatnak. Elsősorban **a képzőnek a szótótól való elválasztásának kérdése** merül fel – olyan kritériumokat kell javasolni, amelyek alapján képesek leszünk megállapítani, hogy az adott morféma megkülönböztethető-e az adott derivátumban, vagy sem. A diakrón kutatásban ez a kérdés egyszerűbbnek tűnik, hisz a morfémák eredetét vizsgálva könnyen megállapíthatjuk, hogy pl.:

- a *futár* szó a *fut* szótóból és az *-ár/-ér* képzőből,
- az *újonc* az *új* szótóból és az *-onc/-enc/-önc* képzőből,
- az *üldögel* szó pedig az *ül* szótóból és a *-dogál/-degél/-dögel* képzőből áll.

A fenti példákon könnyen látható a szótó és a képző közötti határ, hiszen a megadott szótóvelek a mai magyar nyelvben létező lexémák is. Ez az elhatárolás nem annyira egyszerű, ha figyelembe vesszük pl. a következő derivátumokat: *harag*, *boldog*, *hideg*, *meleg*, *világ*, *virág*. A szakirodalom szerint egyértelmű, hogy ezek a *-g* képző segítségével képzett szavak, hasonlóan mint pl.: *tömeg*, *üteg*, *köteg*. Azonban míg az utolsó példákban megkülönböztethetők a szótóvelek (vö.: *töm*, *üt*, *köt*) és a toldalékok (azaz *-eg*), addig az előbbieken nem nagyon. Nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy a *boldog* szóban *bold-* vagy *boldo-* a szótó, figyelembe véve, hogy a morfémáknak különböző allomorfjai lehetnek. A *világ* és *virág* származékokban talán érezhető a *villan* és *virrad* szóval való azonossága, de megint nem állíthatjuk határozottan, hogy a szótóvelek allomorfjai *vil-*, *vill-*, *vilá-* stb. és *vir-*, *virr-*, *virá-* stb. Ez a nehézség abból fakad, hogy a *harag*, *boldog*, *hideg*, *meleg*, *világ*, *virág* az ómagyar korban keletkeztek, a *tömeg*, *üteg*, *köteg* pedig mesterséges szóalkotás révén jöttek létre. Ugyanez a probléma több származékszót is érint, vö.:

- beszéd* ~ *beszél*,
- harsona* ~ *harsog*,
- öröm* ~ *örül*,
- állapot* ~ *állapodik*,
- vezér* ~ *vezet*,
- ömlik* ~ *önt*.

Bár a történeti kutatások eredményeinek köszönhetően tudjuk, hogy ezek a szavak származékszók, azt nem tudjuk megállapítani, hogy a mai nyelvben alapszónak számítanak, azzal

érvelve, hogy a szótó és a képző nem különböztethetők meg egymástól, hiszen akkor a szinkronia elvét követnénk. A szinkrón felfogás pedig lehetővé teszi, sőt, megköveteli a képzők megkülönböztetését a szótó termékenységeinek figyelembevételével. Szinkrón szempontból megkülönböztethető **morfémának olyan morfémát tekinthetünk, amely legalább egy olyan szótóhoz kapcsolódik, amely lexéma, létező szó.** Ilyen szempontból természetesen az:

álom (vö.: *alszik*),

dől (vö.: *dönt*),

posvány (vö.: *poshad*),

zene (vö.: *zeng*) és

szégyen (vö.: *szégyel*)

nem lehetnek derivátumok, annak ellenére, hogy pl. a *posvány* szóban könnyen látható a *-vány* morféma. Más kérdés, hogy a mai magyar nyelvhasználó szempontjából asszociálható-e a szótó és a képzett szó jelentésbeli kapcsolata, vö.:

szem → *szemtelen*,

lát → *látogat*,

est → *estike*.

A jelentésről azonban később szólok néhány szót.

A szótónek nem kell természetesen ugyanabban az alakban lennie, mint amikor külön lexémaként szerepel, hisz a **lexikai morfémáknak is különböző allomorfjai lehetnek**, vö.:

lő → *lövész*,

bokor → *bokros*,

úr → *uraz* stb.

Ezek a töváltakozások szabályokba foglalhatók, ugyanis más derivátumokban analogikus változásokat észlelünk. Ezért azt szoktuk mondani, hogy:

a *löv-* *v-s* változatú,

a *bokr-* hangzóhiányos változatú,

az *ur-* többeljei időtartamot váltakoztató szótó.

Ezek a töváltakozások nem akadályozzák sem a diakrón, sem a szinkrón szempontú megkülönböztetésüket. Bonyolultabb a kérdés az olyan származékok esetében, amelyek keletkezésének alapját régi, megrögzött szótóvek képezik, pl.:

átkoz ← *áld* + *-koz/-kez/-köz*,

roncsol ← *ront* + *-sol/-sel/-söl*,

tódít ← *tol* + *-dít*,

ajándék ← *ajánl* + *-dék* stb.

Mivel ezen szótóvek váltakozásai nem foglalhatók szabályokba, meg lehet állapítani, hogy szinkrón szempontból ezek a szavak nem származékszók, hanem alapszók. Történeti értelmezés szerint ezek nyilvánvalóan derivátumok (egyébként a bennük előforduló képzők más szavakban is szerepelnek), azonban a képzőknek a szótóvektől való elválasztása és a szótóváltozatok besorolása nehézségekbe ütközik.

Ami még a szótöveket illeti, külön kérdéskört alkotnak az ún. **passzív, ill. improduktív, fiktív vagy fantomtövek**. Ezeket leginkább **kötött töveknek** nevezném, ugyanúgy, mint a toldalékokat, hiszen azok is bővítményt igényelnek, pl.: *fejl-* a *fejlemény*, *fejleszt*, *fejletlen*, *fejlett*, *fejlődik* stb. származékokban vagy *seg-* a *segéd*, *segél*, *segély*, *segít* stb. származékokban. Történeti felfogás szerint könnyen láthatók bennük a képzőmorfémák, azaz: *-(o)mány/- (e)mény*, *-aszt/-eszt*, *-atlan/-etlen*, *-t/-ett/-ott/-ött*, *-odik/-ődik*, *-éd*, *-ál/-él*, *-ály/-ély*, *-ít*.

Bár a szótövek nem önálló lexémák, biztosan hordoznak valamilyen lexikai jelentést, mert a belőlük képzett származékoknak van egy közös lexikai mezejük. Ezenkívül a képzők formáit tekintve azonosságot látunk a kötött lexikai morfémből képzett derivátumok és más, szabad lexikai morfémből képzett szavak jelentései között, vö.:

fejleszt és *lyukaszt*,

fejlett és *látott*,

segély és *akadály*.

Kérdés, hogy a leíró nyelvtenban milyen státuszúak a fent említett példák. A *fejl-* és *seg-* típusú morfémből alapszónak tekinthetjük-e? Amennyiben a származékszót nem lehet szembeállítani a képzetlen alapszóval, az összehasonlítható a párhuzamos származékkal. Így pl. a *moraj* szónak van egy-két párhuzamos származéka, pl. *morog*, *morran*, vagy a *szalad* szónak pl. *szalaszt*, ill. *szalajt*, de pl. a *serked*, *porlad*, *kushad*, *kókad*, *gebed* stb. szónak nincsen, s bár diakrón szempontból az *-ad/-ed* intranszitiv igeképzővel képzettek, szinkrón módszerrel nem elemezhetők sem az ún. vízszintes, sem a függőleges paradigmájuk, vagyis nem képzett szavak.

A **passzivitás, ill. improduktivitás** nemcsak a szótövekre, hanem a **derivátumokra** is vonatkozhat. Diakroniában a következő példákban megkülönböztethetők a megadott képzőmorfémák, pl.:

term|ész|et (vö.: *erd|ész|et*),

fagy|lal|t (vö.: *híz|lal*),

foly|os|ó (vö.: *bujd|os|ó*),

lep|ed|ő (vö.: *fog|ad|ó*),

hány|kol|ódik (vö.: *les|kel|ódik*),

tév|ely|eg (vö.: *két|ely*).

Történetileg magyarázható, hogy a fenti példákban az *-ész*, *-lal*, *-os*, *-ed*, *-kol* és *-ely* képzők találhatók, melyek után további képzők kapcsolhatók. Nyilvánvaló azonban, hogy a **termész*, **fagylal*, **folyos*, **leped*, **hánykol* és **tévely* ún. passzív, azaz kötött relatív szótövek (más néven potenciális szavak), tehát szinkrón szempontból viszonyunk ezekhez a tövekhez ugyanolyan lehet, mint a kötött abszolút tövekhez; nevezetesen azt a kérdést, hogy ezek a képzőmorfémák egyáltalán megkülönböztethetők-e vagy sem, ún. vízszintes paradigmájuk elemzésével dönthetjük el, vagyis keresnünk kell más, azonos relatív szótövű derivátumokat. Mivel a *természet* szón kívül nem találunk a *termész-* töből képzett más derivátumokat (nem számítva a *természet* szóból továbbképzett szavakat, pl. *természetes*, *természetesen* stb.), a fentebb elfogadott szabályok szerint nem állíthatjuk, hogy a *természet* szó a *terem* hangzóihiányos szótövből, valamint az *-ész* és az *-et* képzőkből áll, valamint azt sem, hogy a *termész-* kötött lexikai morféma, amely az *-et* képzővel van ellátva. Sokkal inkább azt, hogy vagy a *terem* hangzóihiányos szótövből és az *-észet* képzőből (elvonatkoztatva az esetleges jelentésétől), vagy hogy csak lexikai morfémből áll.

Eddig azt tárgyaltuk, milyen szempontok alapján lehet elhatárolni a képzőket a szótövektől, most pedig térjünk át a képzők egymástól való megkülönböztetésére. Itt nem a származékszók morfémiás lineáris szerkezetéről van szó, hanem **a képzők és azok allomorfjainak osztályozásáról**. Diakrón leírásban nem következetes a morféma felosztása. Nehéz megállapítani, hogy a morféma formája (s ezzel kapcsolatban a származás) vagy inkább jelentése játszik-e döntő szerepet. Ha formája, akkor az *-i* képzőt egyszerre deminutívnek (vö.: *öcsi*, *őzi*, *fagyí* stb.) és melléknévinek (vö.: *orvosi*, *kolozsvári*, *baráti* stb.) kellene tartani. Amennyiben a származása, akkor az *-a/-e* (vö.: *monda*, *hulla*, *penge*) képzőt és az *-ó/-ő* (vö.: *arató*, *eredő*, *döntő*) melléknévi igenév képzőjét azonosnak kellene tekinteni, mivel ez az előbbi eredetére nézve az utóbbi változatának tekinthető. Ha jelentése, akkor nem állíthatnánk határozottan, hogy az *-eg/-og/-ög* tartós-huzamos képző (vö.: *zizeg*), mert visszaható is lehet (vö.: *tekereg*). Ezenkívül nem mondhatnánk, hogy a *-dos/-des/-dös* és a *-kod/-ked/-köd* nem ugyanaz a képző, hisz a *csapdos*, *köpdös* és *csapkod*, *köpköd* származékszóknak ugyanolyan jelentésük van (vö. *csordogál* és *csorog*, *csepereg* és *csepeg*, *fázékony* és *fázós* is).

Mivel a szinkroniában nem foglalkozunk a képzők eredetével és formájával, nem állíthatjuk kifejezetten, hogy pl. az *-ás/-és*, *-at/-et*, *-(o)da/-(e/ö)de* *-ó/-ő* nem azonos morféma tartozik. Besorolásuk attól függ, milyen kritériumok szerint különböztetjük meg egymástól a képzőket. Úgy tűnik, hogy éppen a jelentés lehet az egyik mértékadó kritérium. Ha **a derivátumnak a szótőhöz viszonyított jelentését** választjuk **e g y e t l e n** kritériumnak, a fentebb felsorolt allomorfok ugyanannak a morfémanak **s z u p l e t í v** allomorfjai lennének (azaz: ‘a cselekvés helye’, vö.: *lakás*, *bejárat*, *uszoda*, *fürdő*). Ilyen esetben pl. az *-ás* morféma a *futás*, *írás*, *napfogyatkozás* szóban nem azonos a *lakás* szóban szereplő *-ás* képzővel, ugyanis mások a jelentései (vö.: ‘a cselekvés elnevezése, gerundium’, ‘a cselekvés eredménye’, ‘a jelenség elnevezése’). Ugyanez a szabály a következőkre is vonatkozik:

fordulat (‘a cselekvés elnevezése’),

ítélet (‘a cselekvés tárgya, patiens’),

öltözet (‘a cselekvés eszköze’),

környezet (‘a cselekvés alanya, agens’),

ámulat (‘az állapot elnevezése’),

valamint:

olvasó (‘olyan, aki csinál vmit’),

lobogó (‘olyan, amely vmilyen állapotban van’),

döntő (‘olyan, amely vmilyen tulajdonsággal rendelkezik’),

ünneplő (pl. ruha, ‘olyan, amely szolgál vmilyen cselekvésre’),

hajtó (‘a foglalkozás elnevezése’),

emelő (‘a cselekvés eszköze’),

bemutató (‘az absztrakt cselekvés elnevezése’).

Másrészt a fentiekből az következik, hogy pl. a cselekvés elnevezésére szolgáló morfémanak allomorfjai egyebek között a következők lehetnek: *-ás*, *-at*, *-ó*, a cselekvés eszközének elnevezését pedig olyan képzővel képeznénk, amelynek allomorfjai egyebek között az *-et* és az *-ő*.

Könnyen lehet tehát arra következtetni, hogy a szinkroniában, amennyiben a képzők szótövekhez viszonyított jelentését tekintjük döntőnek, a képzőmorfémaknak több allomorfjuk

van, ami gyakran az allomorfok **homonimiájához** vezet (pl. a cselekvés helyének elnevezését képező morfémának -ás allomorfja homonimikus a gerundiumot képező morfémának -ás allomorfjával). Másrészt úgy tűnik, hogy az ilyen értelmezés kizárja a képzők **poliszémiáját**, amely viszont gyakori a diakróniában.

A poliszémia viszont szorosan kapcsolódik a jelentéssel, azon belül pedig **jelentés-specializálódásról**, azaz lexikalizálódásról beszélhetünk. A diakróniában könnyen megkülönböztetjük a toldalékokat a következő példákban: *lény|eg, új|ság, hall|gat, szem|telen, kop|asz, áll|omány, egész|ség*. A szinkroniában viszont, mivel el kell hagynunk az ilyen típusú derivátumok formáit, és a derivátum valamint a szótó közötti jelentéskülönbségre összpontosítunk, ez a feladat jóval bonyolultabbnak tűnik. Jelentéseik specializálódása évtizedek és évszázadok folyamán zajlott, a történetiségre viszont csak a diakróniában hivatkozhatunk, tehát úgy tűnik, leíró szempontból egyáltalán nem lehet szó lexikalizálódásról. Mindazonáltal a diakróniában is gondot okoz a fent említett képzők jelentéseinek meghatározása, hisz nem mondhatjuk, hogy pl. az *egészség* szóban a -ség képző csak absztrakt fogalmat képez. Bizonyos, hogy egy másik jelentést is kap, amellyel az *egész* szó nem bír.

Összefoglalva, sem a diakrón, sem a szinkrón értelmezés nem igazán tökéletes. Mindegyiknek vannak hátrányai és következtetlenségei, semelyik nem képes a magyar képzőtoldalékok pontos leírására és osztályozására, ami valószínűleg lehetetlen is. Az általam bemutatott osztályozásmód kissé eltérő az eddigiektől, mert leginkább a képzett szavak szemantikai tulajdonságain alapul. Természetesen ez csak a számos lehetséges mód egyike, ráadásul egyfelől csak nagy vonalakban van kidolgozva, másfelől még pontosításra szorul, de remélhetőleg további kutatásokra fog ösztönözni.

Felhasznált irodalom

- BENKŐ Loránd, *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*, Bp., Akadémiai, 1984.
- BERRÁR Jolán, *Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában = Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*, szerk. RÁCZ Endre, SZATHMÁRI István, Bp., Nemzeti, 1994, 99–124.
- GERSTNER Károly, *A magyar nyelv szókészlete = Magyar nyelv*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2006, 437–480.
- HEGEDŰS Rita, *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*, Bp., Tinta, 2005.
- KÁROLY Sándor, *A szóképzés grammatikai jellegéről, a szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról*, Nyelvtudományi Közlemények, 67 (1965), 273–289.
- KENESEI István, *Szavak, morfémák, toldalékok*, MNyör, 128/4 (2004), 441–445.
- KENESEI István, *Szavak, szófajok, toldalékok = Strukturális magyar nyelvtan, 3, Morfológia*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2000, 75–136.
- KESZLER Borbála, *A szinkronia és a diakronia a képzők vizsgálatában = Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*, szerk. HORVÁTH Katalin, LADÁNYI Mária, Bp., ELTE, Bölcsészettudományi Kar, 1993, 99–105.
- KESZLER Borbála, *A szóképzés*, MNyör, 124/1 (2000), 59–73.
- KIEFER Ferenc, *Alaktan* = É. KISS Katalin, KIEFER Ferenc, SIPTÁR Péter, *Új magyar nyelvtan*, Bp., Osiris, 1999, 185–290.
- KIEFER Ferenc, *Alaktan = Magyar nyelv*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2006. 54–79.

- KIEFER Ferenc, LADÁNYI Mária, *A szóképzés = Strukturális magyar nyelvtan, 3, Morfológia*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2000, 137–164.
- KIEFER Ferenc, LADÁNYI Mária, *Morfoszintaktikailag semleges képzések = Strukturális magyar nyelvtan, 3, Morfológia*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2000, 165–214.
- LACZKÓ Krisztina, *Alaktan – Bevezetés*, MNyör, 123/2 (1999), 175–191.
- LADÁNYI Mária, *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*, Bp., Tinta, 2007.
- PETE István, *A morféma újradefiniálásának szükségessége*, MNyör, 128/2 (2004), 188–195.
- PETE István, *A szó szerkezeti és derivációs elemzése*, MNyör, 123/4 (1999), 483–495.
- PETE István, *Ismét a morféma újradefiniálásának szükségességéről*, MNyör, 132/1 (2008), 74–85.
- RUZSICZKY Éva, *A szóképzés = A mai magyar nyelv rendszere. I, Leíró nyelvtan*, szerk. TOMPA József, Bp., Akadémiai, 1970, 333–420.
- T. SOMOGYI Magda, *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*, Bp., Tinta, 2000.
- VELCSOV Mártonné, *Alaktan* = BENCÉDY József, FÁBIÁN Pál, RÁCZ Endre, VELCSOV Mártonné, *A mai magyar nyelv*, Bp., Tankönyvkiadó, 1968, 83–204.

Az angol és a magyar nyelvújítás összehasonlító elemzése

Cél

Arra a kérdésre keresem a választ, hogy miben különbözik az angol és a magyar nyelvújítás motivációja, és hogy miért nem járt sikerrel az előbbi, míg az utóbbi igen. A két mozgalmat a lehető legtöbb szempontból igyekszem összevetni.

A történeti háttér

Angliában a bemutatandó nyelvújítási kísérlet egy véres dinasztiaháborút követő aranykorban, az úgynevezett Tudor-korszakban kezdődött. Jelentős események történtek ebben a korban. A Spanyol Armada legyőzése, valamint Anglia és Wales egyesülése mind a hazafias érzelmeket növelte. Itt kell megemlíteni az anglikán egyházat is, melyet VIII. Henrik alapított, a pápától való elszakadása által, és amely ezáltal egy nemzeti egyház lett. A patriotizmus a nyelvújítási törekvéseknek is kiindulópontja lehetett. A hazafias érzelmek felébresztették az emberekben a vágyat, hogy nyelvükből megpróbálják kiirtani az idegen elemeket, azaz a jövevényszavakat.

A normann hódítás előtt nem érte jelentős idegen hatás az angol nyelvet. Skandinávok telepedtek le a Brit-szigeteken az angolszász korban, de ők nem őrizték meg identitásukat és a századok folyamán felvették az angol nyelvet. A normann hódítás viszont jelentős változásokat eredményezett, mert Hódító Vilmos francia nemeseket vitt magával, és a franciát tette az uralkodó elit nyelvévé. Ők csak 5%-át alkották a társadalomnak, tehát a lakosság nagy része továbbra is angolul beszélt. Igen ám, de szükség volt arra, hogy az arisztokrácia és a nép között kapcsolat teremtsődjön. Ez különösen a normann földbirtokosok és a földjeiken dolgozó parasztok között volt fontos. A liturgia nyelve a latin volt, de a franciául beszélő papoknak egy csak angolul értő néphez kellett szólniuk. Akik magas társadalmi pozícióra vágytak, meg kellett, hogy tanuljanak franciául. A XIV. században az angol beszélt nyelv volt, a francia és a latin pedig írott. A fontos dokumentumokat franciául írták. A XIII. századtól a francia fokozatosan átvette a latin helyét az adminisztráció világi és nem annyira hivatalos területein, de a XIV. századtól ismét fontos lett az angol, és 1349-ben az oktatás nyelveként is visszaállították. 1356-ban London polgármestere és elöljárói elrendelték, hogy a bírósági eljárások nyelve az angol legyen. 1362-ben először ült össze a Parlament úgy, hogy a tanácskozás nyelve az angol volt, 1386 után pedig már angolul is lejegyezték a vitákat, nem csak franciául. A Kancellária 1430 után fogadta el az angol használatát.

Voltak persze olyanok, akik rosszalták az angol ilyen mértékű előretörését. Közéjük tartoztak az ügyészek és a hivatalnokok, valamint az Oxfordi és a Cambridge-i Egyetem. Továbbra is fontos maradt a francia, mivel a levelezésben csak 1450 után vált normává az angol. A XV. században a városok okiratait is elkezdték angolul írni. IV. Henrik udvara angolul beszélt és előmozdította az angol nemzeti szintű használatát, aminek az lett a

következménye, hogy a francia megszűnt beszélt nyelv lenni Angliában, és idegen nyelvként lehetett csak tanulni. A latinnak jelentős szerepe lett a humanizmus előretörésével. A humanisták vissza akarták állítani eredeti formáját, azt, amit Ciceró is beszélt. Beszélt változatát helytelenítették. Fokozatosan a tudomány világába szorult vissza a latin ismerete, tehát nem jelentett veszélyt az angolra nézve.

Habár a francia megszűnt beszélt nyelv lenni Angliában és írásban is jelentős mértékben átvette helyét az angol, volt egy másik változata, ami nagy hatással volt az angolra. Ez a standard (Île de France) változat volt, ami rengeteg jövevényszót adott az angolnak. Amikor a francia már senki anyanyelve sem volt Angliában, tanárokat szerzödtettek, hogy megtanítsák az arisztokrata családok gyerekeit franciául. E tanárok Párizs környékéről (Île de France tartományból) jöttek, ami megmagyarázza azt, hogy miért kerültek át jövevényszavak az angolba a francia e változatából. E közép-francia dialektus a 13. században erős hatást kezdett gyakorolni Franciaország többi részére, melynek következtében a normann francia veszített presztízséből Angliában. A reneszánszsal latin eredetű szavak is bekerültek az angolba. Latin és francia szavak keveredtek, oly módon, hogy sok francia szó a latin eredetihez alkalmazkodott (pl. *equal*, amely Chaucernél *egal*), míg latin jövevényszavak francia végződésel mentek át az angolba (pl. *-tio(nem)*-re végződő szavak, melyek *-tion*-ként anglicizálódtak). A XVI. század fordulóján új korszak kezdődött az angol szókészlet történetében. A nagy felfedezések kora volt ez. Anglia mindenfelé küldte fiait, melynek eredményeképpen az angolba minden nemzet nyelvéből kerültek át töredékek. Ezt követte a Tudor-kor, amely a nyelvújítási törekvések kiindulópontja volt, mint azt már említettem.

Ezek után vizsgáljuk meg a magyar nyelvújítás történeti hátterét. Magyarországon a nyelvújítás kezdetei a középkor első írásos emlékeihez nyúlnak vissza. A közép-magyar kor második felében már megnövekedett azoknak az elsősorban tudományos munkáknak a száma, melyek szerzői egyre több új szót és kifejezést alkottak. Említsünk meg néhány szerzőt, akik nyelvi kérdésekkel foglalkoztak e korszakban: Geleji Katona István, Medgyesi Pál, Mikolai Hegedűs János, Kászoni János, Bihari Ferenc és Apáczai Csere János. A nyelvújítás szórványos és elszigetelt jelenség volt ebben az időben.

Fő korszakának megvizsgálása elején meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelvújítás egy egész nemzetre ható mozgalom volt, és egész más motivációja volt, mint Angliában. Ahhoz, hogy ezt jobban megértsük, vizsgáljuk meg a nemzet fogalmát. Négy dolog szükséges ahhoz, hogy nemzetről beszélhessünk: nyelv, terület, gazdasági élet és kultúra. Ha ez a négy dolog nincs meg együtt, nem beszélhetünk nemzetről. A nemzet jellemzői között tehát fontos helyet foglal el a közös nyelv is. Magyarország nem volt független állam a nyelvújítás idején, mivel a Habsburgok uralma alatt állt. II. József 1784. május 11-i rendelete a németet tette Magyarország hivatalos nyelvén a latin helyett. A megyéknek és az igazságszolgáltatásnak három év múlva kellett teljesen áttérni a német nyelvre. A német főtárgy lett az oktatásban és a papnevelésben. A felsőoktatás bizonyos területein a tanítás nyelve lett (pl. filozófia és orvostudomány). Azokat, akik nem beszéltek németül, nem alkalmazhatták hivatalos pozícióban vagy tanárként, és ha valaki nem tanult meg németül a határidőig, azt elbocsátották. A magyar nép függetleníteni akarta magát Ausztriától, ill. a német nyelv uralma alól. A magyar nyelvújítás a németesítés ellen szólt. A politikai, nemzeti öntudatra ébredéssel együtt járt a nyelvi öntudatra ébredés. Vezéralakja Kazinczy Ferenc volt. Két tábor volt, az ortológusoké és a neológusoké. Az előbbiek a nyelvújítás ellen voltak, míg az utóbbiak mellette. Kazinczy szerint a hazaszeretet és az anyanyelv szeretete összefügg egymással. A magyar nyelvújításnak további alakjai voltak még többek között Révai Miklós, Verseggy Ferenc és Földi János.

Egy szót akkor lehet a nyelvújítás termékének tekinteni, ha egy szerző az általános szókészlet részévé teszi, mint új szót. A nyelvújításnak több módszere volt. Nézzük először azokat, amelyeket az angol nyelvújítási kísérlet során alkalmaztak. Azok, akik a jövevényszavak ellen voltak, azt mondták, hogy az angolnak a saját szókészletét kellene használnia, úgy, ahogy azt a német is teszi. Ezen álláspont kiemelkedő támogatója volt Sir John Cheke, aki angol morfémák használatát ajánlotta új szavak alkotásához. Lefordította Máté Evangéliumát, oly módon, hogy az angol szókészletet használta fel új szavak képzéséhez. Ilyen szavakat találunk nála: *gainrising* (lit. 'újra-felkelés') a *resurrection* 'feltámadás' helyett, *hunderer* a *centurion* 'százados' helyett. E szavak némelyike archaizáló volt, de a legtöbb új formáció volt. Egy anglikán lelkész, Ralph Lever (c.1530–1585), aki a XVI. század leg-radikálisabb angol puristája volt, megpróbálta helyettesíteni a logika latin terminológiáját angol szavakkal, melyeket saját maga talált ki. Fő módszere a szóösszetétel volt: *endsay* 'végmondás' a latin eredetű *conclusion* 'befejezés' helyett, *speechcrafte* 'beszédmesterség' a latinos *rhetoric* 'retorika' helyett stb. Sem Cheke, sem Lever erőfeszítései nem arattak általános sikert.

A XVI. század végétől megfigyelhető volt egy erőteljes purista törekvés, amely különösen a puritánokhoz kapcsolható. Ezek a kritikusok egyszerűbb stílust és szavakat akartak. Azért is voltak a latin ellen, mert az a Katolikus Egyházat juttatta eszükbe. Aztán ott voltak azok, akik szerették volna életre kelteni a korábbi költőknél található archaizáló szavakat. Ez Edmund Spenser (költő, 1552-1599) *Shepherd's Calendar* (1579) című művében jutott leginkább kifejezésre, ahol sok Geoffrey Chaucer (író, költő, filozófus, c.1343-1400) és kortársai által használt szó található.

E korai nyelvújítási törekvés nem maradt utóélet nélkül, mivel a puristák a XVII-XVIII. század folyamán is folytatták tevékenységüket. Meg akarták védeni az angol nyelvet az idegen behatásoktól. Angolszásszá akarták tenni Angliát. A XIX. században nagy változások történtek Nagy-Britanniában a politikai, gazdasági és társadalmi élet területén. A legmeghatározóbb változás, ami a nyelvben történt, a tudomány gyors fejlődésének és a különböző iparágaknak volt köszönhető. Új fogalmakat, tárgyakat és találmányokat kellett elnevezni. Az új terminusokat latin és görög morfémák segítségével képezték. Egy másik módszer a latinból vagy a görögből való szóátvétel volt: *referendum*; *myth*, stb.

William Barnes (1801-1886) író, költő, lelkész és filológus a XIX. század legkonzervatívabb angol puristája volt. Megpróbálta angolszásszá tenni a jövevényszavak egészét vagy azok összetevőit. Nagyon jól ismerte német kollegáinak munkáit és követte példájukat. Kitalált szavakat a hétköznapi és a tudományos nyelv latin és újlatin eredetű szavainak helyébe. A két költő, Gerard Manley Hopkins (jezsuita pap, 1844-1889) és William Morris (1834-1896) csak a költői nyelv megreformálásán fáradoztak. Barnes, Hopkins és Morris a szóképzés alábbi fajtáit alkalmazták:

- óangol szavak felélesztése: *gleecraft* (glee 'három vagy többszólamú dal'; craft 'művészet') a *music* helyett.
- óangol képzők felélesztése: *folkdome* 'népuralom' a *democracy* 'demokrácia' helyett.
- tájnyelvi szavak és elemek használata: *doughty* 'vitész, hős, bátor' az *active* 'tevékeny' helyett.

Ezek után tekintsük át a magyar nyelvújítás módszereit.

1) Régi szavak felélesztése

- a) Azonos jelentéssel: *aggastyán, ajánlat*
- b) Módosított vagy megosztott jelentéssel: *báb* (játékszer > rovarbáb),
börtön (hóhér > tömlőc)

2) Tulajdonnevek, különösen helynevek közszóvá tétele. Vannak régi szavak is, módosított jelentéssel felélesztve

fegyvernek < Fegyvernek Szolnok mellett; *gyarmat* < Balassagyarmat

3) Tájszavak általánosítása, köznyelvi és irodalmi szóvá tétele: Többje módosított jelentéssel válik általánossá: *bitó* (cölöp > hóhér és akasztófa)

4) Idegen szavak honosítása, magyaros hangzásúvá tétele: *bálna* < balaena, *estély* < stílus

5) Idegen szavak fordítása, különösen összetételek keletkeztek nagy számban ily módon:

előítélet: praepudicium; *álláspont*: Standpunkt;
a nevek fordítása is ide tartozik: *Soma* < Cornelius; *Hajnalka* < Aurora

6) Összetétel: A szóösszetétel a nyelvújítás egyik legtermékenyebb módja.

- a) Főnevek: *álomjárás, bérkocsi*
- b) Melléknevek határozós kifejezések helyett: *törvényellenes, hithű*
- c) Összerántása az összetételeknek az előtag, az utótag vagy mindkettő módosításával:
higany: híg + anyag; *könnyelmű*: könnyű + elméjű

7) Csonkítás: a nagyon hosszú szó megrövidítését eredményezi: *diadal*(om), *árny*(ék)

8) Az összetétel egyik tagjainak önállósítása: (nap-)kelet, (lim-)lom

9) Rövidítés: bizodalom > *bizalom*, növény > *növény*.

Az elterjesztés módszerei

Az angol nyelvet romlottnak tartották. A modern nyelveket amúgy is kevesebbre becsülték, mint a klasszikusokat. Cicero nyelvét, a latint nem lehetett megkérdőjelezni. Fix volt, ami nem volt elmondható a modern nyelvekről. Ezek esetében nem volt standard, amit követni lehetett volna, és nagy változás zajlott le a nyelvtan, a stílus és a kifejezésmód terén. Ez vezetett az akadémiák létrejöttéhez. Az első akadémia az Accademia della Crusca volt, amely Itáliában létesült a tizenhatodik században. Angliában 1572-ben, I. Erzsébet uralkodása alatt, megalakult egy társaság, a *Society of Antiquaries*. Ez a társaság nem nyelvészeti céllal alakult meg, hanem azért, hogy a régi dokumentumokat, melyek a kolostorok feloszlatása után a megsemmisülés veszélyének voltak kitéve, megőrizze. Az is célja volt, hogy a régi angol szerzőkkel foglalkozzon. Főleg e második cél megvalósításában volt sikeres a társaság, de csak I. Jakab idejéig működött, mert ő feloszlatta azt 1604 körül.

Jonathan Swift a gyógyírt az angol nyelv tökéletesítésére egy akadémia létesítésében látta. Ő nem hívta így, csak meghatározta működését. Az emberek, akik az angol nyelv megreformálásán munkálkodtak volna, meghatározott időben és helyen találkoztak volna, politikai

pártra és foglalkozásra való tekintet nélkül. Úgy gondolta, hogy ezeknek az embereknek ott lesz követendő modellként a franciák példája. A Francia Akadémia egy magántársaságból jött létre, melynek tagjai 1629 körül elkezdtek hetente összejönni, hogy mindenféle témáról beszélgessenek, kiváltképp az irodalomról. A „Francia Akadémia” nevet választották. Újabb tagokat választottak maguk közé, és elkezdtek feljegyzéseket készíteni munkájukról. Az akadémia célja volt, hogy megtisztítsa a francia nyelvet a népnyelvi, technikai és közönyös szóhasználattól, és hogy létrehozzon egy standardizált nyelvet. Az akadémikusok nagy hangsúlyt fektettek munkájuk gondos megvizsgálására, kielemezve minden szót, hogy helyes-e vagy sem. Úgy gondolták, hogy nem szabad olyan szavakat használniuk, amiket a többség leszavaz. Fontos feladatuknak tartották egy szótár megszerkesztését és egy grammatika írását.

Volt azonban egy bizonyos John Oldmixon, aki ellenezte Swift *Proposal*-ban közzétett elképzelését, jöllehet pusztán politikai okokból, és magával a tervvel nem voltak gondjai. Ennek ellenére Swift javaslatából nem lett semmi, amiben Anna királynő korai halála is közrejátszott, mivel ő támogatta volna anyagilag az akadémia létrejöttét. A XVIII. században növekvő ellenállás volt az akadémia gondolatával kapcsolatban. Habár korábban lelkesedtek a francia példáért, most kételkedtek a Francia Akadémia által elért eredmények értékében. Oldmixon nem értett egyet azzal, hogy egy nyelvet standardizálni lehet, mivel a klasszikus nyelveknek, a latinak és a görögnek sem volt standard változata. Az akadémia létrejöttének egy másik ellenzője volt Samuel Johnson. Véleményét 1755-ben kiadott szótárában fejti ki, ahol azt mondja, hogy az akadémiák szerepe a nyelvi változás megállítása volt, holott szerinte nem lehet megállítani a nyelvben lezajló változásokat. Ha megnézzük az angol nyelv mai helyzetét, láthatjuk, hogy a jövevényszavakat nemhogy nem sikerült kiiktatni a nyelvből, újabb és újabb szavak kerülnek be a nyelvbe, mivel annyi különféle anyanyelvű ember él az egyes országokban, ahol az angol a hivatalos nyelv, és ezeknek az embereknek a nyelvéből is átmegy egy-egy szó az angolba.

A magyar nyelvújítás eredményei különféle módokon terjedtek. Az élő nyelv az írott nyelvből kapja a nyelvújítás termékeit. A nyelvújítás eredményeinek terjesztői között az újságok és folyóiratok a legfontosabbak. Új szavak találhatók bennük, tehát ha az emberek rendszeresen olvassák őket, e szavak szókészletük részévé válnak. Az első magyar újság a Magyar Hírmondó volt, mely 1780-ban jelent meg először. A levelezés is fontos terjesztője volt a nyelvújításnak, főleg a XVIII. század végén – a XIX. század elején. További terjesztők voltak általános és szakszótárak, az irodalom, valamint az élő nyelv. Különböző társadalmi osztályba tartozó emberek kommunikáltak egymással, és az alsóbb osztálybeliek utánózták a felsőbb osztálybeliek beszédét. Ezen felül a Magyar Tudományos akadémia is a nyelvújítás hathatós terjesztője.

A kudarc, illetve a siker okai

Angliában nem járt sikerrel a nyelvújítás. Spenser *Shepherd's Calendar*-éhez (1579) egy bizonyos E. K. jegyzeteket írt, melyekben kifejti e kudarc okát. Szerinte e szavakat nehezen lehet megérteni, mert durvának és vidékiesnek tűnnek, mivel a régi, elavult szavakat többnyire a vidéki emberek használják. Ezzel megadja a fő okait annak, hogy a legtöbb író miért nem használta az archaizáló szavakat. Nincs meg az a stílusbeli fennkölségük, amely lehetővé teszi irodalmi művekben való használatukat. Ezenfelül az archaizáló szavak száma csekély ahhoz, hogy kielégítse az új szavak iránti szükségletet. Az új szavakkal kapcsolatban azt gondolták, hogy általuk gazdagodhat a nyelv. A jövevényszavak már el voltak terjedve.

Magyarországon társadalmi nyomás volt, amint azt korábban már kifejtettem. E társadalmi nyomás ellen küzdöttek a magyar nyelvújítók. Ezt nem találjuk meg Angliában. A normann hódítók nem franciásították Angliát. Magyarország Kazinczy Ferenc (1759-1831) korában nem volt független állam, az Osztrák-Magyar Monarchia része volt, míg Anglia nem volt része semmilyen monarchiának. A magyar nyelvújítás később volt, mint az angol, és akkor már élénkebb volt a polgári élet, tehát a nyelvújítás termékei, az új szavak, gyorsabban el tudtak terjedni.

Nálunk a nyelvújítás sikerének bizonyítéka az a számtalan új szó, mely abban az időben keletkezett. Lássunk néhány példát, jelentésük szerint kategóriákba téve:

- 1) Állami és hivatalos élet: *alispán, alkotmány, fogadalom, független, földműves, főnök, gyakornok, hatály, határozat, költségvetés, kormányzat, köztársaság, törvénycikk.*
- 2) Lelki élet: *aggály, általános, céltudatos, elmélet, eredmény, jellem, kedély, következetes, lelkiület, magány, rendszer, rögeszme, szellem.*
- 3) Fizikai élet: *adag, alkat, anyag, derékszög, fajsúly, fok, folyadék, hányados, henger, hőmérő, izom, járvány, képlet, részlet, rezgés, számjegy, visszhang, vonal.*
- 4) Művészetek: *billentyű, dallam, hangnem, ütem, zene, zongora; díszlet, függöny, jelenet, karzat, páholy, szerep; fénykép, festmény, képtár, keret, művészet, metszet, minta, rajz, szobor, szobrász, vázlat.*
- 5) Irodalom, nyelv: *betűrend, bohóc, bohózat, csattanó, cikk, címlap, dal, előfizet, füzet, irat, irodalom, költészet, költő, könyvtár, kötet, lap, monda, napló, nyomda, példány, regény, rím, újság, vezércikk; állítmány, bővítmény, hangsúly, főnév, helyesírás, magánhangzó, mássalhangzó, melléknév, rendhagyó, zöngé.*
- 6) Kereskedelem: *állomás, általány, árfolyam, banker, bankjegy, bérlet, biztosít, cukrász, érték, forgalom, gyár, hiány, járadék, kamat, kereskedelem, kereslet, készlet, könyvel, kötvény, leltár, nyereség, nyugta, óvadék, pénztár, raktár, számla, szövetkezet, tőke, tőzsde, utalvány.*
- 7) Katonaság: *csapat, főhadnagy, gyalogság, győzelem, hadjárat, helyőrség, honvéd, hős, irány, jelentkezik, jelszó, laktanya, lovasság, szerel, tábornok, tüzér, vérmező, zsoldár.*
- 8) Mindennapi élet, társasági élet: *bók, botrány, család, divat, egylet, estély, fodrász, fogat, hölgy, járda, lelkész, mellény, nemzedék, öltöny, pincér, poggyász, testület.*
- 9) Építészet: *csillár, doboz, emelet, homlokzat, kövezet, középület, lépcsőzet.*
- 10) Természet: *agancs, agy, ásvány, bálna, csalogány, cseppkő, egyenlítő, emberiség, erjed, év, gáz, hullám, lomb, naptár, rovar, sivatag, szilárd.*
- 11) Nevek: *Aranka, Bódog, Ede, Etelka, Frigyes, Győző, Hajnalka, Rezső, Szilárd.*

Felhasznált irodalom

- BENKŐ Lóránd, *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- CSER, András, *English Purist Tendencies in a Comparative Perspective* = Selected Proceedings of the 2008 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis, eds. R. W. MCCONCHIE, Alpo HONKAPOHJA, Jukka TYRKKÖ, Somerville, 2009, 36–40.

- KISS Jenő – SZÜTS László, *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- LASS, Roger: *The Cambridge History of the English Language*, III, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- MOORE, J. L., *Tudor-Stuart Views on the Growth and Structure of the English Language*, Verlag von Max Niemeyer, Halle, 1910.
- TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás elmélete és története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1929.

Az idő nyelvi képe a magyar és a román nyelvben

A kutatási téma kiindulópontja a nyelvi relativizmus tétele. A Whorf-hipotézist¹ továbbgondolva Lera Boroditsky elveti azt a feltételezést, hogy a gondolat és a cselekvés teljes mértékben determinált a nyelv által, azonban olyan kutatásokra hivatkozik, amelyek a tétel árnyaltabb változatát bizonyítják a tér, idő, szubsztancia és tárgyak különböző nyelvekben való reprezentációja révén², illetve a cselekvések és a színek más-más nyelvekben való konceptualizációja által.

Anna Wierzbicka kulturális alapú szemantikai kutatásai bizonyítják, hogy ha a közösségeket egyediségükben akarjuk megérteni, olyan szavak elemzése révén valósíthatjuk ezt meg, amelyek az egész közösség tudásában aktivizálhatók, ugyanakkor univerzális jellegűek is. A kulturális forgatókönyv (cultural script) eljárását alkalmazza a közös tudás, a kulturális normák kikövetkeztetésére, mert szerinte így elkerülhető lesz a sztereotipizálás, a különböző kultúrák minősítése. Ezek a szavak kultúraspecifikus jellegűek, és nemcsak az illető társadalomnak a létezési jellemzőit tükrözik, hanem a gondolkodásmódjukat is.³

Karácsony Sándor már a 20. század első felében vizsgálta a magyar nyelv és a magyar gondolkodásmód (észjárás) kapcsolatát.⁴ Bár nyelvészeti megállapításait a szakirodalom vitathatónak ítéli, mivel nem annyira tudományos kutatásokra, mint inkább spekulatív módon kidolgozott elméletre alapoz. *A magyar észjárás* c. könyvében a magyar gondolkodásmód sajátosságairól és a magyar nyelv jellemzőiről ír.⁵ Úgy véli, hogy egy nép lelkülete (mai értelemben: kultúrája) legkönnyebben anyanyelvén keresztül érthető meg. Az, hogy milyen sajátosságai vannak a magyar nyelvnek és a magyar beszélőközösségnek, azt a másik nyelvvel és kultúrával való összehasonlítás alapján lehet profilizálni.

Karácsonynál a nyelv és gondolkodás között tételeződik a fogalom, ami a tapasztalaton alapszik, majd a fogalmi tartalomnak a keretét a szó adja meg. Ezek a lexémák teszik lehetővé, hogy a jelentéseik leírásával általános képet kapjunk a beszélők gondolkodásmódjáról. Az *áll* ige származékai és szóösszetételekben, kifejezésekben való előfordulása alapján olyan szemantikai vizsgálatot készít erről a lexémáról, amely előzménye a Wierzbicka- és Bańce-rovszki-féle nyelvi világkép megalkotási módjának. Karácsony szemlélteti, hogy ennek az igének a használati köre milyen módon reflektál a magyar ember gondolatvilágára, milyen nyelvi képek segítségével lehet megteremteni a lexéma komplex jelentéskörét.

A kutatás folyamán kulcsszóként használtam az *idő* lexémát. Ez olyan szó amely mind a magyar, mind a román nyelvben viszonylag gyakori: szótári előfordulása alapján több szóösszetételben is használatos, gyakran szerepel hívszóként különböző kollokációkban, több közmondásnak is kulcsszava, illetve egyéb szövegekben, népköltészeti alkotásokban is gyakran találkozunk vele.

¹ John B. CAROLL, *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, Cambridge, M.I.T. Press, 1964.

² Lera BORODITSKY, *Metaphoric Structuring: Understanding Time through Spatial Metaphors*, Stanford, Stanford University, 1999.

³ Anna WIERZBICKA, *Understanding Cultures through Their Key Word*, New York, Oxford University Press, 1997, 11–12.

⁴ KARÁCSONY Sándor, *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*, Bp., Exodus Kiadás, 1938, 172.

⁵ Uő., *A magyar észjárás*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 290–310.

Bańczerovszki szerint a világmodellt a nyelvek különböző módon tükrözik⁶, a nyelvi egységek elemzésével rekonstruálható lesz a konceptualizáció, és ezáltal eljutunk a fogalmak nyelvspecifikus jelentéséhez. Ehhez szükséges, hogy felfedjük a nyelvi jelentés természetének szubjektív voltát, a kognitív folyamatok profilírozását és konvencionalizálását. Bańczerovszki konceptuális metaforáknak nevezi ezeket az elemezhető nyelvi kategóriákat, s úgy véli, hogy ezek hordozzák a mindennapi tudás modelljeit úgy, hogy közben bizonyos domének közti relációkat tükröznek. A domének meghatározása, és a fogalomnak (metaforának) a különböző doménekbe való besorolása, illetve a más doménekkel való kapcsolathálójának feltárása adja meg az elemzési modellt, amely a világ kultúrafüggő nyelvi képét tükrözi. Ennek az elemzési mintának három kulcsfogalma van: a kognitív domén, amely tapasztalatként tételeződik, egyszerű vagy összetett fogalomként. A nyelvi kifejezések egyszerre egy vagy több kognitív domént képesek előhívni; a profil fogalma, amely a profilírozás folyamatára utal, figyelem-összpontosítást jelent, és a bázis olyan halmazként, amely különböző doméneket sűrít magába.

A két nyelv összehasonlítását a magyar nyelv felől közelítem meg. És mivel a köznyelvben előforduló szerkezeteket vizsgálom, a legalkalmasabbnak az bizonyult, hogy az egynyelvű, illetve kétnyelvű szótárak anyagát tekintsem át. Így a magyar és román nyelvű értelmező kéziszótárak, magyar–román szótárak, a magyar–román kifejezések szótárának és magyar, román közmondásgyűjtemények anyagát használtam forrásként, illetve (nem reprezentatív értékű) kérdőíves anyagot is feldolgoztam, a Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz adatait, valamint internetes szövegeket is bevontam.

Az *idő* fogalmának meghatározásával több tudományág is foglalkozott, különböző korokban és közösségekben eltérő módon gondolkodtak és gondolkodnak az időről. Mindennapjainkban fontos tényezőként emlegetjük, és érzékeljük az idő létét, múlását. Érdekes, ahogyan ugyanazt a fogalmat a különböző tudományágak értelmezik és kezelik: a fizika teljesen más időfogalommal operál, mint a filozófia, esetleg az egyes művészetágak, és mindez teljesen másképp működik a hétköznapi ember szerint.

Az idő meghatározása azért (is) problematikus, mert olyan elvont fogalom, amely konkrétan befolyásolja az emberi életet, de az is gondot okoz, hogyan ragadható meg a mindennapokban. Más szóval: hogyan beszélhetünk az absztraktumokról, milyen módon képes az emberi agy felfogni ezeket, és a nyelven keresztül megjeleníteni őket.

Boroditsky azt mondja, hogy az emberek a konkrétumokból kiindulva képesek csak megjeleníteni az elvont fogalmakat. A már ismert, jól érzékelhető dolgokból kiindulva lesznek képesek beszélni és – feltételezhetően – gondolkodni is az absztrakt fogalmakról. Erre metaforákat használnak, de ahhoz, hogy az egyének megérthessék egymást akkor is, hogyha elvont dolgokról beszélnek, szükséges a képek megegyezéssel alapú elfogadása. Ezek a konvencionális metaforák.⁷

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a magyar nyelvi korpusz alapján milyen konvencionális (Bańczerovszki szerint konceptuális) metaforákat használnak a magyarul beszélők az idő fogalmának kifejezésére, az időfogalom használatára.

Az idő vezérjelentése a szótári definíciók alapján kettős: 1. folyamat, történés és 2. az idő szegmentálása, mérése, jelölése. Sok származéka és összetétele van, mint például: *idejekorán, idejétmúlt, múlik az idő, vminek az ideje, időben, időre, eljött az ideje, benne van az időben, időbeosztás, időegység, időérzék, időfecsérlés, időhátrány, időhiány, időhúzás, időjárás, időmegtakarítás, időmilliomos, időrabló* stb.

⁶ BAŃCZEROVSZKI Janusz, *A világ nyelvi képe*, Bp., Tinta Könyvkiadó 2008, 78–145.

⁷ Lera BORODITSKY, *Does Language Shape Thought? Mandarin and English speakers conceptions of time*, *Cognitive Psychology*, 2001/43(1), 1–22.

A kérdőíves felmérés alapján az idő: sosem elég, mulékony, telik, nem pazarolható el; az emberek találták ki, de hasznos; ugyanakkor stresszforrás; az idő pénz; benne élünk; értékes tényező az ember életében; időből kevés van, kár pazarolni; soha nem áll meg, nagyon fontos a szerepe.

Az idő az érték doménben lokalizálható, és a kincs profilját hívja elő. Ez lehet anyagi és szellemi kincs is. Az *idő pénz* metafora az egyik legismertebb képe az időnek. De az idő pénz-szerűségét hangsúlyozzák az olyan szóösszetételek is, mint *időlopás, időrabló, időmegtakarítás, időnyerés, időmilliomos, időpazarlás*. Az ellopható, megtakarítható vagy elpazarolható idő a pénz analógiájára kapja ezen tulajdonságait, de a milliommosság is arra utal, hogy az idő olyan értéként kezelt, ami a gazdagságot jelenti birtoklója számára. A kérdőíves anyag alapján a sosem elég, nem pazarolható el, a kevés van belőle szintén a kincsszerű, pénzszerű, anyagiassult időre vonatkoznak. Az *eltarisznyázza az időt* szólás is az elfecsérelt, ki nem használt időre vonatkozik, bár ma már inkább nyelvjárási szövegekben, szólástárakban találkozunk vele.

Az idő élőlényként való konceptualizálása több doménben is lokalizálható. Az állat doménben a magyar nyelvi korpusz alapján gyakran madárként, de legalábbis valamilyen szárnyasként beszélnek az időről. *Az elszállt, elröpült az idő, az idő szárnyán*, de közvetve *a röpke óra, röpke pillanat, elszállt a nyár* olyan szószerkezetek, ahol madár képében jelenik meg az idő.

A Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz, a kérdőíves anyag és a világhálón gyűjtött szövegek alapján megjelenik az idő mint szörnyeteg profilja. *Az idő vas foga, a megette az idő, az idő állandó szorítása, az épületet is megcsapta az idő, pusztító idő* olyan szókapcsolatok, amelyek félelmet keltenek az emberben, és az időt valami szörnyű fenevadbóként mutatják be. Nem tudjuk pontosan, mi ez a szörny, hogy néz ki, de fogaival képes megenni, megrágni nagy dolgokat, mancsával csapkodni és szorítani is tud, ereje pusztító jellegű.

A magyar közmondások alapján a vizsgált lexémát a személy doménjében is lokalizálhatjuk. Az idő jó–rossz anyaként való konceptualizálása jelenik meg *Az idő néha anya, néha mostoha* közmondásban, de *Az idő mindent meggyógyít* mondásunk is tartozhat ebbe a profilba. A jótékony idő képze gyakran jelenik meg a mindennapi nyelvhasználat területén is: *az idővel másképp látod, aludj rá egyet, idővel minden megoldódik* olyan szerkezetek, amelyek arra utalnak, hogy a beszélők tapasztalata és elképzelése alapján az időnek olyan mágikus ereje van, amivel gyógyítani képes, a problémákat megoldani vagy legalábbis enyhíteni. Ugyanakkor az anyaként felfogott időképpel párhuzamosan él a magyar közmondásokban a gyógyítóként konceptualizált idő is: *Legjobb orvos az idő, Az idő mindent meggyógyít*.

Az idő mindennek mestere. Az egyik idő a másiknak mestere közmondásokban a férfi munkásként megjelölt időképet találjuk. Ebben a profilban az idő olyan képességgel rendelkezik, amely a rosszat jóvá tudja tenni, képes megváltoztatni a dolgok kimenetelét. *Az idő mindent kiderít* mondásunkban is ez a tulajdonsága jelenik meg a vizsgált fogalomnak.

Az idő térként való fölfogására utalnak *az én időmben, időben megtenni valamit, benne van az időben, időben élünk, időbeli, idő előtt* szerkezetek. A helyszerű időfelfogás a tér felosztásának analógiájára használatos, és univerzális jellegű. A magyar nyelvben a helyhatározói ragokat használjuk általában a különböző időegységek kifejezésében, mondattá fűzésében (*szerdán, januárban, délben, évben*).

A szubsztanciaként konceptualizált idő is gyakran jelenik a magyar nyelvi anyag alapján: *időt érez, kér egy kis időt, húzza az időt, az idő rövidsége miatt, elodázza az időt*. A beszélő valami olyan anyagként képze el, ami tágítható, érezhető és nemcsak érzékelhető, míg *Az idő folyton foly, míg meg nem eszi a moly* közmondásban ehető valamiként jelenik meg.

Az idő leggyakrabban emlegetett jellemzője a mulandóság. Viszonylag sok közmondás foglalkozik ezzel a jelenséggel: *Telik az idő, múlik az esztendő. Az eltöltött idő soha vissza nem jő. Az idő jár, senki sem vár.* A népi bölcsességek arra figyelmeztetnek, hogy a különböző közösségek gondolkodásmódja alapján mindennek megvan a maga ideje, jól meghatározott egységekre osztható fel az élet, és ezeknek az egységeknek megvannak a teljesítendő feladatai.

A szótári anyag alapján több összetett szó és kollokáció is utal a mulandóság és feladat kapcsolatára: *idejekorán, idejétmúlt, múlik az idő, valaminek az ideje, időben, eljött az ideje, időbeosztás.* Az idő és a tetteink, döntéseink viszonya szorosan összefügg egymással. A fentiek azt példázzák, hogy a beszélők számára a vizsgált fogalom szegmentálható, hogy egy-egy időintervallumnak megfeleltethető elvárások léteznek. A felosztható idő így ellenőrizhetővé válik vagy legalábbis ennek a képzetét kelti.

Az idő több metaforikus képet is előhív a magyarul beszélők mentális lexikonából. A korpusz alapján kiderül, hogy nem vagy csak nehezen lehet megragadni az idő jellegét, nehéz a köztudatban beszélni róla. Ezért is alkotunk olyan képeket, amelyek segítenek megérteni az idő jellegét, lényegét, eligazítanak a világ észlelésében, és irányítják az időről, környezetről, univerzumból való tudásunkat.

8. A *timp* (= idő) fogalma a román értelmező szótárak alapján két vezérjelentést kódol: méret, mérték (1) és kiterjedés (2). A román nyelvű kérdőívek alapján különböző tevékenységek megvalósítására szánt időegységek sorozata, isteni ajándék, isteni csoda, amit jól kell tudni felhasználni, a születés és meghalás közti élet, emberi találmány, az objektív valóságban nem létezik, csak szubjektív jellegű, az élet mértékegysége, a fejlődés időszaka.

A köznapi ember nyelvhasználatában a *timp* (= idő) lexéma gyakran felcserélődik a *vreme* (= időjárás) lexemával, mely eredeti jelentésében az időjárásra vonatkozik. A román közmondásokban viszont a *timp-vreme* lexémák különböző alakjait találjuk idő jelentésben.

A román nyelvi korpusz alapján – bár kevés szövegben – a *timp* az állat doménben lokalizálható, és a madár, majd kicsi állat profilját hívja elő: a *zboară timpul* (= elszáll az idő), *Vremea are aripi ascunse, de aceea nu o vedem când trece* (= Az időnek rejtett szárnya van, ezért nem látjuk, amikor elszáll, elmúlik), *Vremea scapă prin crăpătură când n-o strângi bine în mână* (= Az idő megszökik a résen, ha nem szorítod eléggé a kezében). A kézzel fogható idő képzete a román emberben is a kontroll igényének egyik kifejezője: az ellenőrizhető és kézben tartható idő biztonságot nyújt, és lehetővé teszi a világ dolgaiban való biztonságosabb, világosabb eligazodást.

A személy doménjében változatos képet kapunk. A román közmondásokban megjelenik a tanítóként értelmezett idő: *Vremea al tuturor dascăl și învățător este* (= Az idő mindenek tanítója). *Timpul este ca un profesor care din păcate își ucide elevii* (= Az idő olyan tanár, aki sajnos megöli tanítványait). De az internetes szövegek között is előfordulnak olyan kifejezések, amelyekben az idő megtanít valamit az embernek: *timpul te v-a învăța ce să faci* (= az idő majd megtanít, mit tegyél), *timpul ne învață să...* (= az idő megtanít minket, hogy...).

A nőként megjelenített idő a folytonosságra utal: *Vreme pe vreme a născut* (= Az idő időt szül). A szülés révén megvalósuló körforgásra utalunk, ami a megújuló és ciklikus idő konceptualizálására vonatkozik. A gyógyító képzete a román nyelvi anyagban is megjelenik a *Timpul vindecă orice rană* (= Az idő mindenféle sebet begyógyít), *Vremea îndreaptă toate* (= Az idő mindent rendbe hoz) népi bölcsességekben.

Az is gyakori a közmondásokban, hogy olyan személyként aktualizálódik az idő, aki pozitív hatással van a dolgok alakulására. Ezek a képek szintén a gyógyító profiljához tartoznak, de nem a beteg-orvos analógiájára épülnek, hanem a problémákat felderítő, megfejtő

ember tudására: *Timpul descoperă toate* (= Az idő mindent felfedez). *Vremea descoperă toate și pe hoț pe față scoate* (= Az idő mindent kiderít, és a tolvajt felfedi). A mindennapi nyelvhasználatban a *cu timpul* (= idővel) kifejezés szintén az időnek ezt a különleges képességét hangsúlyozza.

Az időember még olyan személy is, aki sohasem késik, mindig pontos: *Tu poți să întârzi, dar Timpul nu va întârzia* (= Te késhetsz, de az Idő nem fog késni).

Az időnek van negatív aspektusa is, erre főleg a *timpul ne sufocă* (= megfojt az idő) kifejezés utal, viszont a népi szövegekben ez a kép még drasztikusabban jelenik meg: *Timpul este ca un profesor care din păcate își ucide elevii* (= Az idő olyan tanár, aki sajnos megöli tanítványait). Ebben a népi bölcsességben a tanító mint pozitív egység és a gyilkolás mint negatív egység egyszerre jelöli az idő kettősségét.

A román nyelvi korpuszban a szubsztanciaként konceptualizált idő is jelen van. A kérdőívek alapján a köztudatban az idő olyan anyag, ami ajándékként jelenik meg, fel kell és lehet használni. A kifejezésekben az *a pierde timpul* (= elveszíteni az időt), *a fi timpul cuiva* (= valakinek az ideje), *trage de timp* (= húzza az időt), *timpul e scurt/lung* (= az idő rövid/hosszú) szókapcsolatok utalnak arra, hogy a beszélők szerint az idő valami olyasmi, ami elveszíthető, birtokolható, alakítható és mérete van. Úgy viselkedik, mint egy konkrét tárgy. Az elveszíthető idő és a megváltoztathatatlan idő képzete a közmondásokban is jelen van: *Timpul pierdut nu se mai întoarce* (= Az elvesztett idő már nem tér vissza). *Nu timpul ți se potrivește ție, ci tu potrivește-te timpului* (= Nem az idő alkalmazkodik hozzád, hanem te az időhöz).

A szubsztanciaként és értéként egyszerre értelmezett idő profilja a pénz. A közhelyszerű mondás a kérdőíves felmérésben, a világhálón gyűjtött szövegekben és a közmondások között is megtalálható. A kontextusokból, ahol előfordul az idő–pénz metafora, arra lehet következtetni, hogy az idő nem valamilyen anyagi kincsként jelenik meg, hanem áruként. A másnak eladott idő egysége a munka, a tudás. A pénzzé degradálható idő ugyanakkor valami értékesebb idő(töltés)től vonja meg az embert.

A vizsgált korpusz alapján ez a kép az üzleti élettel, reklámokkal kapcsolatos szövegekben fordul elő, és nem a vallási, esetleg szabadidővel, családdal, barátokkal kapcsolatos szövegekben.

A román nyelvi anyagban is van utalás arra, hogy az időt valamilyen térként konceptualizálják. A kifejezésekben gyakran az időre történő utalást csak a helyhatározó grammatikai kategóriáival tudjuk megvalósítani a román nyelvben is: *din timp* (= időben), *din timp în timp* (= időről időre), *între timp* (= időközben), *în aceeași timp* (= ugyanabban az időben), *în tot timpul* (= minden/egész időben), *la timpul lui* (= idejében). Ugyancsak ezeket a helyhatározói prepozíciókat használják a román nyelvben az idő tagolására: *în ianuarie* (= januárban), *din toamnă* (= ősztől), *la vară* (= nyáron) is.

Következtetés. Az *idő–timp* fogalmának központi jelentései univerzális jelleggel nagyjából ugyanazokat a doméneket és profilokat hívják elő az elemzés alapján. Közös a két nyelvi anyagban az érték doménben lokalizált pénz profilú időkép, az állat doménben a madár aspektusa, de ez a román nyelvi korpuszban gyengébben van jelen, mint a magyarban. Szintén egyezik a személy tartományának megléte, és ebben a gyógyító idő képe, a szubsztanciaként értelmezettség és a helyként elképzelt idő.

Különbözik a két korpusz alapján az állat tartományában megjelenő magyar időszörny, ennek hasonló párját a románban a személy doménben találjuk, ahol a gyilkos idő metaforája él. Ugyancsak az állat doménben jelenik meg a kis állat képe a román nyelvi anyag alapján, amelyik az ember kezéből képes megszökni.

A személy doménjében a nő profilja előhívható ugyan mindkét nyelvben, de a magyarban az anya képe dominál, a románban pedig a szülő nőé. A magyar korpuszból következtethetünk a munkás profilra is, valamint előtérbe kerül a mulandóság és feladat kapcsolata, ami arra utal, hogy a szegmentált időegységekhez különböző feladatosított cselekvéssorozatok társulnak.

Az elemzés azt mutatja, hogy mindkét közösség megpróbálja egyrészt magyarázni az időt, másrészt uralni azt, mert ezáltal jobban boldogul a világban. Ez a tendencia is univerzális jellegű, és főleg az európai ember gondolkodásmódjára jellemző, így alakul át az archaikus ember ciklikus időfelfogása a napjainkban élők lineáris időszemléletévé. Az elveszíthető idő képzeete erősebben jelentkezett a Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz, a kérdőíves anyag és az internetes szövegekben. A közmondásokban erőteljesebben érződik a régi felfogás, miszerint az idő mellettünk dolgozik és nem ellenünk.

Felhasznált irodalom

- John B. CAROLL, *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, Cambridge, M.I.T. Press, 1964.
- Lera BORODITSKY, *Metaphoric Structuring: Understanding Time through Spatial Metaphors*, Stanford, Stanford University, 1999.
- Anna WIERZBICKA, *Understanding Cultures through Their Key Word*, New York, Oxford University Press, 1997, 11–12.
- KARÁCSONY Sándor, *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*, Bp., Exodus Kiadás, 1938, 172.
- KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1985, 290–310.
- BAÑCZEROVSZKI Janusz, *A világ nyelvi képe*, Bp., Tinta Könyvkiadó 2008, 71–145.
- Lera BORODITSKY, *Does Language Shape Thought? Mandarin and English speakers conceptions of time*, Cognitive Psychology, 2001/43(1), 1–22.

Források

- *Dicționar al limbii române contemporane*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986.
- *Értelmező szótár*, Bp., Tinta Kiadó, 2007.
- *Magyar értelmező kéziszótár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2002.
- *Magyar–román szótár*, București, Editura Științifică, 1961.
- *Magyar–román szótár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2002.
- MURVAI Olga, *Román–magyar kifejezések kéziszótára*, Kaposvár, Sprinter Publisher, 2001.
- MURVAI Olga, *Magyar–román kifejezések kéziszótára*, Kaposvár, Sprinter Publisher, 2001.
- Anton PANN, *Povestea vorbii*, București, Editura Minerva, 1982.
- *Román–magyar szótár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2002.
- VÖÖ István, *Dicționar de proverbe maghiar–român*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.
- *Dicționar explicativ al limbii române*. 2008. <http://dexonline.ro>
- *Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz* <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

Nyelvtanulási stratégiák három nyelv határán¹

„Egy ideális világban a kétnyelvűek extra agyi kapacitással rendelkeznek, hogy elsajátítsanak egy harmadik nyelvet, társadalmi feltételekkel, hogy ezt megvalósítsák és személyes motivációkkal, hogy ezt elérjék, habár a valóságban, természetesen, ezek a feltételek nem teljesülnek mindig.” (Michael Grenfell)

Bevezető

A nyelvek, kultúrák között húzódó határok átlépésére, amennyiben csökkenteni kívánjuk a határátlépés kockázatát és hangsúlyozni ígéretét, valamiféle stratégiákat kell ellesnünk, ki- vagy megtalálnunk. A módszertani, nyelvpedagógiai és pszicholingvisztikai határok átlépésével szeretné e dolgozat felfedezni a nyelvtanulási stratégiák mögött húzódó legfontosabb tényezőket, amelyek az anyanyelv és a második nyelv bevonásával egy harmadik, idegen nyelv elsajátítására vonatkoznak. A dolgozat első részében bemutatom a már leírt nyelvtanulási stratégiák eszköztárát a nemzetközi szakirodalom legfontosabb eredményeire támaszkodva. A dolgozat további részében folyamatos határátlépésekkel a kétnyelvű, pontosabban a domináns kétnyelvű stratégia választásának megközelítésére törekszem. A dolgozat felvázolja azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszanak a nyelvtanulási stratégiák kiválasztásában, bizonyítva a nyelvtanuló egynyelvű, kétnyelvű avagy többnyelvű mivoltának befolyását egy többtényezős társadalmi, kulturális és nyelvi helyzetben.

1. A nyelvtanulási stratégiák történeti megközelítése

Stratégiák mindig is voltak és lesznek, amelyeket a nyelvtanulók több-kevesebb sikerrel igyekeztek és igyekeznek követni. A nyelvtanítás története során a tanulóközpontú oktatás irányította igazából a figyelmet a nyelvtanulási stratégiákra. Megközelitésem célja nem az, hogy piedesztálra emeljem a stratégiákat. Tagadhatatlan, hogy vannak sikeres stratégiák, amelyeket egyes nyelvtanulók ügyesen alkalmaznak. Ők a jó nyelvtanulók. Azonban akadnak olyan nyelvtanulók is, akik a pozitív, sikeresnek mondott nyelvtanulási stratégiák birtokában sem tudnak jelentős előrehaladást felmutatni. Ők a rossz nyelvtanulók. Ez bizonyítja, hogy a stratégiákon túl nagyon sok és összetett tényező befolyásolja a nyelvelsajátítás kimenetét. A kutatók többféleképpen igyekeztek leírni a stratégiákat, osztályozásukat nem is lehet a teljesség igényével felsorolni. A stratégiák osztályozásában és leírásában ezért egyik legmeghatározóbb egyéniségű szerző, Rebecca Oxford² munkájára támaszkodom. A stratégiák jól

¹ „Befektetés az emberekbe”-ösztöndíjas doktori hallgató. A tanulmány az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával, a Humán erőforrás Fejlesztése Szektoriális Operatív Program támogatásával készült, 2007-2013, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Románia.

² Rebecca OXFORD, *Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know*, New York, Newbury House, 1990.

leírható elemei a nyelvoktatásnak, ezért kutatásuk is látványos eredményekkel kecsegtet, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel egyaránt. Egy kutatási terület azonban akkor érdekes, ha nem hagyja magát oly könnyen bejárni, és hiába minden földmérő felszerelés, a táj változik, az individuumok folyamatos mozgásban, átalakulásban vannak, így újabb és újabb ötleteket, gondolatokat vethetünk a kutatás talajába. Mai értelmezésben a stratégia terv, lépés, tudatos cselekvés, amely egy adott cél elérésére irányul. Ezt a stratégiakoncepciót leljük fel a nyelvpedagógia, a módszertan eszköztárában. A nyelvpedagógiában a *nyelvtanulási stratégia*, illetve a *nyelvtanulói stratégia* kifejezései egyaránt használatosak. Cohen³ szerint el kell különíteni a nyelvtanulási stratégiákat a nyelvhasználati stratégiáktól, egységesebb terminusként a nyelvtanulói stratégia kifejezést ajánlja, pontosabban *második nyelvet tanuló nyelvtanulói stratégiának* nevezve őket⁴. A nyelvtanulói stratégiák megnevezés azonban szűkíti a fogalomkört, mivel a stratégiák megismerése és alkalmazása nem csupán a nyelvtanuló egyedi viselkedésmódjaihoz köthető, hanem egyéb, külső tényezők is vannak a stratégiaválasztásnak. A továbbiakban Oxford terminológiáját követem, aki egyértelműen *nyelvtanulási stratégiák*⁵ néven illeti őket.

A stratégiák segítik a nyelvtanulót, hogy az új információk elsajátíthatók, tárolhatók, előhívhatók és használhatók legyenek. A nyelvtanulók számára mindig is az operacionalizálhatóság volt és lesz a legfontosabb, vagyis az, hogy rendelkezzen az adott nyelvi helyzetben alkalmazható stratégiák listájával. El kell fogadnunk, hogy egy idegen nyelv elsajátítása nem csupán a szókincs és nyelvtani szabályok gyűjteménye. A kommunikatív nyelvoktatás megjelenésével a hangsúly a kompetenciák fejlesztésére tevődött át. A stratégiai kompetencia vizsgálatával kezdődően a nyelvtanulási stratégiák kutatása már több évtizedes múltra tekint vissza. A nyelvtanulási stratégiák meghatározására tett kísérletek igen sokfélék, de több pontban is egyetértenek a szerzők. Először is elfogadják, hogy a stratégiák csupán a nyelvelsajátítási folyamat egyes szakaszaiban, lépéseiben nyújtanak segítséget, nem kínálhatnak egy átfogó, általános megoldást a nyelvelsajátítás egészére nézve. A szerzők hangsúlyozzák a tudatosság szerepét, mivel egyes stratégiák használatát tudatosan ki lehet aknázni, míg más stratégiák sohasem tudatosulnak a nyelvelsajátítás folyamán. Egyetértenek abban is, hogy a stratégiák probléma- és célorientáltak, használatuk során az információk feldolgozása, tárolása, előhívása, felhasználása megtörténik. Összefüggésbe hozhatóak a nyelvtanulási stílussal, nyelvtanulói viselkedéssel, mivel a stratégiák személyre szabhatóak és alakíthatóak. A stratégiák, minden kétséget kizáróan, hozzásegítik a nyelvtanulót a nyelvelsajátításhoz. A nyelvtanulók problémamegoldásra kényszerülnek egy új kommunikációs helyzetben. Érdekük, hogy ráleljenek a leggyorsabb és legcélravezetőbb megoldásokra, így a nyelvtanulási stratégiák használata elkerülhetetlen számukra. Oxford átfogó meghatározása szerint a stratégiák „olyan specifikus tevékenységek, viselkedések, lépések vagy technikák, melyeket a nyelvtanulók (gyakran szándékosan) idegen nyelvi képességeik fejlesztésére alkalmaznak. E stratégiák elősegíthetik az új nyelv elsajátítását, a vele kapcsolatos információk tárolását, előhívását vagy használatát. A stratégiák annak a tudatos részvételnek az eszközei, melyek a kommunikatív képesség kialakításához nélkülözhetetlenek”⁶.

³ Andrew COHEN, *Strategies in learning and using a second language*, New York, Addison Wesley Longman Limited, 1998.

⁴ Uo., Cohen *second language learner strategies* megnevezése kizárólag második nyelvelsajátítás során alkalmazott stratégiákat fed, így kizárható egy tágabb értelmezés köréből.

⁵ OXFORD, i.m., 8. Oxford *language learning strategies* megnevezése kellőképpen tág ahhoz, hogy nem csupán a második, de harmadik, negyedik, stb. nyelvelsajátítás esetén is működő terminus legyen.

⁶ Rebecca OXFORD, *Language learning strategies in a nutshell: Update and ESL suggestions*, TESOL Journal, 2(2), 1992/1993, 18–22.

A nyelvtanítás története folyamán különböző módon igyekezett kihasználni a nyelvtanulási stratégiákat: épített a memóriára (nyelvtani-fordítói módszer), a kognitív háttérre (kognitív módszer, kommunikatív módszer), a kompenzációs készségekre (tanácskoztató módszer), az affektív tényezőkre (szuggesztópédia, kommunikatív módszer), társas tényezőkre (tanácskoztató módszer, kommunikatív módszer, direkt módszer), valamint metakognitív tényezőkre is (cselekedtető módszer, kommunikatív módszer). Mivel minden módszer sajátosan határozta meg azokat az elemeket, amelyek a fejlesztés középpontjába kerültek, nem fektettek minden tényezőre egyforma hangsúlyt. E módszerek fejlődéstörténete során a tanításról illetve a tanárról a hangsúly áttevődött a tanulóra és a tanulásra, és ez döntő lépést jelentett a stratégiák fontosságának kihangsúlyozásában. A stratégiákra irányuló kutatások az 1960-as években kezdődtek, amikor a behaviorizmust a kognitív irányzatok váltották fel a nyelvtanítás történetében. A nyelvtanuló információk feldolgozójává válik, a nyelvtanulás a tudás megszerzésének eszközévé válik a kognitív irányzat szerint. Weinstein kiemeli, hogy „már korábbi tanulmányok megkísérelték bizonyítani, hogy milyen szerepet játszhat a nyelvtanuló, hogy segítse a tanulás és a felidézés folyamatát”⁷. Az oktatás gyakorlatában a passzív nyelvtanulót felváltja az aktív nyelvtanuló, aki tevékenyen szerepet vállal a tudás feldolgozásában. Ezért Oxford⁸ szerint a stratégiákra az jellemző, hogy biztosítják a nyelvtanulók önállóságát, kitágítják a tanár szerepkörét, taníthatóak, probléma-orientáltak, rugalmasak és számos tényező befolyásolja használatukat. Mivel a stratégiák választását és használatát befolyásoló tényezők sokrétűek lehetnek, ezek megközelítése izgalmas kutatást ígér.

2. A stratégiák osztályozása

Sok nehézséget jelent a nyelvtanulási stratégiák leírása elsősorban a nyelvtanulási stratégiákat övező ellentmondások miatt. Az osztályozásuk iránti törekvések mindenekelőtt a stratégiák kutatását segítik. A háttér a maga kulturális és oktatási értékrendszerével, valamint a nyelvtanulók egyéni céljaival közösen határozza meg azokat a feladatokat, amelyek megoldására a nyelvtanulók vállalkoznak, és azokat a stratégiákat, amelyek e feladatok kivitelezésére így alkalmassá válnak. Ezért lehetséges, hogy a nyelvtanulási stratégiák különbözőképpen értékelhetők eltérő helyzetekben. Egy vegyes, többnyelvű csoportban a szociális, kompenzációs vagy affektív tanulási stratégiák sokat segíthetnek az interperszonális kommunikáció során, véli Cummins⁹. Másrészt egy nyelvvizsgahelyzetben, ahol a szókincs és nyelvtani szabályok ismerete elengedhetetlen, nagyobb szükség lesz a memória-stratégiákra.

Különböző szempontok alapján több kategóriába tömörítették a nyelvtanulási stratégiákat. Először különválasztották azokat, melyek direkt hatással vannak a nyelvtanulásra (ilyen például a memória-stratégiák szókincsbővítésre) azoktól, melyek indirekt hatással vannak a nyelvtanulásra (például egy feladattípus megoldásának megtervezése és kivitelezése). A nyelvtanulási stratégiákat hét nagy csoportba szokás sorolni: kognitív, metakognitív, mnemotechnikai vagy memóriával kapcsolatos stratégiák, kompenzációs, affektív és motivációs stratégiák. Oxford¹⁰ az első hat kategóriát említi modelljében. A nyelvtanulási stratégiák

⁷ R. MAYER, C. WEINSTEIN, *The teaching of learning strategies* = M.C. Wittrock (Ed.), *Handbook of Research on Teaching*, 3rd Edition (315–327), New York, Macmillan, 1986, 292.

⁸ OXFORD, *Language learning strategies in a nutshell* ..., i.m., 9.

⁹ Jim CUMMINS, *Language, power, and pedagogy: Bilingual children in the crossfire*, Clevedon, England, Multilingual Matters, 2000.

¹⁰ OXFORD, *Language learning strategies. What ...* i.m.

taxonómiai több területen eltérnek egymástól, de leglényegesebb vonásaik egybeesnek. A kutatások eredményeit összegezve hat idegennyelv-tanulási stratégia különíthető el: kognitív, metakognitív, memória, kompenzációs, affektív, szociális stratégiák. Oxford 1990-ben tette közzé felosztását¹¹, amelyben integrálja a feltárt stratégiákat, megkülönböztetve indirekt és direkt stratégiákat. Az indirekt stratégiák közé sorolja a metakognitív, affektív és társas (social) stratégiákat, amelyek a nyelvtanulás folyamatát kísérik és támogatják. Ezzel szemben a direkt stratégiákat a cél nyelv mentális feldolgozására használják a nyelvtanulók: ide tartoznak a memória-, kognitív és kompenzációs stratégiák. A memória-stratégiák az információ megőrzését hivatottak szolgálni. A kognitív stratégiák a belső mentális modellek megalkotását, valamint a cél nyelvi üzenetek befogadását és megalkotását segítik. A kompenzációs stratégiák bármely tudásbeli hiány kiküszöbölését és áthidalását oldják meg. Az indirekt stratégiák közül a metakognitív stratégiák segítik a nyelvtanulót, hogy megtervezze, rendezze, értékelje saját tanulási folyamatát. Az affektív stratégiák támogatják a nyelvtanulót, hogy a nyelvtanulás iránti saját érzéseit, motivációit és attitűdjét szabályozza. Végül a szociális stratégiák a másokkal való együttműködést támogatják, többnyire diskurzus helyzetben.

1. táblázat. Oxford nyelvtanulási stratégia-kategóriáinak leírása

<i>Közvetlen (direkt) stratégiák</i>	<i>Amire szolgálnak</i>	<i>Gyakorlati megjelenésük</i>
Memória	Információ tárolására	Mentális kapcsolatokat alakítanak ki
		Képekhez, hangokhoz rögzítik az információt
		A feladat alapos áttekintésére készítetnek
		Cselekvésekhez kötik az információt
Kognitív	Tanulásnak értelmet adó mentális folyamatok	Az elsajátított információ gyakorlására készítetnek
		Segítenek az üzenetek fogadásában és küldésében
		Elemzésre és érvelésre ösztönöznek
		A nyelvi anyag (bemeneti és kimeneti) strukturálását teszik lehetővé
Kompenzációs	Tudásbeli hiányosságok áthidalására a sikeres kommunikáció érdekében	Ún. „kitalálás”-t teszik lehetővé
		Segítenek a tudásbeli hiányosságokon való felülkerekedésben
Metakognitív	Szabályozzák a nyelvtanulás folyamatát	Segítenek koncentrálni a tanulási tevékenységre
		Megszervezik a tanulási folyamatot
		A tanulási folyamat belső értékelését teszik lehetővé
Affektív	Emocionális igényeket elégítenek ki	Csökkentik a szorongást
		A nyelvtanuló önmaga bátorítására szolgálnak
Szociális	Intenzívebb, együttműködőbb nyelvi interakciót eredményeznek	Kérdésfeltevésekre ösztönöznek
		Másokkal való együttműködést segítik
		Együttérzés képességének gyakorlását segítik

¹¹ OXFORD, Uo.

3. Stratégiaválasztást befolyásoló tényezők

A stratégiaválasztást, ahogy Rubin¹² (1975) rámutat, befolyásolja a feladat, a nyelvtanuló életkora, a kontextus, a tanulói stílus és a kulturális különbség. Bialystok¹³ nyelvtanulóhoz és környezethez kapcsolódó tényezőket említ. Előbbiekhez tartoznak a nyelvtanulási képesség, attitűd, motiváció és személyiségtényezők, utóbbiakhoz a nyelvtanulás időtartamát, illetve a tanítási módszert sorolja. Oxford és Ehrman¹⁴ pontosítják a listát: képesség, motiváció, szorongás, önértékelés, kétértelműség tolerálása, kockázatvállalás, nyelvtanulási stílus, kor, nem. Ehhez hozzá kell még tenni a kulturális háttérrel, az előzetes nyelvi tapasztalatokat, a nyelvtanulási célokat. Az újabban sokat emlegetett metanyelvi tudatosságról¹⁵ is bebizonyosodott, hogy fontos szerepet játszik a nyelvtanulási stratégiák kiválasztásában. A metanyelvi tudatosságnak Kassai¹⁶ szerint „...nincs egyértelmű meghatározása. Egyesek magával a nyelvi képességgel azonosítják, az egyénnek azzal a képességgel, hogy a nyelvvel műveleteket tud végezni. Mások a nyelvről való gondolkodást, a nyelvről való beszélést értik rajta. Mi ezt az értelmet fogadjuk el.” Göncz¹⁷ viszont úgy véli, a metanyelvi tudatosság „lehetővé teszi, hogy a nyelvet ne csak közlések megértésére és megtételére használjuk, hanem maga a nyelvi rendszer (annak szerkezete és működési szabályai) képezze a gondolkodás tárgyát”, vagyis a nyelv mibenlétéről és funkciójáról való gondolkodást és az arra való reflektálás képességét jelenti. A stratégiaválasztást befolyásoló tényezőket így három nagy csoportba sorolhatjuk. Egyrészt a nyelvtanulóhoz kapcsolódó tényezők, mint a nyelvtanulási képesség, az attitűd, szorongás, motiváció, egyéb személyiségtényezők (életkor, tanulói stílus stb.), a kulturális különbség, valamint előzetes nyelvi tapasztalatok. Másrészt a környezethez kapcsolódó tényezők közé kell sorolni a feladat és a kontextus milyenségét. Végül a metanyelvi tudatosságot különíthetjük el.

A stratégiaválasztást egy további nyelv elsajátítása során más tényezők, másként befolyásolják és a háromnyelvűség és többnyelvűség-kutatások fontosnak tartják azoknak a tényezőknek a meghatározását, amelyek megkülönböztetik a harmadik nyelv elsajátítását és a többnyelvűséget a második nyelv elsajátításától és a kétnyelvűségtől. A kutatások három aspektusra figyeltek fel a további nyelvek elsajátításának folyamatában: az elsajátítás stádiumai és útvonala (route), üteme (rate) és az elért tudás szintje (final attainment). Az elsajátítás stádiumai nem függenek a belső illetve külső hatásoktól mint pl. életkor, elsajátítás kontextusa, az elsajátítandó nyelv tipológiai helyzete. Az elsajátítás üteme és az elért tudás szintje már számtalan más tényező által is behatárolt. A kétnyelvűek valószínűleg attól jobb nyelvtanulók, hogy gyorsabban sajátítanak el egy harmadik nyelvet, és magasabb szinten rögzítik azt mint az egynyelvűek. Továbbá feltételezhető, hogy azonos elsajátítási útvonalat, stádiumokat fognak bejárni mind az egynyelvűek mind a kétnyelvűek. Bialystok¹⁸ kimutatta,

¹² Joan RUBIN, *What the „good language learner” can teach us*, TESOL Quarterly, 9(1), 1975 41–51.

¹³ Ellen BIALYSTOK, *The role of conscious strategies in second language proficiency*. Canadian Modern Language Review, 35, 1979, 272–294.

¹⁴ Rebecca OXFORD, Madeline EHRMAN, *Second language research on individual differences* = W. Grabe (Ed.), Annual review of applied linguistics, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1993.

¹⁵ Metanyelvi tudatosság (metalinguistic awareness): rendszeres kutatása a hetvenes évektől folyik, interdiszciplináris kutatási terület tárgya.

¹⁶ KASSAI István, *Metanyelvi tudatosság és olvasási képesség = I. Országos Neveléstudományi Konferencia. Program: Tartalmi összefoglalók*, szerk. CSAPÓ Benő, Bp., MTA Pedagógiai Bizottság, 201, 304.

¹⁷ Lajos GÖNCZ, *A metanyelvi képességek fejlődése egynyelvű és kétnyelvű gyermekeknél*, Alkalmazott nyelvtudomány, 2 (2003), 5–20, 6.

¹⁸ Ellen BIALYSTOK, *Metalinguistic dimensions of language proficiency* = Language Processing in Bilingual Children, Ellen BIALYSTOK (ed.), Cambridge, CUP, 1991, 113–40. Kutatása 120 gyermek részvételével, 5-9 éves korosztály vizsgálatán alapult.

hogy mindkét nyelvet folyékonyan beszélő kétnyelvűek a nyelvi folyamatok kognitív kontrollja tekintetében felülmúlják az egynyelvűeket. Jessner¹⁹ pontosít és két előnyre hívja föl a figyelmet. Egyrészt a metanyelvi tudatosság a harmadik nyelv elsajátítása során igazából akkor jelent többletet, ha mindkét nyelvet magas szinten birtokolják a kétnyelvű nyelvtanulók, másrészt, ha mindkét nyelv magas presztízsértéknek örvend az adott társadalomban. Cummins²⁰ jéghegy hasonlata szintén közismert. Rámutatott arra, hogy létezik egy *közös háttértudás*, amely némiképp ellentétben áll az egyes nyelveket külön-külön jellemző háttértudással. Ez a közös háttértudás nem része sem az első, sem a második nyelvnek, hanem egyfajta nyelvi tároló a kétnyelvű beszélő számára, a két nyelv kontaktusából táplálkozva, amely majd fejlett metalingvisztikai tudatosságot eredményezhet. A harmadik nyelv elsajátítása a legtöbb kétnyelvű esetében már nem a gyermeki, veleszületett nyelvelsajátító képességekre támaszkodik, hanem a tanult, szerzett nyelvelsajátítási folyamatokra. Viszont biztosak lehetünk abban, hogy az előzetes nyelvi tapasztalat szerepe kihangsúlyozódik a harmadik nyelvelsajátítás-kutatások során.

Az előzetes nyelvi, nyelvtanulási tapasztalatok tehát befolyásolják a stratégiaválasztást, ezeket sikeresen alkalmazhatja a nyelvtanuló az idegennyelvi órán. Thomas²¹, Mißler²² német nyelvi környezetben megnövekedett számú stratégiahasználatot tapasztalt többnyelvű nyelvtanulók esetében. Ugyanezzel találkozott Ender²³ az innsbrucki egyetemen végzett felmérései során. Müller-Lancé²⁴ fejlettebb lexikális kompetenciára vezeti vissza a stratégiahasználat változatosságát, míg Kemp²⁵ úgy találta, hogy a többnyelvűek gyorsabban sajátítják el egy újabb idegen nyelv nyelvtanát, mint egynyelvű tanuló társaik. A kompenzációs stratégiák esetében, úgy tűnik, meghatározó a második nyelv tipológiai elhelyezkedése az anyanyelvhez és a harmadik nyelvhez viszonyítva.

A második nyelv könnyebben aktiválódik a harmadik nyelv elsajátítása során, amire Hammarberg²⁶ két magyarázattal szolgál. Egyrészt egy másfajta elsajátítási mechanizmus lehet felelős, ami szembeállítja az első nyelv elsajátításának rendszerét a második nyelv elsajátításának rendszerével, innen eredne a második nyelvi rendszer aktiválásának gyakorisága a további nyelvek esetén. Másrészt az első nyelv elhatárolása mint *nem idegen nyelv* a többi idegen nyelvtől és egy olyan megközelítésnek az alkalmazása, amely már egyszer alkalmazható volt a második nyelv esetében²⁷. Mindezekből a következőket szeretném kiemelni:

¹⁹ Ulrike JESSNER, *Metalinguistic awareness in multilinguals: Cognitive aspects of third language learning*, *Language awareness*, 8/3-4 (1999), 201–209.

²⁰ Jim CUMMINS, *Language learning and bilingualism*, *Sophia Linguistica* 29 (1991), 1–194.

²¹ Jacqueline THOMAS, *Metalinguistic awareness in second- and third-language learning = Cognitive processing in bilinguals*, R. HARRIS (ed.), Amsterdam, North Holland, 1992, 531–545.

²² Bettina MIBLER, *Previous experience of foreign language learning and its contribution to the development of learning strategies* = DENTLER et al. (eds.), 2000, 7–22.

²³ Andrea ENDER, *Wortschatzerwerb und Strategieneinsatz bei mehrsprachigen Lernenden: Aktivierung von Wissen unterfolgreiche Verknüpfung beim Lesen auf Verständnis einer Fremdsprache*, Hohengehren, Schneider, 2007.

²⁴ Johannes MÜLLER-LANCÉ, *Der Wortschatz romanischer Sprachen im Tertiärspracherwerb*, Tübingen, Stauffenburg, 2003.

²⁵ Charlotte KEMP, *Strategic Processing in Grammar learning: Do multilinguals use more strategies?*, *International Journal of Multilingualism*, 4/4 (2007), 241–261.

²⁶ Bjorn HAMMARBERG, *Roles of L1 and L2 in L3 production and acquisition = Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives*, J. CENOS, B. HUFSEISEN, U. JESSNER (Eds.), Clevedon, UK, Multilingual Matters, 2001, 21–41.

²⁷ *Uo.*, 36–37.

1. a nyelvek egymásra hatását meghatározza a már meglévő nyelvi rendszerek működése
2. a különböző nyelvek rendszereinek több-kevesebb ismerete egyfajta nyelvi tudatosságot alakíthat ki a nyelvtanulóban. Ez a metanyelvi tudatosság a továbbiakban nyelvtanulási előnyökhöz juttathatja a kétnyelvű vagy többnyelvű nyelvtanulót
3. a második nyelv elsajátításának rendszere, módja felelős a további nyelvek elsajátításáért, jól megalapozott nyelvi struktúrák pozitívan hathatnak a további nyelvek elsajátítása során
4. a harmadik, negyedik stb. nyelv elsajátítása tanult nyelvelsajátítási folyamatokra támaszkodik

A nyelvi struktúrákat tetten érhetjük a stratégiák alkalmazásában is. A már elsajátított, begyakorolt stratégiák átvitele a következő nyelv elsajátításának folyamatában kulcsfontosságú szerephez juthat. Amennyiben ezeket stratégiákat feltárjuk, közelebb jutottunk a kétnyelvűek harmadik nyelv elsajátításának folyamatához, illetve hatékonyabbá tudjuk tenni azt.

A vizsgálatban résztvevő egyetemi hallgatók nem beszélnek a második nyelvet felsőfokon, nyelvtanulási tapasztalataik nem biztos, hogy ideálisak és kamatoztathatóak, ezért a metanyelvi tudatosság messze kerülhet tőlük. Az ideálistól távol állnak, de a következtetések akkor is érvényesek maradnak. Emlékeznünk kell Grenfell megjegyzésére, csakis ideális világban valósulhat meg az, hogy remek értelmi képességekkel rendelkezik mindenik kétnyelvű nyelvtanuló, aki ráadásul még rendkívül motivált is, hogy a soron következő nyelvet elsajátítsa, és ehhez minden kellő eszköz és ideális körülmény adott.

4. Felmérés: domináns kétnyelvűek stratégiaválasztásai

A leggyakrabban és leghatékonyabban használt mérési eszköz a kérdőív, amelynek eredményeire a jelen kutatás is leginkább támaszkodik. Ennek nagy hátránya korlátozottsága, hogy a felmérés során a nyelvtanulók bejelölhetnek olyan stratégiákat is, amelyeket amúgy nem használnának, illetve kimaradhatnak olyanok, amelyeket használnak amúgy, de nem szerepelnek a kérdőíven. A legteljesebbnek mindeddig az Oxford által kidolgozott SILL²⁸ tűnik, amely egy nyelvtanulási stratégiák mérésére kidolgozott, self-reporting (önértékelő) kérdőív. Alkalmas nagyszámú, számszerűsíthető adatok megszerzésére. A SILL megbízhatósági és validitási mutatói kiválóak, jelenleg ez a leggyakrabban használt kérdőív e stratégiák felmérésére, ami azt is jelenti, hogy a különböző kutatások eredményeit összevethetővé teszi. Mindkét változata (idegen nyelvet tanuló anyanyelvű angol beszélők és más anyanyelvű, angol tanulók számára készült két változat) alkalmas különböző etnikai háttérrel rendelkező tanulók stratégiáinak mérésére. A SILL önmegfigyelési kérdőív, melyre a tanulók válaszaikat a Likert skála szerinti öt szám valamelyikének megjelölésével értékelik. A kérdőívek kiértékelésénél az SPSS statisztikai program korreláció és átlagelemzéseit alkalmaztam.

A felmérés a Babes-Bolyai Tudományegyetem Kihelyezett Tagozatának hallgatói körében készült, Sepsiszentgyörgyön. A hallgatók kiválasztásakor meghatározó volt, hogy domináns kétnyelvűek, magyar anyanyelvűek legyenek. Mindannyian székelyföldiek, Kovászna és Hargita megyeiek voltak. A vizsgálatban 107 hallgató vett részt, ebből 68 lány, 39 fiú, első, másod és harmadéves közgazdász hallgatók. A felmérés során önértékelés formájában

²⁸ SILL, *Strategy Inventory of Language Learning*, i. m.

pontosították román nyelvtudásukat, kiválasztották azokat a kijelentéseket, amelyek leginkább jellemezték a román nyelvhez való viszonyulásukat, illetve bejelölték milyen gyakorisággal és hol használják fel leginkább román nyelvtudásukat. A stratégiák felmérésére készült SILL kérdőív kiegészült egy hetedik csoporttal, amely hat kijelentést tartalmazott. Ez a hat kijelentés a kompenzációs stratégiák egy továbbfejlesztett változatát fedte le. Arra voltam kíváncsi, hogy a román nyelvi tudásukat mennyire használják fel kompenzációs stratégiáik során. A dolgozatban ezért most csak a két kompenzációs stratégia-csoportra vonatkozó kijelentéseket vizsgáltam meg.

2. táblázat. A C csoport stratégiái:

Ca. Igyekszem kitalálni a még ismeretlen angol szavak értelmét.
Cb. Mutogatással helyettesítem, ha nem jut eszembe a megfelelő angol szó.
Cc. Nem létező szavakat találok ki, hogy helyettesítsem a keresett szót.
Cd. Nem nézek utána minden ismeretlen angol szónak a szótárban, amikor olvasok angolul.
Ce. Igyekszem előre kitalálni, mit fognak nekem mondani angolul.
Cf. Rokონértelmű szavakat használok, amikor nem jut eszembe a keresett angol szó.

3. táblázat. A G csoport stratégiái:

Ga. Hasonló hangzású román szavakkal helyettesítem a keresett angol szavakat.
Gb. Igyekszem a román nyelvtani tudásomra alapozni, amikor angolul olvasok.
Gc. Sokszor érzem úgy, hogy segít a román tudásom az angol nyelv tanulása során.
Gd. Nyelvtani vagy egyéb összefüggéseket keresek a két nyelv (román és angol) között.
Ge. Sokszor összehasonlítom a két nyelv (román és angol) szavait.
Gf. Ha nem jut eszembe a megfelelő angol szó előfordul, hogy román szavakból próbálok nem létező, de angolul hangzó szavakat kitalálni

A vizsgálat során a függő változót a nyelvtanulási kompenzációs stratégiái képezték. A független változókat pedig a román nyelvtudás, a román nyelv elsajátításának módjai jelentették. A dolgozat elsődleges célja, hogy értékelje a kétnyelvűség hatását a L3 nyelvtanulási stratégiáit illetően. Ennek megfelelően két hipotézist fogalmaztam meg. Az első hipotézis azon alapszik, hogy az előzetes nyelvi tapasztalat befolyásolja a következő nyelv tanulását, a román nyelvtudás szintje és a kompenzációs stratégiák használata között szignifikáns összefüggés van. Ehhez kapcsolódik a második hipotézis, amely a román nyelvtanulás kezdeteire és kompenzációs stratégiák összefüggésére épít, ezek szerint a román nyelv iskolai vagy spontán körülmények között történő oktatása-tanulása és a kompenzációs stratégiák használata között szignifikáns összefüggés van.

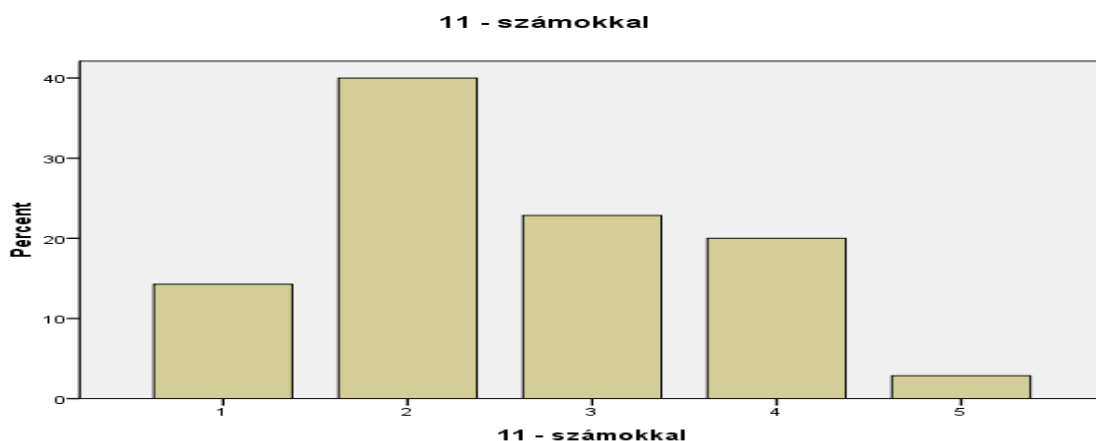
5. Eredmények

A vizsgálatban résztvevő hallgatók román nyelvtudásának felmérése önértékelés formájában történt. Szubjektív értékelésként valószínűleg nem felel meg a valóságnak. Dörnyei²⁹ figyelmeztet viszont arra, hogy kétnyelvűek esetében megtörténhet, hogy nyelvi képessé-

²⁹ DÖRRNYEI, *i.m.*

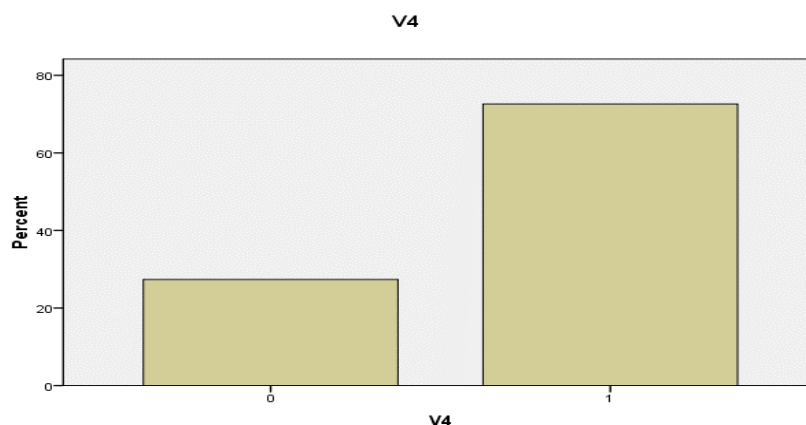
geiket elégségesnek ítélik a nyelvi tudás különböző szintjein, amennyiben az működőképes a adott társadalmi környezetben. Közel 40 százalékuk a „*Meg tudom értetni magam kisebb hibákkal*” (2) kijelentést vélte számára jellemzőnek, míg az „*Anyanyelvi szinten beszélek románul*” (5) mindössze 4 százalékukra vonatkozott

1. ábra. A román nyelvtudás szintjei. (1 – csak értek románul, 2 – meg tudom értetni magam kisebb hibákkal, 3 – folyékonyan beszélek románul, de akcentussal, 4 – nagyon jól beszélek románul, 5 – anyanyelvi szinten beszélek románul)

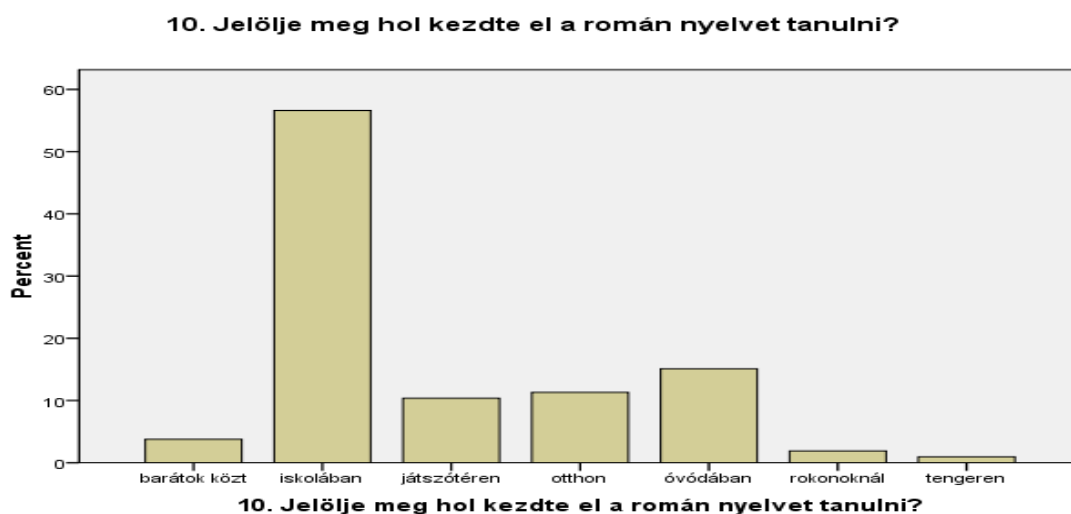
A formális/iskolai illetve informális/spontán körülmények meghatározta nyelvtanulás azt mutatja, hogy messzemenő többség formális körülmények között kezdett el románul tanulni.

2. ábra. A román nyelvtanulás kezdete. (0 – informális, 1 – formális)

A román nyelv tanulása javarészt az iskolában kezdődött el, ahol formális nyelvoktatásban részesültek a nyelvtanulók, ám ennek nem sok köze van a nyelvtanulási stratégiák tudatos kialakításához, hiszen a román nyelv oktatása nem úgy történik, mint egy idegen nyelv oktatása. Ugyanakkor a román nyelv használatára vonatkozóan kiderül, hogy csak annyiban környezeti nyelv, amennyiben a média közvetíti ezt, legtöbbször a híradó illetve a tv-műsorokat hallgatják románul, de nagyon ritkán használják a román nyelvet az utcán.

3. ábra. A román nyelvtanulás kezdete.

A vizsgált stratégiák közül tehát két csoportot emeltem ki, az egyik az eredeti SILL kérdőívben is található kompenzációs stratégiákat foglalja magába, a másik pedig ennek egy továbbfejlesztett változata, amely olyan kompenzációs stratégiákra kérdezett rá, ahol a román nyelvi tudást a hallgatók felhasználhatták. A két csoport összehasonlításából kiderül, hogy a második csoport (román nyelvtudásra alapozó kompenzációs stratégiák) stratégiáit gyakrabban alkalmazzák a nyelvtanulók. A két csoport stratégiáit vizsgálva a C csoporthoz viszonyítva a G csoport stratégiái nagyobb homogenitást mutatnak, és átlagukat tekintve nagyobb gyakorisággal használják a nyelvtanulók mint a C csoport stratégiáit. A C csoport átlaga 1.80 – 3.48 között van, ahol a legmagasabb átlagot a Cf (*Rokonértelmű szavakat használlok, amikor nem jut eszembe a keresett angol szó*) kijelentés, a legalacsonyabbat pedig a Cc (*Nem létező szavakat találok ki, hogy helyettesítsem a keresett szót*) jelenti. A G csoport átlaga 2.35 – 2.97 között helyezkedik el, ahol a legmagasabb értéket a Ga (*Hasonló hangzású román szavakkal helyettesítem a keresett angol szavakat*) képviseli, a legkisebbet pedig a Gf (*Ha nem jut eszembe a megfelelő angol szó előfordul, hogy román szavakból próbálok nem létező, de angolul hangzó szavakat kitalálni*).

4. táblázat. A C csoport átlagai.

Descriptive Statistics						
	N	Minimum	Maximum	Sum	Mean	Std. Deviation
Ca	106	1	5	266	2.51	1.089
Cb	106	1	5	300	2.83	1.100
Cc	106	1	5	191	1.80	.970
Cd	106	1	5	304	2.87	1.113
Ce	106	1	5	257	2.42	1.077
Cf	106	1	5	369	3.48	1.148
Valid N (listwise)	106					

5. táblázat. A G csoport átlagai.

Descriptive Statistics						
	N	Minimum	Maximum	Sum	Mean	Std. Deviation
Ga	102	1	5	303	2.97	1.308
Gb	102	1	5	289	2.83	1.259
Gc	102	1	5	286	2.80	1.227
Gd	102	1	5	262	2.57	1.255
Ge	102	1	5	256	2.51	1.217
Gf	102	1	5	240	2.35	1.224
Valid N (listwise)	102					

A két kompenzációs stratégia-csoport és a román nyelvtudás összevetése Spearman korrelációs vizsgálattal megmutatja, hogy a csak angol nyelvre alapozó kompenzációs stratégiák (C) csoportjában egy stratégia esetén mutatott ki szignifikáns összefüggést a vizsgálat eredménye ($p < .05$) (*Cf. Rokoneértelmű szavakat használlok, amikor nem jut eszembe a keresett angol szó*). A román nyelvi tudásra alapozó kompenzációs stratégiák (G) esetén három bizonyította, hogy szignifikáns összefüggés van a román nyelvtudás és a felhasznált kompenzációs stratégiák gyakorisága között ($p < .05$) (*Gb. Igyekszem a román nyelvtani tudásomra alapozni, amikor angolul olvasok.; Gc. Sokszor érzem úgy, hogy segít a román tudásom az angol nyelv tanulása során; Ge. Sokszor összehasonlítom a két nyelv (román és angol) szavait.*).

Spearman korrelációs vizsgálat segítségével összehasonlítottam a két kompenzációs stratégia-csoportot, tekintettel a román nyelv elsajátításának körülményeire. A vizsgálat azt bizonyítja, hogy a csak angol nyelvre alapozó kompenzációs stratégiák (C) esetén egy stratégia esetén mutatott ki szignifikáns összefüggést a vizsgálat eredménye ($p < .05$) (*Ce. Igyekszem előre kitalálni, mit fognak nekem mondani angolul*). A román nyelvi tudásra alapozó kompenzációs stratégiák (G) esetén ismét három bizonyította, hogy szignifikáns összefüggés van a román nyelv elsajátításának körülményei és a felhasznált kompenzációs stratégiák gyakorisága között ($p < .05$) (*Gc. Sokszor érzem úgy, hogy segít a román tudásom az angol nyelv tanulása során.; Ge. Sokszor összehasonlítom a két nyelv (román és angol) szavait.; Gf. Ha nem jut eszembe a megfelelő angol szó előfordul, hogy román szavakból próbálok nem létező, de angolul hangzó szavakat kitalálni.*).

Az eredményeknek megfelelően nem állíthatjuk, hogy minden felmért kompenzációs stratégia esetén a megfogalmazott hipotézisek igaznak bizonyulnak, de nem is vethetők el. A két stratégia-csoport eredményei közötti eltérés viszont megerősít abban, hogy a harmadik nyelv tanulása során a nyelvtanulók mindenképpen alapoznak előzetes nyelvi tudásukra.

6. Következtetések

Bár a korrelációs vizsgálatok rávilágítanak arra, hogy a román nyelvi tudásra alapozó kompenzációs stratégiák használatát befolyásolja a nyelvtanuló román nyelvi tudása, sajnos a hat kompenzációs stratégia közül csupán három, vagyis a fele mutatott szignifikáns összefüggést. Az előzetes nyelvtudás hatással van a harmadik nyelv tanulására, így stratégiahasználatra is, de a domináns kétnyelvűek esetében nem észlelhetünk igazán erős tendenciát.

Ezt valószínűleg a második és a harmadik nyelv elsajátításának eltérő rendszerei is befolyásolják. A román nyelvi tudásra alapozó kompenzációs stratégiák használatát befolyásolja a nyelvtanuló román nyelvtudása. A magasabb román nyelvtudás több stratégiahasználatot is eredményez. A kétnyelvűek sajátos kompenzációs stratégiákat is kialakítanak, amelyek segítik őket a nyelvtanulás folyamatában.

Felhasznált irodalom

- Ellen BIALYSTOK, *The role of conscious strategies in second language proficiency*. Canadian Modern Language Review, 35 (1979), 272–294.
- Ellen BIALYSTOK, *Metalinguistic dimensions of language proficiency = Language Processing in Bilingual Children*, Ellen BIALYSTOK (ed.), Cambridge, CUP, 1991, 113–40.
- Andrew COHEN, *Strategies in learning and using a second language*, New York, Addison Wesley Longman Limited, 1998.
- Jim CUMMINS, *Language learning and bilingualism*, Sophia Linguistica 29 (1991), 1–194.
- Jim CUMMINS, *Language, power, and pedagogy: Bilingual children in the crossfire*, Clevedon, England, Multilingual Matters, 2000.
- Andrea ENDER, *Wortschatzerwerb und Strategieneinsatz bei mehrsprachigen Lernenden: Aktivierung von Wissen und erfolgreiche Verknüpfung beim Lesen auf Verständnis einer Fremdsprache*, Hohengehren, Schneider, 2007.
- Lajos GÖNCZ, *A metanyelvi képességek fejlődése egynyelvű és kétnyelvű gyermekeknél*, Alkalmazott nyelvtudomány, 2 (2003), 5–20.
- Bjorn HAMMARBERG, *Roles of L1 and L2 in L3 production and acquisition = Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives*, J. CENOZ, B. HUFESSEN, U. JESSNER (Eds.), Clevedon, UK, Multilingual Matters, 2001, 21–41.
- Ulrike JESSNER, *Metalinguistic awareness in multilinguals: Cognitive aspects of third language learning*, Language awareness, 8, 3/4 (1999), 201–209.
- KASSAI István, *Metanyelvi tudatosság és olvasási képesség = I. Országos Neveléstudományi Konferencia. Program: Tartalmi összefoglalók*, szerk. CSAPÓ Benő, Bp., MTA Pedagógiai Bizottság, 201, 304.
- Charlotte KEMP, *Strategic Processing in Grammar learning: Do multilinguals use more strategies?*, International Journal of Multilingualism, 4/ 4 (2007), 241–261.
- R. MAYER, C. WEINSTEIN, *The teaching of learning strategies = M.C. WITTRICK (Ed.), Handbook of Research on Teaching*, New York, Macmillan, 1986 (3rd ed.), 315–327.
- Bettina MIBLER, *Previous experience of foreign language learning and its contribution to the development of learning strategies = DENTLER et al. (eds.), 2000, 7–22.*
- Johannes MÜLLER-LANCÉ, *Der Wortschatz romanischer Sprachen im Fremdspracherwerb*, Tübingen, Stauffenburg, 2003.
- Rebecca OXFORD, *Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know*, New York, Newbury House, 1990.
- Rebecca OXFORD, *Language learning strategies in a nutshell: Update and ESL suggestions*, TESOL Journal, 2/2, (1992/1993), 18–22.
- Rebecca OXFORD, Madeline EHRMAN, *Second language research on individual differences = W. GRABE (Ed.), Annual review of applied linguistics*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1993.
- Joan RUBIN, *What the „good language learner” can teach us*, TESOL Quarterly, 9(1), 1975 41–51.
- Jacqueline THOMAS, *Metalinguistic awareness in second- and third-language learning = Cognitive processing in bilinguals*, R. Harris (ed.), Amsterdam: North Holland, 1992, 531–545.

III. Történettudomány, művelődéstörténet, eszmetörténet

Erdélyi szászok és magyarok kulturális kapcsolatai a 16. században

Írásom időben, térben és mondanivalójában is át kívánja lépni a határokat. Elsősorban a 16. századi szász közösség identitástudatával kapcsolatban kísérel meg eligazító képet rajzolni, hiszen nyelvi, etnikai, vallási és kulturális tekintetben zárt csoportról van szó. Mégis elég néhány szerzőt alaposabban megvizsgálunk ahhoz, hogy azonnal megállapíthassuk, ez a közeg elevenen élt, lüktetett és hatása önmagán túlmutat mind a teológia, mind az irodalom területén. A távolabb élő kortárs, elsősorban magyar és német szerzőkkel való multikulturális kapcsolattartást a közvetítő nyelv – német, magyar és latin általános használata –, a terület-határok átlépése, külföldi tanulmányok, s az ebből fakadó ismeretségek későbbi ápolása, illetve az alkotói pályán több tudományterület együttes élése – teológia, történetírás, költészet – segítette. A 16. századi határok semmiképp sem tekinthetők letisztultnak, sem nyelvi, sem vallási tekintetben.

A dolgozat tehát a következő kérdések körüljárására helyezi a hangsúlyt: Mitől válik kettőssé egy szász szerző identitástudata, s ugyanakkor a mai Magyarország területén élő kortársaival milyen viszonyt tud fenntartani, ha utóbbiak vallási képe változik? Hogyan befolyásolják a század jelentősebb eseményei a kapcsolattartást? Néhány konkrét, vagy kevésbé ismert példán keresztül elevenedik fel a múlt a válaszkeresést célozva. Így tanulmányomban a nagyobb közösséget érintő kérdésektől indulva kísérelek meg egyetlen szász szerző környezetére, annak sokszínű kapcsolatrendszerére fókuszálni.

A 15–16. század fordulóját a szász városok fellendülésének lehet tekinteni. Nemcsak gazdasági szempontból volt jelentős a fejlődés, amelyhez a könyvnyomtatás iránti megnövekedett igény társult – kiemelkedő szerepet töltött be ebből a szempontból például Hermannstadt (Szeben) –, hanem a nagyobb, szászok által is lakott városokban indul meg a reformáció elterjedése,¹ Luther tanai a wittenbergi tanulmányokat folytató diákok közvetítése révén gyorsan ismertté váltak. A „Siebenbürgen” fogalom eredetét kutatva több lehetséges magyarázat született egészen a 15. századtól kezdve, így Aenea Silvio Piccolomini² olasz humanista szerzőig térhetünk vissza, aki először próbálta azonosítani a hét várat. A humanista irodalomban egyre gyakoribb, hogy Erdély (Transilvania) és Siebenbürgen összemosódik. „Piccolomini szerint az erdélyi németek Szászországból vándoroltak be, jó erősítéseik vannak, s bátor emberek s mivel hét városban laknak, hazai kifejezéssel Siebenbürger-nek nevezik őket.” Verancsics Antal hasonló vélekedést fogalmaz meg, de nála Erdély német elnevezését a hunok által épített hét földvár után nyerte el.³ Utóbbi esetben nem hagyható figyelmen kívül a fikcióképződési folyamat, hiszen a lehetséges néveredet mellé az idő múlásával az össze-mosást elősegítő kijelentések kerülnek papírra. Binder Pál szerint számolni kell azzal, hogy a 11–15. század közötti forrásokban a „Comitatus Cibiensis” a szebeni ispánságra vonatkozott és csak külföldi forrásokban találkozhatunk a „Septem Castra” kifejezéssel. A szebeni jog

¹ Az ún. hét szász szék valójában hét és plusz két széket jelentett Brassó és Beszterce kerületeinek hozzáadásával.

² 1405–1464, II. Pius néven római pápa.

³ BINDER Pál, A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai. A „Comitatus Cibiensis”-től Erdély német nevéig, Századok, 1992, 363. Az eredeti Piccolomini-idézet megtalálható: Friedrich TEUTSCH, Über die Anfänge der siebenbürgisch-sachsischen Geschichtsschreibung, Arch. Ver. 21/1887, 455.

kiterjesztésével a Siebenbürgen fogalom is tágulni kezdett.⁴ A szász identitástudat kialakulásában Szegedi Edit⁵ szerint szintén fontos szerepe van a városi tradíciónak, a nyelvnek annyiban, hogy bár régióként változó dialektusban beszéltek, mégis tudatosította bennük hovatartozásukat. Nem elhanyagolandó a politikai tényező sem. Nemcsak arról a különállásról van szó, amelyet már a középkor óta (1224, *Andreanum*) biztosítottak nekik jogilag, hanem a Mohács után kialakult helyzetről, amikor a szétdarabolt országban oszmán, Habsburg és magyar törekvések között az egységben maradás adhatott hatékonyabb érdekérvényesítési lehetőséget. Az erdélyi szász kulturális öntudat fejlődését és más népekhez való viszonyítási és elkülönülési pontjait mutatja meg az a kép, amelyet a történetírás fejlődése kapcsán figyelhetünk meg.⁶ Georg Reicherstorffer 1550-ben Bécsben kiadott leírása *Erdély és Moldva népeinek összehasonlításával emeli ki a szász közösség kultúrateremtő erejét*. Bitskey István szerint inkább politikai szerveződésről lehet beszélni ekkoriban és nem nyelvi vagy etnikai közösségekről. Pár évvel később viszont Thomas Bomel tollából⁷ születik olyan mű, amelyben a szerző hazájának egész Magyarországot nevezi meg. Fontos azért kiemelni, hogy itt szász szerzők latin nyelvű munkáiról van szó, ahogyan a későbbi évtizedekből Christian Schesaeus *Ruina Pannonica* című verses éneke témájában szintén ebbe a sorba tartozhat. Egyszerre van meg a magyarországi események és magyar történelem iránti érzékenység és a szűkebb környezet, a szász nézőpont érvényesítése. Érdekes azonban az öntudat alakulása és a hovatartozás kérdésének vizsgálata, ha az 1566-ban Nürnbergben megjelent Johannes Tröster munkájára gondolunk. Az *Alt und Neu-Teutsche Dacia* című műben a szászokat Erdélyben őslakosnak tartotta. Ahogyan az egyik oldalon állnak a sablonosan és negatívan rajzolt magyarok, úgy a szászok a valóság terein túllépve előkelő hősökkel rendelkeznek. A század végére azonban eltűnt a jellegzetes hungarus-tudat a szász értelmiségi réteg írásából.⁸ Minden bizonnyal gyorsította a beolvadási folyamatot Kolozsvár esetében a szoros gazdasági, művelődési kapcsolatok fenntartása és ebből fakadóan a vegyes házasságok kötése. Balogh F. András kutatásaiban megállapítja, hogy a 16. században a szász szerzőknél Erdély leírásokban és a történelmi tárgyú írásokban jelenik meg magyar téma, „kevés szász specifikumot mutatva.”⁹ A két náció viszonyának alakulását érzékeltetve néhány ismertebb névvel gondolhatunk például Johannes Honterus szerepére. 1532-ben készített térképmetszete a *Chorographia Transylvaniae Sybenbürgen* saját meghatározása szerint a németek által lakott területeket ábrázolja, a címben feltüntetett elnevezés viszont kettős, a fogalmi határvonalak kezdenek eltűnni.¹⁰ A protestáns értékrend egyik megfogalmazója, Heltai Gáspár (Caspar Heltner), aki a szászok, az erdélyi magyarok és románok körében is jelen volt papi, nyomdászti tevékenységével, ugyancsak kettős identitástudattal rendelkezett. 1536-tól tanulhatott magyarul, Adrian Wolphardust követően, mint kolozsvári utódja lesz prédikátor. Amikor Gyulai István lányát, Zsófiát vette feleségül és a városban a vegyes házasságok miatt nagyjából hasonló arányban élt egymás mellett magyar és szász etnikum, a

⁴ BINDER, i. m., 359–360.

⁵ További szakirodalom az identitás témájában: SZEGEDI Edit, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität: die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Böhlau Verlag Köln Weimar, 2002.

⁶ SZEGEDI, i. m., 129; BITSKEY István, *Az erdélyi szászok kettős identitástudata* = Uő, *Humanizmus, religio, identitástudat*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 14–17.

⁷ *Chronologia rerum Ungaricarum*, Kronstadt, 1556.

⁸ POZSONY Ferenc, *Szászok és magyarok a XVI. század végi Kolozsvárt, Kolozsvár 1000 éve A 2000. október 13-14-én rendezett konferencia előadásai*, szerkesztette: DÁNÉ Tibor, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Erdélyi Múzeum Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 2001, 41–42.

⁹ BALOGH F. András, *Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása, Az erdélyi szász irodalom magyarságképe*, Budapest, Littera Nova kiadó, 51. Hálózati forrás: <http://erdelyimuzeumfolyoirat.adatbank.transindex.ro/pdf/004Balogh.pdf>

¹⁰ BINDER, i. m., 364.

kétnyelvűség élő jelenséggé vált a polgárok körében. Heltai felismerte, hogy Luther lépéséhez hasonlóan nemzeti nyelven prédikálva több emberhez jut el az ige, mivel a német nyelvű hirdetései Erdély szerte ismertek voltak, így a nyelvváltás gondolata logikus lépésként értékelhető. Az 1553-as katekizmusában leszögezi, hogy szászoknak prédikál, de magyarokat szolgál. 1557-ben pedig visszautasította, hogy a brassói szászok főpapja legyen a Fekete templomban. Miután Dávid Ferenc a kolozsvári szászok plébánosa lesz, Heltai Gáspár Hans Eppellel együtt viseli a német nyelvű prédikatori tisztelet,¹¹ Szakmári István pedig Kozárvári Pállal együtt a magyarok prédikátora lett.¹² Dávid Ferencről szintén tudjuk, hogy 1568 előtt nem szól a hívekhez magyarul, de „mint kolozsvári főpap, szász létére a megyék, más szóhasználat az erdélyi magyarság püspöke lett.” Munkái tükrözik, hogy mindkét nyelvet alaposan ismeri, jezsuiták jegyzik meg róla, hogy szászul és magyarul is tökéletesen hirdeti az igét.¹³

A korabeli értelmiségi pályára készülő erdélyi szász vagy magyar ifjú a latin és görög műveltség alapjainak elsajátításával a század legnagyobb részében a wittenbergi tanulmányokat tekintette célnak, így ha főúri, vagy papi mecénási¹⁴ kapcsolatrendszerből nem feltétlenül fakadt, legkésőbb a német területen töltött egyetemi évek alatt nyílt lehetőség szorosabb ismeretségek kiépítésére a magyarországi szintén ott tanuló diákokkal. Ennek a kommunikációs sokszínűségnek egyik remek példáját igyekszem a későbbiekben Christian Schesaeus személyén keresztül érzékeltetni.

Nem részletezve a szász egyház különválásának folyamatát, elég néhány évszámot kiemelve jelezni, hogy az 1545-ös medgyesi, majd erdődi zsinat után, az 1552-ben tartott szebeni gyűlés zárásakor választottak először lutheránus püspököt Paul Wiener személyében,¹⁵ majd Matthias Hebler lesz utána 1556-ban az egyik legnagyobb hatású vezető a szász evangélikus egyházban. Az erdélyi magyar evangélikus egyház létrejötté nagyjából ugyanerre az időszakra, 1554-re tehető. A század során zajló vitás vallási kérdések lezárásának, jogi érvényesítésének formája volt, amikor az egyházi vezetők a német teológusokhoz küldték véleményezésre döntéseiket. A szászok kapcsolatai ebből a szempontból a felvidéki evangélikusokhoz hasonlóan folyamatosak voltak. Erich Roth: *Die Reformation in Siebenbürgen* című kétkötetes könyvében gazdag forráshasználattal tárja eléink az egyes döntéseket és azoknak hátterét. Viszont még mindig akadhatnak figyelmen kívül hagyott magyar levéltári anyagok, amelyek az erdélyi szász evangélikusok Felvidékkel, ill. Magyarország középső lutheránus területeivel kialakult párbeszéd jelenlétét erősíthetik. Elég gondolni a Pempflinger¹⁶ család, az Enyingi Török família és Nádasdy birtokok hármására. Hiszen tudjuk, hogy Pempflinger Katalin¹⁷ volt az Enyingi ágból származó Török János édesanyja, s a család szoros kapcsolatban állt a Nádasdyakkal. Részben a sárvári vallási, kulturális központ jelentősége miatt érdemes figyelemmel kísérni útjukat, részben a térségbe kötötték őket a

¹¹ Kettős papi rendszer volt, a magyarok és a szászok 1568-ban Csáki Mihály kancellár alatt egymással egyeséget kötöttek, amelynek pontjairól az *Erzählung* számol be. Melyik etnikum adja a főbb bírói tisztségeket egymást váltva, ill. a papokat. A prédikátor mellett szerepelt egy helyettes is. Az *Erzählung* és a *Magyarok krónikája* között sok hasonlóságot fedezett föl Binder Pál, valószínűsíti, hogy a tárgyalásokon egyébként jelen lévő Heltai munkája a szász visszaemlékezés is.

¹² BINDER Pál, *A kolozsvári szászok etnikai öntudata a reformáció korában (1550-1630)*, Művelődés XLIX, 3 (1996), 2.

¹³ BINDER Pál, *A kolozsvári szászok...*, 3.

¹⁴ Adrianus Wolphardus és Bornemissza Pál papi hűbérlánchoz hasonló mecénási kapcsolata és a fiatalabb támogatása nem számított egyedi esetnek, általában egy idősebb prédikátor egyengette az ifjabb pályáját.

¹⁵ SZEGEDI, i. m., 411.

¹⁶ Markus Pempflinger szebeni bíró püspöke volt Matthias Hebler.

¹⁷ Markus Pempflinger lánya.

dunántúli szomszédos birtokok, melyekért a Török fiúk idejében kezdődnek csupán nagyobb horderejű pereskedések.¹⁸ Mindez egy nagyobb feladatot vetíthet előre.

Továbbblépve, nagyobb figyelmet érdemel egyetlen szász költő, lutheránus pap: Christian Schesaeus. Életéről képet festve kísérelem meg bemutatni, hogyan valósul meg egy képzeletbeli sokszereplős szindarab. Amelyben szászok, magyarok együttélése eredményez pezsgő, műfajilag sokszínű és termékeny szellemi közeget. A nyelvi, vallási különbségek ugyan léteznek, de a kultúrák találkozása és a német kapcsolatok ápolása nemzetek/nemzetiségek egymásra hatását eredményezi a teológiában, de az irodalmi alkotások témaválasztásakor úgyszintén.

Schesaeus erdélyi székbíró fiaként született a Nagy-Küküllő menti Medgyesen, feltehetően 1535-ben.¹⁹ Tanulmányait először szülővárosában, majd a Honterus²⁰ szellemét sugárzó Brassóban végezte, ahol Luther tanai szintén kezdtek gyökeret verni; Bártfán a neves reformátor, Leonard Stöckel²¹ tanítványa volt.²² 1556-ban Wittenbergbe került.²³ Humanista műveltsége ebből a szellemi közegeből ered. 1556/1557-ben diáktársa volt Melius Juhász Péter, a magyar bursának ahová az erdélyi szászok is tartoztak, Melius a seniora volt.²⁴ Iskolái befejezése után valószínűleg már 1556 végén, vagy 1557-ben²⁵ megkezdte Kolozsváron Dávid Ferenc mellett lelkészi pályáját, ahonnan rövidesen a Berethalom melletti Tóbiásra²⁶ távozott. 1569-től egészen haláláig szülővárosában, Medgyesen volt lutheránus lelkész. 1571-ben Báthori István poeta laureatussá avattatta. 1585. július 29-én az erdélyi pestisjárvány áldozata lett.²⁷

Az élete során szerzett személyes kapcsolatai nagyban hozzásegítették Schesaeust, hogy a fejedelmi udvar legjelentősebb alakjaihoz jusson közelebb, Bártfán például együtt diákoskodott Kendi Sándorral, aki Erdély nagyhatalmú és befolyásos főúri családjának tagja, s egyben Schesaeus asztaltársa volt.²⁸ 12 soros köszöntő versében örököltette meg kapcsolatukat.²⁹

¹⁸ A Magyar Országos Levéltár anyagában egyelőre reflektálatlanul és elszórtan maradtak fenn levélváltások, amelyekből kiderül, hogy Török János öccse a szomszédos birtokosokkal folytatott peres ügyeket.

¹⁹ TÓTH István az „erdélyi szászok Jannus Pannoniusa” címmel illeti. *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 1996. 419.

²⁰ 1498–1549. A brassói humanista az erdélyi szászok legnagyobb reformátora, a több mint 50 kiadást megért, hexameterekben írt, latin nyelvű világföldrajznak, a *Rudimenta Cosmographica cum vocabulis rerum* (Bevezetés a világ leírásába a dolgok neveivel kiegészítve, Brassó, 1541) című négy könyvből álló munkának a szerzője. Luther és Melanchton szellemében fogalmazza meg szülővárosa számára a hitújítás szabályzatát; latin nyelvtant, irodalomelméleti könyvet ír, és antik szerzőket ad ki. Wagner Bálintra és Schesaeusra döntő módon hat, akárcsak az egész szász reneszánszra. Uo., 397–398.

²¹ 1530-ban Wittenbergben tanult, 7 évet tartózkodott ott, majd hazatért és iskolát nyitott. Első könyve a *Leges scholae Bartphensis* erről az iskoláról szól. Oktatási rendszere a magyarországi iskolákban az abban az időben alkalmazott humanista tanítási elvekre épült, felfrissítve a még új pedagógiai eszmékkel. A latin volt a mindennapi nyelv, mellette magyar, német, görög nyelvet és irodalmat tanítottak.

²² BITAY Ilona, *Christian Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, TONK Sándor, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 70.

²³ Az anyakönyvi bejegyzés szerint 1556. február 6-án szerepel *Christianus Schesaeus Transsylvanus* néven. RÉVÉSZ Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig*, Magyar Történelmi Társ., 1859, 225.

²⁴ SZABADI István, *Christianus Schesaeus Ruinae Pannonicae-ja mint egyháztörténeti forrás* <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/szabadi.htm>

²⁵ Részt vesz a kolozsvári országgyűlésen 1556-ban.

²⁶ 1561 körül, ma Táblás.

²⁷ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*, 615; ill. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 247; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XII, 383–385.

²⁸ Christianus SCHESAEUS, *Opera Quae supersunt omnia* ed. Franciscus CSONKA, Budapest, 1979, 11–12.

²⁹ Ad magnificum dominum Alexandrum Kendinum olim condiscipulum et commensalem, Uo. 94.

Ismerte Forgách Ferencet, hosszabb ideig Dávid Ferenc köréhez tartozott, Kornyi Bekes Gáspárról is elismerően nyilatkozik, levelezés fűzte a neves német teológushoz Nikolaus Selneckerhez.

A reformáció évszázadából, 1501-ből fennmaradt levélváltás jelzi, hogy az erdélyi szászok folyamatos kapcsolatot ápoltak Béccsel. Ekkor a bécsi egyetem rektora ír Brassó város tanácsának, amely Siebenbürgenben van, tehát itt a szász Universitas egyértelműen részeként említi a várost.³⁰ Nem kevésbé izgalmas terület a későbbi évtizedektől kezdve a német egyetemjárás során kialakított szellemi háló visszaidézése. Baumhäckel beszercebányai ifjú és a magyar Cziráky Márton az első két Wittenbergben tanuló diák. Mindketten Luther Márton tanítványai voltak 1522-ben.³¹ 1556. március 11-én Christian Schesaeus egyszerre iratkozott be a wittenbergi egyetemre Erdődi Sylvius Gáspárral, Dombrius Péterrel, Laskai Istvánnal és Károlyi Gáspárral.³² Melius Juhász Péterrel ismerniük kellett egymást még ebből az időszakból (beiratkozása Petrus Melius Vngarus néven 1556/7-es tanévben október 25-én szerepel).³³

A lutheránus és epikus beállítottságú Christian Schesaeus költészete egyidejű Molnár Gergely,³⁴ Szikszai Fabricius Balázs,³⁵ Károlyi Péter, Heltai Gáspár, Dávid Ferenc vagy Johann Sommer³⁶ munkásságával, de mégis elüt tőlük. Nemcsak túlmutat saját vallási nézetén, hanem legalapvetőbb vonása, hogy a tárgyilagosságra törekszik. Epikus szemléletében rokon vele az ugyancsak szász származású Deitrich, aki útleírásaiba azonban gyakran személyességet visz.³⁷ Humanista köre már Kolozsváron kezdett kialakulni a későbbi kálvinista és unitárius magyar prédikátorok között; így Crispus (Fodor) Bálint verset írt hozzá, Dávidot ő üdvözölte verssel. A reformáció további alakulása során főként a szász prédikátorok soraiból adódott írói köre.³⁸ Ez a termékeny közeg, amelyből néhányan még a wittenbergi tanulmányok idejéből származnak, adta meg Schesaeusnak a szellemi háttérét. A modern műfaji besoroláshoz hasonló rendszert a 16. században nem nagyon kereshetünk. A határok ebben az esetben is elmosódnak.³⁹ Schesaeusnál ugyanúgy megfigyelhető a történelmi helyzettel foglalkozó témaválasztás, tanító célzat, földrajzi leírás, szerelmi elégia, alkalmi vers, mint bármely kortársánál. Sőt, ezekkel kapcsolatban lehetséges műfaji előzményeiről, hatásmechanizmusairól beszélhetünk. Lírai műveiben sem elhanyagolandó az a humanista vonal,

³⁰ BINDER Pál, *A „Siebenbürgen” fogalom...* 362-363.

³¹ UNGHVÁRY, *i. m.*, 165.

³² BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága: A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 91.

³³ RÉVÉSZ Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melancthon haláláig*, Történelmi Társulat, 1859, 226.

³⁴ 1530–1564. Wittenbergben végzett, kolozsvári tanár, aki latin nyelvtankönyvről (*Elementa grammaticae latinae*. Kolozsvár 1556) vált ismertté. Tömör rendszerességű munkája hatott a román és német nyelvtankönyvekre, többször is kiadták, így Alvinczi és Szenci is. Vö. *Phoebus forrása*, 409.

³⁵ 1530-1576. A híres, kilenc kiadást megért *Nomenclatura* írója. Ismert latin poéta, aki sárospataki, kassai, bártfai és wittenbergi tanulmányok után került a kolozsvári iskola élére 1564-ben. Innen Szikszai a Dáviddal folytatott hitvitái miatt Pápara ment 1566-ban. Balsarati, Thury Farkas, Szikszai Hellopeus, Melius és Decsi Gáspár az ő szűkebb köréhez tartoztak. *Phoebus forrása*, 424.

³⁶ 1541–1574. A Szászországból származású humanista költőnek mind a (moldvai) román, mind a magyar, mind (az erdélyi) szász kultúra alakulásában fontos szerepe játszott, amiről három hosszabb versciklusa tanúskodik (*a Clades Moldavica – Moldvai veszedelem; Reges hungarici – Magyar királyok; Hortulus ingenui amoris – A tiszta szerelem kertecskéje*). Despot moldvai vajda evangélikus tanáraként kezdte és Dávid Ferenc unitárius eszmétársa és vejejeként végzi rövid, mozgalmas életét. Végző eszménye Dózsa György és a toleráns Dávid Ferenc, bár fennmaradt hitvitázó műve. Uo. 420–421.

³⁷ TÓTH István, *Műzsák fellegvára*, 221–222.

³⁸ Uo. 75.

³⁹ SIERTH, *i. m.*, 127.

amelyet a jelentősebb politikai és szellemi élet szereplőjéhez írt költeményekben rajzol meg. Számos elégia és óda maradt hátra, a magyar nemesi családok tagjai közül politikailag a Báthory família nézetei álltak közelebb a költőhöz. Költészete a században zajló háborúk és a reformációs áramlat miatt aktualizálódik az akkori világ elvárásainak megfelelően. Sőt millenniumi gondolatok – például a Krisztus királyságának kezdete a visszatérés után –, szintén megfogalmazódnak. Korának hanyatlását tisztán látja, elégiaciklusa az 1563-as *De resurrectione mortuorum* (A halottak feltámadásáról) értékes alkotása. Az „erdélyi szászok Janus Pannoniusa” névvel felruházott Schesaeus után tizenegy ismert munka maradt. Ezek közül – a Forgách Ferencnek⁴⁰ és Báthory István fejedelemnek ajánlott – *Ruina Pannonica* című hőskölteménye a legismertebb, amelynek cselekményéből János Zsigmond alakja rajzolódik ki. Honterus szellemében íródott, a nagy ókori költőelőd Vergilius stílusa nyomot hagyott rajta, Tinódi Erdélyi históriájából is merített Schesaeus kulturális és történeti adatokat a monumentális munkához.⁴¹ További művei: *Elegia de falsis prophetis*, a Dávid Ferenchez írt költemény időrendben az első. Schesaeus kolozsvári tartózkodása idején Dávid még nem szakított a lutheranizmussal, a szász és magyar egyház sem vált szét, ezért a költő-lelkész őt, mint igaz prófétát ünnepli.⁴² Amikor évek múlva Schesaeus és Dávid Ferenc messze távolodnak egymástól hitbeli kérdésekben, akkor sem támadja őt olyan ellenségesen, ahogyan a kor hitvitáiban ez elvárható lett volna. A bártfai iskolai életbe nyerünk bepillantást: *Oratio describens historiam vitae precipuam clarissimi viri Leonharti Stöckelii*⁴³ című művében emléket állít Leonard Stöckelnek, az egykori tanárnak. Schesaeus pontosan beszámol a különböző korosztályok tananyagáról és a tanulmányozott szerzőkről. Megtudhatjuk, hogy távoli országokból is érkeztek diákok a bártfai iskolába, ahol Melanchthon pedagógiai elvei érvényesültek. Az értelmi nevelésen kívül nagy hangsúlyt fektettek a gyakorlati vallásos nevelésre.⁴⁴ Melanchthonnal levelezésben állt Stöckel, így hatása a Bártfán tanuló fiatalok révén egész Erdélybe kisugárzott.

Az 1556-os kolozsvári országgyűlésen résztvevő Schesaeus politikai tevékenységet fejtett ki akkor, amikor elítélte a „dúló, fosztogató, sarcoló nemesi életmódot.”⁴⁵ A régóta fennálló ellentét alapja a nemesi kiváltságokkal rendelkező sérelmeket okozó magyar és az azokat elszenvedő szász polgári öntudat egymásnak feszülése, mellyel kapcsolatban Szamosközy szókimondásától eltérően, de a humanista értékrendet hirdetve felemeli hangját. „Senki sem barbár, csak az, akit a vad élet és a rossz erkölcsök jellemeznek s a műveletlenekhez és bátortalanokhoz tesznek hasonlónak.” – mondja ki humanista állásfoglalását.⁴⁶ Az ‘56-os kolozsvári gyűléssel kapcsolatban jegyzi meg később, hogy szinte semmit sem határoztak.⁴⁷ A templomban ülő híveinek nagyobb része polgári származású szász hallgatóságból került ki, magukat egyenrangú, kiváltságokkal rendelkező nációként határozták meg. Természetes folyamat, hogy a prédikátor felszólal a védelmükben, hirdetve, hogy minden ember egyenlőnek születik

⁴⁰ Forgách Ferenc a padovai egyetemen tanult, később váradi püspök lett. A Habsburgok híve, majd János Zsigmondhoz pártolt. A püspökségről lemondott, és mint világi ember s udvari történetíró szolgált Báthori István erdélyi fejedelem politikáját. Latin nyelvű munkájában a XVI. századi magyar események mesteri feldolgozását adja.

⁴¹ *Phoebus forrása*, id. kiad., 419–420.

⁴² Kolozsvár, 1558. BITAY Ilona, *Christian Schesaeus irodalmi munkásságának magyar vonatkozásai*, 71–72. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, TONK Sándor, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

⁴³ Wittenberg, 1563.

⁴⁴ BITAY Ilona, 73.

⁴⁵ BINDER Pál, *Az erdélyi szász polgári öntudat kialakulása XVI-XVII. század*, Korunk, XLI (1982), 291.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 292.

és csak az erényes tulajdonságok nemesítenek. Ettől, vagy a hasonló esetektől eltekintve azonban „a szász írók a ‘natio hungarica’-hoz tartozóknak érezték magukat, ez akkor a történelmi-politikai értelemben vett egységes Magyarország lakóit, elsősorban az ott születetteket jelentette.”⁴⁸ Üdvözlő verset írt 1558-ban János Zsigmondhoz és Izabellához, Csáki Mihályhoz; Bekes Gáspárhoz és Harinnai Annához⁴⁹ pedig esküvői sorokat. 1573-ból gyászvers következik Honterus, Valentin Wagner és Mellenberger Jakab halálára, egy Zrínyit dicsőítő verse szintén fennmaradt. Valószínűleg ő készített 1558-ban a 79. zsoltárhoz egy latin parafrázist.⁵⁰ 1578-ban írta Berzeviczy Márton esküvőjére ünnepi köszöntőjét. Schesaeus a kor szokásainak megfelelően ír üdvözlő költeményt Báthory István tiszteletére, mint pártfogó, mindenképpen fontos ember marad, mellette azonban akadt messzebb élő támogatója a teológiai tanulmányok idejéből: Nikolaus Selnecker. Kolozsvári akták vizsgálatakor az 1561-es év szeptember 25-ei ülésének szövegében szó esik a lipcsei és wittenbergi teológusokról, köztük Selneckert említik. Schesaeus 1584-ben Lipcsében második alkalommal adta ki *Imago Boni Pastoris*,⁵¹ című munkáját, a nyomtatáshoz segítséget tehetősebb német barátjától kapott. Erről megemlékezik a Régi Magyar Könyvtár is: *Ajánlva a címlap után következő (13) levelen Selnecker Miklós lipcsei lelkésznek. Nem önállóan, hanem a «Confessio Ecclesiarum saxonicarum» Selnecker Miklós által eszközölt második, lipcsei 1584-diki kiadásával együtt mint annak függeléke jelent meg.*⁵² Magát a művet a kritikai kiadásban két nagyobb egységre osztva találhatjuk meg, először szerepel a főcím alatt Christian Schesaeus levele Selneckerhez, majd következik a második egység, az *Imago boni pastoris* 8 rövid elmélkedése. Az *igen híresen méltó férfinak, Nicolaus Selnecker úrnak*, lipcsei lelkipásztornak írt üdvözlővers⁵³ mellett levélváltás szintén volt közöttük, hiszen Schesaeus még wittenbergi tanulmányai alatt ismerkedett meg a szintén ott tanuló néhány évvel idősebb Selneckerrel. Matthias Hebler nagyszebeni evangélikus püspök, részt vett az 1557 júniusában zajló szász vitákban, melyek az úrvacsoratan, a szentségek és a krisztusi jelenlét kérdései körül forognak, 1561-ben nyomtatta ki a *Brevis confessio* című művét, számos aláírással látta el 1563-ban.⁵⁴ A kolozsvári kiadás után könyve 1584-ben ismételt Lipcsében került nyomdába, ekkor már Selnecker segítségével. Lucas Unglerus, aki Matthias Heblert követte a szász evangélikus püspöki székben, a philippista teológusok nagy részével érintkezhetett, könyvtárában gazdag szakirodalom található.⁵⁵ Nem véletlen, hiszen 1550-56 között Wittenbergben tanult Melanchthon tanítványaként, július 9-én jegyzik nevét az anyakönyvben, emlékezzünk rá, Selnecker bő két hónapja tanult ugyanott. Később az 1601-11 között püspökként tevékenykedő Matthias Schiffbaumer könyvállományában philippista teológusok könyveinek széles választéka mellett jelen van Selnecker több munkája.⁵⁶

Az erdélyi szász olvasási szokásokat vizsgálva kiderül, hogy a 16. századi könyvtárakban a Biblián túl általában megtalálhatóak Théodor de Bèze, Martin Luther és Erasmus Desiderius

⁴⁸ BALOGH F., i. m., 51.

⁴⁹ Nászdala, az *Epithalium* Gyulafehérváron jelent meg 1567-ben.

⁵⁰ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 247.

⁵¹ Teljes címe: *Imago Boni Pastoris, Ad Christvm Myndi Salvatore accomodata: Iohan. 10. Carmine descripta a CHRISTIANO SCHESAEIO, Pastore Ecclesiae Mediensis in Transylvania, Anno M.D.LXXXIII.*

⁵² 733-as jelzet, *Régi Magyar Könyvtár I. kötet Pótlások*, közreadja az Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2002.

⁵³ 1579. november 10-én keltezett levél. Christianus SCHESAEUS, *Opera Quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, 1979, 481. A levél eredetileg latin nyelven található meg.

⁵⁴ Erich ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz*, II, 1964, 44.

⁵⁵ Dr. Gustav GÜNDISCH, *Über die Bibliothek des Bischofs Lukas Unglerus (1526–1600)*, *Kirchliche Blätter* 8 (1975), 2–3.

⁵⁶ Dr. Gustav GÜNDISCH, *Bischof Matthias Schiffbaumer (†1611) im Spiegel seiner Bücher*, *Kirchliche Blätter*, 6 (1976), 6–7.

Roterodamus művei. Georg Major és Selnecker neve Verók Attila vizsgálataiban a zsoldároknál tűnik föl. A mindennapi vallásgyakorláshoz szükséges könyveken kívül pedig meg lehetőségen heterogén a kínálat, ám az ortodox lutheránus szerzők között ismét megtalálható.⁵⁷

Megállapítható tehát, hogy „határvonalak” húzása nélkül a képzeletbeli színpadra kerülő személyek köre bővíthet, csupán nem szerencsés, ha egyetlen szerepet osztunk. A szász-magyar együttélés is többfajta szerepkört feltételezett a 16. században. Egymásra hatásuk azonban Erdély 16. évszázadi szellemi fejlődésén, történésein szinte pontról-pontra nyomon követhető. Az utóbbi évtizedekben föllendült a témával kapcsolatos kutatói munka. A nehéz történelmi örökséggel számolva szász-német, magyar és román kutatások is teret nyertek, mely az örökségvédelem mellett az újraértelmezést, párbeszédet segítheti elő.⁵⁸ Ehhez azonban együttműködés szükséges. Nekünk magyaroknak kikerülhetetlen a szászok említése 16. századi kultúrtörténeti vizsgálódások során, legyen szó irodalmi, vagy történelmi szempontú értékelésről, jelenlétük meghatározó volt. Vajon nyitottak vagyunk-e, mai emberek, hogy aktív kommunikációval megfelelő párbeszédet folytassunk, országhatár, nézőpont, vagy anyanyelvi különbségünk ellenére? A kooperációval már megvalósult és témával foglalkozó tanulmánykötetek azt mutatják, hogy egymás értékeinek fölismerésében, elfogadásában és földolgozásában jó irányban indultunk el.

⁵⁷ Attila VERÓK, *Über die Bücherverzeichnisse der Siebenbürger Sachsen*, Ulrich A. WIEN, Krista ZACH, *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, 2004, 227.

⁵⁸ További tájékozódási pontok: magyar részről Binder Pál, Balogh F. András, Pozsony Ferenc, Szegedi Edit szentelnek nagyobb teret a szászok múltjának kutatására. Német nyelven Gustav Gündisch jelentősége mellett Stefan Sienerth, Konrad Gündisch, Oskar és Joachim Wittstock, Erich Roth, Krista Zach említhető a teljesség igénye nélkül.

Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek?

Gúnynev és szerzői szerepjáték a *felső-magyarországi hitvitában*

A felekezeti és politikailag megosztott 17. századi Magyarországon az 1610–20-as esztendőket tekinthetjük a hazai hitvitázó irodalom virágkorának. Az 1650-es évek után azonban már Európában és hazánkban is egyre kevesebb egyházpolitikai és vallási tétje volt a polemikus irodalomnak, és a vitairatok száma jelentősen csökkent. Érdekes jelenség tehát, hogy a Magyar Királyság területén 1657-től kezdve ismét felélénkült a hitvitázás. Ennek hátterében elsősorban azok a politikai változások álltak, amelyek felborították azt a viszonylagos egyensúlyt, amely a század közepén a magyar katolikus és protestáns rendek között fennállt.¹ Erdély államiságának meggyengülése és az erősödő katolicizmus egy „ütközőzónában”, az addig elsősorban protestáns túlsúlyú felső-magyarországi régióban éreztette leginkább hatását. A térségben jelentős változásokat hozott az özvegy fejedelemsasszony, Báthori Zsófia rekatolizációja és fia, I. Rákóczi Ferenc katolikus hitre térése, amellyel megindult a jezsuita missziót támogató földesúri ellenreformáció.² Ennek eredményeként a szembenálló egyházak képviselői ismét polemikus szövegeket tettek közzé. Az 1660-as évekre kibontakozó, mintegy 13 hitvitát és több mint 100 vitairatot számláló hitvitázó irodalom azonban számos, csak az adott időszakra jellemző sajátosságot mutatott föl. A Kassa–Sárospatak–Eperjes tengelyhez köthető hitvitázás során ugyanis kialakult egy olyan sajátos irodalmi élet, amely szorosan kapcsolódott a felekezetek meglévő intézményeihez. A jezsuitáknak és a protestáns felekezeteknek is voltak iskoláik a térségben, Kassán és Sárospatakon pedig nyomda is működött. Mindez alapfeltétele volt annak, hogy a vitázók sokszínű, írói tehetségüket is jobban felszínre hozó, gyakran személyes jellegű, intellektuális csatározásnak tűnő vitairatokat hozzanak létre.³

A szakirodalom által *felső-magyarországi hitvitának* nevezett polémia 1663 és 1672 között zajlott.⁴ A vita résztvevői katolikus és református oldalról is a térség egyházi-, iskolai- és közéletének meghatározó személyiségei voltak. A hitvitázást kezdeményező, provokáló félnek a jezsuita térítést vezető Sámbar Mátyás tekinthető, aki 1663-ban Báthori Zsófia kérésére kezdte meg missziós tevékenységét a régióban. A magyar nyelvű vitákban legfontosabb ellenfelei Pósházi János sárospataki tanár, Matkó István felsőbányai és Czeglédi István kassai prédikátorok voltak. A *felső-magyarországi hitvita* egy közel egy évtizedig tartó, több iratváltást is magában foglaló katolikus-református polémia volt.

¹ HELTAI János, *Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben [Vieoručné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660]* = 350. Vyročie Košickej Univerzity: jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007, ed. Cyril HIŠEM, Košice, 2007 (Katedra História), 39–48, 39–43.

² PÉTER Katalin, *A református gyülekezet első száz esztendeje Sárospatakon = A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1993, 113–122; PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988, 103–117.

³ HELTAI, i. m., 41.

⁴ A vita részletes filológiai leírását lásd: „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitákról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 275–299; ZOVÁNYI Jenő, *Sámbar Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, TheolSz, 1925, 264–271; Uő., *Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán*, TheolSz, 1933/34, 139–148.

Dolgozatomban e hitvita szövegeit vizsgálva igyekszem betekintést nyújtani a korszak hitvitázó irodalmának argumentációs elemeibe. E kérdéskörön belül elsősorban azt szeretném bemutatni, hogy miként jelent meg a művekben a szerzők személyét a vita diskurzusába emelő, nevüket, felekezetüket, műveltségüket kigúnyoló érvelés, továbbá hogy milyen szerepet játszott a gúny mint argumentum a hitvitában.

Szövegek, szerzők és szereplők

A hitvitázó irodalomra különböző mértékben ugyan, de mindig is jellemző volt, hogy nem csak a szigorúan vett teológiai, dogmatikai nézetek és vitás kérdések fogalmazódtak meg egy-egy iratban, de írói habitustól, személyiségtől vagy akár felkészültségtől függően e szövegek teret adhattak a szerzők néha tetszetős, máskor érzelmetől és indulatoktól elragadott szellemi, nyelvi játékaiknak is. A hitviták gyakran voltak olyan konfliktusok okai és megjelenítői, ahol idővel egyik és másik fél sem bírt a pennájával, és a polémia személyes összecsapássá vált. Ennek hátterében az áll, hogy a hitvita beszédmódja abból a sajátos kommunikációs stratégiából fakad, hogy a vitázó önmagát valamivel szemben, kontroverz módon értelmezi. A kiinduló kommunikációs helyzet tehát az ellenkező nézettel való szembehelyezkedés, amely kialakítja és meghatározza a vita diskurzusát.⁵ Ez az ellenféllel szembeni fellépés az önmeghatározásra, önszemléltre és a szerző által a nyilvánosság felé közvetíteni kívánt énkép megkonstruálására is alkalmas. Jellemző még, hogy a hitvédelem retorikája olyan beszédmodot hoz létre, amely a klasszikus szillogizmuson alapuló bizonyítás mellett vagy helyett akár a trágár túlzáson alapuló nyelviséget is alkalmazza. Már Telegdi Miklós is azzal vádolta ellenfelét, Bornemisza Pétert 1577 és 1584 közötti hitvitázásuk során, hogy a prédikátor „Nagy sietséggel egy csomózó *Fejtegetést* ír, rakva undok szidalmakkal.”⁶ De a magyar hitvita irodalom talán legnagyobb alakjának tekinthető Pázmány Péter is gyakran alkalmazta ellenfeleivel szemben az irónia és a gúny alakzatait. Akár ennek legsértőbb formája, a névvel való gúnyolódás is előfordult szövegeiben. *Két rövid könyvecskék*⁷ címmel megjelent művében például bizonyos latin személyek nevének etimologizálása alapján azt fejtegette, hogy Scipio Africanus azért kapta az Africanus nevet, mert lerombolta Afrikát, így aztán az evangélikus név csak az evangélium megrontóit jelentheti.⁸ Talán e két kiragadott példa is érzékelteti, hogy a jelenség hazánkban is kezdetektől végigkísérte a felekezetek közötti csatározást. A *felső-magyarországi hitvita* iratain – amelyek különösen kiélezett történelmi helyzetben jöttek létre – jól vizsgálhatóak azok a szövegalkotói folyamatok, amelyek során az irónia és a gúny beépült a teológiai diskurzusba és az alkalmi élcélődésen, személyeskedésen túl a hitvita retorikájának fontos részévé vált.

A tárgyalt hitvita 1663-ban Sámbar Mátyás jezsuita szerzetes *Három üdvösséges kérdés* címmel megjelent iratával kezdődött.⁹ A páter szövege még nem konkrét vitázó felet szólított

⁵ TASI Réka, „Könnyű volna meg-torkolni”: Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger az igaz hitrül...”, i. m., 199–215, 199.

⁶ OLÁH Szabolcs, *A hitvita retorikája: nyilvánosság és önszemlélet – 1577: Megjelenik Telegdi Mikós Postilláinak első része és Bornemisza Péter Négy könyvecskéje = A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 323–336, Uő, *A tanúságra hívás retorikája és a vita dialektikai elvű elutasítása* = „Tenger az igaz hitrül...”, i. m., 13–31.

⁷ PÁZMÁNY Péter, *A Szentírásról és anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*, Bécs, 1626 (RMNy 1551).

⁸ GYÖRI Levente, *Pázmány Péter vitamódszere a Két rövid könyvecskékben* = *Pázmány Péter és kora: Pázmány irodalmi Műhely Tanulmányok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001, 261–267, 266.

⁹ SÁMBÁR Mátyás, *Három üdvösséges kérdés. Első: A lutheránusok és kálvinisták igaz hitben vannak-e? Második: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A pápisták ellenkeznek-e a Sz. Írással, avagy inkább a lutherek és kálvinisták?*, Nagyszombat, 1661 (RMK I, 979).

meg, hanem általánosan a katolikus olvasók megerősítését, és a protestánsok térítését szolgálta. A mű a korszak hitvitáinak megszokott alapproblémáit tárgyalta, tehát a katolikus vallásnak a Szentírással egyező voltát és az ezt igazoló történelmi folytonosságát igyekezett bizonyítani, illetve a protestánsoknak a Szentírás értelmezésében való tévelygéseit, és a régi igaz egyháztól való elszakadását mutatta meg. Mint az iratokból kiderül, Sámbar e művét missziójának megkezdésekor terjesztette Sárospatakon és Kassán, és igyekezett eljuttatni szövegét a protestáns felekezetek jelesebb képviselőihez is, akiket írásbeli hitvitázásra szólított fel. A *Három üdvösséges kérdés* volt tehát az a jezsuita traktátus, amellyel a protestáns többségű felső-magyarországi régióban megjelentek a katolikusok. A könyv különösen alkalmas volt erre a szerepre, mert három alapkérdés köré felépített világos gondolatvezetés jellemezte, valamint közvetítette a katolikusok szimbolikus, allegorikus állam- és egyház-felfogását is.¹⁰ Ennek egyik központi eleme volt, hogy a katolikus egyház azonos Krisztus igaz eklézsiájával, mely az „Úr Háza Hegyén” építetett. Művében tehát megjelent az a központi allegória, amely a katolikus egyházat egyfajta égi hierarchikus elrendezés szerint a világi szférában is létező biztos *hegyként* jelenítette meg. Ezen allegória mellett Sámbar ajánlászövege is erősen költői, allegorikus megszólítással élt. Könyvét a korszak egyik tekintélyes főúranak, Nádasdy Ferenc országbírónak ajánlotta, aki személyesen is részt vett a katolikus megújulás kiterjesztésében.¹¹ Sámbar az előszóban egy hízeglő retorikai csellel élt. Megfogalmazása szerint Magyarország a vallási szakadások és tévelygő értelmei áradásától elposványosodott tóhoz volt hasonlatos, amely azonban a Szentlélek szikrájának köszönhetően ismét *nádassá* vált, s e szikra elhíntője maga Nádasdy. Ez a Nádasdy nevéből kibontott allegória – mintha a patrónus a nevében is hordozná azokat az erényeket, amelyekkel Magyarország újra felvirágozhatna – némileg túlmutat az ajánlászövegek szokásos gesztusán. Retorikailag ez a művészi bizonyítékok (*genus artificale*) egyik típusának, a személyi érvek (*argumenta a persona*) körébe tartozó argumentuma, amely nem csak a nemzetség vagy család (*familia* vagy *genus*) alapvető nemesi erényeit, de azok névben (*nomen*) hordozott tulajdonságait is ötvözi, s összekapcsolja mindezt a patrónus jóindulatának megnyerésére (*captatio benevolentiae*) irányuló beszédmóddal.¹² Talán maguk a hitvitázó ellenfelek is úgy gondolhatták, hogy a katolikus vitairat teológiai és egyháztörténeti fejtegetései mellett, az abban megjelenő retorikai műveltség is érdemes és alkalmas arra, hogy megcáfolja, és bizonyítsa hamisságát. Az 1664–1666-os esztendő gyors iratváltásai során Sámbar könyve ellen több protestáns vitairat is született. E dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen kitérjek rájuk, ehelyett igyekszem a vizsgálati szempont mentén ismertetni azokat a fontosabb szövegrészeket, amelyek folytatták, de egyben ki is gúnyolták azt a retorikát, amellyel a jezsuita szerző nyitóiratában élt.

Matkó István 1666-ban adta ki *Fövenyen épített ház romlása, avagy három kérdések körül gögösen futkározó Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása* címmel megjelent iratát.¹³ Matkó személyesen a kihívó félnek címezte a válasziratot, és az általa említett *fövenyen épített ház* a Sámbar által használt allegóriát, tehát az Úr Háza hegyén épített katolikus egyház képet

¹⁰ BÁN Imre, *A jezsuita államelmélet* = B.I., *Költők, eszmék, korszakok*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997 (Bibliotheca Studiorum Litterarium, 11), 145–160.

¹¹ Nádasdy közreműködése jelentős volt az ún. *sárospataki hitvitán* is. KULCSÁR Árpád, *A sárospataki hitvita (1660. szeptember 30. – október 1.)*, Egyháztörténet, 1999, 21–46.

¹² SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: bevezetés az irodalmi retorikába*, szerk. MÉSZ Lászlóné, Bp., Helikon Kiadó, 1997, 43–92.

¹³ MATKÓ István, *Fövenyen épített ház romlása, avagy három kérdések körül gögösen futkározó Sámbar Mátyás jezsuita ina szakadása. Melyben világosan megbizonyítatik a Szent Írásból, I. Hogy a pápista vallás nem igaz vallás, II. Hogy csak az egy apostoli vallás igaz, melyet a kálvinisták álhatatosan vallanak. III. Hogy a pápisták ellenkeznek a Sz.írással és a régi római vallással, nem a Kálvinisták. Kézdi Vásárhelyi Matko István, Felső-Bányai eklézsiának együgyű tanítója által*, Szeben, 1666 (RMK I, 1043).

igyekezett lerombolni és kigúnyolni. Mint írja: „nem nyughatik Sámbar, hanem ugyan hegyek tetejére akarja biggyeszteni a pápista eklézsiát.”¹⁴ Matkó szerint azonban a katolikus egyháznak „körömfeketényi” köze sincs Krisztus igaz ekléziájához. A Sámbar által felvázolt hegy kapcsán pedig bizonyítása végén így fogalmaz: „Látod-é Sámbar uram, hogy nincsen a szent hegyen semmi portiod. Vakarodjál hát a völgybe!”¹⁵ Matkónál gyakran megjelenik a Sámbar személyét célzó gúny is. A könyv üzenete szerint ugyanis Sámbar egy bika, aki hiába akarja megmászni az általa ekléziának hirdetett hágót, mindannyiszor saját kötelébe akad, s ina szakadva csak futkározik, mások ellen hadakozik, vagdalkozik. Matkó érvelése tele van a Sámbarnak szóló gúnyos megjegyzésekkel, mint például: „Így vakar a bika is földet a maga fejére”, „nem bírja a barna a hágóra”, „Itt is négy kézlábbal akarna mászni az Isten hegyére, de nincsen oda való köntöse”.¹⁶ Emellett Matkó érvelése szerint Sámbar konkolyt vet, s elvetett magvaiból a pápistáknak rothadt gyümölcsökkel terhes fái nőnek, a jezsuiták juhok bőrébe bújtt farkasok, veres Sárkány, Fene Bestia szolgálai, Simon Mágus tanítványai, s a sor még hosszan folytatható lenne.¹⁷ Matkó szövege jól szemlélteti, hogy Sámbar *Három üdvösséges kérdése*, és a jezsuita jelenlét mekkora vihart kavart a protestánsok körében. Az 1666-os esztendőre a hitvitairatok stílusa már erősen eldurvult, gúnyos, személyeskedő hangvétel jelent meg a szövegekben, amely nemcsak beleíródott a teológiai diskurzusba, de az érvelés fontos részévé is vált.

Ékes bizonyítéka ennek Pósházi János 1666-ban *A három kérdésre való summás választételnek nagyobb megerősödése* címmel kiadott könyve.¹⁸ A szerző, aki a sárospataki református kollégium elismert tanára volt, ekkor másodízben felelt a jezsuita szerzetesnek. E munkája azonban már szinte nem is hitvitának, sokkal inkább gúnyiratnak volt tekinthető. Pósházi előszavában egyértelművé is tette, hogy igazából Sámbar személye az, akivel vitatkozik. Mint írja: „csak egy keresztény Pápista ember is semmit magára ne vegyen: mert itt csak amaz (...) fekete Sámbar Szamár Barát az ellenség. Nosza azért nyomába!”¹⁹ A vita-irat a két felekezet képviselői közötti személyes ellentét újabb színtere volt, ahol a protestáns szerző egy Arisztotelésztől vett idézetből bontotta ki a Sámbar személyét kigúnyoló Bonasus allegóriát. Kezdősorait érdemes hosszabban idézni: „Írja Aristoteles *Lib.9. de Hist. Animal. capite 45.* hogy Paeoniában a Mesappus hegyén terem egy Bonasus nevű ökor bika ábrázatú vadállat: kinek jóllehet szarvai vadnak, de azok tompák, hátra horgattak, és így a türkölődésre, hogy azokkal, vagy más ellene tusakodó vadaknak, vagy a vadászoknak árrhatna, haszon-talanok és alkalmatlanok. (...) Micsoda ez? A Summás Válasz-tételnek Auktora is, midőn nem régiben az nem Három idvességes kérdéssel, hanem majd mennyi linea benne vagyon, annyi mérges gyükerű csemetékkel fiatallosodott könyvecskének erdejében vadászdogálna, Sámbar Mátyás.”²⁰ Pósházi szövegébe folyton beleszövődik egy-egy újabb vitatott teológiai

¹⁴ *Uo.*, 44.

¹⁵ *Uo.*, 41.

¹⁶ *Uo.*, 5, 6, 71.

¹⁷ Csak néhány szöveghely a teljesség igénye nélkül: „No feleljen ezeknek Sámbar, az után ballagjon felénk.” *Uo.*, 7. „ki konkolyos bálványozó tudományával behinté a tiszta mezőt” *Uo.*, 8. „Ez is Sámbar ránk lőtt nyila vala, de ám visszapattana. Más törében is így akad.” *Uo.*, 9. „nosza vesd ki e kötelet nyakadból” *Uo.*, 11. „Bizony nem lehet jó fa amelynek ily mérges gyümölcsei vadnak (...) A pápista vallás poshatt és mérges gyümölcsei lám ezek.” *Uo.*, 14. „De jer fordítsuk idegét nyakába.” *Uo.*, 17. „De Sámbar uram nem tudom itt mit álmadoz?” *Uo.*, 21. „De hogy magadtól ellenünk formált Labyrinthusodban is ügess, jó Sámbar uram, inaszakadva.” *Uo.*, 26. „Pápisták nem Krisztus sem nem Simon Péter, hanem Simon Mágus tanítványai.” *Uo.*, 28. „hasonló egyesség ez amához amelyet az Fene Bestiáról olvasánk.” *Uo.*, 62.

¹⁸ PÓSAHÁZI János, *A három kérdésre való summás válasz tételnek egy arra lőtt alkalmatlan felelettel való nagyobb megerősödése és azon feleletnek megrázogatása*, Sárospatak, 1666 (RMK I, 1050).

¹⁹ *Uo.*, 27.

²⁰ *Uo.*, 17–19.

vagy személyes ügy, és Sámbar számtalan gúnynévvel gazdagodik, de legfőképpen *ökör ábrázatú Bonasus* lesz. A Bonasus gúnynév összeköthető a Matkó által használt bika képpel, de Pósházinál már a szerzői névvel való gúnyolódás is megjelent. Ennek hátterében az állt, hogy Pósházi első válaszirátát Xeno-Cosmus (világban bujdosó vendég) álnéven adta ki, s elveszett vitáirátában Sámbar állítólag azon élcelődött, hogy a Cosmus esetleg azt jelenthetné, hogy koszos vagy kozmás, netán kopasz?²¹ Erre válaszként Pósházi iratában Sámbar nevéből egyszerűen számár lett. Mint írta „noha amaz közmondás szerént Szamár, avagy inkább Sámbar rívást Isten a mennyországban nem hall, de megérdemlenéd, hogy tíz fontot nyomó bécsi lakatot vetnének a szádra érte.”²² A gúnynevek mellett a vita személyes jellegét még inkább kiélezte, hogy Sámbar Mátyás fogatlansága is terítékre került.²³

Ebből is látható, hogy az 1660-as évek közepére a reformátusok és jezsuiták közötti polémia olyan hevessé vált, hogy jócskán túllépte a teológiai diskurzus megszokott kereteit. Szövegeikben egyéni sérelmeik, sőt viszálykodásaik is megjelentek. Pósházi szövegének allegóriája még mindig elsősorban a *Három üdvösséges kérdés* hegy metaforájához kapcsolható – hiszen nála is a hegyen bókászó ökör ábrázatú Bonasus, vagy számár jelent meg –, itt már erős valóság kontextusa is volt a szövegnek.

Mindezek után nem meglepő, hogy Sámbar Mátyás 1668-ban megírta a szakirodalom által csak *X ut Tök* néven közismert válaszirátát.²⁴ E szövegben egyszerre felelt meg Matkó István és Pósházi János „rágalmaira”, nekik is címezte a könyvet, és maga is sokkal személyeskedőbb, gúnyosabb hangvételt ütött meg. A cím a korabeli magyar kártya tök tízesén ábrázolt csörgősipkás bohócára utalt, mely allegória mentén szövegében visszaosztotta a lapokat, azaz az érveket ellenfeleinek. Könyvének előjáró tudósításában részletesen kitért a hitvita addigi történetére, hogy mikor, kik és milyen módon próbáltak megfelelni a *Három üdvösséges kérdés*re. Természetesen nála sem maradhatott el vitaellenfeleinek kigúnyolása, akár nevük, akár egyéb tulajdonságaik alapján. Így került megszólításra többek között Christoph Wölflin, tübingeni professzor is, aki a *Három kérdés* latin fordítására adott választ.²⁵ Sámbar szavai szerint „Wölflin, vagy Farkaska Uram, aki bár várta volna, míg fogai megnőjjenek, hogy ne csak más farkasoktól szopott farkas tejjel okádoznék az *Három Kérdés* ellen.”²⁶ Wölflinből tehát farkaska lett, és ellenfeleihez hasonlóan a jezsuita is elkezdett gúnyneveket gyártani. Vásárhelyi Matkó István felsőbányai prédikátor megkapta a „hamis Bányász” és „Felsőbányai kiáltó” elnevezést. Sőt Sámbar beleszötte a hitvitába Matkó Erdélyből való kiűzetésének történetét is, hangsúlyozva ezzel ellenfele személyes alkalmatlanságát a prédikátorságra.

²¹ PÓSAHÁZI János, *Summás választétel. Amaz csalóka könyvecskére: kinek cégére hogy már. Három idvességes kérdés. Íratattott egy Xeno-cosmus szerzetén lévő fráter által*, Kassa, 1666 (RMK I, 1047); BORDA Lajos, *Pósházi János: Summás választétel (RMK I 1047): egy példányról eddig ismeretlen nyomtatott hitvita*, MKSz 2000/4, 493–500. Sámbar Mátyás elveszett válaszirata: *A három kérdésre lőtt summás válasz-tételre írott felelet*. E műből példány nem ismeretes, de egykori létezése a hitvitaszövegek alapján bizonyos.

²² *Uo.*, 47.

²³ „Azt írja csorba csorosnyájú, az az fogú Sámbar...” PÓSAHÁZI, *A három kérdésre való... i. m.*, 75. „Minek utána rossz bordában fogta volna fonalat, törött-fogú Sámbar...” *Uo.*, 128. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni az irodalomtörténeti legendát, mely szerint Sámbart egy szóbeli hitvitán Matkó legyőzte, de a protestáns prédikátor megkegyelmezett életének, és csak két fogát húzatta ki. Ennek valóságalapja azonban nem bizonyított, s Pósházi sem rögzít róla pontosabb információt.

²⁴ SÁMBAR Mátyás, *A három idvösséges kérdésre a Lutter és Kálvinista tanítók mint felelnek? Ugy, amint Matkó István mondja, fol. 128. X. ut Tök. Imé azért Matkó hazugságinak megtorkollása, és Pósházi mocskainak megtapodása*, Kassa, 1667 (RMK I, 1056).

²⁵ 1665-ben Dömötöri György, Vitnyédi István tübingeni alumnusa Christoph Wölflin ottani teológiaprofesszor számára latinra fordította a *Három üdvösséges kérdés* 1661. évi kiadását, melyre Wölflin három teológiai disputációval válaszolt. „Tenger az igaz hitrül...” *i. m.*, 276.

²⁶ SÁMBAR, *A három idvösséges kérdésre a Lutter és Kálvinista..., i. m.*, 3.

Pósa-házi Jánost, a kollégium professzorát pedig lekicsinylően „pataki deáknak” nevezte a hitvitában. Előkerült a szövegek szerzőségének kérdése is. Sámbar ugyanis név nélkül adta ki műveit, amit Matkó István szóvá is tett válasziratában, és az anonimitáson gúnyolódott. Sámbar viszont pont azt kifogásolta, hogy nevének feltüntetésével „Vásárhelyi Matkó is magának nevet, s felső Bányának hírt akart szerezni, a könyvnyomtatással”²⁷ Pósa-házi Xeno-Cosmos álnevével kapcsolatban megjegyezte, hogy valóban kormosnak, koszosnak, külső tulajdonsága miatt pedig kopasznak írta a pataki professzort. A vita ezen szakaszában került a szövegbe sokadik szereplőként Czeglédi István, a kassai reformátusok nagy tekintélyű prédikátora is, szintén gyakori hitvitázó, akit Sámbar idős kora miatt a „Vén Hegedűs” gúnynévvel illetett.

Mindez persze több volt, mint stiláris gúnyolódás. A vitapartner nevének, társadalmi helyzetének, korának, netán vitamódszerének kigúnyolása ugyanis szervesen beépült a hitvita teológiai argumentációjába. Ám ezáltal lassan előtérbe került az a meggyőzőési mód, amely az elocutio révén hatott. A befogadót tehát elsősorban a látványos alakzatokkal, trópusokkal vagy akár a trágárságba átsapó maró gúnnal, találó szellemességgel, sőt a vitapartnernek karikaturisztikus jellemzésével élő írásmód győzte meg. Illetve ha nem győzte meg, akkor is ez volt az, amely érzelmileg, emocionálisan hatásosabb lehetett a száraz teológiai érveknél. Figyelembe véve, hogy a kassai és sárospataki polgárok személyesen is ismerték a vitatkozó feleket, és hogy a vita értük, tehát a gyülekezet megszerzéséért zajlott, nem meglepő, hogy igen kiélezett a polémia hangneme. Ez a lokális jelleg abban is megmutatkozott, hogy a szerzők igyekeztek közösséget vállalni a helyi polgárokkal.

Legjobb példa erre talán Matkó 1668-as válaszirata a *Bányász csákány*, melynek egész koncepciója arra az alapgondolatra illetve sámbári rágalomra vezethető vissza, hogy Matkó „hazug bányász”.²⁸ A felsőbányai prédikátor – aki valóban nemrég érkezett Erdélyből – élt az alkalommal, és nem háritotta el magáról a bányász elnevezést. Ennek hátterében persze inkább az állhatott, hogy a hitvita lehetőséget teremtett a prédikátor számára, hogy a nyilvánosság felé való kommunikáció során közösséget vállaljon a saját városában élő emberekkel. A hitvita a gyülekezetért folyt, és emiatt egyre hangsúlyosabbá vált nem csak a fiktív, harmadik személynek tekinthető olvasó megszólítása, hanem azon olvasóé is, aki szinte szereplőként jelent meg a polémia-ban. Matkó vitaszövegét olvasva a felsőbányaiak érezhették a személyes megszólítottságot is: „Bányászok, vajon mit érdemel, aki ilyen szaporán hazud? Bányász csákányt”; „Vesd rá Bányász a csákányt, tanuljon akár csak vénségében már a vén Jezsuita okosságát.”²⁹ Illetve Matkó művének előszavából az is kiderül az olvasók számára, hogy „sokkal is több emberséget tudnak a bányászok a jezsuitáknál”.³⁰

Összegzés

A hitvita ebben a szakaszban még nem zárult le, azonban jelen dolgozat keretei szűkösebbek. Ám remélhetőleg sikerült rávilágítani arra, hogy a hitvita argumentációjába beszűrődő gúny, a szerzők személyét, vagy nevét érő támadás nem csak alkalmi, spontán

²⁷ Uo., 22.

²⁸ MATKÓ István, *X ut Tök könyvnek eltépése, avagy Bányász csákány, mellyel amaz fővenyen építetett s már leromlott házát, elébbi fővenyre sikertelen sárral raggatni akaró és 1000. mocskokkal eszelőssen színlő s mázoló Sambar Mattyas nevű tudatlan sárgyúró megcsákányoztatik Kézdi Vasarhellyi Matkó István mostan zilahi ecclesiának együgyű lelki pásztora által. Ki Sámbartól Bányásznak nevezetett, Sárospatak, 1668 (RMK I, 1072).*

²⁹ Uo. 12, 9.

³⁰ Uo.)(3b.

indulatkitörés volt. A szövegekben létrejött egyfajta fokozatosság, ugyanis idővel egyre élesebb és személyeskedőbb lett a polémia, de elméleti és gyakorlati megfontolások is indokolták a gúny és ironia argumentációs szerepét. Az elméleti, tehát retorikai alapot Sámbar nyitóirata szolgálta, ahol az egyház *hegyként* való ábrázolása, és a patrónusa nevéből kibontott allegorikus gondolatvezetés jelent meg. Ez a névjáték és retorikai hegyépítés készíthette arra a protestáns szerzőket, hogy ne csak a szigorúan vett vallási kérdésekben, mint például böjt, áldozás, képtisztelet stb. fejtsék ki ellenkező álláspontjukat, hanem retorikai viszontválaszt is nyújtsanak. Ennek háttérében nagy valószínűséggel a katolikus és protestáns szövegértelmezési, hermeneutikai hagyomány közötti eltérés rejlik.³¹ Hiszen amíg a katolikusoknál jellemző az allegorikus értelmezés, szövegalkotás, addig a protestánsok a sola Scriptura elve mentén elvetik azt, vagy mint a *felső-magyarországi hitvitában* látható inkább kigúnyolják. Hiszen ha már hegy, akkor legyen rajta bika, legelésszen a Bonasus, vagy csákányozzák meg akár a felsőbányai hívek is. És ha már Nádasdy nádassá alakíthatja az elposványosodott hazát, akkor Sámbar neve is megér egy számár olvasatot, vagy akár a Xeno-Cosmus-ból is lehet koszos vagy kopasz. Ez a retorikai küzdelem még akkor is érvényes, ha tudjuk, a retorikai műveltség a XVII. században nem volt felekezetiileg kötött.³² Sőt, pontosan azért tudnak gúnyt űzni egymásból, mert mindkét felekezet tagjai ugyanazt a retorikai műveltséget és tudást használják, játszanak, és küzdenek vele. Ugyanakkor ez a többféle nyelviséget, retorikai alakzatot és műveltséganyagot felvonultató polémia arra enged következtetni, hogy az irodalom illetve a stílusnemek korabeli keretei nem voltak kötöttek, fellazultak, bővültek, és ugyanúgy szóltak ezek a szövegek akár a műveltebb földesurakhoz – ahogy az több ajánlószövegből is látszik –, mint ahogy az egyszerű városi polgárokhoz, a „cselédes gazdákhöz”, a gyülekezethez, vagy akár a bányászokhoz.³³ A szerzők hitvitázó magatartását nem csak, vagy nem elsősorban az határozta meg, hogy felekezetiileg hova tartoztak. Lényeges volt a vita személyes tétje is – ugyanis kiélezett és komoly harc folyt a felső-magyarországi városok gyülekezeteiért –, amely nemcsak az elméleti teológiai vitát, de a gyakorlati, tehát a gyülekezeti, mindennapi életben megjelenő küzdelmet is igényelte. Így aztán különösen fontos volt, hogy milyen képet tudtak magukról közvetíteni a szerzők, akár a hitvitában vállalt szerep által, és milyen képet tudtak festeni ellenfelükről. Saját magukról a gyülekezetért aggódó, azzal közösséget vállaló prédikatori, papi képet konstruáltak, egyértelműen látható ez többek között Matkó bányászos iratában. És persze igyekeztek dekonstruálni ellenfelük hasonlóan felépített és a vitában közvetített lelkipásztori szerepét. Minduntalan megkérdőjelezték a másik fél személyes és igehirdetői hitelességét is. Így születhettek meg a művek belső, irodalmias, akár karikatúrának is tekinthető szereplői, mint a Bonasus, a pataki Deák, a hazug Bányász és a Vén Hegedűs. Hitvitaszövegeikben arról is olvashatunk, hogy a szóbeli disputák valóban nagy nyilvánosság előtt zajlottak, és hogy valamennyijük számára közéleti, morális és egzisztenciális tétje volt annak, hogy miként sikerült helytállniuk a vitában.

³¹ BÓKAY Antal, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., Osiris, 2006, 21–51.

³² BARTÓK István, *„sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”*: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai Kiadó – Universitas, 1998.

³³ Tarnai Andor a korszakban három stílusnemet különböztetett meg: udvarit, tudományost és a „cselédes” gazdáknak szólót. *Uo.*, 265–267.

Szolgából nemes

Egyházi karrier-lehetőségek a Bethlen család környezetében

„Még a pogány görögök és rómaiak nagy emberei is dicsőségeknek nagy pontyát tartották abban, ha kinek rabjai és jobbágyi közül poéták vagy philosophusok származtanak.”¹

A 17–18. századi Erdélyben a lelkészek a vidéki elit meghatározó szereplői voltak. Nemcsak a hívek lelki életével foglalkoztak, hanem más jellegű feladatokat is elláttak: részt vettek a közigazgatás alsóbb szintű hivatali munkájában, uradalmak gazdasági, jogi, igazságszolgáltatási ügyeivel bajlódtak. Tudásuknak, társadalmi tekintélyüknek, személyes kapcsolataiknak és nem utolsósorban erkölcsi magatartásuknak köszönhetően megkülönböztetett figyelemben részesültek. Tisztában voltak ezzel a politikai, gazdasági elit képviselői is, ezért karolták fel a tehetségesebb ifjakat, iskolába, kollégiumba küldték, nevelőként alkalmazták, vagy éppen külföldi tanulmányaikat támogatták.

Az erdélyi református oktatástörténeti kutatások nem vizsgálták behatóbban az egyházi elit életútját, a személyi karriereket.² Többnyire monografikus feldolgozások születtek, melyek az oktatás körülményeit, helyszíneit és az oktatók személyét mutatták be. Nem foglalkoztak azokkal a kérdésekkel, melyekre jelen tanulmány keretében keressük a választ: melyek azok a mozzanatok, amelyek a lelkészi, tanítói karrierekben meghatározók, hogyan működik a kiválasztás, a társadalom mekkora rétegét öleli fel a szelekciós bázis, mekkora szerep jut a személyes kapcsolatoknak. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezeket a folyamatokat megragadjuk, azonosítsuk. A 19–20. századi európai felsőbb oktatási lehetőségek vizsgálatát elvégző Hartmut Kaelble a kezdeti időszakot a jótékonyági segélylehetőségek korának nevezi.³ Állításai a 19. század eleji Nyugat-Európára vonatkoznak, de az általa leírt jellemzők⁴ még markánsabban megfigyelhetők a jóval elmaradottabb erdélyi 18. századi viszonyok között is. Teljes mértékben elfogadható az a nézete, mely szerint a támogatókon és adományokon alapuló segélyrendszer koordinálatlan, az alsóbb rétegek képviselőinek a felsőbb oktatásban való megjelenését jelentős mértékben befolyásolja a szerencse.

A vizsgálatba bevont területet leginkább a Bethlen család Küküllő vármegyei és Felső-Fehér vármegyei birtokai képezik.⁵ Az említett birtoktestek, uradalmak a 17–18. században a

¹ MOL P 1955 I cs. 6. t. 95–96. Enyedi István levele Bethlen Elekhez – 1695. dec. 21.

² A magyarországi protestáns lelkészek életútjával, képzésével, megélhetési körülményeivel kapcsolatosan lásd Ugrai 2003; Ugrai 2004; Ugrai 2007.

³ Az európai és amerikai oktatás társadalomtörténetének historiográfiai áttekintése: Sasfi 2006, leginkább 510–523.

⁴ Kaelble szerint ezen első korszak legfontosabb jellemzői: az oktatás alapvetően a hagyományos elitek és a nemesség fiaira terjed ki, az alsóbb rétegek anyagi eszközök hiányában távol maradnak tőle, a szegény diákok támogatása az egyház, testületek, családok, magánszemélyek adományaira épül, valamint a szolgadiák rendszerre.

⁵ Legfontosabb birtoktestek Küküllő vármegyében: Bethlenszentmiklós, Bonyha, Bernád, Csávás, Dányán, Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Gógán, Kisbún, Küküllőszéplak, Küküllővár, Magyarherepe, Marosbogát, Mezőbodon, Nagymedvés, Nagybún, Radnót, Teremi. A Felső-Fehér vármegyei birtokok közül Alsórákos és Olthévíz lelkésztársadalmát vizsgáltuk.

Küküllői és az Udvarhelyi Református Egyházmegyéhez tartoztak. Behatárolt térben, időben és közegben követjük a református egyházi elit képviselőinek életútját tanulmányaik kezdetétől hivatali pályájuk végéig. A személyi karrierek döntő és legfontosabb pillanataira, mozzanataira összpontosítunk.⁶

Írásunk elsődlegesen levéltári forrásokra épül, ezek közül legfontosabb és információ szempontjából a leggazdagabb a családi archívum.⁷ Volumenét tekintve jóval kisebb, de igen lényeges forráscsoportot jelent a küküllői református egyházmegye vizitációs és bírósági jegyzőkönyveinek gyűjteménye.⁸ Ennek segítségével lehet nyomon követni az egyházi személyek pályafutását, szolgálati helyeit. E forrásokat diáknévsorok, peregrinációs albumok, adattárak egészítik ki, melyek segítik a pontos biográfiai adatsor összeállítását.

Alumniumok, légátumok

A vidéki értelmiség, a falusi lelkészek és tanítók hivatali pályára kerülését rendszerint több éves, különböző szintű és színvonalú tanulási folyamat előzi meg. Ennek során sajátítja el – lehetőségeihez mérten – a fiatal a későbbi munkájához szükséges teológiai, gazdasági, jogi, nyelvi ismereteket. Célszerű tehát azzal kezdeni a vizsgálódást, hogy a bethleni Bethlen családdal kapcsolatba hozható egyházi személyek honnan kerülnek be egy-egy tanintézménybe, hogyan történik a kiválasztás, kiknek nyílik lehetősége a tanulásra. Általában meghatározó a családdal, családtagokkal való személyes viszony, kapcsolat. A 17–18. századi erdélyi protestáns oktatási rendszer sajátosságainak köszönhetően több lehetősége is volt a gimnáziumi és kollégiumi diáknak, hogy személyes kapcsolatba kerüljön főúri családok tagjaival, patrónusokkal. Közismert, hogy az erdélyi református középiskolák minden nagyobb egyházi ünnep alkalmával legátusokat küldtek a környék uradalmi központjaiba, a vidék protestáns birtokosaihoz is. A Bethlen családot a sátoros ünnepek alkalmával Erdély szinte minden középfokú iskolájából rendszeresen felkeresték. A legátusok nevét és a köszöntő leveleket (conceptusokat) az iskolák tanárai küldték el a patrónusoknak.⁹ Az enyedi professzorok levele világosan elárulja, milyen célt szolgált ez az intézmény: „*Tisztünknek ismerjük erről az Isten gondviseléséről megemlékezni alázatosan; jelét is adni az jó tudományok körül való forgolódásunknak azok előtt minden becsülettel, akik szeretik és segílik Istennek közöttünk letölt veteményes kertét.*”¹⁰ Szükséges volt tehát minden alkalommal újabb bizonyosságát adni

⁶ Pusztán a Bethlenekkel kapcsolatban álló egyháziak életútját vizsgálva némiképp torz kép alakulhat ki a karrier-lehetőségekről, lelkészi pályafutásokról, jelen írást ezért olyan esettanulmánynak szánjuk, amelynek következtetéseit, eredményeit a későbbiekben több – más területre és családokra kiterjedő – kutatással kell összehasonlítani.

⁷ A Bethlen család levéltára jelenleg több különálló egységben található: ROLKmlg F 327, F 328 valamint MOL P 55, P 56, P 1951, P 1952, P 1953, P 1954, P 1955, P 1960.

⁸ A Küküllői Református Egyházmegye vizitációs és parciális zsinati jegyzőkönyvei: EREL KükEhmLvt Egyházlátogatási jegyzőkönyvek: II/1, I/2, II/2, II/3, II/4, II/5, II/6. Kiadva: KükTK I. Egyházmegyei összeírások: KükEhmLvt Conscr. 1714, KükEhmLvt Conscr. 1749. Parciális zsinati jegyzőkönyvek: I/1, I/2, I/3.

⁹ Ünnepi legátusok kiküldéséről tudósító levelek a család levéltárában: Kolozsvárról – ROLKmlg F 328 Nr. 28. 171. (1695. dec. 19.); Uo. Nr. 44. 142. (1752. dec. 19.); Marosvásárhelyről – MOL P 1953 2. cs. 6. t. 115–116. (1724. ápr. 11.); Nagyenyedről – ROLKmlg F 328 Nr. 28. 70. (1694. dec. 20.); Uo. 72. (1695. dec. 20.); Uo. 168. (1695. dec.); Szászvárosról – ROLKmlg F 328 Nr. 28. 52. (1782. márc. 29.); Szatmárról – MOL P 1953 2. cs. 6. t. 161–162. (1741. május 17.); Székelyudvarhelyről – ROLKmlg F 328 Nr. 39. 270–271. (1736. május 17.).

¹⁰ ROLKmlg F 328 Nr. 28. 72. Az enyedi professzorok tudósító levele. Nagyenyed, 1695. dec. 20.

annak, hogy a felajánlott alumnumok és alapítványi összegek nem hiábavalók. A legáció minden esetben kiváló lehetőséget biztosított a diák számára, hogy megismerkedjen a családdal, ez pedig elősegítette jövőbeli pályáját.

Az ünnepi küldöttek többnyire a család biztosította iskolai alumnumok hasznélvezői közül kerültek ki. Az alumnusok kiválasztása, beajánlása többféleképpen történt. Egyrészt az iskolák professzorai, gondnokai (gyakran épp a család képviselői) döntöttek el – a felajánló egyetértésével – kit tartanak érdemesnek az ösztöndíjra. Kis Gergely udvarhelyi professzor Bethlen Gergelyhez címzett levelében ezt írja: „*Nagyságodnak szegény oskolánkhoz méltóztatott kegyes alamizsnájának vételére Hertzeg István helyett intéztük ezen alkalmatossággal alázatosan udvarló Bitai Péter ifjat oly reménység alatt, hogy mind magaviseletének alkalmaztatásával, mind tanulásbéli igyekezeteinek jeleivel gratiat találhat nagyságtok előtt.*”¹¹ Bitai az „intézés” után 1784-ben,¹² majd 1786-ban¹³ is felvette az évi 20 ft. alumnumot a nagybúni tisztartótól.

Az ösztöndíj megszerzésének más útja is volt. 1773-ban Vesmás György levélben köszönte meg Bethlen Lajosnak, hogy támogatta enyedi tanulmányait, és ezzel búcsút is vett a múzsáktól.¹⁴ „*Már azon alumnia vacantiaba lévén, nagyságod híre s akarattya ellen tiszteletes professor uramék senkinek nem adgyák, mellyhez képest kérem én nagyságotól azon beneficiumot egy jó igyekezetű Balog László nevű ifjúnak, ki is a collegiumba egyik cantor, belső hivatalra szánta magát*” – írja a patrónushoz Hegyi Mózes nagybúni lelkész.¹⁵ Hasonló módon – levélben történő ajánlással – igyekszik alumnumot szerezni a bethlenszentmiklósi tisztartó is Demeter Zsigmondnak, „*ki máris jó igyekezetének s ártatlan életének szép jeleit mutatta meg*”.¹⁶ A személyes ismeretség a patrónus környezetében élőknek lehetőséget adott, hogy ajánlással, jó szóval befolyásolják döntéseit. Ugyanakkor a megbízható és becsületes ajánló egyben garanciát is jelentett arra nézve, hogy az alumnumot elnyerő személy érdemes a támogatásra, a felkarolásra.

Házitanítók, praeceptorok

A Bethlen család kiemelt támogatója volt a református egyháznak és oktatási intézményeinek. Az udvarhelyi gimnázium javára tíz alkalommal tettek alapítványt,¹⁷ de más erdélyi kollégiumok diákjai is rendszeresen élvezték a segítségüket. A környezetükben megforduló, támogatásukkal tanuló ifjak közül kerülhettek ki később azok a házitanítók, vagy kollégiumi segédtanítók (praeceptorok), akikre aztán a legfiatalabb Bethlenek felkészítését, előmenetelük felügyeletét bízták. A házitanítóskodás sok fiatalnak jelentette a karrier első lépését. Vásárhelyi Tőke István, majdani udvarhelyi tanár Bethlen Mihályt készítette külföldi

¹¹ ROLKmlg F 328 Nr. 65. 5. Kis Gergely levele Bethlen Gergelyhez. Székelyudvarhely, 1783. ápr. 14.

¹² ROLKmlg F 328 Nr. 149. 511. Bitai Péter elismervénye 1784. áprilisában.

¹³ ROLKmlg F 328 Nr. 149. 438. Bitai Péter elismervénye 1786. ápr. 24-én.

¹⁴ ROLKmlg F 328 Nr. 50. 82. Vesmás György levele Bethlen Lajoshoz. Enyed, 1773. nov. 17. Vesmás 1769-ben subscribált Nagyenyeden.

¹⁵ ROLKmlg F 328 Nr. 50. 290. galambfalvi Hegyi Mózes levele Bethlen Lajoshoz. Bún, 1774. febr. 27. Balog László 1772 óta tanult Enyeden.

¹⁶ ROLKmlg F 328 Nr. 49. 180. Kerekes János levele Bethlen Lajoshoz. Bethlenszentmiklós, 1772. márc. 7. Demeter Zsigmond 1772-ben subscribált Enyeden.

¹⁷ EREL FőkonzLvt 1784/34.

peregrinációra.¹⁸ Borosnyai Lukács János nagyenyedi lelkész, udvarhelyi tanár, majd püspök diákkorában, a 18. század elején Bethlen Istvánnak volt nevelője.¹⁹ Szigethi Gyula Mihály a későbbi udvarhelyi gondnokot, Bethlen Sándort tanította,²⁰ a már említett nagybúni lelkész, galambfalvi Hegyi Mózes pedig nagyenyedi diákévei alatt, vagy után nevelősködött a Bethleneknél.²¹

A házitanító vagy az iskolai praeceptor és a patrónus között személyes, bensőséges kapcsolat alakult ki. Ennek szép példáját olvashatjuk Kemény Krisztinának a kolozsvári kollégiumban tanuló fiához, Bethlen Gergelyhez 1743–49 között írt leveleiben. Egy alkalommal a gondos édesanya tanácsokkal látja el fiát, hogyan viszonyuljon házitanítójához, egyben utalást is tesz annak származására: „*Minthogy pedig már Csávási uram a praeceptorotok, szavát fogadd őkegyelmének, tanulj szorgalmatosan, mert ezelőtt akármicsoda állapotban volt őkegyelme nállunk, de már most praeceptor. Én is úgy becsülöm őkegyelmét ennekutánna, mint praeceptort, és magának is megírtam őkegyelmének, hogy ha szót nem fogadsz, és nem engedelmeskedel, megverjen, ha pedig szavát fogadod, és jól tanulsz, én is megmutatom hozzád édes anyai indulatomat.*”²² Csávási eredetéről, társadalmi helyzetéről nem szolgál pontos információval az anya, de sejthető, hogy olyan személyről van szó, aki tanítóskodását megelőzően alacsonyabb státusban volt.²³

A személyes ismeretség, a közeli viszony előbb-utóbb más – pl. anyagi vonatkozású – előnyökkel is társulhatott. Jó példa erre Solymosi Ferenc esete, akit 1703 körül Bethlen Sámuel alkalmazott fiai, György, Ádám, ifj. Sámuel és Imre praeceptorául. 1713-ban a négy testvér közös megegyezéssel, két bonyhai telket adományoznak Solymosinak a rajta lévő épületekkel és hozzátartozó földekkel együtt, hogy azt haláláig használhassa.²⁴ Az anyagi haszon mellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a házitanítóskodás kiváló alkalmat jelentett a fiatal diák számára a főúri körökkel való ismerkedésre, a csiszolt, kifinomult modor és viselkedés elsajátítására is. Borosnyai Lukács János 3 évig nevelősködött Bethlen István mellett, és saját bevallása szerint is „*sok külső ügyességet és társalgási finomságot sajátított el*”.²⁵

Nevelőként, tanítóként érdemeket szerezni a Bethlen családban minden jel szerint nem volt hálátlan feladat. Aki élni tudott a lehetőséggel, és megfelelő elszántság, szorgalom volt benne, az hamarosan lelkészként került a familiához egyik-másik faluba, uradalmi központba. Udvari lelkészek leghamarabb azokból lettek, akik már korábban – alumnusként, praeceptor-ként – elnyerték a patrónus tetszését. Sok esetben egy-két éves külföldi tanulásukat is a korábbi támogató fedezte. Rozgonyi P. János 1685-ben Bethlen Gergely udvari prédikátoraként

¹⁸ Bethlen [1691–1695]. Lásd az utószót.

¹⁹ Gönczi 1895. 14.

²⁰ Szigethi 1825. 56–57.

²¹ Jakó–Juhász 1979. 142. 1725-ben subscribált Enyeden. Vele egy osztályban tanult a másik hasonló nevű diák, Galambfalvi György, feltehetően testvére, aki Bethlen Lászlónak, Gergelynek volt nevelője, majd udvari lelkész.

²² MOL P 1955 4. cs. 22. t. 4. – Kemény Krisztina levele Bethlen Gergelynek. Máramarossziget, 1744. febr. 1.

²³ Egyetlen ilyen nevű diák van ebben az időben a kolozsvári kollégiumban, Csávási Dániel, aki valószínűleg azonos a későbbi búzásbesenyői (1757–1761), küküllőszéplaki (1763), mikefalvi (1764–1768), gógáni (1770–1786) és erzsébetvárosi lelkésszel (1787–1803). – Török 1906. 32., KükTK I. 401.

²⁴ [...] méltó tekintetben vévén [...] mind idvezült édes atyánk néhai méltóságos gróff bethleni Bethlen Sámuel uram önagysága életiben őt esztendőig mellettünk praeceptorai hivatalban való fáradozását, mind pedig annakutánna in communi et privato hozzánk ugyan más őt esztendők elfollyása alatt való relatiojában contestált hív szolgálattját MOL P 56 35. cs. 71. t. 62–63. Bonyha, 1713. aug. 12.

²⁵ Ravasz 1889. 111.

jelenik meg a forrásokban,²⁶ korábban udvarhelyi gimnáziumi tanár. Szokolyai István peregrinációja után Bethlen János kancellár udvari papja lett, később nagybaconi lelkész, majd 1706-ban került Székelyudvarhelyre, ahol esperessé választották.²⁷ Hasonlóképpen kezdte karrierjét Bonyhai Simon György küküllői esperes és püspök is, ő 1703–1709 között papskodott Bethlen Miklós udvarában.²⁸

Az uradalmi falvakban élő lelkészek közösségi szolgálata

Az udvari lelkészek és tanítók mellett igen jelentős azoknak köre, akik a család birtokain, az uradalmakhoz tartozó falvakban viseltek lelkészi szolgálatot, tanítóságot. A birtokos tisztában volt vele, hogy lényegesen könnyítheti a falusiakkal, jobbágyaival lévő ügyes-bajos dolgainak intézését, vagy a birtokigazgatással kapcsolatos adminisztratív teendőit, ha a helyi közösség kulcsembereinek számító lelkészeket saját klientúrájából, megbízható személyek közül választja ki. A családi levéltárban szép számmal akad olyan kezeslevél, tanúsítvány, elismervény, de akár uradalmi összeírás vagy számadás is, melyen a helyi lelkész, iskola-mester aláírása szerepel. Karancsi János²⁹ bonyhai, Fogarasi Kis Tamás³⁰ és Diószegi V. János³¹ terem lelkészek neve tucatnál is többször jelenik meg a küküllői családi levéltár irataiban: szökött és elfogott jobbágyok kezesleveleit fogalmazták, hitelesítik, vallató biztosként intézkednek, összeírást készítenek, számadásokat ellenőriznek. A névsort folytatni lehetne nagybúni, alsórákosi, bethlenszentmiklósi lelkészekkel, tanítókkal is, hiszen lépten-nyomon megjelennek ügyintéző egyháziak a családi iratokban, felsorolásuk helyett társadalmi helyzetüket, kapcsolathálójukat igyekszünk bemutatni.

Az uradalmi falvak lelkészeinek társadalmi helyzete és kapcsolatai

Mit jelentett a család környezetében, a család birtokain lelkészkedni, milyen lehetőséget jelentett a főúri körökkel való kapcsolat? Ezekre a kérdésekre próbálunk az alábbiakban válaszolni. Mindenekelőtt szembetűnő az „uradalmi” lelkészeknek és a más falvak prédikátorainak fizetésében tapasztalható különbség. Míg utóbbiak többnyire az átlagos prédikátori fizetésekkel azonos bérezésben részesültek,³² addig a Bethlen birtokon szolgáló papoké ennél számottevőbb még akkor is, ha pusztán a patrónusi fizetést vesszük figyelembe. Az alsórákosi pap a hívektől járó fizetés mellett (1782-ben 36 mft. körül) az udvartól évi 30 mft.-ot, 15 köből

²⁶ ROLKmlg F 328 Nr. 252. 6–7. – Mezőbodon, 1685. szept. 4.

²⁷ Benkő 2004. 68.

²⁸ MOL P 1953 1. cs. 1. t. 1. – Bethlen József kötelezvénye Bonyhai Györgynek. Bethlenszentmiklós, 1716. július 30.

²⁹ 1655–1684 között szolgált Bonyhán, KükTK I. 399.

³⁰ 1669–1685 között nagyteremi lelkész, 1684–85-ben rövid ideig a Küküllői Református Egyházmegye esperese.

³¹ 1685–1699 között nagyteremi lelkész.

³² Az Udvarhelyi Református Egyházmegye lelkészeinek többsége 60–120 mft. közötti fizetést kapott a hívektől 1782-ben. EREL FőkonzLvt 1782/195.

búzát, 8 szekér szénát, 3 bárányt, 1 sertést, 1 hordó bort és fát kapott a 18. században.³³ Hasonló bére lehetett a bethlenszentmiklósi lelkésznek ugyanebben az időszakban: 30 mft., 50 kalangya búza, 4 szekér széna, 1 sertés és 1 hordó bor.³⁴ A nagyteremi lelkész ennél több bevételből gazdálkodhatott: 36 mft. mellett 175 kalangya gabonát, 50 veder bort, 6 bárányt, 1 sertést, 25 szekér fát, valamint sajtot, vaját, mézet kapott Bethlen Jánostól és utódaitól.³⁵ Bérezés szempontjából igazán kiemelkedő állomáshelynek számítottak Nagybún és Küküllővár. Mindkettő biztos anyagi körülményeket jelentett az ide meghívott és beiktatott lelkészeknek, és bizonyos, hogy bárki is foglalta el az itteni állásokat, hamarosan anyagi téren is lényeges változásokat könyvelhetett el. A nagybúni lelkész 18. századi fizetése a következőkből állott: 40 mft., 200 kalangya búza, 2 hordó bor, 2 disznó és tűzifa.³⁶ A küküllővári lelkész még ennél is többet vehetett kézbe, hiszen 1714-ben már 100 mft., 200 kalangya gabona, 100 veder bor, 2 disznó, 4 bárány és a szombati malomvám szerepel a díjlevelében.³⁷ Mindezek mellé természetesen a hívektől járó fizetés is hozzáadódott.

A főúri családnál való lelkészkedés további előnyöket is jelentett. Akárcsak a házitanítók – pl. a már említett Solymosi Ferenc – az udvari, uradalmi lelkészek is alkalmanként részesülhettek különböző adományban, honoráriumban, apróbb figyelmességben. Csávási János medvési pap 1717-ben kapta meg Bethlen Józseftől helybeli szolgálata idejére a földesúrnak járó dézsmát, és több földdarabot is a falu határában.³⁸ Szintén a Bethlenek engedelmeiből használhatott Zalányi Gergely radnóti lelkész egy telket és a hozzátartozó külső földeket az 1737-es birtokösszeírás szerint.³⁹

A számos kisebb-nagyobb adomány, engedmény a patrónus iránti feltétlen elkötelezettséggel, szolgálatkészséggel és többletmunkával járt. A falusi lelkészeketől eltérően az uradalmi egyházi személyek mindenekelőtt udvari szolgálattal (Nagybúnon, Bethlenszentmiklóson, Bonyhán két udvar is volt), esetenként praeceptoroskodással tartoztak, de gyakran kellett olyan munkát is végezni, amely nem feltétlenül teológiai tudásukat vette igénybe. Lényegesen nagyobb függőségben éltek, mint más társaik, mindemellett természetesen a rendes lelkészi hivatalt is teljesíteniük kellett, ezért gyakran panaszkodtak is a gyülekezet vizitáció alkalmával, hogy a lelkész elmulasztja templomi kötelességeit az udvari szolgálat miatt. A bonyhai és bernádi hívek 1727-ben közös panaszban jelezték, hogy *az urak olyankor hivatván őkegyelmét, az ecclesiakban az úrvacsorájának administratioja elmúlik*.⁴⁰ Mezőbodon is jelezte, hogy a templomi szolgálat gyakran elmarad, mire a vizitáció a következő határozatot hozta: *„a tiszteletes minister úgy moderálja az udvarban való járást, hogy az Istené el ne múlják”*.⁴¹ Az egyházmegye elöljárói igyekeztek úgy elsimítani az efféle konfliktusokat, hogy az lehetőleg mindenkinek megfeleljen, és a lehető legkevesebb negatív következménnyel járjon: rendszerint a lelkész az ünnep második napján osztott úrvacsorát a híveknek.

³³ UREL Régi protokollumok I/3. 31. 1715. évi fizetéskimutatás, UREL Régi protokollumok (1779) 242. – 1779. évi összeírás.

³⁴ ROLKmlg F 328 Nr. 285. 156–183. (1770) A bethlenszentmiklósi birtok 1770. évi számadása, Uo. 208–237. (1774), Uo. 238–270. (1775), Uo. f. 287–315. (1776).

³⁵ EREL KükEhmLvt Conscr. 1714. 47–49. A nagyteremi lelkész fizetése 1714-ben.

³⁶ UREL Régi protokollumok (1779) 262. 1779. évi összeírás.

³⁷ EREL KükEhmLvt Conscr. 1714. 1. A küküllővári lelkész fizetése 1714-ben.

³⁸ MOL P 1953 1. cs. 1. t. 12–13. Bethlen József adománylevele Csávási Vas Jánosnak – Bethlenszentmiklós, 1717. márc. 12.

³⁹ MOL P 1951 20. cs. 14. t. 43–111. Bethlen Mihály, István és László birtokainak összeírása – 1737. aug. 27.

⁴⁰ KükTK I. 191.

⁴¹ EREL KükEhmLvt II/4. 25. – 1762. évi vizitációs jegyzőkönyv.

Az uradalmi lelkészkedéssel párosuló más feladatok, kötelezettségek jó példáját tárja fel id. Bodola Sámuel nagybúni lelkész néhány levele, amely a zűrzavaros 1784–85 közötti évek eseményeiről tudósít. Túl ezen írások történeti forrásértékén és a Hóra-felkelés részleteiben bővelkedő beszámolóin egyúttal azt is példázza, hogy személyesen vagy patrónusán keresztül milyen kapcsolatokat ápolt, kiket ismert, kikkel levelezett. Fennmaradt leveleinek⁴² segítségével igyekszünk bepillantást nyújtani a nagybúni lelkész ismerősi körébe, kapcsolati hálójába. Lényegében Bodola látta el friss hírekkel az egyházmegye esperesét, Kovásznai Istvánt, aki ekkor a meglehetősen félreeső Székelymuzsnán szolgált. A buni lelkész leveleiben az épp aktuális híreket meséli el a lázadásról, többször megemlítve értesülése forrását. Így derül ki, hogy leginkább gróf Bethlen Sándor levelezéséből szerzi azokat, vagy a Fehér vármegyei alispán ír hozzá levelet, de egy alkalommal azt is leírja, hogy a dévai prókátorral levelez, ki iskolatársa volt. Máskor báró Kemény Zsigmondné és Haller Pál leveleit említi, vagy a nagyenyedi professzort, Galambos Mihályt, abrudbányai és más lelkészek beszámolóit hírforrásként. Kiterjedt levelezése, patrónusának hivatali kapcsolatai kiváló lehetőséget biztosítottak Bodola számára, hiszen egyházmegyéje, esperese legfőbb hírforrásává tették, mely egyúttal jelentős felelősséggel is társult. A mozgalmas időkben rá háruló sokféle feladatát jól érzékelteti egy hosszabb levelének részlete: „... kemény parancsolatom lévén gróf Bethlen Sándor úrtól, hogy őnagysága mellett [ti. a gróf felesége mellett] legyek [Segesváron], mivel felettébb szánakozásra méltó állapotban vagyok a nagy félelem s különben is betegeskedése miatt. Minden második embert kellek őnagyságához [Maros]Vásárhellyre levéllel expedálnom, ide [Nagy]Búnra is vigyáznom kell, hogy ha valami lármát akarnának csinálni, egyszeriben a főispány urat tudósítsam, mivel 300 nemesség nem messze fekszik mitőlünk.”⁴³ A nagybúni lelkésznek maximálisan meg kellett felelnie a patrónus-család elvárásainak, gyülekezetének és egyházmegyéjének egyaránt, ami nem kevés fejtöréssel járhatott.

Bodolához hasonlóan mások is képesek voltak helytállni a több oldalról érkező elvárásoknak. Többségük olyan tehetséges és felkészült, iskolázott értelmiségi volt, aki meg tudott birkózni a nehezebb feladatokkal. Tudásuk, műveltségük szerencsés körülményekkel párosult, hisz lényegében e kettő együttállása biztosította a továbblépést, a karrier újabb lépcsőfokát. A következőkben néhány konkrét példán keresztül szeretnénk bemutatni, milyen egyéni karriert futhattak be a Bethlenek környezetéből induló fiatal egyházi értelmiségiek, milyen esélyt jelenthetett számukra a családdal kialakult kapcsolat, a személyes viszony. Legelőször is a család közvetlen közeléből induló egyháziakra tekintünk, a Csávási Vas família tagjaira.

A Csávási értelmiségi modell

A Csávási Vas család és a Bethlen família kapcsolatának különlegessége, hogy több mint másfél évszázadon keresztül viszonylag jól nyomon követhető a forrásokban, a Vas családból származó egyháziakkal mind a szűkebb családi környezetben, mind a középszintű egyházi elit képviselői között találkozhatunk. A küllői egyházmegye lelkészeinek, tanítóinak 1800-ig vezetett névsorában összesen 14 olyan személyt lehet megkülönböztetni, akik a Csávási, Csávási Vas, Vas, Diószegi nevet viselik.⁴⁴ Hogy mindannyian ugyanonnan (Csávásról), ugyanabból a családból származnak, arról a 18. századi küllői esperes, Csávási Vas Lőrinc

⁴² UREL Régi iratok 29/1–29/8 jelzetek alatt.

⁴³ UREL Régi iratok 29/5 – Bodola Sámuel levele Kovásznai István espereshez – Nagybún, 1784. dec. 7.

⁴⁴ A tanítók és lelkészek folyamatosan bővülő névsora jelenleg kéziratban van a kötet szerkesztőinek tulajdonában.

vallomása győz meg. Saját beszámolója szerint apja, akit szintén Lőrincnek hívtak, több társával együtt indult útra a kolozsvári kollégiumba Csávásról: „... és midőn már közelítettek volna Kolosvárhoz edgyik közzülek elészóllallik, és azt mondgya: no, fratres, mű szinte elérjük Kolosvárt, de nem tudgyátok-é, hogy műnket minnyájon Vaséknak hívnak, hanem én jovollanám, [35v] hogy ki-ki az nevét változtatná el, nehogy ennekutánna valami confusio essék a nevünkben, netalám az professorok is difficultálnák, hogy minnyájon egy nevezeten vagyunk. Approbállyák, s igen is jó lészen, s kezdik mondani: ki tudna találni annyi nevet. Edgyik az hét közüllök azt mondgya: annál nincsen könnyebb dolog, mivel vegyük fel az gyümölcset, mindgyarást elég nevet találunk, s minnyájon kapnak rajta. Az szegény üdvezült atyám is köztök lévén, az atyám az almáról nevezi magát Almási Lőrintznek, megírt terem praedikátor pedig az dióról Diószegi Jánosnak, [...] az többi is elnevezték magokat az szilváról ki Szilvásinak, az barackról ki Baraszlainak.”⁴⁵ Diószegi János, Almási Lőrinc tehát ugyanúgy a Csávási Vas család tagja volt, akárcsak a többiek, az eskü alatt tett esperesi vallomás valóságához nem férhet kétség. A csávási jobbágyságok közül származó református lelkészek viszonylag korán megjelennek az egyházmegyei névsorban. Legelőször 1623-ban említenek ilyen nevű papot, épp Csáváson, majd a század második felében számuk már fél tucat körül mozog. A 18. században pedig szinte rajszerűen megsokasodnak, gyakran többen is hasonló névvel bukkannak fel egyszerre. Van köztük tanító (Küküllőváron, Csáváson, Marosbogáton, Nagyújon), dányáni, küküllőszéplaki, mezőbodonai, magyarherepei, nagy-medvési lelkész, sőt a 18. század második felében esperest is kitermelnek a fentebb idézett Csávási Vas Lőrinc személyében. Más források is megerősítik, hogy leszármazottaik nemcsak a küküllői egyházmegyében viseltek egyházi hivatalt, hanem Erdély-szerte sok helyen, sőt Magyarország területén is találkozni lehet velük.

Több forrás is kétséget kizáróan igazolja, hogy a Csávási, Csávási Vas, Diószegi Vas, Vas nevezetűek a Bethlen család jobbágyságai voltak már a 17. században is.⁴⁶ 1743-ban egy vallatás során megszólaló tanú, Csávási öreg Vas János, Bethlen Pál jobbágysága így fejezte be mondanivalóját: „Erdélyben egy faluból annyi pap és mester nem lett, mint Csávásról; azok is pedig mind jobbágyság emberek voltak, az két bonyhai méltóságos gróf urak jobbágysái.”⁴⁷ Ezt erősíti a fennebb említett Csávási Vas Lőrinc nagykendi pap idézett vallomása is, mely szerint apja hat vagy hét társával együtt indult a kolozsvári kollégiumba Csávásról.⁴⁸ A tanúk többsége ugyanakkor egybehangzóan állította, hogy ezek iskoláztatása az uraknak volt köszönhető, ők kezdték taníttatni, többüket a jobbágyság alól is felmentették. Földesuruk engedélyével, támogatásával,⁴⁹ jobbágyság alóli felmentéssel, kötelezvényadás után tanulhattak tehát az erdélyi kollégiumokban. Azt nem lehet tudni, hogy vagyoni helyzetük mit engedett meg e családoknak, de kétségtelen, hogy gyerekeik közül önéből kevesen juthattak volna a nagyenyedi, kolozsvári kollégiumba. Néhány apró adalék azt sejteti, hogy a család némely ága nem tartozott a falu legszegényebbjei közé. A csávási református egyház vizitációs jegyzőkönyveiben gyakran szerepelnek már a 17. század második felétől falusbíróként, esküdekként, egyházfiként, később, a 18. században már Vas Lőrinc, Imre, István eklézsiái kurátorok, máshol Istvánnak és Lőrincnek szolgáját is említik.⁵⁰

⁴⁵ MOL P 56 38. cs. 79. t. 35.

⁴⁶ MOL P 56 38. cs. 79. t. 27–36. – vallatás néhai Vas alias Diószegi János teremi prédikátor öseiről. 1743. febr. 18.

⁴⁷ MOL P 56 38. cs. 79. t. 33.

⁴⁸ MOL P 56 38. cs. 79. t. 35.

⁴⁹ Pl. Csávási Benjámin kolozsvári diák esete, aki 1751-től Bethlen Józsefné „specialis alumnus”-a 3 éven keresztül évi 10 ft. és 20 véka búza ösztöndíj mellett. – MOL P 55 29. cs. 29. t. 3.

⁵⁰ Bővebben róluk lásd KükTK I. 278–336.

A helyi társadalomban betöltött szerepük, közösségen belüli tekintélyük és vagyoni helyzetük valószínűsíthető stabilitása ugyanarra a dologra vezethető vissza: az iskolázásra, a felkészültségre. A csávási jobbágycsaládok (a Csávási Vas család ma is kiterjedt és számos ága él a faluban) közül többen is felismerték a tanulásban rejlő lehetőségeket, tudatosan választották ezt az utat, mint a jobbágysági állapotból való kitörésnek egyik lehetséges módját. Egyrészt ezzel magyarázható, hogy Vas János deákné a 18. század elején csávási jobbágysággal mindhárom fiúgyermekét értelmiségi pályán indította el,⁵¹ másrészt külső nyomás következménye is lehetett, hogy ezt az utat választották.⁵² Kettős oka lehetett annak, hogy e jobbágyság az egyházi pályára mentek: a névtelenségből való kiemelkedés vágya, és az oda való visszasüllyedés elkerülése. A tanítónak, lelkésznek magát feltornászó jobbágyság immár szülőként igyekezett gyereke számára is jobb életet biztosítani. Több forrás is igazolja, hogy a jobbágyság alóli felmentést elnyerő személyek kötelezvényben fogadták a választott pályán való megfelelést, és gyerekeik taníttatását, kiművelését. Csak így érthető meg az idézett megjegyzés, melyet Vas János deáknénak már lelkészkedő fiai után tett az összeíró.

Jobbágyság alól felmentett Csávási kettő ismert. Egyik Diószegi V. János nagyteremi lelkész, idős Bethlen Sámuel jobbágysága, akit több egybehangzó vallomás szerint még életében felmentett ura a jobbágysági szolgálat alól.⁵³ Másik *Csávási János deák, alias Vas János*, talán épp az imént említett Vas János deákné férje. Őt 1663 körül mentette fel a jobbágyság alól Bethlen Ferencné.⁵⁴ Amint a zsinati emlékeztető is írja, a felmentett személy egyúttal kötelezi magát, hogy utódait taníttatja, és a lelkészi közösségnek ajánlja fel őket. Ugyanígy cselekszik a szintén Csávásról származó Vas Bálint mócsi református lelkész 1747-ben, mikor kötelezvényben fogadja, hogy négy fiát, Lőrincet, Istvánt, Györgyöt, Bálintot kollégiumba adja, „*kik is magokat készítsék opitulante Divina gratia az szent ministeriumra*”.⁵⁵ Levele végén hozzáteszi, hogy azon fiai, akik ezt nem teljesítik, vagyis nem jutnak papi állásba, továbbra is Bethlen Pál jobbágyságai maradjanak.

A Csávási Vasok bemutatott példája kapcsán két dolgot kell megjegyeznünk. A több, egybehangzó tanúvallomás, valamint a Csávási Vasok markáns jelenléte a lelkészek között arra enged következtetni, hogy a Bethlenek tudatosan irányították őket az értelmiségi pályára. A földesúri szolgálat alól felmentett jobbágyság azonban kötelezettséget vállalt, mégpedig azt, hogy születendő fiait a későbbiekben ugyanerre a pályára szánja. E vállalást nyomatékosította a benne szereplő záradék, mely a jobbágyságba való visszakerülést írta elő mindazon utódoknak, akik mellőznék a tanulást. A kitétel lényegében ellentmond a Bocskai István által 1605-ben kiadott,⁵⁶ a református lelkészi özvegyeket és utódokat felmentő oklevél tartalmának, akárcsak az azt 1629-ben minden felekezetre kiterjesztő Bethlen Gábor-féle nemeslevélnek.⁵⁷ A Csávási Vasok példája azt mutatja, hogy a lelkész-utódok nemességét biztosító

⁵¹ Sámuel kutyfalvi pap, Dániel Magyarországon lelkész, János Nagymedvésen szolgál 1711-ben. – MOL P 1951 12. cs. 14. t. 21–34. – a bonyhai jószág összeírása 1711-ből.

⁵² Az 1711-es bonyhai összeírásban nevezett lelkészek után a következő megjegyzés szerepel: *Ezek azért íratnak fel, hogy ha a fiok papok nem lesznek, ne abalienálódgyanak.*

⁵³ MOL P 56 38. cs. 79. t. 27–36.

⁵⁴ Az esetet feljegyezte a Küküllői Református Egyházmegye 1681. februárjában Héderfáján tartott parciális zsinatának jegyzőkönyve is: *Legyen emlékeztetiben mind a jelen lévő s mind a következő Szent Társaságnak, hogy ennekölte jórészt 18 esztendővel Czávási János deák, alias Vas János manumittáltatván a tekintetes nemzeti Bethlen Ferencznétől és ökegyelme méltóságos úrfaitól etc., ajánlja s adá magát, posteritassit a mi társaságunknak akkor mindgyárt úgy, hogy valamikor, valamiben társaságunknak szolgálni kívántatik, mind belső, mind külső dolgokban, tehetsége szerint el nem mulattja, meg is cselekedte.* – KükZs I. 139.

⁵⁵ MOL P 1951 17. cs. 14. t. 1. Csávási Vas Bálint kötelezvénye – Berkenyes, 1747. júl. 30.

⁵⁶ A Bocskai-féle privilégiumról legújabban lásd Dáné 2003.

⁵⁷ A Bethlen Gábor-féle címeres nemeslevélről lásd Tonk 2000.

17. századi fejedelmi kiváltságlevelek érvényessége a 18. században már nem volt teljesen egyértelmű. A Bethlen család birtokain a jobbágysorúakból lelkésszé – és ezáltal nemessé – lett személyek utódait, habár jog szerint illette volna őket a státus, csak abban az esetben ismerték el nemesnek, ha papi hivatalra szánták magukat. Ilyenformán nyer értelmet a több generáción keresztül lelkészi pályát választó Csávásiak magatartása, így próbálnak megszabadulni a jobbágyságba való visszasüllyedéstől.

A Bethlenek minden jel szerint megbíztak e család tagjaiban, ismerték őket és nem gördítettek akadályt iskolázásuk, taníttatásuk elé. Rátermettségük lehetett az oka, hogy ilyen gyakran találkozni velük a család birtokain. Egészen közeli, személyes viszony is kialakult a két család tagjai között, hiszen Bethlen József 1717-ben kelt levelében a medvési prédikátort, Csávási Vas Jánost egyenesen *kedves komám uramnak, tiszteletes komám uramnak* szólítja többször is.⁵⁸

A Bethlen család környezetének esélyei

A folyamatosan épülő küküllői és udvarhelyi egyházmegyei lelkésznévsor jelenlegi adatai szerint a nagyobb uradalmi központokhoz tartozó falvak lelkészei karrier szempontjából több csoportba sorolhatók. Jól elkülönülnek azok, akiket átlagos lelkészi életúttal lehet jellemezni, ők egyik parókiából a másikba, netán egyik egyházmegyéből a másikba vándorolva végzik munkájukat. Sosem lesz belőlük magasabb egyházi tisztségviselő, legfeljebb valamely „zsírosabb” gyülekezet prédikátoraként fejezik be pályafutásukat. Közöttük vannak azok is, akik egyfajta zárt térben – a Bethlen birtokokon belül – mozognak. A református lelkészek életútjának vizsgálata során többször is tapasztalhattuk a következő tendenciát: bizonyos személyek életük során kizárólag a család környezetében végeztek lelkészi szolgálatot, valószínűleg személyes kapcsolatba kerültek a család tagjaival. Legnyilvánvalóbb példája ennek Szentkirályi Sámuel esete, aki nagyenyedi iskolai évei után Oltszemen kezdte szolgálatát, később Héderfáján (1714–1716), Bonyhán (1720–1726) és Bethlenszentmiklóson (1727–1731) lelkészkedett. Kevesebb állomáshelyen, de jóval hosszabb ideig tevékenykedett Arday István, aki előbb Bonyhán (1734–1744), majd Csáváson (1746–1771) volt prédikátor. Szintén a család birtokaihoz tartozó falvakban szolgált Harasztikereki Ferenc (Alsórákos 1710–1715, Nagyteremi 1721–1732 között) és Hegyi Mózes (Bethlenszentmiklós 1733–1736, Nagybún 1739–1777 között).

Külön csoportot alkotnak azok a lelkészek, akik pályafutásuk betetőzéseként esperesi, tanári hivatalt töltenek be. A küküllői egyházmegye 17–18. századi esperesi névsorát vizsgálva többnyire a küküllővári, a gógáni, a nagyteremi és a bethlenszentmiklósi lelkészek tűnnek fel. Nem állítható, hogy kizárólag a Bethlen család jelenléte, befolyása miatt lettek egyházmegyéjük vezetői. Alaposabb kutatások kellenek ahhoz, hogy ezt a kérdést tisztázni lehessen, de az mindenképp figyelemreméltó, hogy a család környezetéből induló egyházi értelmiségiek közül többen is jelentősebb karriert futnak be. Fogarasi Kis Tamás, Vajdaszentiványi János, Bonyhai Simon György, Körösi György, Csávási Vas Lőrinc vagy Dersi Ötvös János küküllői esperesek mindannyian a család Küküllő vármegyei birtokain éltek és működtek. Nagybún, azaz szintén a család Küküllő vármegyei birtokán lelkészkedett Kassay Sámuel, Takáts János, Kis Pál. Idővel mindhárman az udvarhelyi egyházmegye

⁵⁸ MOL P 1953 1. cs. 1. t. Bethlen József adománya Csávási Vas Jánosnak – Bethlenszentmiklós, 1717. márc. 12.

esperesi székébe kerülnek. A sort folytatni lehet a többi nagybúni lelkésszel is: Bodola Sámuel, Magyarósi József, akiket később az udvarhelyi református gimnázium professzorai között találunk. 1778-tól kezdődően a reformkor végéig gyakorlatilag valamennyi Nagybúnon szolgált lelkész eljutott valamely magasabb egyházi hivatalba. Talán az sem véletlen, hogy Bajcsi András küküllővári és bethlenszentmiklósi lelkész később Nagyenyedre kerül, ahol esperessé választották,⁵⁹ ahogyan az is elképzelhető, hogy a 17–18. század fordulóján udvarhelyi esperes Nánási Mihály azonos az 1690–1695 között Küküllőváron szolgáló lelkésszel.⁶⁰

Az egyházpártoló Bethlen család környezetéből indultak és a legmagasabb egyházi hivatalig jutottak Bonyhai Simon György és Borosnyai Lukács János. Életútjuk nagyon sok közös vonást mutat származásuktól kezdve egészen a karrier csúcsáig, a református egyház püspöki székéig. Mindketten alsóbb társadalmi szintről indultak: előbbi Bethlen Elek jobbágya, utóbbi zajzoni zsellér fia volt. Történetük jó példa arra, hogy tanulással, szorgalommal és megfelelő pártfogókkal, kapcsolatokkal milyen karrier-lehetősége nyílt a 18. században akár a legalacsonyabb származásúaknak is.⁶¹ Az alábbiakban diáknévsorokban, lelkész- és peregrinus-adattárakban, életrajzokban fellelhető adatok és eddig ismeretlen levéltári dokumentumok alapján mutatjuk be e két személy pályafutásának részleteit.⁶²

Bonyhai Simon György 1673-ban született Bonyhán. Előbb Kolozsváron tanult, majd 1689-től a nagyenyedi kollégiumban, ahol köztanító, contrascriba és végül senior volt. Éles esze, szorgalma, felkészültsége és tudásvágya a kollégium professzorának, Enyedi Istvánnak érdeklődését is felkeltette, aki levélben számolt be Bethlen Eleknek a jobbágyfiú figyelemreméltó képességeiről: „Nállunk mostan poeseos praeceptor, melly provinciát mindnyájunk örömeire administrál, fellyebb való tudományokban penig annyira ment, hogy a mi iffjainknak ékességei és minden jóra elkészültjei közzül légyen. Melyben kegyelmednek is, uram, öröme légyen, benne nem kételkedhetem”.⁶³ A kollégium vezetője egyúttal közbenjárást, segítséget kér, „mert annyi ajándokát tudom Istennek nálla [ti. Bonyhainál], hogy ha tudományának tovább való gradusának megszerzésére istenes patrociniumok által segéttetnék, a mi ecclesiainknak nem utolsó érdemű ember lenne”.⁶⁴ A tehetséges diákért közbenjáró tanár bibliai példával, – Filemon és rabszolgája, Onesimus történetével⁶⁵ – próbálta meggyőzni annak urát, hogy a külföldi tanulmányokra szükséges anyagi támogatást biztosítsa számára. Arra is felhívta Bethlen Elek figyelmét, hogy nincs annál dicsőségesebb dolog, „ha a kegyelmed házában cselédiből maga választ Isten (mindnyájunknak s a kegyelmed házában is ura, erőssége) maga ecclesiájában szolgáló papokat s tanítókat, kik az ecclesianak szolgálnak, minden keresztyén ember örömeinek szolgálnak”.⁶⁶ Az enyedi tanulmányok, majd

⁵⁹ KükTK I. 397.

⁶⁰ Erre utal Nánási Mihálynak Bethlen Gergellyel folytatott levelezése. ROLKmlg F 328 Nr. 28. 295. Az udvarhelyi egyházközség levele Bethlen Gergelyhez – Székelyudvarhely, 1696. jún. 5., Uo. Nr. 29. 173. – N. M. esperes levele B. G.-hez – 1697. Székelyudvarhely, nov. 7., Uo. Nr. 27. 271. – N. M. esperes levele B. G.-hez – Székelyudvarhely, 1697. nov. 16. A feltevést igazolja az is, hogy Zoványi adattárában Nánási Mihály udvarhelyi esperessége előtt etédi szolgálatáról ír, erre vonatkozó adat eddig sehonnan nem került elő. – Zoványi 1977. 434.

⁶¹ Példájuk nem egyedülálló, hasonló karriert futott be Soós Ferenc is, aki kudui (Beszterce) jobbágycsalád gyerekeként előbb Kolozsváron volt alumnus, majd a Bethlen és Bánffy családok támogatásával Franeckerben peregrinált. Róla: Soós 1912, illetve Keszeg 2007.

⁶² Felhasznált adattárak: Jakó–Juhász 1979; Zoványi 1977; Szinnyei 1891–1914; Pápai 1711–1726; Ravasz 1889; Bod 1766; Herepei 1971.

⁶³ MOL P 1955 I cs. 6. t. 95–96. Enyedi István levele Bethlen Elekhez – 1695. dec. 21.

⁶⁴ MOL P 1955 I cs. 6. t. 95–96. Enyedi István levele Bethlen Elekhez – 1695. dec. 21.

⁶⁵ Onesimus Filemon szökött rabszolgája volt, Pálnak köszönhetően keresztény hitre tért, érdekében Pál levelet írt Filemonnak.

⁶⁶ Enyedi idézett levele Bethlen Elekhez.

fogarasi rektorkodás után Bonyhai 1699-ben indult külföldi útjára, előbb Oderafrankfurtban, majd 1701-től Angliában és Hollandiában tanult. 1702-ben érkezett haza, és következő évben Bethlen Miklósnak lett udvari papja egészen 1709-ig. Szolgálatáért járó évi fizetése 150 mft. volt, melynek kifizetése azonban a zűrzavaros idők miatt több évig is elmaradt. 1716-ban a Bécsben raboskodó kancellár fia, József kötelezvényben vállalta magára a több mint 400 forintnyi elmaradt bér kifizetését.⁶⁷ A Bethlenek udvarában eltöltött hét év után küküllővári lelkésznek választották, majd 1712-től a küküllői egyházmegye esperesévé. Hamarosan az egyházkerület főjegyzője, majd 1728-tól püspöke lett. Ekkor Marosvásárhelyre ment lelkésznek, de küküllői esperesi hivatalát haláláig, 1737-ig megtartotta.

Szinte azonosan alakult a már említett Borosnyai Lukács János karrierje is. Neve 1713-ban bukkan fel a nagyenyedi tógátusok névsorában, majd hamarosan Bethlen Miklós környezetében találjuk őt is, hiszen a gróf unokáját, Istvánt tanítja 1716-tól. 1719-ben még nagyenyedi kollégiumi köztanító, 1720-ban meghívják nagybúni papnak, de nem vállalja. Egy évig Vízaknán tanítóskodik. 1721-ben az oderafrankfurti, majd négy évig a leideni egyetem tanulója. Hazatérése után rövid ideig Kemény Simonné udvari papja Marosvécsen. Innen leendő apósa, Szigethi Gyula István közbenjárásának köszönhetően Enyedre kerül, 1727-től 1735-ig lelkészkedik itt. Ekkor papi karrierjét megszakítva 1751-ig az udvarhelyi református gimnázium tanára lesz. Időközben 1748-ban egyházkerületi főjegyzőnek választják, egy év múlva pedig püspök lesz. Bonyhaihoz hasonlóan ő is Marosvásárhelyre költözött, és itt lelkészkedett 1760-ban bekövetkezett haláláig.⁶⁸

Összegzés

Az utoljára említett két személy biztosan a Bethlen család *dicsősségének nagy pontjai*, ahogyan a nagyenyedi professzor mottóként választott levélrészletében kissé hízelgően megfogalmazta, de valószínűleg mások is azok lehettek. A felvillantott egyházi életpályák közül minden bizonnyal övéké tűnik a legizgalmasabbnak és legfigyelemreméltóbbnak, de azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy mellettük még sokan értek el olyan személyes eredményt, amelyre önerőből nem lettek volna képesek. Többnyire anyagi akadályok gátolták ebben, de úgy tűnik, az is sokat nyomott a latban, milyen környezetből jönnek, kik az ajánlóik, milyen kapcsolati tőkével rendelkeznek.

A Bethlen családot és a környezetében működő egyházi értelmiséget nagyon sok szállal lehet egymáshoz kötni, de alapvető és meghatározó e viszonyban, hogy mindkét fél érdekeltsége tetten érhető, azaz tudatos lépésről van szó. A patrónus, a főúr szándéka, hogy olyan emberekkel vegye körül magát, akiket az élet minél szélesebb területén igénybe vehet, akár saját célra (nevelőség, udvari papság), akár közösségi ügy szolgálatára (lelkészség, tanári pálya). Ha ez teljesül, és az általa felkarolt személy még magasabb hivatalra is eljut, az egyben az ő érdemének is tekinthető, nem utolsó sorban társadalmi tekintélyének is használ. Tulajdonképpen a klientúraépítés kiváló példájával találkozunk. A másik fél, az értelmiségivé váló, többnyire alacsony származású egyén számára leginkább kiugrási lehetőséget jelent a névtelenségből, ezzel párhuzamosan pedig anyagi gyarapodást és jobb társadalmi megítélést, ugyanakkor nemesi státust. A jobbágyságból, zselléri állapotból kikerülők a későbbiekben

⁶⁷ MOL P 1953 1. cs. 1. t. 1. Bethlen József kötelezvénye Bonyhai Simon György esperesnek – Bethlen-szentmiklós, 1716. júl. 30.

⁶⁸ Borosnyai Lukács János omniáriumáról lásd Buzogány 1985. 500–501.

patrónusuk elkötelezett és megbízható embereivé válnak, egyúttal minden módon igyekeznek utódaik részére is biztosítani a lelkeszi állapottal járó előnyöket. Ezzel is magyarázható az olyan kiterjedt lelkészcsaládok létrejötte, mint a Csávási Vasoké.

A családi birtokon (is) szolgáló lelkészek viszonylag gyakran fejezik be életüket magasabb egyházi hivatalokban. Egyre nyilvánvalóbbnak tűnik, hogy a hivatali előrelépést befolyásoló esélytényezők között jelentős szerepe van a főúri elittel meglévő szoros kapcsolatnak. A karriert befolyásoló tényezők többsége ennek a kapcsolatnak rendelődik alá, de az egyéni akarat, a tudás és a tehetség is meghatározó szerepet játszik.

A bemutatott példák arról győznek meg, hogy a 17–18. századi erdélyi viszonyok között a továbbtanulást lehetővé tevő anyagiak megszerzése többnyire a főúri családok, az egyház támogatásával, illetve a szolgadiákság intézményén keresztül volt lehetséges. A szelekció során azonban túl nagy volt az esetlegesség, a koordináció hiánya.

Levéltári források (és rövidítéseik)

Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (ROLKmlg)

Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj, Cluj-Napoca

F 327 – A Bethlen család bonyhai levéltára (1627–1923)

F 328 – A Bethlen család keresdi levéltára (1557–1925)

Román Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda (ROLHmlg)

Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Harghita, Miercurea Ciuc

F 39 – Székelyudvarhelyi Református Kollégium

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár (EREL)

Főklvt – Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára

KükEhmLvt – A Küküllői Református Egyházmegye Levéltára

- Egyházlátogatási jegyzőkönyvek: II/1 (1648–1658); I/2 (1676–1713); II/2 (1713–1725); II/3 (1726–1761); II/4 (1762–1782); II/5 (1783–1797); II/6 (1798–1813)

- Parciális zsinati jegyzőkönyvek: I/1 (1638–1675); I/2 (1676–1713); I/3 (1714–1760)

- Egyházmegyei összeírások: Conscr. 1714, Conscr. 1749

Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára, Székelyudvarhely (UREL)

Régi protokollumok I/3 – *Liber ecclesiarum secundum helveticam confessionem reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi existentium ... anno 1715*

Régi protokollumok (1779) – *Protocollum seu matricula ecclesiarum reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi existentium ... renovata anno 1779 ...*

Régi iratok 29 – Levelek a Horea-támadásról

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

P Szekció – Családok, személyek iratai – Bethlen család levéltára

P 55 – Birtokjogi iratok

P 56 – a küllői Bethlen levéltár

P 1951 – Birtokigazgatási és gazdálkodási iratok

P 1952 – Bethlen Miklós és felesége Rhédey Júlia iratai

P 1953 – Bethlen József és felesége Kemény Krisztina iratai

P 1954 – Bethlen Pál és felesége Teleki Sára iratai

P 1955 – Családtagok iratai

P 1960 – Rokon és idegen családok iratai

Felhasznált irodalom

Benkő 2004 – BENKŐ József, *Filius posthumus vagyis atya halála után született gyermek*, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta CSÁKI Árpád és DEMETER László, Kolozsvár, 2004 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 14).

Bethlen [1691–1695] – *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]*, sajtó alá rendezte és az utószót írta JANKOVICS József. Magyar Helikon, 1981.

Bod 1766 – BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus* [Nagyenyed, 1766].

Buzogány 1985 – BUZOGÁNY Dezső, *Albumok tanulságai*, Református Szemle, 1985, 5–6. sz., 500–501.

Dáné 2003 – DÁNÉ Veronka, „Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”: Bocskai István kiváltságlevele a református lelkesi özvegyek és árvák javára, Református Szemle, 2003, 6. sz., 761–772.

Gönczi 1895 – GÖNCZI Lajos, *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*, Székelyudvarhely, 1895.

Herepei 1971 – HEREPEI János, *Adatok Angliában járt magyar deákokról és egyéb angol emlékek* = Uő, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, Művelődési törekvések a század második felében, Bp. – Szeged, 1971, 419–440.

Hermann 2003 – HERMANN Gusztáv Mihály, *Mária Terézia reformjainak hatása Udvarhelyszéken (1762–1780), Areopolisz: Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, 2003.

HuZaTK I – *A hunyad-zarándi református egyházközsegek történeti katasztere I, 1686–1807, Algyógy–Haró*, szerk. BUZOGÁNY Dezső – ÖSZ Sándor Előd, Kolozsvár, 2003. Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 2/1.

Jakó–Juhász 1979 – JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, 1979.

Keszeg 2007 – KESZEG Anna, *Gyöngyössi János: Önéletrajz, karrier, családtörténet* = *Emberek, életpályák, élettörténetek*, Kolozsvár, 2007, 81–108 (Kriza Könyvek 30).

KükTK I – *A történelmi Küllői Református Egyházmegye egyházközsegeinek történeti katasztere, I, 1648–1800, Ádamos – Dányán*, szerk. BUZOGÁNY Dezső – ÖSZ Sándor Előd – TÓTH Levente, Kolozsvár, 2008 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/1).

KükZs I – *A Küllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései, I, 1638–1720*, szerk. BUZOGÁNY Dezső – ÖSZ Sándor Előd – TÓTH Levente, Kolozsvár, 2008 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 6/1).

Pál-Antal 2002 – PÁL-ANTAL Sándor, *Székely önkormányzat-történet*, Marosvásárhely, 2002.

- Pápai 1711–1726 – Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726: <http://ppf.mtak.hu/index.htm> (2009. dec. 23-i letöltés).
- Ravasz 1889 – RAVASZ János, *Borosnyai-Lukács János erd. ref. püspök élete*, Protestáns Közlöny, XIX (1889), 110–111, 120–121, 127–128, 136–137.
- Sasfi 2006 – SASFI Csaba, *Az oktatás társadalomtörténete: Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata = Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, szerk. KÖVÉR György, Budapest, 2006, 509–539.
- Soós 1912 – SOÓS Ferencz, *A kudui Soós család*, Genealógiai Füzetek, X (1912), 2–9, 38–45.
- Szigethi 1825 – SZIGETHI Gyula Mihály, *Nemes Udvarhely-széki Rósáskert*, Tudományos Gyűjtemény, IX (1825).
- Szinnyei 1891–1914 – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 1–14, Bp., 1891–1914. (CD-ROM: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2000).
- Tonk 2000 – TONK Sándor, *Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára = Cselekvő hit: Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatának 10 éves évfordulójára*, Kolozsvár, 2000, 225–234.
- Török 1906 – TÖRÖK István, *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora = A kolozsvári ev. ref. collegium értesítője az 1905/6 tanévről*, Kolozsvár, 1906.
- Ugrai 2003 – UGRAI János, *Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai: Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből*, Magyar Pedagógia, 103 (2003), 211–228.
- Ugrai 2004 – UGRAI János, *Kiváltságosok és kiszolgáltatottak: Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt*, Iskolakultúra, XIV (2004), 6–7. sz., 156–165.
- Ugrai 2007 – UGRAI János, *Lelkeszek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben*, *Korall*, 8 (2007) 30. sz. (2007. december), 158–181.
- Zoványi 1977 – ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977.

Mártonfi József cenzori kinevezése

Mártonfi József (1746–1815) erdélyi püspök cenzori tevékenysége nem teljesen ismeretlen, mégis kiegészítésre, pontosításra szorul. Ebben a munkában nagy segítséget jelent a Kolozsvári Állami Levéltárban újólag előkerült iratcsomó¹, ami a XVIII. század végi, XIX. század eleji cenzori bizottság működését követi nyomon, illetve György Lajos irodalomtörténésznek (1890-1952) a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban őrzött hagyatéka², melyben a szerző nagy mennyiségű anyagot gyűjtött össze főként a Levéltárban és a Batthyaneumban őrzött anyagból. Sok esetben ez a hagyatéka az egyetlen fennmaradt forrása az általa is feldolgozott anyagnak, mivel a nemrég kiadott monográfiájához³ felhasznált anyagot keresve ezek közül elég soknak már csak a hült helyét találhatja a kutató.

Mártonfi József cenzori kinevezésének időpontjáról, e felelősség súlyáról az elmúlt idők folyamán több életrajzíró munkája alapján értesülhettünk, de eltérő minősítések kíséretében. Az 1781-es évszám minden esetben ugyanaz, ám Mártonfi könyvvizsgálói működésének értékelése eltérő. Szinnyei József hatalmas művében a Mártonfi cenzori kinevezését illetően a következőt jegyzi meg: „1781-ben a könyvvizsgálói korlátlan hatalom is reá bízott, mely hivatalában igazságos eljárásával a közszeretetet vívta ki magának.”⁴ Szinnyei Vass Józseftől, Mártonfi első életrajzírójától (1813-1873) vette át ezt az adatot, aki 1858-ban a Vasárnapi Újság nevű ismeretterjesztő hetilapban⁵ majdnem ugyanezekkel a szavakkal él: „A könyvvizsgálói korlátlan hatalom is kezére bízott 1781-ben, melyet, hogy mily részrehajlatlan igazsággal kezelt, már csak az is eléggé bizonyítja, hogy a sajtót egy részről sem engedte meg más vallás, vagy nemzet rovására felhasználtatni.” Az idézett szövegrészek alapján tehát Mártonfi 1781-ben egyedüli meghatározója cenzúrai ügyek folyásának, tőle függött minden kinyomtatandó műnek a sorsa, illetve ő engedélyezte vagy nem a könyvek behozatalát.

Ezen fenti megállapításokat a tisztelet és csodálat mondatta tollba íróival. A cenzori teendők pontosabb megjelölése Jakab Elek történészre (1820-1897) vár, aki 1881-ben elsőként írta meg az erdélyi cenzúra történetét. Levéltárosi működése során Jakab olyan iratokat tárt fel, amelyeket ebben a témában közölhetett is. Cenzúratörténetében megjegyzi, hogy II. József 1781. júl. 25-ki rendelete alapján a királyi főkormánysház elnöke gr. Teleki Károlyt, könyvvizsgálóvá Soterius Mihályt, a vallásos tárgyú művekre nézve pedig Mártonfi Józsefet nevezte ki.⁶ Ezt az adatot György Lajos is átvette művében.⁷

Mártonfi József cenzori kinevezése nem történt váratlanul, hiszen a tanári pályáján elért eredményeiről, mély tudásáról, nyelvi műveltségéről még Mária Terézia is értesült. A sorsát

¹ Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban KÁL), *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cartilor)*, Fond 205.

² GYÖRGY Lajos *Hagyatéka*, Mártonfi József püspökre vonatkozó iratok, Gyulafehérvári Érseki Levéltár (ezentúl GyÉL), VI., 11/b, 1. doboz. – A szerző tematikusan csoportosította az általa átvett forrásanyagot, s ezen csoportok egyike az erdélyi cenzúrai ügygel kapcsolatos leveleket tartalmazza.

³ Uő, *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746-1815) életrajzából*, Bp., METEM, 2009.

⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., 1902, 758.

⁵ VASS József, *Mártonfi József, püspök*, Vasárnapi Újság, 1858, 8, 85-86.

⁶ JAKAB Elek, *A cenzúra története Erdélyben*, Figyelő, 1881, 174.

⁷ GYÖRGY Lajos, *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746-1815) életrajzából*, Bp., METEM, 2009, 159.

és tudományos útját többszörösen meghatározó királyi rendeletek (a jezsuita rend feloszlatása 1773-ban, majd a kolozsvári tanári állását a kegyesrendieknek átadó 1776-os rendelet) a kényszerű változtatások mellett mindig egy új lehetőséget adtak neki azáltal, hogy a személye iránti elismerésből fakadóan őt ajánlották, ha szükség volt tanult, művelt férfira valamilyen fontos állás betöltésére. Pályájának ebben a szakaszában, a 70-es, 80-as években a változtatások és változások tanúja és szenvedő alanya. Ezekben az években lesz előbb kisegítő cenzorrá, majd cenzorrá, később pedig már püspökként az erdélyi cenzúrai bizottság elnökévé.

Neve többször is előfordul a királynő és az erdélyi püspök közt folyó levelezésben.⁸ 1776. július 10-én Kollonitz László püspök, a királynőnek jún. 7-i rendelete után, mely szerint a kolozsvári alsó-, középfokú és főiskolákat a konviktussal és a szemináriummal együtt, valamint az akadémiai templomot a piaristáknak kell átadniuk, levelet ír Mária Teréziának pártfogásába ajánlva a több nyelvet beszélő, mély tudású és műveltségű Mártonfi Józsefet olyan nagynevű, tudós exjezsuitákkal együtt, mint Benkő Miklós⁹ bölcsélet- és hittudós (1724-1801), Fridvaldszki János bölcséleti doktor, Erdély minerológiájának a leírója (1740-1783)¹⁰ és Hartmann Ferdinánd¹¹ csillagász (?-1777).¹² E gondoskodás eredménye nem marad el: Benkő és Fridvaldszki Szebenbe kerülnek cenzoroknak 1777-ig. Hartmannról és Mártonfiról a királynő válaszlevelében újra megemlékezik német nyelvtudásuk miatt, és olyan városba kívánja őket helyeztetni, ahol szükség van e nyelv ismeretére. Így kerül Hartmann Brassóba, Mártonfi pedig egy kis gyulafehérvári kitérő után Szebenbe 1776. november 6-án mint a Bajtay püspök által létrehozott árvaház matematika professzora.¹³

Úgy tűnik, ez a kis kitérő, mely csupán néhány hónapból állt, és azt a célt szolgálta, hogy Mártonfi elmélyíthesse teológiai tudását, szemet szúrt a királynőnek. Fridvaldszki János és Benkő Mihály 1777-ben, egy év cenzori hivatalnokoskodás után Erdélyt elhagyták, így a megüresedett cenzori állásokat újra be kellett tölteni. Mária Terézia Szilágyi Márton cenzor mellé Mártonfit és Liszi Andrást nevezné ki segítőnek, ám megjegyzi, ez előbbi a nagy fizetéséért, melyet a megmaradt jezsuita alapból kap (500 ft), nem nyújt annak megfelelő odaadást a munkában.¹⁴ Nem lehet tudni, milyen forrásai lehettek a királynőnek Mártonfi József munkáját illetően, de hogy a hír nem volt igaz, bizonyítja az odaadó munkáján kívül az a levél, amelyet ugyanazon év április 23-án a püspök válaszként ír a királynőnek. Kollonitz megvédi Mártonfit, végül meggondolja magát, és kihúzza a róla írt dicsérő mondatot. A levél fordításának kivonatát György Lajos kéziratából¹⁵ közlöm, mivel az eredeti levél elveszett:

⁸ A tanulmányban felhasznált forrásanyagok egy része a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban (a továbbiakban: GyÉL) található meg György Lajos hagyatékában (jelzete: VI. 11/B/1. doboz) átiratok formájában. Ezeket vettem össze az ugyanabban a Levéltárban található eredeti kéziratokkal.

⁹ Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., 1891, 870; GYÖRGY, *i.m.*, 82.

¹⁰ Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III, Bp., 1894, 759; GYÖRGY, *i.m.*, 87.

¹¹ GYÖRGY, *i.m.*, 89.

¹² GYÖRGY, *i.m.*, 62-63. – A szóban forgó levelet sajnos már nem találtam meg a GyÉL-ben. A szerző jegyzete alapján a Prot. Ep. 1776. 365. szám alatt kellene lennie.

¹³ Uő, *i.m.*, 101. – Ez a levél sincs már meg. György jelzete: Pp. Lev. 205-1776.

¹⁴ „...Martinus Szilagyi cum reliquis individuis hucusque in subsidium vocatis non sufficient, quo in casu Patri Mártonfi, qui aliunde moderna destinatione sua vix continue occupabitur & ob majus, quod e fundo Societatis percipit, salarium, publico quoque utilia servitia praestare tenetur, nonnullorum librorum revisio concedi, imo, si necessarium invenerit, etiam P. Andreas Liszi, qui juxta superius citatam relationem Marus Vásárhelyinum ad docendam poesim, et Rhetoricam destinatus fuit, ast donec juvenus illuc concurrens grammaticam & syntaxim recenter introductam absolvet, professuram auspicari non potest, Cibinium in subsidium laborum, ad tempus vocari poterit, de factis dispositionibus, aut aliis praemissum in finem surrogandis adminiculis vero Fidelitas Vestra horsum referet.” – A levél nincs meg csak a György Lajos hagyatékában átirat formájában, az eredeti, aminek a jelzete Pp. Lev., 81-1777 volt, hiányzik.

¹⁵ GyÉL, *György Lajos hagyatéka*. VI. 11/B/1.

„P. Fridvaldszki és P. Benkő Miklós eltávozásával könnyen az a látszat kerekedhetik felül, hogy a könyvvizsgálat ügye kárt szenved, mégis megfontolva azt, hogy itt Erdélyben kevés az új könyvek száma, talán ezt a feladatot elvégezhetné Szilágyi Márton és Grieb András még igénybe véve Mártonfi József segítségét. Mártonfi a szebeni árvaházban az ifjúságot olyan kitűnően oktatja, hogy Felsőged kegyességéből élvezett javadalmára nagyon rászolgál.¹⁶ A püspök a továbbiakban kifejti, hogy Liszi András, a poétikai és retorikai osztály tanítója Marosvásárhelyt nélkülözhetetlen. Igaz ugyan, hogy most kevés a tanulók száma, de ennek oka az, hogy az iskola megnyitása későn történt. Olyan hely, mint Mvásárhely, ahol kir. tábla van, jövőre az ifjúságot is nagyobb számmal fogja oda vonni.”

Kollonitz a laudatio helyett azzal bizonyítja Mártonfi lelkiismeretességét, hogy még aznap ajánlólevelet ír Mária Teréziának, amelyben Mártonfi Józsefet kisegítő cenzornak javasolja:

„Die 23 Aprilis 1777. Recepto Suae Mattis Sacratissimae B. Rescripto de informatione submittenda cum intuitu Censorum Librorum. Exllmus D. Eppus Represaentatione N 727. sig. respondit D. Andream Grieb, et Martinum Szilágyi libris hactenus aliunde perpaucis editis revidendis sufficere, praesertim si D. Josephus Mártonffi in subsidium advocetur.”¹⁷

Kisegítő cenzorok alkalmazása nem volt kivételes eljárás abban az időben. Előzményeit az 1770. május 4-én kiadott rendeletben láthatjuk, amely alapján a püspök, ha túl sok volt a beérkezett megvizsgálandó mű, felkérhetett más jámbor, tudós férfit is a kinevezett cenzorokon kívül, akik a munkájában segíthettek. A kisegítő cenzorok előzetesen írásba foglalt véleményét azonban a bizottság tagjai adhatták elő, s döntést is ezek hoztak az ügygel kapcsolatban.¹⁸ Az ő tisztük tulajdonképpen az volt, hogy jegyzékbe vegyék a mű átvételének napját, a könyv címét, kiadása helyét és évét, a szerző és nyomtató nevét, s írásban összefoglalják a teljes mű lényegét kiemelve azokat a pontokat, amelyeket sérelmeseknek tartanak.¹⁹ Ezt a jegyzéket átadták a helytartótanácsban belül működő cenzúrai bizottság egyik tagjának, aki majd a gyűlésen tolmácsolta véleményét.

Mártonfi József 1777-től 1781-ig működött kisegítő cenzorként. 1779-ben, midőn Szilágyi Márton és Grieb András állása megüresedett,²⁰ az egyházi bizottság nem őt, hanem Frieberth Sámuel és Kováts Józsefet ajánlotta cenzoroknak.²¹ 1779-ben azonban még más feladatok vártak Mártonfira, akit október 20-án a nemzeti iskolák főigazgatójának (Inspector primarius Scholarum Nationalium) nevezett ki a királynő, amivel együtt királyi tanácsosi ranggal ruházta fel.²²

Az új cenzorok kinevezéséről nincsen adat, de az 1780-as Szebenben megjelent Calendarium²³ tiszti névtárában szerepel Frieberth mint a Cenzúrai Bizottság tagja, 1782-ben kiadott példányában pedig Kováts József is. A bizottság szerkezetében követik valamennyire az 1770. május 4-én kiadott rendeletet, mely szerint két katolikus, egy református és egy

¹⁶ Ezt mondatot, amely megvédte Mártonfit a királynő azon feltételezése ellen, mintha 500 ft-os fizetéséért semmit sem csinálna, a püspök fogalmazványából törölte. – György Lajos megjegyzése. GyÉL, *György Lajos hagyatéka*. VI./11/b/1.

¹⁷ Ez a levél is csak átiratban van meg. Jelzete GyÉL, Prot. Ep. 1777. 219. l. 727.

¹⁸ GyÉL, Pp. Lev. 140-1770.

¹⁹ JAKAB, *i.m.*, 169.

²⁰ Szilágyi Márton a pozsonyi cenzúrai hivatalhoz ment át, Grieb pedig eltűnt szó nélkül. Vö. GYÖRGY, *i.m.*, 159.

²¹ GyÉL, Pp. Lev. 1779, 299 és Prot. Episc. 163.

²² György Lajos megjegyzi, hogy a rendelet eredetijét nem ismerjük, de az általa megjelölt Commissio jegyzőkönyve, aminek a jelzete Pp. Lev. 1065-1784 is hiányzik. Vö. GYÖRGY, *i.m.* 117.

²³ Calendarium Titulare et Historicum Magni Principatus Transylvaniae eidemque adnexarum partium, pro Anno Domini M.D.CC.LXXX. Martini Hochmeister, Cibini, 1780.

lutheránus vallású tanácsos kell hogy legyen a tagja. 1780-ban a Commissio Regia Librorum Censoria tagjai Frieberthet kivéve tényleg mind a kormánysház tanácsosai, ám úgy tűnik, a tíz évvel korábban elrendelt négy tagú tanácsosi összetétel csupán kényszerűségből maradt meg, mivel a többi helyet nem volt aki betöltse.²⁴ Erre utal a *Caeteri vacant* megjegyzés, ami a funkció betöltetlenségét jelenti.²⁵

Mártonfi József nevével a cenzori bizottság jegyzőkönyvében 1781-ben találkozunk. Az évszám jelentős a sokat emlegetett új cenzúra-rendelet miatt is, amit II. József vezetett be. Ezen új rendelet átirata teljes egészében fellelhető a Kolozsvári Állami Levéltárban fellelhető cenzurái bizottság anyagában német nyelven.²⁶

A cenzúra bizottság dokumentumait őrző gyűjteményben²⁷ megtalálható a Mártonfi József kinevezéséről szóló rendelet és annak másolata 1781. október 10-ki keltezéssel. Ebből kiderül, hogy Mártonfit első sorban a külföldről behozott akatolikus könyvek vizsgálatával bízták meg, ami tulajdonképpen felölelt minden olyan művet, ami protestáns nyomdákban jelent meg, legyen az tematikájában vallásos, avagy nem. Revizori minőségéhez tartozott, hogy a harmincad hivatalokhoz érkezett könyvek jegyzéke alapján jelentést tegyen arról, hogy közöttünk van-e olyan, ami a katolikus vallást, az államot gyalázza, vagy az erkölcsöt sérti. Mindez nem zárja ki azt a fent említett tényt, miszerint Mártonfi a vallásos könyvek cenzoraként is működött volna, bár a kinevezése utáni első években működését a revízió keretei határozták meg. Azonban miután Batthyány Ignác erdélyi püspök székét a cenzori bizottság élén Bruckenthal Sámuel kormánysházai főhivatalnok foglalta el, papi hivatásától fogva is rá hárulhatott ez a feladat.

A Gubernium szeptemberben terjeszthette fel azon javaslatát, hogy Mártonfi foglalja el a revizori állást, ennek megerősítését október 10-én küldték el Bécsből²⁸, Szebenből pedig 30-án írták a választ²⁹, hogy megkapták a jóváhagyást. A kinevezést jegyzőkönyvbe vették, Mártonfi pedig ezennel már nem csak kisegítő cenzor, hanem a beáramló könyvek ellenőre:

„*B. Decretum Regium circa constituendum Revisorem Librorum Acatolicorum e Ditionibus exteris inductionum die 10-ma 8-bris 1781.*

Informatio plundati R. Guberni circa Josephum Martonffi Supremum Scholarum Normalium Directorem pro librorum Acatolicor. ex Ditionibus exteris inductorum Revisione constituendum ddo 28-ma Aug. a. c. Nris 5922. et 5923. Submissa demisse relata, Altefata sua Majestas praefatum Martonffi, virum de doctrina et justa moderatione commandatum benigne confirmavit.”

Az Erdélyben 1781. augusztus 28-án közölt 5922-es és 5923-as iktatószámú rendeletek közül az első a fent is említett tulajdonképpeni sajtórendelet, a második ennek a kiegészítése.

²⁴ „Praeses: Excell. D. Comes Ladislaus Kollonits Episc. Transylvaniae.

Assessores: Excell. D. Liber Baro Wolff. Bánffi, Ill. D. Comes Antonius Haller, Ill. D. Michael de Huttern, Samuel Frieberth Presbyter Saecularis.

Caeteri vacant.

Actuarius: Antonius Horváth, qui & Registrator Gub.” – uo. 7.

²⁵ Mártonfi József halála után is betöltetlen maradt egy ideig a bizottság elnöki tiszte, és ezt is ugyanúgy jelölték még két évig.

²⁶ Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban KÁL), *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cartilor)*, 205, *Normales Ordinationes in rebus librorum censoriam Commissionem Spectantibus emanata*, 12r-27r.

²⁷ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 28.

²⁸ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 39.

²⁹ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 38.

Mártonfi kinevezése ez utóbbin alapszik, mivel az előírt feltételek szerint a protestánsok által behozott könyvek vizsgálására egy „*Theologus Catholicus vir de doctrina et juxta moderatione commendatus constituuntur*.”³⁰ A rendelet utasítása, hogy a könyvvizsgáló ne engedjen át semmi olyan könyvet, ami a katolikus vallást és tanítást sértegeti, támadja.³¹

Az 1781-es cenzúrarendelet következtében a cenzori bizottságot mint önálló hivatalt felszámolták, és a kormányshoz alá rendelték. Az új hivatal ezentúl már nem *Commissio Censurae Librorum*, hanem *Officio Revisoratus*, élén pedig egy előadó áll, akit a kormányshoz nevez ki a tanácsosok közül. Az ily módon felállított hivatal előadója bár Teleki Károly, még mindig Batthyány Ignác volt az elnök. A katolikus püspökök fennhatósága alatt működött a könyvvizsgálat már 1770. május 4-től fogva,³² amikor is Mária Terézia a magyarországi minta alapján felállított cenzori bizottság élére Bajtay Antal püspököt nevezte ki elnöknek.³³ Ezt a tiszteletet folyamatosan az erdélyi katolikus püspökök töltötték be egészen az új cenzúrarendeletig.

Az átállás nem történt meg egyik napról a másikra, mivel 1782-ben még mindig Batthyány Ignác elnökölt a revizori hivatal élén. Az ugyanazon évben Szebenben kiadott *Calendarium*³⁴ sematizmusa *Commissio in Re Literaria* cím alatt sorolja fel a tagok nevét, és elnökként még mindig Batthyányt jelöli meg.³⁵ Elnöki tisztségét gyakorolva 1781. december 18-án püspöki körlevélben magához kéri a papok által írt műveket átnézés és engedélyezés végett.³⁶ Érdekes, hogy nem aszerint választja szét a műveket, hogy azok vallásosak, vagy nem, hanem a saját erőből létrehozott, illetve a fordított művek osztályozást használja, mivel ezek feltételezhetően mind vallásos tematikájúak voltak.³⁷ Tehát a püspök ellenőrizte a vallásos műveket, s így ez a szerep nem hárulhatott Mártonfira.

A változás azonban elkerülhetetlen: 1786-ban már a püspöki körleveleket is a Guberniumhoz kellett küldeni cenzúráztatás végett. A kormányshoz tehát teljesen bekebelezte a bizottságot, az elnök pedig a gubernátor, Bruckenthal Sámuel. A *Commissio Literaria* tagjai között az egyetlen papi személy már csak Mártonfi József, aki a Gubernium tanácsosaként cenzori tevékenységet is folytat.³⁸ A püspök eddigi helyét a Guberniumban is világi ember, Teleki Károly foglalja el.

³⁰ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 39, 31 r-v.

³¹ „[...] nullos libros, qui injuriosa contra Religionem Catholicam scemata vel Dogmata Religioni Catholicae [...] admissem iri.” – uo.

³² Gyulafehérvári Érseki Levéltár, 1770. 140. sz.

³³ A hat tagú *Commissio* elnöke tehát a katolikus püspök, tagjai pedig két katolikus, egy református és egy evangélikus tanácsos, valamint egy katolikus jegyző. Név szerint Kornis Mihály, Kemény Farkas, Bánffy Farkas, Hutter Mihály és Éltés István, vagy Biró Antal. Ezen a bizottságon kívül nem volt még egy másik, amely a politikai műveket vizsgálná. Minden mű cenzúrázása tulajdonképpen a püspök fennhatósága alá tartozott.

³⁴ *Calendarium Titulare et Historicum Magni Principatus Transylvaniae eidemque adnexarum partium, pro Anno Domini M.D.CC.LXXX*. Martini Hochmeister, Cibini, 1782.

³⁵ Benkő József 1782. január 5-én levelet ír Batthyáynak, a bizottság elnökének, melyben kéri, hogy az Erdélyi História Szekrény című művéből csak egyetlen példányt küldhessen be a kötelező kettő helyett. – vö. BENKŐ József *Levelezése*, kiad. TARNAI Andor, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi tudósok levelezése), 154-155.

³⁶ GYÉL, Prot. Episcop. 1781. Conceptus.

³⁷ „...hujusmodi opus, sive proprio Marte confectum, seu ex alieno idiomate traductum praevie semper judicio, et approbationi meae substernatur...” GYÉL, uo.

³⁸ A Bruckenthal elnöklete alatt működő bizottságban Mártonfi József mellett még tagok Eszterházi Nep. János, Teleki László, Fronius Mihály, Koszta István, Lerchenfeld József, Kovács József (nagyenyedi ref. tanár) és Bruckner József ülnökök, illetve Cserei Farkas jegyző.

Az 1781-es józsefi sajtórendelet³⁹ külön foglalkozik a behozott akatolikus könyvek ügyével. A Ballagi Géza⁴⁰ által közölt rendelet fordításához képest az erdélyi másolatban az első paragrafus kiter a protestáns könyvekre is, megengedve behozatalukat, ha nem sértik a katolikus egyházat, de óvatosságra int, ha az illető tartományban az a vallás nem elfogadott, kivételt képezve azok a könyvek, amelyek elnyerték már a bécsi cenzor engedélyét.⁴¹

Mártonfi József revizori feladata e paragrafus értelmében az volt, hogy a külföldről behozott akatolikus könyveket átnézzék, s jelentésében ezek tartalmáról jelezze, ha az állam, vallás, jó erkölcs, illetve a fejedelem ellen szólót talál-e bennük, vagy sem.

Hivatala gyakorlását bizonyító első fennmaradt irat egy jelentés, amit kinevezése után négy hónappal írt egy külföldről érkező könyvszállítmányról. Többszörösen érdekes ez az irat, mivel összekapcsolódik a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárának történetével.⁴²

Az 1781. december 21-én, Szebenben írt jelentés egy bizonyos Nemegyei János által hozott könyvek jegyzékéről, és a szállítmány tartalmáról szól. Nemegyei János, a marosvásárhelyi Kollégium volt diákja a hollandiai peregrinációjából való hazatértében egy megbízatást teljesít volt tanárai kérésére, amikor, amúgy a korban szokásos módon, személyes dolgai mellett a Kollégium könyvtára számára vásárolt könyveket is magával hozza. A vásár lebonyolítója nem ő, hanem az iskola egyik volt könyvtárosa, Zilahi Sámuel,⁴³ akinek a nevével a Kollégium könyvtári számadásaiban⁴⁴ is akár tógátus diákként, akár tanárként mindig könyvekkel és azok vásárlásával kapcsolatban találkozhatunk. Nem térünk ki ezennel sokrétű működésének ismertetésére, mivel a Nyelvművelő társaságbeli tagsága, könyvkiadói tevékenysége, illetve Ráday Gedeonnal való baráti levelezése már ismert az érdeklődők számára.⁴⁵

Nemegyei János, a későbbi nagyenyedi nyelvész tanár⁴⁶ 1781-ben hollandiai (berni) egyetemi éveit után hazatérve a Kollégium felkérésének eleget tesz, s elhozza a Zilahi által megvásárolt könyvek egy részét. A Mártonfi által írt jelentés alapján tudjuk, hogy legkevesebb 36 könyvet szállított, mivel azt állítja, hogy a könyvjegyzék 36-ik pontjában Kálvin Institutiója található. A Kollégium könyvtári számadását megvizsgálva az 1782. január 27-én,

³⁹ KÁL, 205, Normales Ordinationes in rebus librorum censoriam Commissionam spectantibus emanata. Benignum Decretum Regium ddo 25-ta Julii 1781. Nro. Gubli 5922. 12-28.

⁴⁰ BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Franklin-Társulat, Bp., 1888, 106-110.

⁴¹ „Akatolische Werke dahin zur Ausübung der ein Lande bestehenden Religionen erfordert werden, wenn sie sonst keine Schmähungen gegen die Khatolische Kirche enthalten, müssen frei und gegen der alleinigen Vorsicht gestattet werden, das solche in die übrige Erblande wo diese Religionen nicht recipirt sind auser wenn solche noch der Hauptstadt, um daselbst der Revision untergegen zu werden, gerichtet wären den dortländigen Unterthanen auszuführen bei Straffe verboten sayn solle” -- KÁL, uo. 13. A rendelet fordítását JAKAB is közli, i. m. 174-179.

⁴² KÁL, 205, 43.

⁴³ KONCZ József, *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557-1895)*, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 200-201.

⁴⁴ Marosvásárhelyi Teleki Téka. CB/144-151.

⁴⁵ V.ö. JANCsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bk., Akadémiai Könyvkiadó, 1955; SEBESTYÉN Mihály, *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765-1800*, MKsz, 1994/4, 357-375; Uő, *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*, Erdélyi Múzeum, 57, 1995, 1-2, 1-16; LADÁNYI Sándor, *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz*, ITK, 1975, 482-498.

⁴⁶ V.ö. SZINNYEI, i. m., ... JANCsó, i. m., 168; SEBESTYÉN Mihály, *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765-1800*, MKsz, 1994/4, 357-375; Uő, *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*, Erdélyi Múzeum, 57, 1995, 1-2, 1-16.

Kádár György⁴⁷ akkori könyvtáros által bevezetett könyvek száma 24 művet tartalmaz, amihez ha hozzáadjuk a külön nem megjelenített kötetek számát, akkor pontosan 36 kötetet tartalmaz a lista.

Az esetet bonyolítja, hogy a könyvtári számadásban nem található a felsorolt könyvek között az előbb említett *Institutio*. Ebből arra következhetünk, hogy 36-nál több művel térhetett haza Nemegyei. Kálvin írásai alapműveknek számítottak, és az eltiltások ellenére is megvoltak általában a református magán-, illetve iskolai könyvtárakban. A Kollégium könyvtárában is több példányban és kiadásban voltak jelen Kálvinnak különböző művei. Mivel a behozott könyvek között más olyan mű is van, mint például Husz János iratai, amit katolikus szempontból elvetendőnek ítéltettek volna, de mégsem koboztak el, arra gondolhatunk, hogy a hiányzó mű vagy Nemegyei személyes tulajdona lehetett, vagy másvalakinek, például Teleki Sámuelnek szállította. Nem ismeretlen, hogy Zilahi Sámuel Teleki kérésére könyveket vásárolt külföldi útján. Másfelől Kádár György feljegyzéseiben sem tudhatjuk, milyen mértékben bizzunk meg, mivel őt éppen pénzbeli üzérkedései miatt bocsátották el később könyvtárosi minőségéből... Igaz ugyan, hogy 1782. augusztus 16-án tanárai, Kovásznai Sándor és Basa István, a könyvtárért felelős professzorok átnézték számadásait, és még nem találtak hibát benne,⁴⁸ s csak a következő évben, 1783. nov. 6-án fedezték fel, hogy Kádár György a Théka jövedelmét vesztegeti.⁴⁹

Ha azonban a cenzúra lefoglalta volna a könyvek egy részét, a számadásban ez valószínűleg fel lenne jegyezve, főleg mivel ez a veszteség nem a könyvtáros hibája volt. A kollégiumi számadást átnézve megállapíthatjuk, hogy 1776-tól, Zilahi Sámuel könyvtárkodásától kezdve az iskola több alkalommal vásároltatott külföldről könyveket, és hozatta el azokat ugyanígy volt diákjai által, de egyszer sem olvashatunk arról, hogy a könyvtár állománya csonkult volna a cenzúra beavatkozása miatt. Sőt, „közönséges kótya-vetyéken” is ellenőrizetlenül vehettek részt a hivatalos rendeletek ellenére. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy ha a kollégium által megvásárolt könyvek mind meg nem is érkeztek, az nem a jelentést író Mártonfi miatt történt. Ha ugyanis az ő véleménye volt a mérvadó, és miért ne lett volna, feltételezhetjük, hogy a cenzúrai jelentésben szereplő könyvek nemcsak elindultak Hollandiából, hanem mind meg is érkeztek.

A könyvek megérkezésében a könyvvizsgálók által írt jelentéseknek nagy szerepük volt. A szóban forgó jelentés őszinte, de nem kedvezőtlen. Mártonfi az 1781. július 25-ki új sajtórendelet szellemében gyakorolta revizori hivatalát. Átnézte a szállítmány könyveinek katalógusát, és összevetette a tiltott könyvek listájával („*contuli cum catalogis librorum prohibitorum*”), és semmit sem talált, ami tiltott lett volna. Megállapítása szerint minden művet ismertettek vele, és csak egy könyvet emel ki, mint részben kifogásolhatót, a Kálvin Institutióját. Érdemes felfigyelni arra, hogy exjezsuita létére nem támadó a hangvétele. Nem az a célja, hogy elkoboztassa, bár a fent idézett rendelet részlete alapján lehettek volna kifogásai a Kálvin-mű ellen. Megállapítása szerint a mű szisztematikusan támadja a katolikus vallást, mégis átengedhetőnek ítéli, mivel a reformátusok klasszikus művének lehet tekinteni. „*Suo praeterea Caluini institutiones sub Nro 36 adnotatas ex eo esse genere, quae religionem Catholicam systematica adgrediuntur, et acerbioribus scematibus insectantur: sed quis hic liber Classicus est Reformatorum, hoc titulo fortasse prohibitus non est.*”⁵⁰

⁴⁷ V.ö. SEBESTYÉN Mihály, *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765-1800*, MKSz, 1994/4, 357-375.

⁴⁸ CB. III. 145. 4.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ KÁL, uo. 43.

Magatartása kétszeresen is különleges, egyfelől azért, mert őt még Mária Terézia ideje alatt alkalmazták cenzori munkák elvégzésére, s íme, katolikus pap létére át tudott siklani a mű vallástámadó jellegén. Másfelől ezt a megfogalmazást, miszerint azért lenne átengedhető a mű, mert az erdélyi bevett vallások közül az egyiknek a klasszikus könyve, előre mutat az 1787-es és 1788-as II. József által kiadott rendeletekre,⁵¹ illetve az 1790-91-es országgyűlés 56. törvénycikkére,⁵² melyben lehetővé tették a bevett vallások számára, hogy szimbolikus könyveiket előljáróik engedélyével kiadhassák.

Mártonfi József, mint láthattuk, az erdélyi lelkületnek megfelelően, a bevett vallásokat tiszteletben tartva járt el könyvvizsgálói munkájában. Emlékeztetnék itt Bajtay Antal katolikus püspökre, aki a Mária Terézia felkérésére írt cenzúra szabályzatában az állam és jó erkölcs után rögtön az Erdélyben bevett vallások védelmét helyezi sorrendben a második helyre, és csak ez után következik a katolikus egyház védelmének a szempontja.⁵³ Nagy elődjéhez hasonlóan Mártonfi is a vallási türelem jegyében cselekszik, s ha Vass Józsefnek és Szinnyeynek az előadás elején idézett szavaival teljesen egyet nem is értünk – hiszen 1781-ben nem korlátlan Mártonfi könyvvizsgálói hatalma – azt mindenképp elfogadhatjuk, hogy „részhajlatlan” volt, és nem akarta hivatalát más vallás, vagy nemzet rovására felhasználni.

Az 1781-es rendeletnek a behozott könyvekkel kapcsolatos utasításait több napirendi pontban dolgozták fel az erdélyi hivatalban. Az 5-dik §. alapján a magánszemélyektől azokat a tiltott könyveket vehetik el, melyeknek különösen elvetendő a tartalma. A 6-dik §. szerint a tudósoknak azonban tanúsítvány fejében kiadható a könyv, ha a tudományos munkájukban akarják használni.⁵⁴ Az elkobzott könyvek közül – a 7. §. alapján – a használható tartalmúakat adják át a megnyitott könyvtáraknak, a többit azonban pecsételjék le és tárolják az erre a célra kinevezett helyen.⁵⁵ A könyvek behozatalának engedélyezése a bécsi udvari bizottság döntésétől függ, és a jelentéseket is hozzájuk kell küldeni.⁵⁶

⁵¹ Vö. JAKAB, *i.m.* 180.

⁵² V.ö. BALLAGI, *i.m.*, 268.

⁵³ Erről a kolozsvári BBTE Bölcsészkarának 2010. jún. 18-án tartott évváró konferenciáján tartottam előadást *Az erdélyi cenzúrai bizottság megszervezése és a magyarországi minta* címmel.

⁵⁴ „Da nach den 5-ten §. der Instruction für die Länder Stellen, den Particuliers nur jene verbottene Bücher abzunehmen sind, welche wegen ihres besondere ausstößigen Inhalts auch die Ertheilung auf Zettel für diesen Eigenthümer ausschließen, wird die Entscheidung darüber endiglich den vernünftigen Ermeßen des Chefs, überlaßen, und dazu die weitere Vorschrift ertheilet.

Der Praeses der Länder Stelle Vertreter hat nach dem 6-e §. die Erlaubniß Zettel, gerießen Gelehrten, über die auch hinvert verbottene Bücher zu excolierung ihres wissenschaftlichen Saches, oder für Bibliothequen, mit ausnahme der bloß schmutzigen Bücher zu ertheilen.” – KÁL, 205, 2.

⁵⁵ „Der Referent der Landesstelle hat /:l. §. 7-e der Instruction für die Länder Stelle :/ dafür zu sorgen, daß sie mittelf der Confiscation eingebrachte Bücher so weit selbe der brauchbaren Inhalts oder ihrer Seltenheit wegen es allenfalls verdienten für öffentliche Bibliothequen benutzt, die übrigens über blos schmutzigen oder sonst ärgerlichen contenti in seiner Gegenwart versielget wärden.” – KÁL, 205, 4.

⁵⁶ „Die Erlaubniß der ganzene vorkommende Bücher hängt von der hof. Censurs Com[m]ission ab, an welche bei jedene vorkommende fall ein Verzeichniß derselben, durch den Referenten an den Gubernator, und von daß an den hof Kantzeler einzuschickt, und dei Entscheidung darüber abzumarkt ist. /:§. 2. et 6-o der Instr. für des Revisorat. Und allerh. Decret. Von 16-t Aug. 1781.” – KÁL, 205, 6.

„Számadás Hunyady János Historiai Drámának Nyomtatványirúl”

Kisfaludy Sándor *Hunyady János* drámájának kiadása és terjesztése 1816-ban*

„Verseidnek [Kis János versei – Sz. L.] kiadások felől azt írja, hogy az oszlopok egy sorral rövidebbek lesznek mint a’ Berzsenyi’ Verseinél, de petit betűkkel nyomtatattja, hogy egy oszlopra két oszlopi textust tolhasson öszve. Ezt szakácskönyvvel, ‘s az Eckartshausen’ szerelmeskedő imádságaival bízvást teheti, ha neki úgy tetszik: de nem versekkel, de nem a’ Kis János’ verseivel. *El fogom ettől tiltani azon levelemben, melyet hozzá mingyárt most írni fogok, ‘s kikötöm, hogy itt ne a’ papirosnyerés legyen gondja, hanem az hogy a’ könyvnek külsője is mutassa, melly tekintettel volt a’ munka eránt a’ Kiadó és a’ Publicum, mellynek ítéletét a’ Kiadó ismerte. Trattner örömet nyomtat velínre, mert az neki hasznot hajt. Ám nyomtassa úgy, ha neki úgy tetszik; noha én az illy vékony velínen, melly a’ színt általereszti, teljességgel nem kapok: de azt kikötöm, hogy a’ nyomtató papiros elég fejér legyen, ‘s nem a’ legapróbbak a’ betűk, ‘s stanza és stanza közt illő hézag.’*”¹

Ha Kazinczy Ferenc 1814-ben írott levélrészletét kiadástörténeti szempontból, a szerzői-kiadói viszonyrendszer adalékaként olvassuk, és megpróbálunk analógiát keresni azzal a 19. századi könyvkiadással foglalkozó szakirodalmi modellel, amely a kiadót a könyvpiar kulcsfigurájának nevezi, akkor elsőre csalódnunk kell. Hiszen itt nem az a letisztult, nyugat-európai példák által statuált kép rajzolódik ki, amelyből megtudjuk, hogy a kiadó függetlenítve magát a szerzőtől, üzleti alapon, önállóan irányítja az edíció előállítás, terjesztési fázisát és a fogyasztókkal való közvetett kommunikációt.² Esetünkben olyan átmeneti helyzet vázolható, ahol már megvannak ugyan a könyvkiadás industrializációjának első jelei, Kazinczy is felismeri a piac törvényei szerint működő kiadás haszonelvű tétjét, mégis kompromisszumos megoldást követel, saját szépérzéke-igénye szerint kíván dönten a könyv materiális ügyeiről. A Kazinczy-féle gyakorlat a korban általános, a levelezések többnyire a szerző felől mutatják a kiadó szerepét. A továbbiakban ennek a tudásanyagának a bővítésére teszek kísérletet, és Sággy Ferencnek, a budai nyomda felügyelőjének Kisfaludy Sándorhoz írt levelei alapján a 19. század eleji magyarországi kiadástörténet egy példáját mutatom be, a kiadó képviselőjének (Sággy nem kizárólagos nyomdatulajdonos volt³) nézőpontját is figyelembe véve.

Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz írt leveleiből nyomtatásban az a néhány ismeretes, amelyeket Dorner Kálmán 1880-ban a *Magyarország és a Nagyvilágban* és Gálos Rezső 1934-ben az *Irodalomtörténeti Közlemények* adattárában közzétett.⁴ Ezt egészíti ki az MTAK Kézirattárában, a Kisfaludy Társaság kolligátumában fellelhető iratcsomó, amely huszonnéggy,

* Az itt közölt dolgozat egy készülőben lévő, Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz írt leveleinek és számadásainak feldolgozására törekvő hosszabb írás előtanulmánya.

¹ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. április 13. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901, 2643. levél, 339. (Kiemelés tőlem. Sz. L.)

² Erről lásd: Frédéric BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, Bp., Osiris, 2004, 97–105.; Frédéric BARBIER, *A könyv története*, Bp., Osiris, 2005, 303–304.

³ Sággy nyomdai kurátorságáról lásd: KÁFER István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve [1577–1977]*, Bp., Magyar Helikon, 1977, 119–121. Sággy nyomdával kapcsolatos törekvéseiről, az írók honorálására tett javaslatáról lásd: IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, CZAKÓ Elemér, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Bp., A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927, 115–132.

⁴ Sággy Ferenc levelei Kisfaludy Sándorhoz, közzéteszi GÁLOS Rezső, ItK, 1934, 279–282.

1816–1824 között keletkezett Sággy-levelet tartalmaz.⁵ Ebből három (1816. november 21., 1817. január 1., 1818. március 5.) megegyezik azokkal, amelyeket Gálos publikált. Ő azonban a levelek sajtó alá rendezésekor saját esztétikai nézeteit legitimálva, a nyelvújítási viták primátusának engedve, megbontotta a korpusz koherens egységét, és a levelek tartalmához szervesen kapcsolódó számadásokat nem közölte.

Kisfaludy Sándor és Sággy Ferenc munkakapcsolatának első írásos dokumentuma 1809-ből származik, amikor Kisfaludy a *Hazaifui szózat a magyar nemességhez* című röpiratának kiadását Sággyra bízta, és megkéri, hogy a nyomtatás költségeiről számadást vezessen.⁶ Mivel a levélben Kisfaludy a nyomtatás paramétereit az 1807-es Himfy-kiadáshoz viszonyítva adja meg, feltételezhető, hogy együttműködésük 1806 körül indult. (Sággy 1804-ben lett a budai nyomda gondnoka.) Sággy 1824-ig intézte Kisfaludy műveinek kiadását, addig a *Hunyady János*, a *Himfy* és a *Regék* (ezeknél újrakiadásról van szó), valamint a *Gyula szerelme* került sajtó alá. Most az 1817. január 1-jén írt számadás alapján a *Hunyady János* nyomdai munkálatait, kiadási költségeit és terjesztésének menetét ismertetem.⁷

A *Hunyady* cenzorhoz benyújtott kéziratán 1814. október 2-a szerepel engedélyezési dátumként;⁸ a nyomdai munkálatok 1815 elején kezdődtek. Sággy leveleiből kiderül, hogy a nyomtatás során többször értekeztek Kisfaludyval technikai dolgokról, igaz, Kisfaludy válaszlevelei híján kétoldalú kommunikációjukat nem ismerjük. Ez nehezíti annak rekonstruálását, hogy Kisfaludy milyen igényeket támasztott drámája kiadását illetően. Esetleges reflexióira a korábban, 1809-ben Ságghy-nak írt leveleiből következtethetünk.⁹ Ott ugyanis részletes tipográfiai leírást közölt, meghatározta, hogy milyen papíron, milyen betűtípussal, milyen formában készüljön műve. Része lehetett a *Hunyady* 2500-as példányszámának megszabásában is, viszont Sággy leveleinek hangneméből úgy tűnik, a dráma terjesztésének módjába és ütemébe nem szólt bele, arról egyedül a nyomdász döntött.

A nyomdai munkálatok több mint egy évig, 1815. január 30. és 1816. április 26. között folytak. A kimutatásból részletesen követhető a kiadás menete, ennek részleteit táblázatban közlöm. A kiadvány elején található, Hunyadi Jánost ábrázoló metszetet Bécsben készítették, és ott nyomtatták a 2500 példányban készülő mű minden darabjának képét is. A szöveg nyomtatására a budai nyomdában került sor. A kiadásra fordított költség 3086 forint volt, ebből a velinpapírok 2160 és a rajzolás, metszés, képnyomtatás 777 forintos ára mellett kisebb kiadásokról tudunk: a „nyomtató legényeknek, hogy tisztán ki nyomtatták az ígéret szerint” 20 forint járt, a korrektor 50 forintot kapott, és külön került feltüntetésre a vámpénz, a pakolás és a terjesztőkhöz eljuttatott példányok szállítási költsége. Sággy leveléből az is kiderül, hogy a pénzügyi dolgokban Kisfaludy üzlettársa volt, a költségek felét ő állta. „[...] és kettőnkre fel osztva (szégyenleném mocskosságomat, ha a haszonban, nem a költségekben is társ lenni

⁵ MTAK Mikrofilmtár 4151/I. B, régi jelzet: MTAK Kt. K 377/87–112, 65 főlíó. (Mivel a levelek ma már mikrofilmen kutathatók, a továbbiakban csak a mikrofilmtári jegyzetre hivatkozom.) Az 1816. február 21., április 6., április 8-án kelt leveleknek az MTAK Kézirattárában másolata található, a három eredeti az OSZK Kt. Levelestárában (Sággy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz) van. Ha ezeket idézem, akkor az eredeti változatokra hivatkozom.

⁶ Kisfaludy Sándor Sággy Ferenchez, Sümeg, 1809. február 26. = GÁRDONYI Albert, *Kisfaludy Sándor és az insurrectio*, ItK, 1927, 92.

⁷ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1817. január 1.; Számadás Hunyady János Historiai Drámának Nyomtatványiról. Utolsó Decemberben 1816. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B. A tanulmány gondolatmenete végig ennek a számadásnak a feldolgozására épül, ezért nem hivatkozom minden esetben külön.

⁸ A cenzurapéldányt lásd: OSZK Kt. Fol. Hung. 150. 1–123.

⁹ Kisfaludy Sándor Sággy Ferencnek, Sümeg, 1809. február 26.; = GÁRDONYI Albert, *Kisfaludy Sándor és az insurrectio*, ItK, 1927, 92.

kivánnék) nem lessz terhes. Közös minden Költségünk, minden bajunk: Amen.”¹⁰ Együttműködésüket Kisfaludy 1830-ban kelt végrendeletében is rögzítette: „Hunyady Jánosom, és Regéim Sággy Ferencz Urral közös költségen nyomtattatván-ki. Közös ő-vele az ezekből bejövő pénz is, és engem csak annak fele illet.”¹¹

dátum	a kiadás menete	kiadási költségek
1815. január 30.	A' Censornak, ki hamar által nézte a' Kézírást, és minden nehézség nélkül meg engedte a' Nyomtatást, ajándékul adtam	20 ft
1815. július 4.	Perger 'Sigmond Bécsi Rajzolónak a' Hunyady János' lerajzolásáért fizettem	100 ft
1815. július 28.	54 Risma Velin papirosért a nyomtatásra 40 ftjával 1 ½ Risma Basler Velinért a szebb exemplarok nyomtatására 96 ft	2160 ft 144 ft
1815. november 30.	Hunyady Képének kimetszéséért Höfel Balás Rézmetszőnek Bécsben fizettem Itt Budán Karacs Urnak a' Vers, és Betük etc. reámettszéséért	200 ft 25 ft
1816. március 12.	a' Nyomtató Legényeknek, hogy tisztán ki nyomtatták, az ígéret szerint minden árkustúl 1 ft ajándékot meg adtam	20 ft
1816. március 15.	1 ½ Risma más Basler Velinért a' Képekhez kissebb formában 78 ft	177 ft
1816. április 12.	2500 Képeknek Kinyomtatásáért Bécsben 100 a 12f	300 ft
1816. április 12.	a' Delisáncznak két izbéli lehozásáért a' Képeknek a' Harminczad, Verschlagok, pakkolás, és Levelezés Költségei	16 ft 50 xr 18 ft 30 xr
1816. április 26.	Annak, ki a' hibákat meg igazgatta, és bele nyomta kézzel, fáradsága jutalmául ígertem és adtam	50 ft
1816. május 6.	a' Pakcsák ide 's tová el hordásáért, midön az exemplárokat el küldözgettem	3 ft

A számadás és a levelek alapján nehéz rekonstruálni azt az átmeneti időszakot, amely a nyomtatási folyamat és a terjesztőkkel való kapcsolatfelvétel között eltelt, némi szervezetlenség viszont érezhető. Sággy 1815. július 28-án megvásárolja a 2500 példányhoz szükséges papírmennyiséget (a táblázatból és Sággy kiadási listájából látható, hogy ezt kifejezetten a Hunyady miatt rendelte), de a Kisfaludy Sándorhoz írt leveleinek datálása szerint a terjesztőkkel csak ezután veszi fel a kapcsolatot. Döbrentei Gáborral például, ha a posta több hónapos járási idejét is beszámítjuk, leghamarabb 1816 eleje körül levelezhet ez ügyben, hiszen Kisfaludyt 1816. április 6-án értesíti arról, hogy Döbrentei részt vesz a forgal-

¹⁰ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 8. = OSZK Kt. Levelestár. A levél másolata elérhető: MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B. (A másolatot készítő Dorner [Darnay] Kálmánnál a *mocskosság* helyett *méltóság* szerepel.)

¹¹ Kisfaludy Sándor végrendelete, Sümeg, 1830. december 7. = MTAK Mikrofilmtár, 4152/I. B, régi jelzet: MTAK Kt. K 379/35, 8. f.

mazásban.¹² Ezt maga Döbrentei Kazinczyhoz írt tudósításának időpontja is megerősíti, hiszen ő 1816. április 10-én számol be arról, hogy Sághy felkérte a *Hunyady* terjesztésére.¹³ Ebből úgy tűnik, Sághy nem mérte fel előre a lehetséges prenumeránsok számát. A magas példányszám tehát a fogyasztói igények felől nem magyarázható, ezért a termékinnováció esetlegességével kell inkább számolnunk.

Amikor a nyomdaiparban végbemennek a technikai újítások, és megkezdődik a tömegtermelésre való fokozatos átállás, akkor a kiadónak igazodnia kell ugyan a felvevőpiac igényeihez, viszont a drágább termelési költségek miatt az egy könyvre jutó kiadásokat csak úgy tudja equalizálni, ha növeli a példányszámot.¹⁴ Ez a korreláció lehet az egyik magyarázata a *Hunyady* 2500 példányban történő megjelentetésének. Hiszen a *Himfy* és a *Regék* sikere, Kisfaludy írói népszerűsége ellenére is meglepően magas ez a példányszám. De az adat a kor magyarországi kiadói gyakorlatába sem illeszkedik. Trattner János Tamás 1818-ban 300 előfizetőt tartott szükségesnek ahhoz, hogy a kiadási költség megtérüljön. „[...] ha minden jól kidolgozott Munkára csak 300 Előfizető találkozna, az Írónak akkor nem kellene tulajdon pénzét kiadni és kotzkára vetni, [...]”¹⁵ Bisztray Gyula kutatásai is Trattner szavait igazolják. A szépirodalmi művek példányátalaga 1796 és 1844 között 150 és 600 közé tehető, a kétezres példányszámot csak szótárak érik el. A Márton József-féle *Oskolai lexicon*ból 1816-ban 2568, az 1817-ben megjelent *Deák–magyar–német lexicon*ból pedig 1729 darabot nyomtak.¹⁶

A mennyiségi tétel mellett a példányok minőségi eloszlása is inkonzekvensnek tűnik, hiszen a drámából 1300 velin és 1200 közönséges darabot adtak ki. A két kiadvány ára jelentősen különbözött, a velin darabja 8, míg a közönségesé 4 forintba került. Az ugyan nem derül ki, hogy Sághy milyen potenciális vevőkörre számított, de remélhette, hogy a velinpapirosokra is lesz kereslet, hiszen abból tiszteletpéldányt (a 42 tiszteletpéldányt kapók közül) csak az uralkodócsaládhoz tartozó előkelőségnek (Palatinus és felesége, Ferenc herceg, a váci püspök) adott.

A számadás szerint 1816 áprilisától december 31-ig 310 velin és 1043 közönséges került a terjesztőkhöz. A maradék 1000 drámát (900 velin és 100 közönséges) pedig Virág Benedeknél helyezték el. A terjesztés kétféle stratégia mentén működött. Egyrészt támaszkodott a költőtársi-ismerősi viszonyra, másrészt üzleti kapcsolatokra, a könyvárusokra. A névlista egyéni közvetítői között irodalmárokat, irodalompártoló katolikus egyháziakat és nem irodalmár gyűjtőket találunk. Többségük a Dunántúlon terjesztette a művet. Az ország többi részében nemigen vállalkoztak a *Hunyady* árulására. Erdélyben ketten: Döbrentei Gábor és Aradon Ferenczy János, Miskolcon Stiberni Ferenc és Pozsonyban egy hölgy, Schöneckert Josefa. A könyvárusok között a pestiek mellett (Eggenberger József, Hartleben Konrád Adolf) néhány vidéki tűnik fel: Csáthy György Debrecenből, Kilián György Sopronból, Kibling könyvkötő Szegedről, és ötven példány került még Zsoldos István könyvkötőhöz Szombathelyre.

¹² Sághy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 6. = OSZK Kt. Levelestár. A levél másolata elérhető: MTAK Mikrofilmár, 4151/I. B.

¹³ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1816. április 10. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1816. márczius 1. – 1816. december 31.*, XIV, [továbbiakban: *KazLev*, XIV], kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1904, 3181. levél, 118.

¹⁴ BARBIER, *A könyv...*, i. m., 313.

¹⁵ TRATTNER János Tamás, *Az Előfizetésnek módja, neme, célja és haszna* = Tudományos Gyűjtemény, 1818, 10. köt., 111.

¹⁶ BISZTRAY Gyula, *A prenumeráció: Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből* = B. Gy., *Könyvek között egy életen át*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 60.

A legnagyobb példányszám eladására Eggenberger, a pesti könyvárus vállalkozott, hozzá 40 velin és 340 közönséges papíron nyomott mű került; a közvetítők közül Döbrentei 136, Takács József 120 darabot vitt el. Döbrentei és Takács esetében a viszonylag magas példányszám kérése tapasztalt könyvterjesztői gyakorlatról és kiterjedt kapcsolathálóról árulkodik. Takács feltehetőleg Tét környékén és 1816-os főjegyzői kinevezése után Győrben terjesztette a drámát. Az árusításban maga Kisfaludy is részt vett, minden bizonnyal Veszprém és Sümeg környékén.

Külön csoportként kell kezelnünk a listán szereplő néhány katolikus méltóságot. Irodalompartolásuk saját írói mivoltukkal és talán feltételezhető, hogy a katolicizmussal, mint a dunántúli tábor szellemi háttérével hozható összefüggésbe. Hetvenöt példány került Vajky György préposthoz Veszprémbe, 35 Pálma Pálhoz, az egri érsek titkárához, 30 Villax Ferdinándhoz Székesfehérvárra (1813 és 1817 között a székesfehérvári gimnázium igazgatója) és 11 darab Tóth Mihály váci piaristához.

Döbrentei terjesztői státusza sajátos az irodalompolitikailag egybehangzó elveket valló, Kisfaludy körül szerveződött kör mellett. Hiszen az összezőrdülések ellenére az ő irodalomszemlélete és esztétikája Kazinczyéhoz állt közelebb, és noha nem mindig mutatott feltétlen engedelmességet iránta, kapcsolatuk egészen az 1820-as évek végéig – mikor már legfőbb hívei (Szemere Pál, Kölcsey Ferenc) is elpártoltak Kazinczytól – fennmaradt.¹⁷ Az 1814-ben induló folyóiratával, az *Erdélyi Muzeum*mal is a Kazinczy-körnek kedvezett, nyilvános fórumot teremtve írásaik számára. Döbrentei azzal is elkötelezte magát Kazinczy mellett, hogy módosításokkal ugyan, de szerkesztőként jóváhagyta Kazinczy *Himfy*ről írott recenzióját.¹⁸ Igaz, pártállása ellenére a Kisfaludyval való kapcsolatának normalizálására törekedett, és a jövőbeli eseményekből úgy tűnik, hogy a kritika után sem szakadt meg kapcsolatuk, időnként levelet is váltottak. Ugyanakkor annak a nyoma is megvan, hogy Kisfaludy a Himfy-recenzió után némi fenntartással viseltetett Döbrentei iránt is. „Ez [Döbrentei Gábor – Sz. L.] panaszkodik, hogy Barátom Uram nem felelt neki a’ Hunyady eránt, mintha az által jelentette volna haragját Ő reája is Kázinczy barársága [!] miatt.”¹⁹ Sőt Kisfaludy nem is közvetlenül, hanem Ságghyn keresztül kérte fel Döbrenteit a terjesztésre. „Ságghy irt volt nekem Kisfaludy Hunyadija felől, hogy, Kisfaludy maga kéret engem, adnám-el itten béküldendő példányait.”²⁰ Noha Döbrentei már az 1814 eleji sümegi látogatása alkalmával biztosíthatta a költőt drámája terjesztéséről, a várható erdélyi könyvvásárlók számáról akkor nem eshetett szó, mert mint Ságghy Kisfaludyhoz 1816. április 6-án írt leveléből feltételezhető, Ságghy és Döbrentei erről csak 1816-ban levelezett. „Debrönte [!] Gábor felelt Levelemre, tellyes örömmel magára válolván a’ Hunyadynak eladását, mellyrül maga is fog Barátom Uramnak írni, hanem csak 100 exemplárt kíván előre, mert ugy mond ismervén az *Erdélyi Publicumot nem reményli, hogy 1000 exemplar el kellyen*, és ha nagyon fog kelni, mindétig lehet utána küldeni.”²¹ Döbrentei Ságghy szavaiból ítélve gyakorlott terjesztőként nyilatkozott, és az idézetből talán az is feltételezhető, hogy a nyomtatás megkezdésekor Ságghy és Kisfaludy nagyobb erdélyi felvevőpiacra számíthatott.

Nehéz lenne pontosan feltérképezni Döbrentei Erdélyben kialakított kapcsolatrendszerét, az viszont segítségünkre lehet, hogy az általa elvitt 136 példány 70 velin és 66 közönségesből állt. (Más terjesztőknél a velinpapirosok száma jóval alulmaradt a közönségesekhez képest.)

¹⁷ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 294.

¹⁸ Erdélyi Muzeum, 1814, Első füzet, 72–89.

¹⁹ Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1817. január 1. = MTAK Mikrofilmtár, 4151/I. B.

²⁰ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1816. április 10. = *KazLev*, XIV, 3181. levél, 118.

²¹ Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 6. = OSZK Kt. Levelestár. (Kiemelés tőlem Sz. L.)

Nem kizárt, hogy a gróf Gyulay család nevelőjeként Erdélyben tartózkodó Döbrentei a család előkelő rokoni-ismerősi körével kialakított kapcsolataira számítva rendelte a velineket, és valószínűleg Sággy is rá számított azok egyikeként, akik a drágább típust értékesíteni tudják. Csetri Lajos írja: „A több nagy európai nyelven olvasó és beszélő, modern nevelési elvekkel és módszerekkel dolgozó ifjú nevelő hamarosan részese lett az erdélyi magyar felsőbb rétegek társasági életének, [...]”²² A Gyulay család és Döbrentei kapcsolatáról Hász-Fehér Katalin elmondja, hogy Döbrentei „a Gyulay család rokonsági és ismeretségi körének köszönhetően kerül kapcsolatba a legrangosabb erdélyi főurakkal”, és az *Erdélyi Múzeum* kiadását „az erdélyi főnemesi támogatások tették lehetővé”.²³ Ehhez némi támpontot adhat a folyóirat kolozsvári előfizetőinek listája.²⁴ Ott van az előfizetők között maga Döbrentei neveltje, Gróf Gyulay Lajos úrfi és édesanyja, Kácsándi Zsuzsanna, továbbá a Gyulay család marosnémeti rokonsága (M. Némethi Gr. Gyulai István, Gr. Gyulai Katalin) és a Gyulayak andrásfalvi birtokának tisztartója, Dózsa Farkas. A Gyulay család rokoni-ismerősi köréből pedig neves grófi, bárói családok tagjai (Haller Gábor és János, Bethlen Ádám, Józika János, Wesselényi Miklós és édesanyja, Krasznai Cserey Helena, Bánffy László, Pál és Miklós).²⁵

Döbrenteinél még egy terjesztői stratégiáról tudunk. A Sipos Pál református lelkésszel folytatott levelezéséből feltételezhető, hogy lehettek olyan erdélyi ismerősei is, akiknek előzetes megbeszélés alapján automatikusan rendelt a Magyarországról érkező új kiadványokból. „Kisfaludy a maga Drámájából hozzám 130 példányt küldött. *Ime ezt számodra hoztam-le*, de’ tegnap elfelejtettem átaladni. Ára 4 Rft. Majd Juliusban eligazítjuk.”²⁶

Döbrentei és Kisfaludy kapcsolattartásában pozicionális és territoriális szempontok is közrejátszhattak. Az egyéni terjesztők kapcsolatrendszere nemcsak az író-kiadó oldaláról érdekes, hanem a vásárló szempontjából is. Hiszen legtöbbjük tekintélyes pozíciót töltött be lakóhelyük közösségében, így egy-egy kiadvány terjesztésekor némi befolyással is bírtak. Kisfaludy a levelezésekből és az *Erdélyi Múzeum* előfizetőinek listájából tudhatott Döbrentei kiterjedt kapcsolathálójáról, és új művének terjesztéséhez szüksége volt erdélyi ismeretségére. Döbrenteit pedig a terjesztésben való részvételre az irodalompolitikai harcok közepette az *Erdélyi Múzeum* előfizetőinek megtartása (is) motiválhatta. Az 1815-ben még Kazinczy lelkes hívének számító Kölcsey Ferenc szavai is erről árulkodnak: „Valami Sággy azt írta Döbrentének, hogy a’ Himfy Recenziója miatt Negyvenen mondtak-le a’ Múzeum’ praenumeratívájáról. Hozám írt levelében Döbrentei a’ Csokonai Recenziójáról beszélt, ‘s az újítások ellen. Azt veti hozá, ne gondoljam, hogy ezeket Sággy miatt írja. Azonban látszik hogy Döbrentei épen úgy fél mint Kis János. Én azt írom neki, hogy ha gondolja, hogy Recenziójunk a’ Múzeumnak kárt tesznek, ne vegye-fel őket.”²⁷ A Döbrentei–Kazinczy levelezésből az is kiderül, hogy Döbrentei Sággyval üzleti kapcsolatban is volt. („Nekem a’ betűk kifizetése dolgában volt vele közöm [...]”, és Sággy megígérte Döbrentének, „hogy Munkákat fog szerezni a’ Múzeum számára”).²⁸

²² CSETRI, i. m., 296.

²³ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Gyulay Lajos naplókönyvei* = GYULAY Lajos, *Lotty-Fanny: (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, szerk. LABÁDI Gergely, Szeged, 2008, 7.

²⁴ A neveket az *Erdélyi Múzeumban* feltüntetett helyesírás szerint közlöm. Erdélyi Múzeum, 1814, Első füzet.

²⁵ Erdélyi Múzeum, 1814, Első füzet, 168–170.

²⁶ Döbrentei Gábor Sipos Pálnak, Marosnémeti, 1816. június 7. = Döbrentei Gábor levelei Sipos Pálhoz (1815–1816), közléteszi Dr. KRISTÓF György, Erdélyi Múzeum, 1910, 104.

²⁷ Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Nagykároly, 1815. május 30. = KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái*, Levelezés I. 1808–1818, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005, 151. levél, 381.

²⁸ Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, 1815. március 11. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1814. augusztus 1. – 1815. június 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902, 2887. levél, 448.

A terjesztők alapján – talán Döbrenteit kivéve – egy azonos értékrendet képviselő, homogén kapcsolatháló figyelhető meg. Hiszen a katolikus egyházi személyek mellett egyéni közvetítők szinte csak a Dunántúlról jelentkeztek. Nyáry Krisztián a dunántúli tábor saját kánonképzési törekvéseit vizsgálva a „kirekesztés gesztusa”-ként értékeli egy hasonló esetet, amikor Kazinczy fordításainak kilenc kötetére a Dunántúlról alig jelentkezett előfizető. Szerinte a nyelvújítási viták közepette a dunántúliak (beleértve a nagyrészt őket pártoló olvasóközönséget is) azzal próbálták meg távol tartani az ellentábor műveit, hogy nem vettek részt azok terjesztésében.²⁹ Talán ez az egyszeri és sarkított Kazinczy-példa általánosságban nem precedens értékű, ugyanakkor nem zárható ki, hogy a két tábor valamelyest szándékosan negligálta egymás műveit. Annyi bizonyos, hogy Kisfaludy esetében a terjesztők listája igazolni látszik, hogy az irodalompolitikai rivalizálásnak komoly szerep tulajdonítható a művek felvevőpiacának tekintetében.³⁰

A térvesztéssel járó irodalomszemléleti és nyelvújítási vita az írók számára anyagi veszteséget is okozott. Az eladhatóság érdekében a *Hunyadyt* két szövegváltozatban kívánták nyomtatni, és a szövegvariánsokat vidékek szerint akarták terjeszteni. „Az utolsó két Levelébül, nem használván a’ mi tanácsunk, annyit hozok ki, hogy csak ugyan eleget kell ten[n]em Barátom Uram Kivánságinak, mert könnyen meg történhetne, hogy csak ugyan Amádénak bosszút kereső Lelke valamit a’ Hunyadyban rosszra magyarázhatna, és akkor Barátom Uram minket vádolhatna, hogy a’ Változásokat meg nem tettük. – *Hozzá adatom tehát az Előszóhoz a’ végét, a’ mint Barátom Uram Kézírásában vagyon, és a’ három helyet meg változtattatom, de csak 1000 avagy 1500 exemplárban, melyeket most előre botsáttunk a’ Publicum elejbe. – A’ többibe meg maradhat, mert még azokra jön a’ sor, addig vége lessz a’ Szala Vármegyei Historiaknak, és azokat csak Erdélybe, és az alföldre küldöm.*”³¹

Az irodalmár gyűjtők mellett nem zárhatjuk ki azokat sem, akik pusztán anyagi haszonból vettek részt a könyvterjesztésben. Sággy szerint „a compactoroknak, és Eladóknak, kivéven jó Barátinkat, leg alább 15 percentumot kell adnunk, mert ez már közönséges, és enélkül nem igen terjesztenék.”³² Sőt megtudjuk, hogy ők további haszonszerzés érdekében azzal is visszaéltek, hogy a megszabott áron felül adták el a műveket. „A’ gondolatot, hogy a’ közönségeseket adgyuk 5, és a’ Velint 8 fl már régen forgattam eszembe, de már mind lehetetlen megváltoztatni, mert közönséges nálom csekély vagyon, és azok, kiknél Commissióban vagyon, azt fogják mondani, hogy már eladták, és így az erszényekbe teszik az 1 f. [...]. *De az is kár, hogy az eladók nem elégedvém meg a’ 15 percentummal, sokkal felebb adgyák el, mint az ára ki vagyon szabva!* – A’ ki egyszer 6–7 fr. meg ad érte, meg adgya a’ 9 fr. is [...].”³³

A számadásból a terjesztés üteme is megmondható. A művek szétküldése 1816 áprilisában és májusában történt. A *Hunyadyról* szóló első számadást Sággy 1816. december 31-én zárta le. Addig többen beküldték az eladott példányokból befolyt jövedelmet, leggyorsabbnak az egyháziak, a könyvárusok, Takács József és Schöneckert Josefa bizonyultak.

1818. február 28-án Sággy új számadást készített, amelyből tudjuk, hogy 1817-ben új terjesztési hullám indult. Továbbra is megmaradt a kapcsolatháló homogenitása, bekapcsolódott

²⁹ NYÁRY Krisztián, *Tuladuniano Satyr*, Szépliteratúrai ajándék, 1995, 9.

³⁰ A forrásból kirajzolható terjesztési stratégia csak a kiadó-terjesztő kapcsolatáról ad ismereteket, a terjesztők kapcsolathálójáról nem közöl adatokat. Ezért természetesen nem lehet kizárni, hogy a *Hunyady*nak a Tiszántúlon ne lehettek volna előfizetői.

³¹ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. április 6. = OSZK Kt. Levelestár. A levél másolata elérhető: MTAK Mikrofilmtár, 4152. (Kiemelés tőlem Sz. L.)

³² Uo.

³³ Sággy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1816. november 21. = OSZK Kt. Levelestár. A levél másolata elérhető: MTAK Mikrofilmtár, 4152. (Kiemelés tőlem Sz. L.)

az árusításba Ruszek József, Tóth Lajos, Schatten Ferenc Győrből és Tobi Gábor Siklósról.³⁴ A dráma sikertelenségét jelzi, hogy 1817-ben többen visszamondták a terjesztést, és visszaküldték a megmaradt példányokat.³⁵

Sághy Ferenc számadása egyszerre lehet forrása a 19. század eleji kiadói, terjesztői gyakorlatnak és sajátos lenyomata a *Hunyady János* korabeli recepciójának. Az új mű eladásakor Sághy felhasználta a hagyományosnak tetsző, az egyéni közvetítők befolyására–tekintélyére–rábeszélő képességére támaszkodó könyvterjesztői stratégiát és a könyvárusok révén a kiadás kezdő üzleti, piacorientálódó vetületét. Biztosabb terjesztői körnek és a kiadás szempontjából rentábilisnak a hivatásos könyvárusok tekinthetők, mivel ők a kockázatot is vállalva nagyobb példányszám megvételére vállalkoztak (úgy tűnik, rögtön ki is fizették az elvitt példányokat), és a terjesztés lebonyolításában gyorsabbnak és sikeresebbnek mutatkoztak, mint az egyéni terjesztők. Vevőköri ismeretében a közönséges papíron nyomott dráma vásárlását részesítettek előnyben. Ellenben az irodalmárok, irodalompártolók ismeretsége, társadalmi presztízse révén lehetett számítani módosabb olvasókra, vásárlókra is. A sikert természetesen nem lehet egyedül a terjesztők aktivitása alapján mérni, hiszen itt a mű iránti nem túl intenzív érdeklődés az első terjesztési fázis lezárásáig, 1817 elejére kiderült. A Kisfaludy támogatóiból, híveiből álló belső kör sem tudott hatékony szerepet vállalni a terjesztésben, minimális mennyiségben és nehézkesen tudták eladni a művet. Kisfaludy végredeletéből tudjuk, hogy a drámából még 1830-ban is voltak megmaradt példányok.³⁶

*

A *Hunyady János* előszavában ez áll: „A’ Hunyadyak. Ezen Czim alatt volt gondolatom és szándékom egy nagy Magyar Historiai Drámát írni két Részben, úgy mint: Hunyady János, és Hunyady László.”³⁷ A dilógia (tudunkkal) sohasem készült el. Lehet, hogy az oka Sághy levelében keresendő... „*Hunyadyink igen lassan megy...*”³⁸

Felhasznált irodalom

- Frédéric BARBIER, Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története Diderot-tól az internetig*, Bp., Osiris, 2004.
- Frédéric BARBIER, *A könyv története*, Bp., Osiris, 2005.
- BISZTRAY Gyula, *A prenumeráció: Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből* = B. Gy., *Könyvek között egy életen át*, Bp., Szépirodalmi, 1976.
- CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990.
- Döbrentei Gábor levelei Sipos Pálhoz (1815–1816), közléteszi Dr. KRISTÓF György, Erdélyi Múzeum, 1910.
- Erdélyi Múzeum, 1814, Első füzet.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Gyulay Lajos naplókönyvei* = GYULAY Lajos, *Lotty-Fanny: (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, szerk. LABÁDI Gergely, Szeged, 2008.

³⁴ Sághy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1818. február 28. = MTAK Mikrofilmtár, 4152.

³⁵ Uo.

³⁶ MTAK Mikrofilmtár, 4152/I. B.

³⁷ KISFALUDY Sándor, *Hunyady János*, Budán, Királyi Magyar Universitas betűivel, 1816, 2.

³⁸ Sághy Ferenc Kisfaludy Sándornak, Buda, 1818. február 28. = OSZK Kt. Levelestár. A levél másolata elérhető: MTAK Mikrofilmtár, 4152.

- IVÁNYI Béla, GÁRDONYI Albert, CZAKÓ Elemér, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Bp., A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.
- KÁFER István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve [1577–1977]*, Bp., Magyar Helikon, 1977. GÁRDONYI Albert, *Kisfaludy Sándor és az insurrectio*, ItK, 1927.
- KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1813. augusztus 1. – 1814. július 31.*, XI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1901.
- KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1814. augusztus 1. – 1815. június 30.*, XII, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1902.
- KAZINCZY Ferenc *Levelezése: 1816. márczius 1. – 1816. deczember 31.*, XIV, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1904.
- KISFALUDY Sándor, *Hunyady János* (cenzúrapéldány) = OSZK Kt. Fol. Hung. 150.
- KISFALUDY Sándor, *Hunyady János*, Budán, Királyi Magyar Universitas betűivel, 1816.
- Kisfaludy Sándor végrendelete = MTAK Mikrofilmtár, 4152/I.
- KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái*, Levelezés I. 1808–1818, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2005.
- NYÁRY Krisztián, *Tuladuniano Satyr*, Szépliteratúrai ajándék, 1995.
- Ságghy Ferenc levelei Kisfaludy Sándorhoz, 1816–1824. = MTAK Mikrofilmtár, 4152/I.
- Ságghy Ferenc levelei Kisfaludy Sándorhoz = OSZK Kt. Levelestár, Ságghy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz
- *Ságghy Ferenc levelei Kisfaludy Sándorhoz*, közzéteszi GÁLOS Rezső, ItK, 1934.
- TRATTNER János Tamás, *Az Előfizetésnek módja, neme, célja és haszna* = Tudományos Gyűjtemény, 1818, 10. kötet.

Kassa belső nyelvhatárai a 19. század első felében

Kassa városának adminisztrációs központja a középkor óta fennálló városi levéltár, amely őrzött iratai révén többek közt a városi nyelvhasználat kutatásának is kiváló fóruma. Kassa (ma: Košice, Szlovákia) város levéltára (*Archív mesta Košice – AMK*) 1239 óta őriz dokumentumokat a város gazdasági, társadalmi és kulturális életéről, ugyanakkor a város érdekeltségi körébe tartozó, a várossal szoros kapcsolatban álló szervezetekről, régiókról, falvakról. A levéltár anyagai közt találjuk azokat az értékes jogtörténeti iratokat, városi kiadású okleveleket, amelyeket később több város is követendő példaként alkalmazott, ahogyan a város hivatali gyakorlatát is. A „kassai jog”¹ (*libertas civium de Cassa*) kancelláriai gyakorlatát előszeretettel alkalmazták a környező szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kiszseben) is mindennapi hivatali ügyvitelükben.²

A város alapításáról sajnos nem maradtak fenn iratok, a legkorábbi dokumentumok már egy fejlett városi életről nyújtanak tanúbizonyságot.³ Az első Kassát említő irat 1230-ban kelt (ún. „*lubinai*”⁴ levél”), melyben Kassát plébániatemplommal rendelkező királyi települést, *Villa Cassa*-ként említene egy telekeladás kapcsán.⁵ 1249-ben IV. Béla, a szinai⁶ hospesek számára telkeket adományoz „Újvár megyében”, és felruházza őket a kassai hospesek jogaival,⁷ az okirat azonban, sajnos, nem tartalmazza, hogy a kassai polgárok milyen jogokkal rendelkeztek. Az első két fennmaradt privilégiumot I. (Nagy) Lajos király adományozta a városnak, mindkettőt 1347-ben, ezek tartalmazzák mindazon gazdasági (csöböradó alóli mentesség, árumegállító jog, beszállásolás alóli mentesség), igazságszolgáltatási (szabad bíróválasztás, a polgárok felett csak a kassai bíró hozhat ítéletet, bárhol kövessék el a büntetett) és jogi (szabad végrendelkezés, egyházi elöljárók választása) kiváltságokat, amelyek szinte teljesen megegyeznek Buda városának jogaival, és Kassát a legjelentősebb városok közé emelik.⁸ A város jogállásának jelentőségét híven tükrözi I. (Nagy) Lajos címeradománya is, Magyarországon – mint jogi személy – elsőként Kassa kaphatott címet 1369-ben.⁹

A települést az első Árpád-házi királyok egyike ruházta fel különböző hospesjogokkal, miután külföldi (valószínűleg flandriai szász) telepeseket hívott meg Kassára.¹⁰ Bizonyos, hogy az Alsó- és Felső-Kassa (*Cassa Inferior*, *Cassa Superior*) területére érkezők német

¹ Kassa város jogának teljes szövege: OSVÁTH Gyula, *Adalékok Kassa város közjogi helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig*, Kassa, 1918, 118–124.

² Ondrej R. HALAGA, *A kassai városi könyvek (1394–1737)*, Levéltári Híradó 7(1957, 3–4. szám), 518.

³ Ondrej R. HALAGA, *Archív mesta Košíc, Sprievodca po fondoch a zbierkach*, Praha, Archivní správa ministerstva vnitra, 1957, 11.

⁴ *Lubina* (Lebény, Lebényi pusztá) kora középkori település, valaha Bárca (*Barca*) és Széplak (*Krásna nad Hornádom*) között terült el, ma Kassa része, a korabeli település helyét egy utcanév őrzi Kassán.

⁵ Részletesen: Branislav VARSÍK, *Osídlenie Košíc vo svetle dvoch neznámych listín z 1. polovice 13. storočia*, Historický Časopis 8(1960/1) 557–570.

⁶ Szina (*Seňa*) község Kassától 20 km-re délre.

⁷ WICK Béla, *Kassa története és műemlékei*, Kassa, Wiko-Litografia, 1941, 13–15.

⁸ OSVÁTH, i. m., 29–34. (a két privilégium szövegének teljes forrásközlése)

⁹ Jozef KIRST, *Erb mesta Košice / The Arms of the City Košice*, Košice, Archív mesta Košice, 1994.

¹⁰ TUTKÓ József, *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve*, Kassa, Werfer, 1861, 13. Tutkó szerint II. Géza telepítette őket.

ajkúak voltak, a kassai városkönyvbe bejegyzett legelső személyek neve ugyanis német volt. Az 1393-tól 1404-ig vezetett városkönyvben a polgárság egy része vezetéknévben megőrizte származási helyét. Az Iglói Állami Kerületi Levéltárban (*Štátny okresný archív v Spišskej Novej Vsi*) található városkönyvekben is hasonló nevű polgárok szerepelnek,¹¹ ezért valószínűsíthetően a Szepességbe érkező hospesek is azokról a német területekről érkeztek, mint a kassaiak, de az is lehet, hogy a Szepességbe települtek költöztek később különféle kiváltságok, engedmények fejében a Kassai-medencébe. Kassa első városkönyve is alátámasztja, hogy Flandriából és a Rajna-mentéről érkeztek a telepesek a 12. és 13. században, de kiderül, hogy nem közvetlenül a városba (ekkor még *villa regia*), hanem a királyi településtől délre fekvő területekre, s innen költöztek be a *villa regiába*.¹²

Kassa város demográfiai mutatói, illetve népességének összetétele a középkor végén kezdett megváltozni. Magyarország városainak lakossága, a nemzetiségi összetételt tekintve, a középkor végéig főképp magyar és német ajkú. A később Felső-Magyarországgént ismert országrész szabad királyi városaiban a német nyelv sokkal erősebb dominanciával bírt, mint a többi szabad királyi városban, és a jórészt a törökök elől menekülő magyar lakosok Kassára való beköltözése csak később történt meg. A német polgárság középkori kiváltságai kivételezett jogokat szereztek a városok polgárságának, így az újonnan érkezők polgárjogának elnyerése nem volt egyszerű.

Vélhetően a polgárjog (németesen: *purgerleit*) megszerzésének körülményessége is hozzájárulhatott a német ajkú polgárság évszázadokig tartó dominanciájához. A szabad királyi városok statútumai a polgárjog elnyeréséhez nem követelték meg a német nyelv ismeretét, tehát más etnikumú jövevény is polgárrá válhatott, a 15–16. században több kassai céhszabályzatban szerepelt viszont, hogy a céhbe felvételt kérő tanulóknak német felmenőkkel kell rendelkezniük, és ezekben a céhekben a vándorló mesterlegényeknek, mesterré válásuk előtt, szintén igazolniuk kellett német eredetüket. A városi céhek, gazdasági szerepük mellett, fontos társadalmi szerepet is betöltöttek a városokban, említett szabályzatukkal ráadásul a város nemzetiségi és nyelvi aspektusait is befolyásolták.¹³ Érdeemes megemlíteni ugyanakkor, hogy a fennmaradt források, szabályzatok zöme kifejezetten csak a polgárjogot már elnyert lakosokkal foglalkozik, bár a városokban, köztük Kassán sem kizárólag polgárjoggal rendelkező lakosok éltek.

A 14. századtól tűnik fel a *vicus* kifejezés, amelyet a Kassa várost (*civitas*) környező falvakra használtak, előjáróikat, a bírakat *iudices foris civitatem* (*Dorfrichter*) megjelöléssel illették. A 15. században város külső birtokain, illetve a Kassán élők között is számos szláv vezetéknévvel találunk, használták a német vezetéknévek szláv kicsinyítőképzős „ko” vagy „o” utótagját (pl.: Heinzko, Cunczo, Langko, Franczko), vagy a nevek előtt a szláv „pán” (úr) megszólítást is (pl.: pan Hac, pan Pulian).¹⁴ A vezetéknévek egy része valamilyen helység-névre utalhatott, ezekből megállapítható, hogy a különféle vezetéknévű „vendégek” mely vármegyéből érkeztek Kassára. A honi helységnevű vezetéknévek 33 %-a abaúji, 26 %-a valamelyik szepességi településnévre utal, továbbá a polgárok 25 %-a sárosi, 9 %-a zempléni és 3,2 %-a gömöri helységnevet viselt nevében.¹⁵ A magyar (*Ungern*) nemzetiségnév is megjelenik az első városkönyvben, leggyakrabban a Tiszántúlról érkezett „alföldi embe-

¹¹ Ondrej R. HALAGA, *Počiatky Košíc a zrod metropoly, Hospodársko-sociálne, správne a kultúrne dejiny*, Košice, Východoslovenské vydavateľstvo, 1992, 169–170.

¹² Ondrej R. HALAGA, *Najstaršia košická mestská kniha 1393–1405*, Slovenská archivistika, 13(1978/2), 96–100.

¹³ DEMKÓ Kálmán, *Felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, Bp., MTA, 1890, 18.

¹⁴ HALAGA, *Najstaršia košická...*, i. m., 98.

¹⁵ Ondrej R. HALAGA, *Vývoj jazykovo – národnostnej štruktúry Košíc*, Separátny výtlačok z Historického časopisu, Historický časopis, 30(1982/4), 12.

rekre”, kereskedőkre használják, akik a város piacain árulták portékájukat.¹⁶ Megjelennek a protokollumban ugyanakkor magyar nevek, kifejezések, elnevezések, amelyek magyar polgárok jelenlétére utalnak: Unger, Ungerlein, Ungerisch, Hungarus, Ungarik.¹⁷

A középkor végi városi társadalom sajátosságához tartozott, hogy nem volt képes biztosítani a lakosság természetes szaporodás útján történő növekedését, gyakran még az önfenntartást sem, ezért fontos volt az újonnan betelepült lakosok polgárjogának megadása, természetesen csak akkor, ha az előírásokat teljesítették. Az újonnan betelepültek a kései középkorban a polgárok összlétszámának mintegy 1–5 %-át tették ki.¹⁸ A 15. század második felében kezdett felgyorsulni a városokban a nemzetiségi keveredés,¹⁹ kiváltképp a felső részek német többségű városaiban, és erre az időszakra tehető a magyar nyelv elterjedése is. Kassán az 1492–1493-ban polgárjogot nyert személyek 24%-a volt magyar.²⁰ A 16. században újonnan betelepültek között ismét jelentős a német többség, 1510 és 1530 között nagy többségük Németországból, Sziléziából, Morvaországból, Csehországból és Lengyelországból érkezett, bár számottevő az erdélyi szász területekről betelepülők száma is, és „ha a latin foglalkozásnéven szereplő személyeket nem vesszük figyelembe, a város német–magyar polgárainak aránya 70:30.”²¹

A Mohácsot követő trónutódlások közepette a kassai német többségű polgárság Ferdinánd pártján állt.²² Szapolyai 1536 decemberében foglalta el Kassát, és erőszakos változtatásokhoz látott. A városi tanács tagjait, akik nem álltak a pártjára, eltávolíttatta, illetve a német származású polgárság jelentős részét száműzette.²³ Helyükre erdélyi hivatalnokokat ültetett, és érkezésükkel a német írásbeliséget fokozatosan a magyar váltotta fel. 1554-ben Serédy György kassai kapitány Nádasdy Ferenc nádorhoz címzett levelében, kissé túlzóan, a magyarság négyszeres létszámfölényéről tesz említést.²⁴ Szapolyai özvegye, Izabella, a Ferdinánddal kötött egyesség értelmében, fia nevében is lemondott az erdélyi fejedelmi címről, és János Zsigmond 1552-ben adta át a várost Ferdinándnak a teljes hadi felszereléssel és élelemkészlettel együtt. Ferdinánd 1552. április 7-én hivatalos okiratban erősítette meg a nemrégiben betelepült, időközben már polgárjogot nyert magyar nemesek szabadságját.²⁵

A hivatali nyelvhasználatot tekintve, 1590 és 1606 között a latin és a német nyelvű városkönyvekben egyre gyakrabban jelenik meg a magyar nyelv, sőt a Bocskai-felkelés után már a magyar nyelvű írásbeliség van túlsúlyban a némettel szemben. A 17. század folyamán a magyar nyelv mellett már csupán a latin nyelv marad meg a hivatalos levelezésekben és a városi tanács jegyzőkönyveinek írásbeliségében, mint a középkorból átörökölt hivatalos

¹⁶ Uo., 12.

¹⁷ Uo., 12.

¹⁸ GRANASZTÓI György, *A középkori magyar város*, Bp., Gondolat, 1980, 158. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *Kassa polgárságának etnikai és politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig = A magyar polgári átalakulás kérdései*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, Pajkossy Gábor, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kar, 1984, 211.

¹⁹ J. ÚJVÁRY, *i. m.*, 11–12.

²⁰ KERÉKES György, *Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén*, Bp., 1913, 9. Kerekes György a polgárjogot nyertek vezetékeveit veszi alapul és így számolja ki a valószínűsíthetően magyar anyanyelvű polgárokat de megjegyzi, hogy többségében a városkönyvben szereplő nevek németek.

²¹ J. ÚJVÁRY, *i. m.*, 12.

²² WICK, *i. m.*, 57.

²³ J. ÚJVÁRY, *i. m.*, 9.

²⁴ TAKÁTS Sándor, *Kassa kereskedői 1557-ben, Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 13(1906/1), 125. J. ÚJVÁRY, *i. m.*, 14.

²⁵ WICK, *i. m.*, 60–62.

nyelv, s ez már csak 1841-ben, törvényi módosítással változik meg. Kassán a hivatalos ügyiratkezelésben a német nyelv csupán 1849-ben, a szabadságharc bukását követően, illetve a Bach-korszak alatt válik ismét használatossá.²⁶

A Rákóczi-szabadságharc alatt emelkedett a magyar lakosság száma, ugyanakkor a latin nyelvű írásbeliség a reformkori nyelvtörvényekig használatban maradt. A szláv és a német nyelvűség az egyházak nyelvhasználatában, a misék szentbeszédeiben, illetve a protestáns istentiszteletek alkalmával élt tovább a 17. század végén és 18. század folyamán. A szlovák katolikus hívek már 1604-ben, a Bocskai-felkelés alatt megkapták a Szent Mihály-templomot, amelyet ettől kezdve szláv templomnak neveztek (*windische Kirche*, „tót” templom, *ecclesia Sclavorum*).²⁷ 1666-ban kérvényezték a katolikus szlovákok, hogy hetente kétszer szláv miséket tarthassanak minden templomban a város területén, és azt, hogy a halottaikat szláv egyházi énekek kíséretében temethessék el. Szláv nyelvű miséket egyébként, „régí szokás szerint”, már 1666 előtt is tartottak minden héten egy alkalommal a városi ispotály templomában és a Szent Erzsébet-plébániatemplomban is állt egy szláv pap a hívek szolgálatában.²⁸ A szláv evangélikusok imatermék 1687-ben említik először a források, amely a délnyugati Hóstátban terült el, a szlovák evangélikusok ugyanakkor egészen 1714-ig birtokoltak egy lakóházat a belvárosban,²⁹ amelyben valószínűleg istentiszteleteket is tartottak. A belvárosban saját templomot csak 1809-ben építhetett az evangélikus egyház.

A különböző etnikumok nyelvhasználatával kapcsolatos érdekei az oktatás területén is érvényesülhettek, 1729 januárjában említik először a három náció (magyar, német, szláv) három tanítóját.³⁰ 1771/72-es tanévtől kezdve a szláv evangélikus egyház a német lutheránus egyháztól iskolai helyiségeket bérelt anyanyelvű oktatás céljából. Az oktatásban ekkor még, nemzeti nyelv híján, cseh nyelvű tankönyveket használtak, ugyanakkor tanítási nyelvként a régióban használatos kelet-szlovák nyelvjárást használták a tanítók.³¹

A szlovák nyelvet, hivatalos nemzetiségi nyelvként, a Bernolák-féle szlovák nyelv megalkotását³² követően, 1787-től kezdik el használni számos helyen a szlovákok lakta területeken. Anton Bernolák az új és egységes szlovák nyelv megalkotásánál a nyugat-szlovákiai nyelvjárást vette alapul, amely csak néhány lényegi elemben tér el a cseh nyelvtől, de ez éppen a keletebbre fekvő régiók számára volt nehezebben elfogadható. A szlovák nyelv megalkotása, helyesebben a már korábban használatos nyelvjárások, nyelvváltozatok egységes, kodifikált formába öntése szorosan egybekapcsolódik a nemzeti mozgalmak megerősödésével és elterjedésével, ugyanakkor a szlovák nyelvújítás–nyelverteremtés eszméje számos más nyugatról érkező hatást is magába szívott. A francia forradalom hatására a magyar nemesség saját magát „*natio hungarica*”-nak kezdi nevezni,³³ a szlovák nemzeti tudat kialakulása viszont az egységes nemzeti nyelv megteremtésével kezd kialakulni, melynek központja Pozsony lett.³⁴

²⁶ HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 13.

²⁷ WICK Béla, *A kassai Szent Erzsébet dóm*, Dunaszerdahely, Nap, 1993, 88.

²⁸ HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 15.

²⁹ HALAGA, *Archív mesta...*, i. m., 112. HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 15–16.

³⁰ HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 16.

³¹ Uo., 16.

³² *Dissertatio philologico critica de litteris slavorum* (Pozsony 1787) művében fekteti le az új nyelv alapjait, majd 1790-ben kiadja a szlovák nyelv nyelvtanát (*Grammatica slavica*, Pozsony, 1790.).

³³ *Dejiny Slovenska, Od najstarších čias do roku 1848* szerk. Ľudovít HOLOTÍK, Ján TIBENSKÝ I, Bratislava, Slovenská akadémia vied, 1961, 397.

³⁴ Vladimír HORVÁTH, *Bratislava hlavným mestom Uhorska = Dejiny Bratislavy*, szerk. Vladimír HORVÁTH, Darina LEHOTSKÁ, Ján PLEVA, Bratislava, Veda, 1982. 115.

A felső- és alsó-magyarországi városokban számos szlovák nyelvjárást beszéltek a középkortól kezdve, és ezek sok tájegységben ma is használatosak. A szlovák nyelv kelet-szlovákiai nyelvjárásában is legalább három egységi formáról beszélhetünk, az ún. *šariščina*-ról, ami az elnevezéséből következtethetően az egykori Sáros vármegye területén volt használatos, az ún. *zempínčina*-ról, amelyet értelemszerűen a zempléni régióban beszéltek, és a harmadik, az előző kettőt sok esetben ötvöző, de egyediségeket is tartalmazó abaúji, így Kassára és a környékére jellemző keleti nyelvjárási formáról. A már említett kassai szlovák iskolákban használatos tankönyvek cseh nyelvűek voltak, biblikus cseh nyelven íródtak. Az említett nyelv először Ján Hus idején vált használatossá a mindennapi használatban.³⁵ A králicei vagy králici bibliát³⁶ alapul vevő cseh nyelvet a magyarországi szlovák népesség körében kezdetben főként a Csehországból menekülő protestáns lelkészek használták mind írásban, mind szóban, főleg az evangélikus egyházi szertartásokon, prédikációkban. A „bibličinának,” vagyis biblikus cseh nyelvnek is nevezett írás- és szóbeliséggel a szlovák katolikus értelmiség nem tudott megbékélni, bár a cseh nyelvet még a 19. században is használták. Bohuslav Tablic, aki 1803-ban Jiří Palkovič-csal és Juraj Ribayval közösen a pozsonyi evangélikus líceumban létrehozta a Csehszlovák Nyelv és Irodalom Tanszéket, még 1809-ben is cseh nyelven írja verseit,³⁷ igaz az evangélikusok ekkor a cseh nyelvet használták liturgiájukban, a katolikusokkal ellentétben, akik elsőként kezdték el a cseh nyelv „elválasztását” a szlovák nyelvtől. Az első nyelvújítók a katolikus értelmiség tagjai voltak, ellentétben a reformkori nyelvújítók ún. második generációjával (Ludovít Štúr, Jozef Miloslav Hurban, Michal Miloslav Hodža), akik evangélikusként alkották meg a ma is használatos szlovák nyelvet.

Kassa város szlovák lakosainak nyelvhasználatában ez a cseh nyelvre hasonlító új nyelvváltozat nem terjedhetett el a már korábban említett okok miatt. Az írástudók származásától és a tanulmányaik végzésének helyszínétől függően használták a szlovák vagy szláv nyelvváltozatokat (biblikus cseh, szlovakizált cseh, kelet-szlovák nyelvjárások egyike, esetleg mindhármát ötvözve) a város írásbeliségében. Valószínűleg ezért fordulhatott elő a városi írásbeliségben az egyes hangzók és betűk felváltva és rendszertelenül történő használata, például a keleti „dz” és „c”, illetve a vokalizált „r” és „l”-t gyakran a cseh „ř” (a magyar r-t és zs-t együttesen ejtendő hangzó) hangzóra változtatták.³⁸

A 16. és 17. század folyamán is megtalálhatóak a magyar és német nyelvű városi írásbeliségben a 18. század végén lefektetett szlovák nyelv elemei, ugyanakkor a városi hivatalnokok esküszövegeinek nyelve Kassán a 16. század első felében német, a 16. század második felétől magyar nyelvű.³⁹ A szláv (szlovák) nyelvű esküszövegek csak Mária Terézia korától ismertek, sőt a korszakból nem csupán alacsonyabb rangú hivatalnokok számára jegyezték le az esküszövegeket szláv nyelven, hanem a városi tanács tagjainak is.⁴⁰ A hivatalnokok esküszövegei Kassán kívül más városokban, így Eperjesen, is fennmaradtak, az eperjesi Felső-Hóstát önálló tisztújítási jegyzőkönyvet vezetett, amelyet 1665-től 1828-ig

³⁵ Elena LAURINCOVÁ, *Národné obrozenie a vzrast záujmu o slovenský jazyk pred Antonom Bernolákom = Anton Bernolák, priekopník slovenčiny; zborník príspevkov konferencie Anton Bernolák, priekopník slovenčiny*, szerk. Veronika NOVÁKOVÁ, Nové Zámky, Múzeum Jána Thaina v Nových Zámkoch, 2007, 9.

³⁶ A Cseh Testvérek közössége által cseh nyelvre fordított bibliát 6 részben a dél-morvaországi Kralicében adták ki: *Bible kralická*, Žerotín, Kralice nad Oslavou, 1579–1593/94.

³⁷ A szóban forgó vers címe: Vilím Kostka, nevděčný syn. Teljes szövegű közlése: *Bratislava a počiatky slovenského národného obrozenia Dokumenty*, kiad. Ján HUČKO, Bratislava, Obzor, 1992, 126.

³⁸ HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 14.

³⁹ AMK, *Formulae iuramenti pro officialibus*. HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 14.

⁴⁰ AMK, *Liber iuramentorum*. (A 18. század 80-as éveiből.) HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 14.

vezettek, ráadásul szlovákul.⁴¹ A tisztújítási jegyzőkönyvben, amely 1750-től az eperjesi Hóstat pénzügyi elszámolását is tartalmazza, megtalálhatóak a hóstati hivatalnokok (bíró, esküdtek, ülnökök, a külváros szolgálatában álló aratómunkások és zsellérek) esküszövegei, és a városban lakó etnikumok, zsidók és cigányok formulái is. Az esküszövegek érdekessége, hogy túlnyomó részük szlovákul íródott, a zsidók számára németül⁴² és szlovákul,⁴³ a cigányok pedig saját nyelvükön⁴⁴ teheték le esküjüket bírójuk előtt.

Kassa társadalmát a 18. század folyamán tehát jelentős demográfiai változások jellemezték. A szlovák lakosság egyre nagyobb számban jelent meg a városban. A demográfiai viszonyokról Wick Béla kassai katolikus pap és történész megállapítja, hogy a 19. század elején a város öslakos polgárainak érintkezési nyelve a magyar, a német és a szlovák, ugyanakkor megjegyzi, hogy nagyon sokan beszélnek francia nyelven és többen angolul is.⁴⁵ Fényes Elek 1837. évi statisztikai művében teszi közzé megállapítását: „Nyelvökre nézve magyarok, németek és tótok, a németek azonban számosabbnak tetszenek a magyaroknál.”⁴⁶ Fényes 1851-ben számokat is közöl: 4738 tót, 2904 magyar, 2592 német, 729 izraelita, 100 cigány, 2838 pedig külföldi és belföldi idegen.⁴⁷ A neves, Kassáról származó régész és művészettörténész, Henszlmann Imre ugyancsak a német polgárság túlsúlyát emeli ki 1846-ban, de megemlíti, hogy a más nemzetiségűek „nagyobb része is ért és beszél magyarul”, és a fiatal generáció is kezd közelíteni a magyar nyelvhez. „A magyarságot itt, mint mindenütt, általában a középnemesség teszi, állandó lakást azonban aránylag csak kevesen tartanak közülük a városban, mert a Kassán lakástól elidegenítheti őket a fő nemesség kizáró osztályszelleme.”⁴⁸ 1740 és 1820 között Kassa lakossága 5800-ról 12–13 ezerre emelkedett.⁴⁹ Az 1787. évi II. József-féle népszámlálás 7905 fős kassai lakosságot tartalmazott,⁵⁰ míg az első fennmaradt városi lélekösszeírás 1788-ban érdekes módon 7537 főt számlált.⁵¹ A lakosság számának emelkedése az 1830-as évek végén gyorsul fel, a legnagyobb ütemű növekedés az 1850/60-as években tapasztalható. Az 1836 és 1838 közötti évek lélekösszeírása 10 300 főt számlált, majd 1839-ben 11000 fölé emelkedett Kassa népességszáma, 1844-ben már közel 13 000-et tett ki, végül az utolsó lélekösszeírás 1847-ben a 14 000 főt is meghaladta.⁵² Az első olyan hivatalos statisztika, amelyben az etnikai viszonyokat is felmérték, csak 1850-ben keletkezett, így a korábban felsorolt adatok csupán becslések, bár Fényes Elek adatai pontosnak bizonyultak, hiszen az 1850-es népszámlálás Fényes 1840 körüli adatainak

⁴¹ ŠOBA (Štátny oblastný archív v Prešove), Mag. (Magistrát Prešov 1424–1949 (Eperjes város tanácsa)). A kassai Hóstatnak sajnos nem maradt fenn a tisztújítási jegyzőkönyve.

⁴² ŠOBA, Mag., 1/2119, p. 282

⁴³ ŠOBA, Mag., 1/2119, p. 265.

⁴⁴ Az esküszöveg címe azonban szlovákul jelenik meg – „Prísaha cziganszka.” ŠOBA, Mag., 1/2119, p. 273.

⁴⁵ WICK Béla, *Kassa története...*, i. m., 178.

⁴⁶ CZOCH Gábor, *Kassa polgársága a 19. század első felében*, Limes, 11(1998/2–3), 72.

⁴⁷ Uo., 72.

⁴⁸ HENSZLMANN Imre, *Kassa, szabad királyi város = Magyarföld és népei*, szerk., kiad., VAHOT Imre, Pest, 1846. 20. CZOCH, *Kassa polgársága...*, i. m., 72.

⁴⁹ Az Athenaeum 1840. június 4-i száma alapján közli: KISS László, *A szlovák nemzeti tudat születése* = K. L., *Acta academiae paedagogicae agriensis XXXII.*, szerk. GEBEI Sándor, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2005, 21.

⁵⁰ POZSGAI Péter, *II. József népszámlálása Abaúj-Torna megyében = A KSH NKI 2004. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*, szerk. FARAGÓ Tamás, ŐRI Péter, Bp., 2004, 88.

⁵¹ CZOCH Gábor, *Területi és térszerkezeti változások Kassán a 19. században = Parasztok és polgárok; Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. CZOCH Gábor, HORVÁTH Gergely Krisztián, POZSGAI Péter, Bp., 2008, 44.

⁵² Uo., 44.

helyességét bizonyítja.⁵³ Ondrej Halaga szlovák mediévista, aki a város levéltárát is rendezte, Kassa demográfiai viszonyaival foglalkozva, a reformkori kassai nemzetiségi összetételről is értekezik, és a szlovák nemzetiség abszolút többségről beszél. Halaga, Fényes Elek és Johann Plath művére hivatkozva, megállapítja, hogy a kizárólag szlovákul beszélő lakosok száma az 1860-as évek elején 8473.⁵⁴

Kassa Város Levéltára iratai közt is fennmaradtak olyan dokumentumok, amelyek megerősítik, hogy a 18–19. század fordulóján a szlovák lakosok voltak többségben. Így gondolhatták a korabeli kassaiak is, hiszen 1800-ban egy özvegyasszony a Kakas utcából jelentette a rendőrségi hivatalnak egyik albérlője, nevezett Balogh Ferenc eltűnését, aki neki többször is kijelentette: „hogy a tótok között Kassán nem marad, hanem inkább elmegy koldulni.”⁵⁵ Déryné Széppataky Róza, a neves színésznő 1828 és 1837 között hosszabb időszakokat töltött a városban, naplójában többször is említést tett a szlovák nyelvűségről.⁵⁶ Petőfi 1845-ben járt Kassán, s távozása után útinaplójában megjegyezte: „Hűvös, ködös, komor volt a reggel, mint szívemben – Kassa emléke, hol magyar szót alig hallottam.”⁵⁷

A város hivatali írásbelisége ugyanakkor nem változott az 1840-es évekig, megmaradt a korábban megszokott gyakorlat, miszerint a város legfontosabb ügyiratait, a város központi adminisztratív egységeinek ügykezelését, úgymint a tanácsulési jegyzőkönyveket, a közös név és tárgymutatókat, a lakosság összeírásait és az újonnan polgárjogot nyertek jegyzékét latinul vezették, a hivatalos levelezések, a tanácsnak és adminisztratív egységeinek (a bíróság, a rendőrségi, kapitányi hivatal, a városi kórház, az árvaszék és a város szolgálatában álló hivatalnokok) egymás közötti írásos nyelvhasználata ellenben igen vegyes képet mutat. A város írásbeliségére jellemzően, a városi tanács hivatalnokai magyar, német és latin nyelvet használtak gyakorlatukban, a város jegyzője azonban a beérkezett, iktatott iratokat latinul regesztázta, tehát az irat külső részén az ügyiratról készült összegzés latinul íródott. A nem hivatalos levelek esetében gyakran fordult elő, hogy az ügyben érintettek anyanyelvén fogalmazták meg, vagy írárták meg a levelet, kiváltképp jellemző volt ez a különféle adásvételi, csere- és bérügyletek esetében. A városi tanácsot is érintő pénzügyi szerződések esetében gyakran előfordult a városban, hogy a szerződő felek, biztonságuk érdekében, anyanyelvükön fogalmazták meg a szerződést.⁵⁸ 1830-ban például két szerződő fél, Czitto Dániel és Porschky Ignác szlovák nyelven íratja meg szerződését, amely egy pince és a pincéhez tartozó további ingatlan (pásztorszállás) bérbeadására vonatkozik, pontosan kikötve, hogy milyen bútorok tartoznak az ingatlanhoz, mennyi a bérleti díj, és azt milyen időközönként szükséges fizetni. Négy évvel később Czitto Dániel felesége, Czitto Zsuzsanna egy korábban

⁵³ DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán, *A rendi társadalom utolsó évtizedei = Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, Bp., Osiris, 2003, 81.

⁵⁴ JOHANN PLATH, *Kaschauer Kronik; Ausführliche Geschichte der k. Freistadt Kaschau*, Kaschau, 1860, 45–47.; HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 17. Ondrej HALAGA 1161-re teszi azok számát akik tudtak latinul, majd, Plathra hivatkozva, megállapítja, hogy ezek mindegyike beszélt szlovákul is.

⁵⁵ AMK (Archív mesta Košice (Kassa város Levéltára)), Pol, (Policajný kapitanát mesta Košíc [Kassa Város Rendőrkapitánysága]), 1900/5350. HALAGA, *Vývoj jazykovo...*, i. m., 17.

⁵⁶ „...engem nagyon meglepett, midőn az asztalnál fől szolgáló inasoknak tót nyelven hallottam a rendeleteket kiadni; nemcsak az, hanem az is, hogy a nők is egymást közt tótul társalogtak. Engem a csuda fogott el annyira, hogy mint egy hülye bámultam rájuk. Bezzeg volt pani Dérycska. Én egyetlen szót sem értettem. De a piacon, ott meg már éppen nem tudtunk semmit se vásárolni, ők minket mi őket nem értettük. Az utcán egyetlen egy magyar szót se lehetett hallani...a férfiak szörnyű hévvel erősítették, hogy ámbár ők tótul beszélnek, de szívvel-lélekkel magyarok...” *Déryné naplója*, kiad., jegyz., RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1952, 270.

⁵⁷ PETŐFI Sándor, *Úti jegyzetek*, 1845. <http://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0001.html> (letöltés: 2010. 11. 11.)

⁵⁸ AMK, R/2 (Regisztratúra mestskej rady/ Stredná manipulácia 1786–1887 (A városi tanács iratai/ Köztes (újkori) iratkezelés)), 1835, n. 115.

megkötött haszonbérleti szerződés alapján viszont németül igazolja, hogy a szerződésben foglalt fizetségét megkapta.⁵⁹ Kassa írásbeliségének nyelvi sokszínűsége a városi tanács iratai közt is fellelhető temetési iratokban mutatkozik meg a legszembetűnőbben. Egy 1835-ből való temetésről megőrzött iratanyagban a Szt. Erzsébet-plébánia sekrestyése latinul, a harangozó magyarul írt. A temetéssel kapcsolatos szolgáltatást a kassai orsolyiták főnöknője németül igazolja, a sírásók helyett pedig, mivel nem tudtak írni, latinul állítják ki a munkát és a bért igazoló szerződést.⁶⁰ Hasonló gyakorlatot mutat egy 1846-os családi akta is, ahol az egyház latinul jelent, a kórház németül, a temetés körüli vásárlások számlái pedig már magyar nyelven íródtak.⁶¹ Ezzel szemben 1848 áprilisában a Szent Erzsébet Anyaszentegyház már magyarul állítja ki a születési és halotti anyakönyvi kivonatot,⁶² ami országos viszonylatban is figyelemre méltó, ritkán előforduló gyakorlatot tükröz.

Kassán a korábbi évszázadokhoz hasonlóan a 19. század első felében is bevett gyakorlat volt a topográfiai nevek sajátos használata. A város sokszínű nyelvhasználata a topográfiai elnevezéseket is befolyásolta. Ennek szembetűnő példája az 1831-ben egy városi biztos által készített városi utcanévjegyzék,⁶³ amelyet latin nyelvű jelentés formájában Aranyossy János és Melczel Sámuel tanácsnokok készítettek. Az irat érdekessége, hogy az utcanéveket sajátos módon vezették fel, a belváros, illetve az újváros utcáit ugyanis magyar és német nyelven írták össze, ugyanakkor az egyes belvárosi utcáknál, ahol még élt a köztudatban, latinul is lejegyezték az utca nevét. A Hóstát utcáinak nevét kivétel nélkül magyarul és szlovákul vetették papírra, és feltűnő, hogy a szlovák elnevezések szinte mindegyike a magyar elnevezés tükörfordítása. A belváros gyakran használt német utcanévei, illetve a Hóstát szlovák elnevezései ugyanakkor a városi tanács felfogását tükrözik, azt a véleményt, elképzelést mutatják, amelyet az összeírást végző tisztviselő és társai alkottak Kassa nemzetiségi összetételéről és szegregációjáról. Egyébként az 1832-ben keletkezett, és 1844-ben kinyomtatott Joseph Ott által rajzolt utcaterkép is hasonló utcanéveket mutat. A térkép a belváros utcáinak nevét csak németül adja meg, míg a külvárosokét magyarul, és csupán zárójelben teszi mellé a külvárosi utcák szlovák nevét.⁶⁴ Joseph Ott valószínűleg a város megbízásából készítette térképét.

Kassa város tanácsülési jegyzőkönyveinek nyelvhasználata a mindenkori szokásjogot követte, egészen a reformkori nyelvtörvények megalkotásáig. Az 1784. évi II. József-féle jogszabály óta, amely a kormányzásban a latin helyett a németet tette meg hivatalos nyelvvé, a reformkori országgyűléseken számos, magyarosító törekvéseket tartalmazó törvény született. A Kassa és más szabad királyi város írásbeliségét befolyásoló törvény az 1840. évi 6. törvénycikk volt, amely alapján Kassán 1841-től a tanácsülések jegyzőkönyvét, a korábban megszokott és a középkorból átörökölt latin nyelv helyett, magyarul kezdték el vezetni. Kassa írásbeliségében korábban is előfordult, hogy a városi hivatalok egymás közt magyarul leveleztek. A Választott Község, vagyis a város választott képviselői testülete 1839-ben az országgyűlésre történő követválasztással kapcsolatban magyar levelet küld a város vezetésének, és azt ajánlja a tanácsnak, hogy a jobb együttműködés és a közös érdekek képviselése végett a többi szabad királyi várossal közösen szerkesszék meg az országgyűlésre küldendő követek utasítását.⁶⁵

⁵⁹ AMK, R/2, Magistratus, 1835, n. 115.

⁶⁰ AMK, R/2, Magistratus, 1835, n. 52.

⁶¹ AMK, R/2, Magistratus, 1846, n. 927.

⁶² AMK, R/2, Magistratus, 1848, n. 1384.

⁶³ AMK, R/2, Magistratus, 1831, n. 2657.

⁶⁴ VSM (Východoslovenské múzeum v Košiciach (Kassai Kelet-szlovákiai Múzeum)), Fond historickej tlač (Történeti nyomtatványok fondja), S 3960.

⁶⁵ AMK, R/2, Magistratus, 1839, n. 290.

A latin nyelv tudása, amellet, hogy a rendi státus jele volt, évszázadokon keresztül belépőt jelentett az ország közigazgatási és politikai szférájába.⁶⁶ Kassán azoknak a polgároknak, akik nem tudtak latinul, a különböző városigazgatási, jogi, peres eljárások során a város tisztviselői, kiküldött megbízottai a saját nyelvükön olvasták fel az ügy vagy ügylet szempontjából fontosabb iratokat, pl. nyugtákat⁶⁷ és a végrendeleteket,⁶⁸ különféle szerződéseket, ami feltételezte az ügyben eljáró hivatalnokok nyelvismeretét. A kassai hivatalnokok nagy része az 1841. évi városi hivatali nyelvváltás előtt a korábban megszokott írásbeliség és nyelvhasználat gyakorlatát követte. A városi hivatalok nagyobb hányada a 19. század harmincas éveiben végig latinul vagy németül tesz jelentést a városi tanácsnak, és csak 1841 után kezdenek átállni a magyar nyelv használatára. A városi hivatalnokok közül sokan a 19. század negyvenes éveiben is felváltva használják a magyar nyelvet a német és a latin nyelvvel, ugyanakkor a szlovák nyelv a 19. század derekáig a hivatalos levelezések közt szinte alig jelenik meg. A kevés szláv nyelvű hivatalos levél túlnyomó része is külföldről, pl. Csehországból vagy Lengyelországból érkezett, és ezek sem az egyes hivataloktól, városoktól, törvényhatóságoktól jöttek, hanem túlnyomórészt magánjogi levelezésekről van szó.⁶⁹ A városi hatóságok közül a hóstáti bírák levelei közt akad néhány szlovák nyelvű. 1831-ben a hóstáti bírák szlovák nyelven tesznek jelentést a városi tanácsnak egy telekügylet kapcsán.⁷⁰ A hóstáti bírák nyelvhasználatának megállapítása számos kérdést vet fel. Az aláírásoknál ugyanis gyakran kiderül, hogy a bírák és az esküdtek írástudatlanok, ezért valószínű, hogy az egyes levelek, jelentések nyelve az írnok nyelvtudásától függött. A Hóstátok tanácsülési jegyzőkönyve 1843-tól maradt fenn, amelyet magyarul vezettek.⁷¹

A szabadságharc éveire a kassai hivatalrendszer túlnyomó része átáll a magyar nyelv használatára. Az egyes hivatalnokok közül például a városi építész, Reiter József csak 1848 áprilisára vált magyar nyelvre⁷² a napszámosok munkáiról készült korábbi jelentéseit latinul írja a tanácsnak, igaz magyarul írja alá, és magyarul nevezi meg hivatását.⁷³ Reiter valószínűleg német anyanyelvű lehetett, mivel Franz Schlik osztrák tábornok 1848 decemberi bejövetelekor magyar nyelvhasználatára hirtelen megváltozik, és német nyelvre vált.⁷⁴ A német nyelvet használja továbbra is a kórház és a város orvosa,⁷⁵ valamint a kórházi felügyelő, tanácsbíró,⁷⁶ illetve a német anyanyelvű értelmiségi foglalkozású polgárok, mint a városi takarékpénztár, az ún. Spaar Kasse képviselője.⁷⁷ Néhány hivatalnok pedig megmarad a „két-nyelvűség” gyakorlatánál, és néhány esetben magyarul, néhány esetben pedig németül folytatja hivatalos levelezését a várossal.⁷⁸ A hóstáti bírák szintén vegyesen használják a

⁶⁶ PÁL Judit, *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*, Regio, 16(2005/1), 4.

⁶⁷ AMK, R/2, Protocollum sessionum magistratuum (Tanácsülési jegyzőkönyvek), 1831, Tomus 1. n. 2098.

⁶⁸ AMK, R/2, Magistratus, 1831, n. 1852.

⁶⁹ Michael Vasinszky levele a városi tanácshoz, melyben anyja házának ügyében ír Mogilanyból, Krakkó mellől. AMK, R/2, Magistratus, 1831, n. 3135.

⁷⁰ AMK, R/2, Magistratus, 1831, n. 2009.

⁷¹ AMK, HR (Húštácki richtári (Hóstáti Bírák Iratai)), Tanácsülések jegyzőkönyve, 1843.

⁷² AMK, R/2, Magistratus, 1848, n. 2338.

⁷³ AMK, R/2, Magistratus, 1846, n. 1648

⁷⁴ AMK, R/2, Magistratus, 1848, n. 6897.

⁷⁵ AMK, R/2, Magistratus, 1848, n. 459.

⁷⁶ AMK, R/2, Magistratus, 1849, n. 2833.

⁷⁷ AMK, R/2, Magistratus, 1846, n. 948, 949.

⁷⁸ Ilyen hivatalnok volt Aranyossy Lajos, telekbíró, aki 1849 augusztus 8-án a tanácsnak latinul ír (AMK, R/2, Magistratus, 1849, n. 2890.), két nappal később pedig magyarul állít ki a tanács számára egy telekkönyvi kivonatot (AMK, R/2, Magistratus, 1849, n. 2889.).

magyar és a szlovák nyelvet, magyar jelentésüket pedig gyakran hibás helyesírással küldik el a városi tanácsnak.⁷⁹

1848 december elején a budaméri ütközetet követően, az osztrák hadsereg bevonulásával, a város korábban megszokott hivatali gyakorlatában néhány ügymenet megváltozik. A város közelében lezajló budaméri csatát a tanács figyelemmel kíséri, több oldalas magyar jelentést készít róla a tanácsülési jegyzőkönyveket vezető jegyző.⁸⁰ Franz Schlick az elszállásolással járó ügyintézés és különféle rendeleteit németül intézi a városhoz, és bár Kassa az 1840-es években már nem függeszti ki a rendeleteket más nyelven, csak magyarul, Schlick tábornok az elsők közt rendeli el, hogy nemcsak azt a két proklamációt fordíttassák le magyar és szlovák nyelvre, amelyben V. Ferdinánd lemond, és utóda Ferenc József lesz, hanem saját írásos kiáltványait, rendelkezéseit szintén ezen a két nyelven téteti ki a város különböző pontjain.⁸¹ A város ekkor csak azt kifogásolja, hogy mindezt a város kasszájából kell fizetnie. Ez az első eset, hogy a kassai szlovákokhoz hivatalosan anyanyelvükön fordulnak. A szlovák nyelvben jártas tisztviselők a tanácsnak mindenképpen fontosak voltak, mivel nélkülözhetetlennek bizonyultak a szlovák polgárokkal és lakosokkal történő kapcsolattartásban, különféle jelentések, végrendeletek ismertetésében, felvételében, a tanácsi határozatok megismertetésében. Sieder Ferdinánd, a Császári Királyi Lotteria városi ellenőre 1849-ben panaszodik a tanácsnak a lotteria hivataláról szóló jelentésében, hogy két ember eltávozásával egyedül maradt, és ő, sajnos, nem tud szlovákul. Sieder nem állt a város szolgálatában, de mint a városban tevékenykedő császári hivatalnok hiányát érzi, hogy kollégája távozásával nem tudja magát megértetni a „tót” ajkú lakosokkal.⁸²

1849 augusztus 15-én Alexander Bach, osztrák belügyminiszter körlevelet intézett a tartományi vezetőkhez, melyben minden többnemzetiségű vidéken alkalmazott tisztviselő kötelességének minősíti az ott beszélt nyelvek ismeretét, és a nemzetiségek egyenlő jogosultságának érvényre juttatását.⁸³ Julius Jacob von Haynau tábornok, a szabadságharc utáni megtorlások irányítója, az osztrák miniszteri utasítást betartva, októberben rendeletet adott ki Magyarország ideiglenes közigazgatási szervezetéről, melyben szintén utasítja a hivatalnokokat, hogy bármely az adott vidéken beszélt nyelven készült beadványt fogadjanak el, választukat a beadvány nyelvén készítsék el, és az ügyfelekkel anyanyelvükön érintkezzenek.⁸⁴ Az osztrák vezetés a nemzetiségi nyelvhasználat elvárásai már 1849 őszén megváltozni látszanak, éppen Kassa esetében Franjo Kulmer báró, a horvát ügyek tárca nélküli minisztere jelenti ki, hogy Kassán a német nyelvet tegyék ügykezelési nyelvvé, „csak azért, hogy megmeneküljenek a szlovák párt követelőzései elől.”⁸⁵

Az 1848–1849-es szabadságharc végének közeledtével már a miniszteri rendeletek kiadása előtt 1849. augusztus 6-án a kassai magisztrátus úgy dönt, hogy a hivatali írásbeliséget

⁷⁹ AMK, R/2, Magistratus, 1849, n. 2469.

⁸⁰ AMK, R/2, Tanácsülések jegyzőkönyve, 1848, n. 6874.

⁸¹ Schlick 1849. január 10.-én Kassán kiadott, Magyarország népeire (K Uherskemu narodu) című kiáltványa szintén magyarul és szlovákul jelent meg, melyben felhívja a figyelmet, hogy bármilyen ellene, vagy serege ellen történő támadás esetén a legszigorúbban fog eljárni. A nyomtatott hirdetmény eredeti példánya: VSM, Historické fondy (Történeti fondok), n. R 21819. A december 2-ki trónváltásról szóló proklamációt Schlick Kassán december 16-án teszi közzé és utasítja a tanácsot, hogy függesztesse ki a városban. AMK, R/2, Tanácsülések jegyzőkönyve, 1848, n. 6893.

⁸² AMK, R/2, Magistratus, 1849, n. 131.

⁸³ DEÁK Ágnes, „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860, Bp., Osiris, 2000, 198.

⁸⁴ Uo., 198–199.

⁸⁵ *Das Tagebuch des Polizeimeisters Kempen. September bis Dezember 1859*, Hrsg. von Josef Karl Mayr, Wien-Leipzig, Historische Blätter, 1931, 160. DEÁK, i. m., 201.

ismét latin nyelvűre változtatja, reagálva ezzel a hazai politikai eseményekre,⁸⁶ majd október 23-tól már felsőbb utasításra német nyelven vezeti tovább a városi tanács ülésének jegyzőkönyveit.⁸⁷ A Bach-korszak alatt végig német nyelven vezetik a jegyzőkönyveket, és a hivatalnokok nyelvhasználata is sok esetben német nyelvre vált. A német nyelv alkalmazása az alsóbb fokú hivatali fórumokon a nemzetiségek ellenszenvét is kiváltották, ami a Bach-korszak alatt számos esetben gátat szabott a nemzetiségek szabad nyelvhasználatában, mivel a bécsi vezetés az erőszakos németesítés bevezetése után nehezen tudta fenntartani azt az elvet, hogy minden lakos saját nyelvén értesüljön a hivatalos rendelkezésekről s a hivatalokkal anyanyelvén érintkezhesen.⁸⁸

Kassán a „nyelvhatárok” meglehetősen széles spektrumban mozogtak a 19. század derekáig. A hivatali nyelvhasználat terén a városi tanács betartotta a reformkori nyelvtörvények előírásait, bár így is számos kritika érte az országgyűléseken a szabad királyi városokat. Az 1840-es években a nemzetiségi kérdés a városok reprezentációjában új elemként jelenik meg,⁸⁹ és a liberális ellenzéki követek többsége éppen a nemzetiségek magas jelenléte miatt kritizálta a szabad királyi városokat a reformkori országgyűléseken.⁹⁰ Kassa jellegzetes példája volt nyelvi sokszínűségnek, az etnikumok, nemzetiségek magas számú jelenléte sem befolyásolta az évszázadok folyamán a megszokott hivatali ügymenetet. A városi tanács hivatali gyakorlata és a hivatali ügyintézés színes nyelvhasználata sajátossága volt e nagy múltú, gazdasági és kulturális központnak.

⁸⁶ AMK, R/2, Tanácsülések jegyzőkönyve, 1849, n. 2860.

⁸⁷ AMK, R/2, Tanácsülések jegyzőkönyve, 1849, n. 3724.

⁸⁸ DEÁK, i. m., 224.

⁸⁹ CZOCH Gábor, *A városi identitás és a polgárság nemzeti hovatartozásának kérdése Magyarországon a 19. század közepén = Nemzet a társadalomban*, szerk. FEDINEC Csilla, Bp., Teleki László Alapítvány, 2004, 65.

⁹⁰ CZOCH Gábor, *Városfogalom, városok és polgárság a reformkorban = 50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*, II, szerk. Temesi József, Bp., BKE, 1998, 1179–1192.

Pártküzdelmek a Pesti Hirlap körül és ezek hatása Kemény Zsigmond pályájára

Tanulmányomban Kemény Zsigmond személyét a magyarországi ellenzék pártküzdelmeinek kontextusába helyezem, ezáltal bizonyítva, hogy Kemény Pesti Hirlaphoz kerülésében az eddig ismertnél jóval nagyobb szerepet játszott a nemesi ellenzék és Wesselényi támogatása.

Abban, hogy e pártfogás lehetősége egyáltalán felmerült, rendkívüli fontossággal bírtak az 1845. november 18-ai és 1846. februári ellenzéki értekezleten hozott határozatok. Az 1845 novemberében tartott tárgyaláson a résztvevők többsége amellet foglalt állást, hogy az ellenzék erőit jobban össze kell fogni, és ennek érdekében az akkor a centralisták kezén levő Pesti Hirlapnak újra az egész ellenzék közös lapjává kell válnia. A konferencia eltiltotta a lapot a centralista eszmék hirdetésétől, Eötvös József és Trefort Ágoston pedig megfogadta, hogy egyelőre nem írnak a lapba.¹ A Pesti Hirlap akkori szerkesztője, Csengery Antal a lap 1846-os első, beköszönő számában² közös ellenzéki programot tett közzé, és vállalta, hogy a fontosabb kérdésekben konzultál az ellenzék vezetőivel (Batthyány Lajossal, Kossuth Lajossal, Teleki Lászlóval, Szentkirályi Móriccal). A szakirodalom szerint ezt a megegyezést az ellenzék municipalista szárnya kényszerítette a centralistákra. A konferencia után enyhülni kezdett a feszültség a centralisták és az ellenzék meggyerendszert védelmező szárnya között, majd 1846 februárjában a következő konferencia felmentette Eötvöst és Trefortot adott szavuk alól. Mindeközben Kossuth, aki az ellenzék egységesítését korábban egyesületi úton kísérelte meg, a párttá szerveződést követelők élére állt, aminek következtében az addig csigalassúsággal haladó folyamat érezhetően felgyorsult. A két konferenciának és az azokon hozott határozatoknak kulcsfontosságú szerepük volt abban, hogy 1847-ben megalakulhatott az Ellenzéki Párt, melynek az utolsó rendi országgyűlésen sikerült elérnie a polgári átalakulás megindítását.

Az ellenzék egységesülésének megindulását eredményező tárgyalás 1845. november 18-án zajlott le. Körülbelül két héttel a konferencia előtt Eötvös József levélben fordult Szalay Lászlóhoz,³ melyben kifejtette, hogy az adott körülmények között nem akar a Pesti Hirlap munkatársa lenni, így mihelyt lehet, felmond, és a politikától is visszavonul. Minderre az készíti, hogy nem lát esélyt arra, hogy eszméiket valóra váltsák, és belefáradt az állandó küzdelembe az ellenzékkel és a kormánnyal. Emellett tisztában van azzal is, hogy az adott pillanatban minden eddigénél nagyobb szükség van a meggyerendszer védelmére, hiszen a kormány az adminisztrátori rendszer bevezetésével támadást indított ez ellen. Ezt a feladatot

¹ Lásd pl. *A magyar sajtó története: 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 771; *Magyarország története V/2*, szerk. MÉREI Gyula, VÖRÖS Károly, Bp., Akadémiai, 1980, 943–947; *Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, Bp., Osiris, 2003, 228; EÖTVÖS József *Levelei Szalay Lászlóhoz*, bev. NIZSALOVSZKY Endre, kiad. LUKÁCSY Sándor, Bp., Akadémiai, 1967 (Irodalomtörténeti Füzetek, 55), 166–167; MANN Miklós, *Trefort Ágoston élete és működése*, Bp., Akadémiai, 1982, 40–41; SCHLETT István, *Eötvös József*, Bp., Gondolat, 1987 (Magyar História: Életrajzok), 98–99; FENYŐ István, *A centralisták*, Bp., Argumentum, 1997, 320–324; KOSÁRY Domokos, *Kossuth Lajos a reformkorban*, Bp., Osiris, 2002 (Milleniumi Magyar Történelem: Életrajzok), 353.

² CSENERGY Antal, [c. n.], PH, 1846. január 1., 805. sz., 1.

³ Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1845. november eleje = EÖTVÖS, *im.*, 155–159.

azonban a centralisták nem vállalhatják, hiszen eddig ők is a megyék hatáskörének csökkentése mellett érveltek. Eötvös ezután felveti, hogy a lapot a korábban azt birtokló nemesi ellenzék kezére kellene juttatni. Batthyány Lajos szerint, aki Eötvöst a lap átadására kérte, erre az adott pillanatban minden esélyük meg is van. Eötvös szerint azonban Landerer nem fogja a lapot Batthyányéknak adni, amit azzal magyaráz, hogy azok még nem beszéltek erről a kiadóval. Az események megértéséhez ugyanakkor tudnunk kell, Eötvös valószínűleg sejtette, hogy a lapot Metternichhez még 1843-ban küldött memorandumai eredményeképpen kapták meg a centralisták,⁴ így gyanítania kellett azt is – amit ma már bizonyosan tudunk –, hogy Landerer kapcsolatban áll a kormánnyal,⁵ és felsőbb utasítás nélkül nem fogja másnak adni a Pesti Hírlapot. Az Eötvös által e kérdésben mutatott magabiztosságot e feltételezés teszi számunkra érthetővé, mint ahogy azt is, miért a fentebb említett indokkal próbálta következtetését igazolni centralista társai előtt, akik ezen emlékiratokról nem tudtak.

Eötvös szerint tehát Landerer vissza fogja utasítani a nemesi ellenzék ajánlatát, így neki és társainak nincs más dolguk, mint kijelenteni, hogy ha Batthyányék szerződni tudnak Landererrel, ők lemondanak a lapról, hiszen az nyilatkozatuktól függetlenül is az ő kezükben fog maradni. Az ellenzék pedig ezután nem tehet mást, mint hogy orgánumának vallja a centralista Pesti Hírlapot, melybe tagjai ezentúl írni is fognak, és ezáltal elveivel is megbarátkoznak. Eötvös tehát, miközben azon dolgozott, hogy a lapot a nemesi ellenzék kezére juttassa, megtalálta a módját annak, hogyan fordítsa saját javára a helyzetet, és állítsa maga mellé a municipalistákat úgy, hogy közben még a Pesti Hírlapot is centralista kézben tartja. Ehhez semmi mást nem kellett tennie, mint engednie a körülmények kényszerítő erejének, és némi befolyást engedni a lapban az ellenzék megerendszert védelmező szárnyának, amit egyébként már Batthyányék kérése előtt is meg akart tenni.

Eötvös következő Szalayhoz írt leveléből⁶ kiderül, hogy a levél címzettje, valamint Trefort és Csengery is megfogadta Eötvös tanácsát, és mindnyájan kijelentették, hogy ha Batthyányék szerződnek Landererrel, hajlandóak átadni nekik a lapot. Ezt követően a 18-ai ellenzéki konferencia hozzájárult, hogy Csengery maradjon a lap szerkesztője, aki vállalta, hogy ezentúl az ellenzék vezetőivel folyamatosan konzultálva vezeti a Pesti Hírlapot. Eötvös és Trefort pedig megfogadták, hogy nem írnak többet a lapba.

A centralisták tehát 1845 novemberében számos engedményt tettek a municipalisták felé, akik szerették volna visszaszerezni tőlük a Pesti Hírlap tényleges irányítását. Az ezután következő eseményekről csupán egyetlen forrásból, Teleki László Wesselényi Miklóshoz 1846. február 19-éről keltezett kiadatlan leveléből tájékozódhatunk.⁷ A levélből kiderül, hogy a municipalisták nem tudtak megegyezni Landererrel, mert az „csak a régi szerződés mellett akar megmaradni, ez pedig a hírlap jövedelmeibe egyedül őket (Heckenastot és Landerert) részesíti és a szerkeztésbei avatkozásukat lehetlenné nem teszi.” Csengery pedig, aki lemondását korábban a municipalisták Landererrel való megegyezéséhez kötötte, „kész ugyan még mindig – lemondani”, de arra hogy ő legyen a szerkesztő és magát Telekiék ellenőrzése alá rendelje, „bármilyen kedvező ajánlatok által sem” bírható. Mindezek után a municipalista vezetők elhatározták, hogy „sem mire sem kötelezve” magukat, „a hírlapot mig az a f. e. Január 1^{én} kijött *programme* értelmében leszsz szerkeztve”, szellemi tekintetben elősegítik, vagyis írnak bele, és rokon elvű barátait is megkérik erre, Eötvösnek és Trefortnak pedig újra

⁴ Az emlékiratokkal kapcsolatban lásd GERGELY András, *Liberalizmus és nemzet: Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években*, Vil, 1990, 1. sz., 1–8; VARGA János, *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) = Somogy megye múltjából (Levéltári Évkönyv 12)*, Kaposvár, 1981, 155–195.

⁵ KOSÁRY, *im.*, 207–208.

⁶ Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1845. november 15. = EÖTVÖS, *i. m.*, 163–166.

⁷ OSZK Kézirattár, Levelestár, Teleki László Wesselényi Miklóshoz, 1846. február 19.

engedélyezik a lapban való publikálást. Csengery ugyanakkor szavát adta, hogy a lapot a továbbiakban az ellenzék vezetőivel konzultálva vezeti, és azon kérdéseket, melyekben nem értenek egyet, „nyílt kérdéseknek tekintendi melyekre nézve a *pro* és *contra* írt cikkeket egyiránt – és pedig taglalo jegyzetek nélkül – béveendi.” A levél tanúsága szerint az ellenzék megerendszert védelmező szárnyának vezetői – Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Szentkirályi Móric, Kossuth Lajos, Klauzál Gábor, Bezeredy István, Teleki László – reménykedtek abban, hogy „a Pesti hirlap az ellenzék organuma leend”, és „mindnyajan úgy találták hogy így már a hirlap ügyét szellemileg lehet is kell is előmozdítani”. Ráadásul ezek a vezetők elhatározták, hogy tekintélyesebb ismerőseiket fel is szólítják a lap támogatására. Teleki e döntés szellemében levelében arra kérte Wesselényit, hogy írjon a Pesti Hirlapba, és szólítsa fel ugyanerre ismerősei közül azokat, akiket alkalmasnak tart a publikálásra. Teleki Wesselényi barátai közül név szerint Kemény Zsigmondot emelte ki.

A levélből kiderül, hogy a Csengery által a Pesti Hirlap 1846-os első, beköszönő számában közzétett programot Telekiék is elfogadták, így azt az ellenzék közös programjának kell tekintenünk, mely egyúttal a későbbi együttműködés alapját is megvetette. Cikkében Csengery kötelezettséget vállalt arra, hogy a központosítás kérdésének tárgyalását a centralisták alkalmasabb időpontra halasztják, Teleki levelének tanúsága szerint pedig szavát adta, hogy az ellenzéken belül vita tárgyát képező kérdésekben mindkét álláspontot kifejtő cikkeket hajlandó megjelentetni. Ám a municipalisták cikkeinek kiadását még ez sem garantálta, hiszen a Csengery által megjelenésre elfogadott írásoknak még át kellett esniük a cenzúrán, illetve, mint az Eötvös egyik 1848-ban Széchenyihez írt leveléből kiderül, időnként Landerer is beleszólt a lap cikkeinek összeállításába, ami maguknak a centralistáknak is sok gondot okozott.⁸ A Batthyányék által a centralistáktól kicsikart engedmények azonban nemhogy a várt eredményeket nem hozták meg, hanem még tovább is súlyosbították a helyzetet, hiszen a legjobb publicistáitól megfosztott, és a municipalistáktól még mindig nem eléggé támogatott lap jelentős hátrányba került a konzervatív lapokkal szemben. Mindezt 1846 februárjában Telekiék is kénytelenek voltak elismerni, és miután belátták, hogy a lapot Landerer miatt nem tudják visszaszerezni, újra engedélyezték Eötvösnek és Trefortnak a lapban való publikálást, valamint felkérték tekintélyesebb ismerőseiket, hogy támogassák a lapot. Eötvösék ugyanakkor felhagytak a megerendszer támadásával, és teret kívántak engedni Kossuthéknak a lapban, hogy azok megkezdhessék a municípiumok védelmét. Ezt azonban a centralisták – ahogyan azt Csengery a lapnak új programot adó cikkében jelezte is – csupán a kényszerítő körülmények hatására tették. Nem mondtak le tehát eszméik hirdetéséről, csak alkalmasabb időpontra halasztották azok tárgyalását, majd körülbelül egy évvel Csengery cikkének megjelenése után vissza is tértek eredeti elgondolásaik taglalásához. A hivatkozott szakirodalom állításaival ellentétben tehát az 1845. november 18-ai ellenzéki tárgyalás határozatai nem a municipalisták centralisták fölött aratott győzelmét tükrözik, hanem azok a centralisták taktikázásának eredményeképpen jöttek létre.

Érdekes Telekinek az a Wesselényihez intézett kérése is, hogy beszélje rá Kemény Zsigmondot a Pesti Hirlapba való dolgozásra, hiszen ezzel a levél írója elárulja, hogy nemcsak a centralisták, hanem lényegében az egész ellenzék munkálkodott azon, hogy Keményt a laphoz csábítsa. Első pillantásra ez azt bizonyítja, hogy 1846 februárjára a municipalisták már teljes mellszélességgel felsorakoztak a Csengery szerkesztette Pesti Hirlap védelmére. Kemény pályája addig eltelt szakaszának vizsgálata után azonban módosítanunk kell ezt a megállapítást.

⁸ Eötvös József Széchenyi Istvánhoz, 1848. február 2. = EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976 (Eötvös József Művei), 179–182.

Kemény politikai fellépésének első színterei a Kolozs megyei évnegyedes közgyűlések, melyeken 1841–42-ben a szabadelvű követutasítások elfogadtatásáért szállt síkra.⁹ Politikai tevékenységének igazi területe azonban az újságírás volt. 1841 őszén az Erdélyi Hiradó köréhez csatlakozott, melynek 1842. január 2-án egyik szerkesztője lett. A lap tulajdonosa és egyben főszerkesztője a mérsékelt liberális Méhes Sámuel, de a tényleges szerkesztést Kovács Lajossal és Szentiváni Mihállyal karöltve Kemény végezte. Szerkesztésének másfél éve alatt – 1843. június 30-án mondott le pozíciójáról – ő szabta meg a hirlap szellemi arculatát. Vezetése alatt 154 szám jelent meg, amiből 62-be ő írta a vezércikket,¹⁰ 1843-ban pedig hosszú ideig egyedül szerkesztette a lapot.¹¹ Kemény ezekben a vezércikkekben fejtette ki az erdélyi liberális reform elvi alapvetését és saját reformprogramját. Urbérrendezés a jobbágyság terheinek fokozatos csökkentésével, majd megszüntetésével;¹² az adórendszer megreformálása a közterhek korszerű elosztása útján;¹³ modern polgári jogrend bevezetése;¹⁴ közigazgatási reform a gubernium és a helyhatóságok viszonyának rendezésével és működésük korszerűsítésével párhuzamosan;¹⁵ sajtószabadság;¹⁶ a magyar nyelv államnyelvként való elismertetése;¹⁷ toleráns nemzetiségi politika;¹⁸ Unió¹⁹ voltak programjának főbb pontjai. A magyarországi politikai csoportosulások közül ekkor eszmeileg leginkább a nemesi reformellenzékhez állt közel, így nem csoda, ha később, 1846-ban Kossuth szívesen működött volna együtt vele. Az Erdélyi Hiradó szerkesztői posztjáról való lemondása után is a lap cikkírója maradt egészen 1845 végéig. 1843 júliusa és novembere között a *Korteskedés és ellenszerei*²⁰ című röpiratán dolgozott,²¹ melyben a korteskedés bírálata mellett kifejtette egy szélesebb körű társadalmi és alkotmányos reform tervét is. Ebben a művében Kemény időnként már szembekerült a municipális rendszerrel. A megyei rendszer bolygatása azonban teljesen ellentétben állt annak a Kossuthnak a politikájával, akinek Pesti Hírlapjában Kazinczy

⁹ RIGÓ László, *A hírlapíró Kemény (1837–1846)* = KEMÉNY Zsigmond, *Korkívánatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, kiad. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Kemény Zsigmond Művei), 480; PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., MTA, 1922, I, 190.

¹⁰ RIGÓ, *im.*, 481.

¹¹ PAPP, *im.*, 192.

¹² KEMÉNY Zsigmond, *Irányok* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 43–56, Uő, *Adónkról* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 82–115.

¹³ Uő, *Irányok* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 43–56; Uő, *Adónkról* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 82–115.

¹⁴ Uő, *A választási jogok cseréje felől* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 32–42; Uő, *Helyhatóságainkban szőnyegre kerülendő kisebb és nagyobb tárgyak felől* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 57–70; Uő, *Adónkról* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 82–115; Uő, *Állapotunkról* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 121–134.

¹⁵ Uő, *A választási jogok cseréje felől* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 32–42; Uő, *A tisztújítás kérdése, legújabb kapcsolatai közt* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 71–82; Uő, *Néhány cikk saját ügyünkben* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 135–151; Uő, *Szemelvényi eljárásunk felől* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 181–197.

¹⁶ Uő, *Néhány cikk saját ügyünkben* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 135–151.

¹⁷ Uő, *Nyelvünk ügyében* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 161–180; Uő, *Még egyszer nyelvügyünkben* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 198–208; Uő, *Nyilatkozat és fölszólítás* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 245–255; Uő, *Két jelenet figyelmünkre méltó* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 256–264; Uő, *Királyföld – Szászföld* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 265–273.

¹⁸ Uő, *Vallomások* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 233–244; Uő, *Nyilatkozat és fölszólítás* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 245–255.

¹⁹ Uő, *Irányok* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 43–56; Uő, *Helyhatóságainkban szőnyegre kerülendő kisebb és nagyobb tárgyak felől* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 57–70; Uő, *Fejtegetéseink új sora* = K. Zs., *Korkívánatok...*, *im.*, 209–211;

²⁰ Uő, *Korteskedés és ellenszerei*, I–II, Kolozsvár, 1843–1844.

²¹ TÓTH Gyula, *Utószó* = KEMÉNY Zsigmond, *Változatok a történelemre*, kiad. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Kemény Zsigmond Művei), 564.

Gábor támadta a *Kortelkedés és ellenszereit*.²² Kemény egyik levelében maga említi, hogy pártjának legtekintélyesebb emberei – köztük Wesselényi is – békétlenkedtek vele,²³ ugyanakkor tudjuk, hogy ez a röpirat keltette fel Széchenyi érdeklődését Kemény iránt,²⁴ valamint, hogy az Akadémia is a *Kortelkedésnek* köszönhetően választotta levelező tagjává 1843. október 7-én.²⁵ A nagy vitát kiváltó röpirat volt az első olyan mű, melyben Kemény eszméi rokonságot mutattak a Pesti Hírlapot 1844 júliusában megkapó centralisták elveivel. A hírneves Kemény kutató, Papp Ferenc szerint Kemény Zsigmond tulajdonképpen már 1843-ban Szalay társaságához tartozott.²⁶ Papp megállapításának némileg ellentmond, hogy Kemény a centralista Pesti Hírlap első néhány számának megjelenése után is azt írta egyik levelében Wesselényinek, hogy a centralizáció kérdésében kedve volna hírlapi vitába bocsátkozni Eötvössel.²⁷ Mindenesetre 1845-ben Kemény már kapcsolatba került Eötvössel, aki regényeinek kiadását intézte Hartleebennél, és ugyanezen év végére már az is szóba került, hogy Kemény a lap munkatársa lesz.²⁸ Az erről folytatott tárgyalások azonban az 1845. november 18-ai konferencián hozott határozatok miatt félbeszakadtak, és csak 1846 tavaszán, már némileg megváltozott formában merült fel újra ez a lehetőség. Korábban ugyanis Kemény Erdélyből szeretett volna tudósításokat és cikkeket küldeni a Pesti Hírlapba, míg most már az Erdélyi Hiradóval végleg szakító és az erdélyi politikában ellehetetlenülő Kemény végleg Pestre szeretne költözni. A Pesti Hírlap mellett számos más lap is magához kötné. Gróf Andrássy Gyula önálló lapot akart indítani, melynek vezetését Keményre kívánta bízni.²⁹ Széchenyihez Kovács Lajos köthette volna, aki időközben annak hívévé szegődött, illetve az a tény, hogy cikkeiben Kemény többször is kifejtette, Deákot tartja legmegfelelőbbnek egy esetleges ellenzéki párt vezetői posztjára.³⁰ Széchenyi 1846-ban ugyanis egy olyan középpárt létrehozására törekedett, melynek Deák lett volna a vezetője. Ezen párt Független című lapját tervei szerint Kemény szerkesztette volna. Deák azonban Széchenyi helyett Kossuthot támogatta, így Keménynek, ha korábban hangoztatott elveihez következetes akart volna maradni, szintén Kossuth hívévé kellett volna szegődnie. Erre buzdította őt egyébként Wesselényi is, akinél Kemény 1846 jelentős részét töltötte, és aki Kemény Pestre utazása előtt, 1846. július 29-én Kossuthhoz szóló ajánlólevelet is írt számára. Kossuthoz kapcsolhatta volna Keményt a korábban már említett elvi rokonság is.

Keményt 1846-ban Dessewffy Emil is megkönyékezte, aminek okát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy addigra a konzervatívok már javában szervezték pártjukat, és táborukat minél szélesebb alapokra kívánták helyezni. Kemény megszerzésére azonban sem a konzervatívoknak, sem az időközben hozzájuk egyre közelebb kerülő Széchenyinek sem volt esélye, egyrészt az elveik közötti különbség, másrészt pedig Wesselényi miatt, aki többször is óva intette Keményt a Széchenyivel kötendő szövetségtől.

²² KAZINCZY Gábor, *Kortések Magyarországon*, PH, 1844. január 4., 314. sz., 6–7; Uő, *Kortések Magyarországon*, PH, 1844. január 7., 315. sz., 14–15.

²³ [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. március 14. = KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, kiad. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi Kiadó–ELTE, 2007, 69–75.

²⁴ PAPP, *im.*, 216.

²⁵ Uő., 219.

²⁶ Uő.

²⁷ [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Wesselényi Miklósnak, 1844. július 26. = KEMÉNY, *Levelezése...*, *im.*, 22–25.

²⁸ Erre vonatkozólag lásd [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, Pest, 1845. március 15.; [B.] Wesselényi Miklós–[B.] Kemény Zsigmondnak, 1845. július 1.; [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Wesselényi Miklósnak, 1845. július 3.; [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, Pest, 1846. január 9.; [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. március 14. = KEMÉNY, *Levelezése...*, *im.*, 43–46, 54–55, 55–56, 64–69, 69–75.

²⁹ RIGÓ László, *A hírlapíró Kemény (1837–1846)* = KEMÉNY, *Korkívánatok...*, *im.*, 490.

³⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Körülményeink* = K. Zs., *Korkívánatok ... im.*, 322–339.

Kemény 1842-ben, az Erdélyi Hiradóban többször is a centralizáció ellen nyilatkozott,³¹ és még a centralista Pesti Hirlap első néhány számának megjelenése után is azt írta egyik levelében Wesselényinek, hogy hírlapi vitába kíván bocsátkozni a centralizáció kérdésében Eötvössel.³² Mindezek ismeretében azt gondolhatnánk, hogy a Pestre költözést tervezgető Keménynek nem maradt más választása, mint kihasználni az alkalmat, és Teleki Wesselényihez intézett kérése után Kossuth hívévé szegődni, a Pesti Hirlapban pedig Csengery fogadalmának köszönhetően a municipalisták eszméit népszerűsíteni. Ezt valószínűleg Kossuthék is így gondolták, ezért szerették volna, ha Kemény a Pesti Hirlaphoz szerződik. Mindebből azonban egyenesen következik, hogy a Csengery által a lap 1846-os beköszönő számában közzétett programot nem csupán a centralisták tekintették ideiglenesnek, hanem a municipalisták is, akik egy olyan hírneves publicistával a soraikban szerették volna megkezdeni a vitás kérdések körüli értekezést a Pesti Hirlapban, mint amilyen Kemény Zsigmond volt. Kemény a várakozásoknak megfelelően el is szerződött a laphoz, azonban csak fél éves késéssel, 1847 elején költözött Pestre, és akkor is az időközben eszméik hirdetéséhez visszatérő centralisták oldalán kapcsolódott be a hírlapi vitába.

Kemény döntésében a már a *Korteskedés és ellenszereiben* is megmutatkozó elvi azonosság mellett szerepet játszhatott a centralisták iránt érzett személyes rokonszenve,³³ valamint a Csengery által neki felajánlott mesésnek számító honorárium, mely évi 24 cikkért cserébe 1000 forintot felül fizetett.³⁴ Ezenkívül az 1846 augusztusában Pestre látogató Kemény több ellenzéki konferencián is részt vett, így láthatta, hogy a liberálisok milyen lázasan dolgoznak az Ellenzéki Párt létrehozásán, mely előreláthatólag valamennyi párttöredéküket egyesíteni fogja. Éppen ezért számíthatott arra, hogy ha a centralisták és municipalisták közötti elvi viták nem is fognak teljesen elcsitulni, de már korántsem fognak olyan éles hangnemben zajlani, mint korábban. Emellett az is várható volt, hogy a lényeges kérdésekben összhangba hozzák nézeteiket, így Kemény nem sokat kockáztatott azzal, hogy a hozzá elveikben és személyükben is közelebb álló centralistákat választotta harcostársaiul. Annál is inkább, mivel időközben biztossá vált, hogy a Pesti Hirlap a centralisták kezében marad, így Kemény bizony számíthatott cikkei megjelenésére és az értük járó honoráriumra, míg ha a municipalisták oldalára áll, ezt korántsem tehette volna. Mindemellett hízelgett Keménynek, hogy tiszteletdíja pontosan megegyezett az Eötvös, Szalay és Trefort, tehát az ország egyik legjobb írója, jogtudósa és közgazdásza által kapott honoráriummal,³⁵ amivel egyszersmind a legnevesebb magyarországi hírlapírók sorába emelkedett.

Mindezek átgondolása után döntött Kemény a centralisták támogatása mellett. Első cikksorozata 1846 novemberében jelent meg a lapban,³⁶ majd 1847 elején véglegesen Pestre költözött. Nem tudjuk pontosan, hogy a szerződését mikor írta alá, de Csengery már 1846 novemberében arról tájékoztatja Ferenci Lászlót, hogy „Kemény Zsigmond báró télire s tehát

³¹ Uő, *A kodifikáció és történelmi iskola* = K. Zs., *Korkívánatok ... im.*, 18–32; Uő, *A választási jogok cseréje felől* = K. Zs., *Korkívánatok ... im.*, 32–43.

³² Lásd fentebb

³³ Kemény centralisták iránt érzett rokonszenvére vonatkozólag lásd KEMÉNY Zsigmond *Naplója*, kiad., bev. BENKŐ Samu, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966, 173, 187.

³⁴ Kemény ezzel kapcsolatos gondolatait lásd [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, 1847. február 24.; [B.] Kemény Zsigmond–[B.] Jósika Miklósnak, 1847. május 11.; = KEMÉNY, *Levelezése...*, i. m., 85–86, 103–104.

³⁵ Eötvös, Szalay és Trefort honoráriumára vonatkozólag lásd Uo.; *Szerződés Csengery Antal, Szalay László, Trefort Ágoston és báró Eötvös József között* = SZALAY László *Levelei*, kiad. SZALAI Gábor, Bp., Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1913, 113–114.

³⁶ KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek az erdélyi úrbér iránt*, PH, 1846. november 26., 785. sz., 349; 1846. november 27., 786. sz., 353–354; 1846. november 29., 787. sz., 357.

jövőre a Pesti Hirlaphoz melléje jő.”³⁷ Keménynek és Csengerynek addigra tehát – ha a szerződést nem is írták még alá – mindenben meg kellett állapodnia, különben a szerkesztő nem dicsekedett volna Ferencinek új munkatársával.

Mindezek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a centralisták már 1845 novemberének elején belátták, teret kell engedniük lapjukban az ellenzék megerendszert védelmező szárnyának. Az ellenzék két szemben álló csoportja kompromisszumának eredményeképpen a municipalisták felsorakoztak a Csengery szerkesztette Pesti Hirlap védelmére, és igyekeztek cikkírókat is szerezni a lapnak. Kemény Zsigmond egyike volt azoknak, akiket a nemesi ellenzék rá akart venni a Pesti Hirlapban való publikálásra, és mivel erről Kemény időközben már a centralistákkal is tárgyalt, nem lehetett kétséges, hogy a kínálgató lapok közül melyiket fogja választani. Abban tehát, hogy Kemény Zsigmond az ellenzéki orgánumhoz került, jóval nagyobb szerepet játszott a municipalisták támogatása, mint korábban gondoltuk.

³⁷ Ferenci László–Wesselényi Miklósnak, 1846. november 12. MOL, Mikrofilmtár, 8368.

IV. Irodalomtörténet

Desperate Housewives or Capricious Women?

A Comparison between the Short Fiction of Margit Kaffka and Katherine Mansfield

Judit Kádár noted in 2003 that hardly any extensive international studies had been published in which the works of Hungarian author Margit Kaffka were compared to the oeuvres of other European writers.¹ In her article, Kádár places partial blame on György Bodnár, the scholar who for decades dominated the Kaffka-research. Kádár is of the opinion that Bodnár failed to see obvious comparisons, for instance between Kaffka and Virginia Woolf, because he refused to see Kaffka's feminist attitude.² Bodnár's view perpetuated a sexist approach, which according to Kádár does not do justice to Kaffka as a woman and a writer. Therefore Kádár urges scholars to pay more attention to the feminist views found in Kaffka's oeuvre. Unlike Kádár, I do not consider Kaffka a feminist³. I do not see her as a militant writer, with a clear political agenda in her writing, who through her work solely wanted to critique the situation of women at the turn of the century. The labeling of Kaffka (or not) as a feminist is actually beside the point of this paper, yet it is still evident seven years later that, despite Kádár's efforts, little has changed with regard to Kaffka's position in any international literary framework, of which the modernist is without doubt the most appropriate. Interestingly enough, several references to foreign modernist writers can be found in the literary reception of Kaffka's works. Even more, Kaffka's contemporaries had also noticed these resemblances. From the 1940s onwards there were references to Marcel Proust⁴, and in 1942 Gábor Thurzó called attention to a clear link with other women writers of the beginning of the twentieth century: „Abban az asszonyírói hangversenyben, melyben tisztán és áthatóan egy Virginia Woolf, Katherine Mansfield, Selma Lagerlöf műve szól, Kaffka Margit egyenértékű, egyéni varázsú, felejthetetlen hang.”⁵ However, Kaffka's modernist voice sank into oblivion for many decades. Hungarian literary scholarship focused almost exclusively on her subject matter and female characters from a socio-historical or autobiographical point of view, ignoring the innovative, modernist features of Kaffka's oeuvre almost completely, as well as turning a blind eye to any of her writing outside of her novels. Until the 1990s Kaffka was considered the quintessential woman novelist of the beginning of the century. Literary scholars have only recently turned their attention towards her modernist approach, not only from the point of view of style and theme, but also in terms

¹ KÁDÁR Judit, *Miért nincs, ha van? A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon*, Beszélő, 11 (2003), 100.

² Kádár claims: „Bodnár előítéleteket táplál a feminizmusról, amelyekből egyenesen következik, hogy feminista író nő nem lehet jó író nő, így azáltal kívánja Kaffka Margitot az irodalom legjobbjai közé emelni, hogy feminizmusát takargatja [...]” KÁDÁR Judit, *Miért nincs, ha van? A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon*, Beszélő, 11 (2003), 100.

³ By the term feminist I refer to a person who is closely involved with the political movement, fighting for socio-political rights of women.

⁴ To give the earliest example: „[...] ez volt az érzése, hogy egészen olyan mű, mint Proust hatalmas regény-folyama. Ettől az érzéstől máig nem szabadult meg. A különbség csak a mi szűkre szabott magyar életünkben a magyar író egyéni sorsában van.” He continues: „S tanuskodik még valamiről: az önkéntelen s öntudatlan prousti rokonságról, az emlékezés prousti lírai poéziséről. Nem erőszakolt párhuzam s nem mesterkelt szimbólum ez.” DÉNES Tibor, *Két Nyár*, Magyarok, 5 (1947), 378–379.

⁵ THURZÓ Gábor, *Kaffka Margit hátrahagyott novellái*, Diárium, 7 (1942), 164.

of Kaffka's narrative techniques.⁶ Yet Kaffka's position in the canon from a larger, international perspective has still not received much attention. There are a few notable exceptions. Bodnár included one essay in his Kaffka-monograph comparing *Színek és évek* and *Le temps perdu* by Marcel Proust.⁷ Additionally, both Steven Tötösy de Zepetnek⁸ and Livia Wittman⁹ focused on similarities between Kaffka and the American author Dorothy Richardson in some of the few Kaffka studies published in English. Yet all of these analyses still focused exclusively on Kaffka's novels.

So in addition to Kaffka's omission from a broader canon of European modernist writers, her reputation has faced a further slight: despite the fact that she wrote eight collections of short stories¹⁰, her short fiction has been virtually ignored by scholars for quite some time. The purpose of this paper is to correct both oversights by exploring a comparison between Margit Kaffka and Katherine Mansfield, with a focus on the authors' short fiction.¹¹

Similarities between the life and works of Mansfield¹² and Kaffka, and also in the way literary critics have responded to their oeuvre, are numerous and quite striking. Both were educated at renowned girls' institutes of the time, which highly influenced their literary ideas. Mansfield graduated from Queen's College in London in 1906, and in 1903 Kaffka obtained a degree as a secondary school teacher from the higher institution for girls' education located in Budapest, Erzsébet Intézet. They were also both connected to innovative and experimental literary journals. In the case of Kaffka this refers to her involvement as both contributor and member of the editorial board for *Nyugat*. Mansfield worked as a literary critic and contributor for *Rhythm* and *New Age*, both edited by her partner John Middleton Murry. These positions resulted in several friendships with many other writers, poets and journalists. Mansfield's correspondences show a connection with the Bloomsbury Circle – writers such as Virginia Woolf and D.H. Lawrence. Kaffka was on friendly terms with Endre Ady, Ernő Osvát, and Oszkár Gellért, to name a few. However these correspondences have not been documented as thoroughly as Mansfield's, nor did she write to her colleagues as often. As for their literary works, both women already received recognition during their lifetime. Kaffka published poetry, short stories and novels throughout her career. Unlike Mansfield, however, her career as a literary reviewer never took off. Even today, this remains a lesser known area of her literary activities.¹³ While Mansfield did have a successful career as a literary critic for

⁶ Zsuzsa Horváth clearly summarized the directions and developments; we can track down in the research on Kaffka. HORVÁTH Zsuzsanna, „Az élettörténet mint játékszer”: *Fikció, narráció és identitás-összefüggései Kaffka Margit regényekben* Doktori disszertáció, 2007, 1–2. [kézirat]

⁷ BODNÁR György, *Kaffka Margit*, Bp., Balassi kiadó, 2001, 183–188.

⁸ TÖTÖSY DE ZEPETNEK Steven, *Margit Kaffka and Dorothy Richardson*, Hungarian Studies, 1 (1996), 77–95.

⁹ WITTMAN Livia, *Desire in Feminist Narration: Reading Margit Kaffka and Dorothy Richardson*, Canadian Review of Comparative Literature, 3 (1994), 399–415.

¹⁰ Of these eight collections, seven were published during Kaffka's lifetime; Miklós Radnóti however posthumously edited *Álom* in 1942.

¹¹ I need to thank Zsuzsa Horváth for directing my attention towards Katherine Mansfield.

¹² Katherine Mansfield Beauchamp (she dropped her surname for her publications) was born in Wellington, New Zealand in 1888, but moved to London in 1903. After finishing her education there in 1906, she returned to New Zealand for a few years, before coming back to London in 1908, this time for good. Mansfield's turbulent life was divided between writing and trying to defeat her illnesses: she contracted Ghonnorea, only diagnosed many years later, and also suffered from tuberculosis. Mansfield died of a massive haemorrhage at the age of thirty-five, in 1923. Vö: ALPERS Anthony, *The Life of Katherine Mansfield*, Oxford, Oxford University Press, 1982.

¹³ Due to the recent interest in gender studies, attention has turned to this part of Kaffka's career, and so far has resulted in two articles, both by the same author: VARGA Virág, *Kaffka Margit publicisztikája*, *Életünk*, 7–8 (2004), 713–722 and ÜÖ, *Kaffka Margit publicisztikája*, *Életünk*, 10 (2004), 881–887.

several journals, she only published four collections of short stories during her lifetime. Her husband, John Murry, edited more collections of short fiction, notebooks, and letters after her death in 1923. The oeuvres of both Kaffka and Mansfield have been investigated mainly for thematic and stylistic features, in particular concerning their depiction of women. Both oeuvres fell prey to the „autobiographical bias”¹⁴ by literary critics, which highly influenced the direction of the research. In the eyes of literary critics Kaffka represented womanhood in all facets of her work: technique, point of view, and choice of subject matter. According to the critics, everything was related to her femininity. Both introduced female characters as no one had before and told stories from a female perspective, giving voice to characters that had previously been muted. Several scholars do not consider Mansfield a feminist: she was not at all active in any feminist movement nor did she rigorously address the social position of women in her works, unlike Virginia Woolf.¹⁵ I am of the opinion that the same can be said about Margit Kaffka. The works of both have been considered modern to varying degrees, but always within the limits of what critics assumed possible for women writers. Mansfield’s critics recognized early on that she modernized the English short story through her narrative technique, also called the point-of-view-technique. According to Nora Séllei this refers to „[Mansfield’s] absolute identification with the object she is writing about, [...]” which enables her to „move from an external point of view to the consciousness of the character”.¹⁶ In the case of Kaffka, her innovations were remarked upon in *Nyugat*. In particular, her novel *Színek és évek* was seen as a clear break with the past due to the use of remembrance, an I-narrator and impressionistic descriptive language.

Let us now shift our attention away from the writers to the analysis of one short story by each author: *Fekete Karácsony*¹⁷ (1911) by Kaffka and *Marriage à la Mode*¹⁸ (1921) by Mansfield. Each presents us with an insight into the life of a couple. Both describe a troubled marital relationship in which a letter serves a key function in revealing the nature of the main characters and causes a change in their lives. The focus of the analysis will be on the presentation of the characters and their subjective perception of the world. Attention will also be paid to the use of modernist features such as ellipses, interior monologues, and free indirect discourse.

Fekete Karácsony was analyzed briefly in Bodnár’s monograph, but he did not focus on the modernist aspects and the capricious nature of the female protagonist, Anna. Instead he emphasizes how unhappy the life of the protagonist was. The source of this unhappiness, according to Bodnár, was her marriage and this explains Anna’s behaviour. Bodnár calls the story a „document of shameful integrity.”¹⁹

¹⁴ Julia Van Gunteren claimed: „Interpretations of her [Mansfield’s] work are various, often with a biographical bias. If a serious critic is willing to plough through ‘Mansfieldiana’ and forget the biographical interpretations and the myth built up around her life, he or she will be still confronted with differing views”. VAN GUNTEREN Julia, *Katherine Mansfield and Literary Impressionism*, Amsterdam–Atlanta, Rodopi, 1990, 7.

Nóra Séllei rightly argues that literary criticism has always referred to two aspects when talking about Kaffka, namely that it is highly „autobiographical” and „feminine”. These assumptions have influenced the image of Kaffka in the contemporary literary canon. Vö. SÉLLEI Nóra, *Az „asszonyíró” és az önéletrajz – Kaffka Margit: Lírai jegyzetek egy évről = S.N., Tükröm, tükröm... Író nők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, Kossuth egyetemi kiadó, 2002, 257–300.

¹⁵ Katherine Mansfield „was not concerned with the political and social aspects of the cause”, SÉLLEI Nóra, *Katherine Mansfield and Virginia Woolf: A Personal and Professional Bound*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 1996, 72.

¹⁶ SÉLLEI Nóra, *op. cit.*, 98.

¹⁷ KAFFKA Margit, *Válogatott művei*, vál., jegyz., BODNÁR György, Bp., Szépirodalmi, 1974, 628–643.

¹⁸ MANSFIELD Katherine, *The Collected Stories*, ed. ARKIN Stephen, Ware, Wordsworth, 2006, 250–259.

¹⁹ BODNÁR, *op. cit.*, 147.

Fekete karácsony tells the story of Anna, who as a young girl married a much older widower, a schoolteacher. They have three children: two boys from her husband's previous marriage, and a little girl of their own. We follow the Szabó family in their last days of preparation before Christmas. During the story it is revealed that Anna had an affair the previous summer with a doctor, which she herself refers to as „the Sin”²⁰. As punishment, she was sent away to the countryside, but the schoolteacher has allowed her to return. Although Anna came back, their relationship is still troubled, and she is acutely aware of it: „[...] hosszú negyedórákon át úgy ült köztük a csend. Igen, ez a nemszólás a fegyvere [...]”²¹ Throughout the story many hints are given to help the reader understand that Kutassy, a student and lodger with Anna's parents-in-law, has feelings for Anna. At first the protagonist tries to hide from the young man, when he pays the Szabó family an unannounced visit. Anna is aware of the fact that he looks at her with these „nagy bolond szemekkel.”²² For the attentive reader, this is the first subtle hint that the student is in love with Anna. The more the story progresses, the more Anna begins to enjoy Kutassy's visits and this male attention. Anna goes out of her way to get attention from Kutassy with no concern over her husband's proximity. In this way her vanity is revealed: „nagy fehér vállas kötő volt előtte, és tudta, hogy az arcához jól illik a lila szín fejkendő.”²³ Anna is even a bit amused by the shyness of Kutassy. On Christmas Eve, Kutassy secretly hands Anna a little note in which he begs her to run away with him the next day, when all the other men of the family will be away hunting. Reading this note secretly in her bedroom invokes a stream of consciousness in the mind of Anna. Although at first the reader is lead to believe that she will talk Kutassy out of his plan and refuse to join him, she suddenly continues by stating that she will ask him to take care of her. In this way, Anna wants to deny all the facts of the previous summer, in order to maintain the „saint” or „white” image, which Kutassy holds of her. For the sake of improving her own situation, for which she believes she deserves to be pitied, Anna plans on telling him she was the victim of slander. All of their planning is for naught, however, as the next day the snow has melted and nobody can leave because of the mud. There is an interesting contrast here between white, the color of Anna's dubious innocence, with the black of the mud, which in the end foils the plans.

The narrative toys with the reader: earlier in the story Anna has already admitted (in an internal monologue) that her little adventure during the summer did occur. Although according to her, it had no meaning at all, it just happened. Anna describes it as nothing more than some embraces: „két-három alkalommal, mindössze, oly egyszerű, oly kevésbé szertartásos ölelések; inkább valami hallatlanul merész, hazárdos tréfaképp tette, izgató játéku, szívében nem is érdekelve.”²⁴ The reader then witnesses a conversation between the two servants, the oldest states: „Egy doktor szeretett, el is hagyta érte az urát; de az a doktor elment lakni a városbul.”²⁵ This is information Anna is reluctant to admit to herself. When Anna receives the note from Kutassy, she even goes a step further: she deliberately decides to deny all rumors, in order to remain the „saint” he believes her to be.

Upon close reading of this story one opposition reveals itself as central, and that is of saint versus sinner. The play of this opposition can be found in several aspects of the story: Anna admits that she committed a sin, although she will deny it later in the story. Kutassy uses the

²⁰ KAFFKA, *op. cit.*, 631.

²¹ KAFFKA, *op. cit.*, 630.

²² KAFFKA, *op. cit.*, 630.

²³ KAFFKA, *op. cit.*, 636.

²⁴ KAFFKA, *op. cit.*, 631.

²⁵ KAFFKA, *op. cit.*, 636–637.

word „saint” in his note to Anna, and importantly the main action of the story is situated at Christmas eve, which in Hungarian is called *szent este*, yet the evening passes far from peacefully: not only because of several unintended references to the summer by the guests, but also due to the letter containing the dishonorable plan.

Turning now to Mansfield, *Marriage à la Mode* tells the story of William, who travels home for the weekend from London to visit his wife Isabel and their two children. Upon his arrival, however, he is not only welcomed by his wife, but also some of her new friends. William deeply regrets the moment Isabel met these people, who have introduced her – although this is not explicitly stated in the narrative – to a flamboyant way of life. He actually blames himself for having exposed her to these people who have changed his wife so much, but also for not seeing how unhappy she had been before moving to London. She herself does not entirely see the change, but does admit that „she got to know really congenial people”²⁶. For Isabel though, this is a positive development. During his visit, William hardly gets any time to spend with his wife or children alone, and when he leaves again after the weekend, he decides to write Isabel a letter. The reader is not presented the full text of the letter, but is left to interpret the main message from the dialogue between Isabel and her friends. The inference is clear – William wants to leave her, as he sees no future in their relationship. Isabel’s friends comment on the letter, and have a laugh at its dramatic tone. „You must let me have it just as it is, entire, for my new book”²⁷, says one of Isabel’s friends, and another comments: „I always thought those letters in divorce cases were made up. But they pale before this one.”²⁸ When Isabel is alone upstairs for a moment, she reflects on William’s letter and decides to write back. Before she can start writing however, she is called by her friends to join them. She faces a dilemma, and decides in the end to go to her friends, assuring herself that she will definitely write William later.

In both stories the letter has a pivotal role. In Kafka’s story it reveals Anna’s desire to leave, and her capricious and scheming character, because at first she does not really want to go, or that is at least what we are meant to believe, and in the end she feels disappointed that the morning’s events could not proceed as planned. In Mansfield’s story the reader is not privy to the full content of the letter, but it becomes clear that William sees the changes in his wife as irreconcilable to their marriage. He comes to fully understand this when he walks back to the station after the weekend. This moment of insight leads to the writing of the letter which will change their lives. Isabel admires her friends, and puts William second. The reader has to guess the exact content of the letter through interpreting the dialogues of the characters. In this way the liveliness of the situation is increased, yet at the same time it leaves a rueful feeling both in Isabel and the reader, as for a few moments, Isabel regrets how she handled the situation. This is what she ponders when alone in her room, but the temptation to have fun with her friends is ultimately too difficult to resist. Isabel’s final thought in the story is presented to the reader as she leaves the room: „But I shall certainly write, thought Isabel hurriedly.”²⁹ However, the doubt in the reader regarding the question whether she will ever answer her husband’s letter continues to grow with the story’s last sentence: „And laughing, in the new way, she ran down the stairs.”³⁰ As such, both authors present us with a capricious female character, who knows very well what she is doing and what the consequences of her actions will be. Mansfield is quite clearly mocking the new flamboyant lifestyle of Isabel.

²⁶ MANSFIELD, *op. cit.*, 252.

²⁷ MANSFIELD, *op. cit.*, 258.

²⁸ MANSFIELD, *op. cit.*, 258.

²⁹ MANSFIELD, *op. cit.*, 259.

³⁰ MANSFIELD, *op. cit.*, 259.

In each story the narrator is extra-diegetic; the reader perceives the events and surroundings through the eyes of one or another of the characters, who is not necessarily the protagonist. Some characters, like the maids in Kaffka's story, and Isabel's friends in Mansfield's work, are superficially described, with the information limited to what the focalizer perceives at a particular moment. Direct discourse, indirect and free indirect discourse are used to describe these perceptions, these techniques also add to the unreliability of the narration. The stories release their information in fragments: the reader is thrown into the narrative and it is only over the course of the story that more details slowly come to light. In Mansfield's story, the reader's attention is immediately directed to William: „On his way to the station William remembered with a fresh pang of disappointment that he was taking down nothing to the kiddies”.³¹ Time and place will only be revealed later. Kaffka's short story however starts with the following description: „Konokul egyforma ütemben tolódott mindegyik nap a másik helyébe fontoskodó kis ügyekkel, beszédekkel, és a tegnapi-múlt éppolyan üresen, homálylón... jött a másik. Egy kedd, egy szerda... de a hét végén ünnep, karácsony! Minden olyan, mint tavaly meg tavalyelőtt- és tán csakugyan még így a legjobb!”³² Kaffka thus informs the reader of the timing of the narration, i.e. Christmas, but does not provide any further information about who this story concerns. Even more, the narrator tries to deceive the readers, because it is said that everything is going just like last year or the year before. As we know by now, this is definitely not the case. The rest of the story is told mostly from Anna's point of view: the reader is exposed to her unstable perception of the world, but the narrator can switch the focalization at any time. At one particular point we follow a conversation between the two servants, who provide us with information Anna failed to share. The following quote has already been used in part, but will be shown again in order to demonstrate how the focalization shifts from one character to another. Anna's disappearance from the stage necessitates another source of input for the reader. „Bement, magára zárta a hálószobát. – Jaj, te Maris, egyszer még valami kárt tesz magában ez a mi asszonyunk. [...] Egy doktor szeretett, el is hagyta érte az urát; de az a doktor elment lakni a városbul.”³³

In *Marriage à la Mode* the reader becomes acquainted with the thoughts of William in the first part of the story. When the letter arrives after William's departure the focus understandably shifts to Isabel. Her thoughts remain at the surface, a way of confirming her shallowness as there are no longer any flashbacks or stream of consciousness in this part of the story. In this story Mansfield even omits much more: the epiphany, as is common in some other Mansfield stories, is not presented to us here. William's „glimpse” – what Van Gunteren refers to as the Mansfieldian term for epiphany³⁴ – is actually omitted, because the writing of the letter and the letter itself would have served this function. It would have given the reader full insight into how the character of William suddenly comes to terms with his present situation. Kaffka's use of epiphany, though much rarer and not evident here, can be found in other stories of her short fiction oeuvre.³⁵

The plots of both stories are constructed by the chronological order of certain events. Although both authors are known for experimenting with plotless stories³⁶, neither story

³¹ MANSFIELD, *op. cit.*, 250.

³² KAFFKA, *op. cit.*, 628.

³³ KAFFKA, *op. cit.*, 637.

³⁴ VAN GUNTEREN, *op. cit.*, 16.

³⁵ I believe an epiphany can be found in the short stories *Így beszélt az asszony* (1905) and in *Neuraszténia*, (1908).

³⁶ Sydney Janet Kaplan argues that the use of a plotless story is one of the elements that made Mansfield an innovative writer in English literature. KAPLAN Sydney Janet: *Katherine Mansfield and the Origins of Modernist Fiction*, New York/London, Cornell University Press, 1991, 6.

meets this requirement. *Fekete karácsony* however contains much more description of the world around the characters and the reader is also drawn deeper and more often into the internal world – into the mind of Anna through the use of internal monologues than into William's. Moreover, the narrator of the latter omits William's crucial moment of insight, as stated above. Both stories are interspersed with flashbacks and streams of consciousness, which as Peter Childs states, are typical features of Modernism.³⁷ Flashbacks are mostly triggered by something the character perceives or thinks at that moment. When William is contemplating on the issue of buying a present for his children, he thinks back to „the old days”³⁸, when Isabel hadn't changed yet, and how easy it was then to bring a gift to the boys. Nowadays, Isabel is making higher demands. The following quote from *Fekete Karácsony*, repeated from above, shows how Anna's flashback about the happenings of the summer was triggered, it is even visually emphasized: „[...] hosszú negyedórákon át úgy ült köztük a csend. Igen, ez a nemszólás a fegyvere [...] Akkor se szólt.”³⁹ After this, the reader learns how Anna met her husband, and what happened during that one notorious summer. Both stories offer direct discourse in the form of dialogues.

Another feature used in both narratives is the ellipses. They serve to heighten the attention of the reader, and impose on them the responsibility for interpretation. Mansfield uses the device often in *Marriage à la Mode*. In a few cases it is to make a clear time loop: „But after supper they were all so tired they could do nothing but yawn until it was late enough to go to bed... It was not until William was waiting for his taxi the next afternoon [...]”⁴⁰ It can also emphasize the feeling of regret William has because of introducing his wife to these new people, which has changed their lives so much: „[...] if Isabel hadn't gone with Moira to Paris – if- if...”⁴¹ When Isabel is reading William's letter, the ellipses shown stress the initial astonishment of Isabel: „As Isabel read on her feeling of astonishment changed to a stifled feeling. What on earth had induced William...? How extraordinary it was...? What could have made him...?”⁴² Mansfield also uses visual ellipses, which consequently divides the story into three fragments. In Kaffka's story, after Anna has received the letter from Kutassy, the ellipses in this part serve to emphasize her excitement: „És újra fogja hallani tőle, szóval, hogy szereti, szereti!...”⁴³ In another example the ellipsis adds emphasis to what the character, in this case Anna, intends to do, it represents the time she thinks about her action: Anna asks her maid whether her husband has gone outside. The maid answers after which we perceive Anna's thought: „– Nem a. Az asztalnál ül odabe. Pipál. ... Ha bemenne hozzá, szólna neki valamit [...]”⁴⁴ The ellipses are also just used to create time loops: „Rendesen ezt hozza az ilyen fojtott, oktan egész esti hallgatás!... Csütörtök mar az ünnep vigíliája volt.”⁴⁵

The aim of this paper was to show that comparisons between Kaffka and foreign modernist writers are correct and appropriate. Kaffka utilizes some of the same techniques which have lead to Mansfield being recognized as a modernizer of English literature.

Bodnár also states that Kaffka started to consider the stories based on eventful plots as narrow. Kaffka saw a challenge in depicting the wholeness of life. BODNÁR György, *Kaffka Margit*, Bp., Balassi kiadó, 2001, 146.

³⁷ CHILDS Peter, *Modernism*, London/New York, Routledge, 2008², 6.

³⁸ MANSFIELD, *op. cit.*, 250.

³⁹ KAFFKA, *op. cit.*, 637.

⁴⁰ MANSFIELD, *op. cit.*, 256.

⁴¹ MANSFIELD, *op. cit.*, 253.

⁴² MANSFIELD, *op. cit.*, 257.

⁴³ KAFFKA, *op. cit.*, 643.

⁴⁴ KAFFKA, *op. cit.*, 636.

⁴⁵ KAFFKA, *op. cit.*, 633.

Mansfield's work in this regard has been extensively studied, but in the case of Kaffka we have only scratched the surface. Both stories are full with ellipses, flashbacks and streams of consciousness. However, Kaffka uses more descriptive language than Mansfield, and the reader receives more information on what the protagonist is thinking. Whether to trust this information is a different question. In Mansfield's story some crucial information on why William is sending the letter is omitted, and it is the task of the reader to interpret. For decades, literary scholars believed Kaffka's female protagonists epitomized a woman's fate in turn-of-the-century patriarchal Hungarian society. However, as I hope to have shown, we need to attribute other qualities to them as well, for instance their capricious nature, which is closely connected to the unreliability of the narrator. The opposition of saint versus sinner which was revealed in Kaffka's story shows the depth of this narrative. This aspect could never have been discovered by György Bodnár as he was far too focused on the socio-historical fate of women. Mansfield goes so far as to present a frivolous protagonist, and the author mocks this flamboyant way of living. Although Kaffka presents a more traditional character than Isabel, Anna still shows definite signs of capriciousness.

By crossing the border of Hungarian literary studies and looking at Kaffka within an international framework of modernist writers, further studies such as this one would not only strengthen Kaffka's position in modernist literature, but would ultimately also contribute to a broadening of the definition of Hungarian modernist literature.

Cited works

- ALPERS Anthony, *The Life of Katherine Mansfield*, Oxford, Oxford University Press, 1982.
- BODNÁR György, *Kaffka Margit*, Bp., Balassi kiadó, 2001.
- CHILDS Peter, *Modernism*, London/New York, Routledge, 2008².
- DÉNES Tibor, *Két Nyár*, Magyarok, 5 (1947), 378–379.
- VAN GUNTEREN Julia, *Katherine Mansfield and Literary Impressionism*, Amsterdam-Atlanta, Rodopi, 1990.
- HORVÁTH Zsuzsanna, „Az élettörténet mint játékszer”. *Fikció, narráció és identitás-összefüggései Kaffka Margit regényekben*. Doktori disszertáció, 2007. [kézirat]
- KÁDÁR Judit, *Miért nincs, ha van? A kortárs nyugati feminista irodalomkritika hatása Magyarországon*, Beszélő, 11 (2003), 100–107.
- KAFFKA Margit, *Válogatott művei*, vál., jegyz., BODNÁR György, Bp., Szépirodalmi, 1974.
- KAPLAN Sydney Janet, *Katherine Mansfield and the Origins of Modernist Fiction*, New York/London, Cornell University Press, 1991.
- MANSFIELD Katherine, *The Collected Stories*, kiad. ARKIN Stephen, Ware, Wordsworth, 2006.
- SÉLLEI Nóra, *Katherine Mansfield and Virginia Woolf: A Personal and Professional Bound*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 1996.
- SÉLLEI Nóra, *Az „asszonyíró” és az önéletrajz – Kaffka Margit: Lírai jegyzetek egy évről = S.N., Tükröm, tükröm... Író nők önéletrajzai a 20. század elejéről*, Debrecen, Kossuth egyetemi kiadó, 2002, 257–300.
- THURZÓ Gábor, *Kaffka Margit hátrahagyott novellái*, Diárium, 7 (1942), 163–164.
- TÖTÖSY DE ZEPETNEK Steven, *Margit Kaffka and Dorothy Richardson*, Hungarian Studies, 1 (1996), 77–95.
- VARGA Virág, *Kaffka Margit publicisztikája*, Életünk, 7-8 (2004), 713–722.
- VARGA Virág, *Kaffka Margit publicisztikája*, Életünk, 10 (2004), 881–887.
- WITTMAN Livia, *Desire in Feminist Narration: Reading Margit Kaffka and Dorothy Richardson*, Canadian Review of Comparative Literature, 3 (1994), 399–415.

„Túl” a fantasztkumon
(Megjegyzések Cholnoky Viktor novellisztikájához)

Bevezetés

A természetfölötti lényekkel és csodás eseményekkel benépesített fantasztkus irodalmi szövegek csak abban a korban válhattak az olvasói elvárásokat izgalmasan felkavaró, egyáltalán megkérdőjelezhető szövegekké, amikor a rákérdezés pozíciója megszabadult az irányított értelmezés – korábban releváns – prekonceptióitól. A keresztény világnézet évszázadokon át követendő paradigmája ugyanis nem engedélyezhette (és az általa kialakított „olvasási” gyakorlatnak köszönhetően ma sem engedélyezheti), hogy – legalábbis primer – szövegeinek narratíváját egy, a például a 19. században íródott fantasztkus szöveg fikcióképzési eljárásaihoz hasonlóan értelmezze. Bár a jelenleg divatos értelemképzési módszerek némelyike komolyan felveti annak esélyét, hogy direkt vagy lappangó „hatalmi” struktúráként tulajdonképpen a régebbi korokban tapasztalt – nem rossz értelemben vett – szemellenző magatartáshoz váljon hasonlatossá (elég csak az irodalmi pszichoanalízis múlt századi túlkapásaira gondolnunk), az („össz”)tudományos paradigmaváltás a fantasztkus jelenségeket „tematizáló” szövegekre nézve izgalmasan szélesítette ki a vonatkozó kérdezőhorizontot. Hiszen – leegyszerűsítve – az utóbbi századok új, tudományos felfedezéseinek szövegbéli megjelenése, így a narratív lehetőségek megsokszorozódása együtt járt az alapvetéseikben olyannyira különböző technikákként jelentkező olvasásmódok megjelenésével is.

Cholnoky Viktor, akit előszeretettel olvasunk a modernség prózapoétikáját a folytatódó romantika beidegződései mentén előkészítő vagy felvezető szerzőként, egy korai publicisztikai írásában kedvelt témájáról, a kísértetről értekezett. Az 1904-ben, *A Hétben* *A kísértet* címen megjelent szövegben a „rég, vallásosan stilizált”, és a „modern” kísértetek közötti különbségeket az „irodalmi kísértettechnika” változásaival érzékelteti. Véleménye szerint a vallásos kísértetek kiszakíthatatlanok a korabeli, a világot a keresztény kozmológia alapján értelmező kontextusból, míg a modern kísértetek a tudomány szülöttei. Cholnoky nem a lineáris időbeli szemléletet veszi alapul, hiszen a modern technikák kiagyaloíként és tökéletesítőiként számba vett Dickens, Maupassant vagy Kipling mellett Shakespeare-t tekinti a modern szemlélet origójának: az ő kísértetei „olyan okozatok, amelyeknek az oka nem a mennyországban vagy a pokolban van, hanem valami más világonkívüliségben. Hamlet apjának a lelkéről, akárhogy emlegeti is a poklot, tudjuk, hogy nem onnan jött, hanem a fia megbolygatott agyvelejéből.”¹ A modernebb, de a Shakespeare-étől alacsonyabb rendű technikákat ugyanakkor mindvégig átítatja egyfajta *bizonytalanság*: Dickensnél csak érezzük a kísértet jelenlétét, Maupassant több szövegében „kísérteties” és „természetes” magyarázatra is lelünk, Kiplingnél pedig a narratív hozzáállás („csak affektálja a hitetlenséget”) homlok-egyenest eltér az elbeszélt történettől. A bizonytalanság fő oka az, hogy az okozatként felfogott tudományos kísértet „oka magában az emberben [van], amely mint individuum kapcsolatos ugyan a világgal, de mégsem hozzá tartozó”.² Cholnoky egyenesen „reálisnak” nevezi

¹ CHOLNOKY Viktor, *A kísértet* = Uő, *A kísértet*, szerk. Fábri Anna, Bp., Magvető, 1980, 237.

² Uo., 238.

azt a kísértetet, „amelyet az agyvelőben támadó ok *kivetít*, bele a világba, hogy onnan látjuk *magunk felé közeledni a magunkból valót*, a *látszólag* ok nélkül való okozatot (a kiemelések tőlem – W. A.).³

Cholnoky mániákusan vonzódott a beteg emberekhez, több szöveget is publikált ebben a témában. Jelképes gesztusnál jóval több, hogy az első gyűjteményes Cholnoky-kiadásban a szerkesztő, Fábri Anna *A kísértet* ciklusba sorolta be ezeket a szövegeket – a szerző első kötetének (*Tammúz*, 1910) első ciklusa szintén ezt a címet viselte, ráadásul az említett Fábri-kötet címlapján is az 1904-es szöveg címe olvasható. Schöpflin Aladár 1909-ben szinte egyöntetűen a fantasztikum mentén olvasta a *Tammúzt*, még ha erős pozitivistá fennhangon is. A következő szavakat adja a szerző szájába: „*Az egészség és a betegség határmezsgyéjén álltok*, a tudomány nem tud hozzátok férni sem operáló késével, se medicináival, sem nagyító lencséivel. Enyéim vagytok, ki vagytok szolgáltatva nekem, mert én ismerlek titeket. Értelek titeket és szeretlek titeket, mert *látom bennetek az én kísérteteimet* s amikor *megrögzítlek* titeket, *megrögzítem bennetek a saját lelkem kísérteteit* is. *Aki nem ért hozzá, csak a fantasztikumot látja bennetek...* (a kiemelések tőlem – W. A.).⁴ Cholnoky László megemlékezve a Macbeth egyik korai előadásáról, amely után a testvér nekifogott az emberek háta mögül felbukkanó kísértetekről szóló – fentebbi – szöveg megfogalmazásának ekképpen mossa össze a szerzőt sajátos („fiktív”) világának szereplőivel: „Tervezgetései közben aztán szívesen bolyongott a kísértetek csodavilágában. A kísértetek pedig visszaadták a látogatást, kezdtek fel-felbukkanni mögötte úgy, ahogy ő kívánta és szegény Cholnoky Viktor kezdett visszavisszanézdelni rájuk. Látomásai közben ismét megjelent szomorú szemén a nedveskék fátyol és ő pompás szomorúsággal nézdelte a kísérteti vendégek ajándékait. Mert azok nem jöttek üres kézzel...”⁵

A korai Cholnoky-recepció a „látszólag ok nélkül való okozat” különféle formáival, így az agyrém, az érzékesalódás, és a hallucináció⁶ gyakori mementóival ruházza fel a szerzőt, így a szövegeken túlra is kiterjeszti a metaforikus műveletet. A „laikus” hagyomány szerint fenomenális jelleggel bíró kísértetek a századelő – később a freudi pszichoanalízis által „megerősített” – toposza⁷ alapján ezáltal a megbomlott elme (nehezen fenomenalizálható vagy inkább objektivizálható) tünetnyomaivá válnak. Ám ezek „fikciója” a kultuszteremtés és a hagyomány ápolásának aktusai során könnyen válhat magyarázó elvévé az írói individuumnak, nem beszélve a szövegeket újra-kontextualizáló szövegkiadások szerkesztői-kiadói eljárásairól, amelyek látszólag egyoldalúan hódolnak be a recepció első szövegnyomainak. A kísértet a *betegség* metaforájaként válhat elbizonytalanító – narratív – effektussá, miközben működési mechanizmusával éppen az adott fikció „létét” kérdőjelezi meg, felvillantva annak

³ Uo.

⁴ SCHÖPFLIN Aladár, *Cholnoky Viktor első könyve*, Nyugat, 1909/24.

⁵ CHOLNOKY László, *Cholnoky Viktor* [3.], Nyugat, 1917/7.

⁶ Vö. CHOLNOKY, *A kísértet*, 238.

⁷ Terjedelmi okok miatt ezúttal csak említés szintjén utalnék egy idevágó szövegre. Az egyik a korabeli rémtörténeteket tartalmazó *Éjféli*-antológia (1917) bevezetőjének szövege, amelynek csonkítatlan változata *XIII* címen jelent meg 1917-ben, a Délmagyarországon. A világot kísértetekkel benépesítő Kosztolányi a világháború tapasztalatából próbálja felmutatni az irodalom misztikus, az újabb tudományos vívmányokat megelőző horizontját, konkrétan utalva az „új lélektanra”, egyúttal játékba hozva a természetfeletinek korábban helyet adó gótikus hagyományt, *gothic fiction*-t: „Lakásunkat villanyfény önti el, és nincsenek titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban. De a lelkünkben még mindig vannak ilyen szobák”. Kosztolányinál erősebb a misztikus „szál”, mint Cholnokynál, de hasonló végeredményre jut a vallás paradigmáinak „trónfosztásával” kapcsolatban, igaz, ő a tudomány helyett az állam jelentőségét emeli ki. (KOSZTOLÁNYI Dezső, *XIII = Uő, Füst*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1970, 399–402.) Az ebben a témában legkimerítőbb elemzés Tarjányi Eszter könyvében, ennek is a magyar irodalomról szóló harmadik fejezet felvezetőjében olvasható. (TARJÁNYI Eszter, *A szellem örvényében*, Universitas, 2002, 142–163.)

lehetőségét, hogy a szövegeket megszólító értelmezési eljárások szükségképpen egy *másik*, „normális” perspektívából próbálnak választ találni az általunk ismert világ olykor megmagyarázhatatlan működésére – ezzel viszont a lehetetlenre vállalkoznak.

Tzvetan Todorov *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* című munkája⁸ nem egyszerűen témája miatt kapcsolódik jelen tanulmányhoz. A Cholnoky-szöveg egyes meglátásai, így a (nem nevesített) freudi paradigmaváltás, valamint a szövegekben tematizált érzéksalódások, közelebbről az érzékelés és az észlelés – neurotikus jellegű – következményei a narratívában, így az olvasó elbizonytalanításában is fontos tartalmi sarokpontjai a strukturalizmus és a narratológia hozományait hasznosító rövid, de annál tömörebb kiadványnak. Igaz, Todorov a narratívára helyezi a hangsúlyt, így egy-két kijelentését leszámítva kisebb mértékben kerül elő a nyelviség és a megszólalás problémája, amely pedig éppen annak árnyalását segíthetné elő, amit maga a szerző is éreztet: a fantasztikus irodalom az olvasói elbizonytalanítás hatásmechanizmusa révén az irodalom örök kérdéseként vizsgált fikcionalitás problémájának par excellence vizsgálati köre. A továbbiakban röviden összefoglalom azokat a kijelentéseket, amelyek segíthetnek kiszélesíteni a fantasztikum hatókörét, hiszen a narratív értelemben vett fantasztikum játéka mellett legalább ennyire meghatározó a szöveg(ezöds) narrátori szerepkört sok esetben „kikerülő” mechanizmusa is.

Todorov könyvének *A fantasztikus beszédmód* címet viselő (ötödik) fejezetében olvasható a *Bevezetés* egyik legérdekesebb kijelentése: „A fantasztikum és a képes beszéd közötti különböző kapcsolatok egymást értelmezik. A fantasztikum azért él minduntalan retorikai alakzatokkal, mert ezekből származik. A természetfölötti a nyelvből születik, annak egyszerre következménye és bizonyítéka: nemcsak az ördög és a vámpír léteznek csupán a szavakban, de azt is csak a nyelv képes megragadni, ami soha nincs jelen: a természetfölöttit. Ez tehát éppannyira lesz a nyelv szimbólumává, mint a retorikai alakzatok – az alakzat pedig, mint láttuk, az irodalmiság legtisztább formája.”⁹ Az idézetből kiviláglik, hogy Todorov számolt a narratívum által tematizált fantasztikum mellett a fantasztikumként felfogott nyelv potenciáljával is, míg magát a természetfölöttit az egyik „mestertrópus”, a szimbólum kontextusába helyezte. A trópus vagy alakzat ilyen szerepeltetéséhez képest meglepő, hogy a fantasztikummal leszámoló „effektusok” közül Todorov elsőként a költészetet és az allegóriát nevezi meg. A költészetet a fikcióval, és ennek megjelenítő képességével ütközteti, a költői nyelv mondatait pedig olyan szemantikai kombinációknak tekinti, amely meggátolja a fantasztikum megjelenését, mondván az „a leírt világban megtörténő eseményekkel kapcsolatos reakciót feltételez”. Nem is elsősorban az a kérdés, hogyan tekint(ene) Todorov az olyan műfajok hagyományára, mint például a narratív vers (köztük olyan, a *Bevezetés* körébe sorolható szövegekre, mint *A holló* vagy *Rege a vén tengerésről*), hanem hogy miért számol le ilyen könnyen a retorikai alakzatokat szinte csúcsra járató versnyelvvvel, amely éppen a referenciális és a figuratív jelentés közötti válaszvonal dinamizálásán fáradozik.

Az eseményszerűségekre való túlzott reflexió az oka annak, hogy az allegória is szembe kerülhet a fantasztikummal, de ez Todorov értelmezésében az allegória referenciális jelentését hangsúlyozó prekonceptióból fakad. Négy szintjét különbözteti meg az allegóriának, melyek közül a trópus legegységelműbb variánsaként a tanulságot nevezi meg. A szöveg jelentését konkretizáló paratextus valóban egy csapásra megszünteti a kétértelműséget, de nem ennyire világos a helyzet a tanulságot „felkínáló” szövegek elhelyezése: Todorov egy-két példája (többek között a *William Wilson* vagy *Az orr*) az allegorikus és a szó szerinti értelmezés között vacilláló befogadó prototípusát képi meg, de ezekben az esetekben úgy látszik, hogy a tanulsággá visszaolvasható allegória „jelenléte” még a megképződő bizonytalanságot is

⁸ Tzvetan TODOROV, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. Gelléri Gábor, Bp., Napvilág, 2002.

⁹ Uo., 72–73.

felülírja. A képes beszéd fontosságát hangsúlyozó, de egyúttal ezt leszorító kijelentések csúcspontját jelenti a fejezet zárata: „Aláhúzendó, hogy csak akkor beszélhetünk allegóriáról, ha erre a szövegben kifejezett utalás van. Ha nincs, az olvasó pusztán értelmezéséről lehet csak szó; és ilyen értelemben nincs irodalmi szöveg, amely ne lenne allegorikus, hiszen az irodalom sajátja, hogy olvasói szüntelenül értelmezik és újraértelmezik.”¹⁰ Mintha Todorov a játékeret próbálná redukálni. Óvakodik a materiális szöveg sugallt jelentésének és az immateriális olvasói hozzáértésnek összemosásától, de mindezzel a fantasztikumot egy látható és értelmezhető jelsorként veszi tekintetbe, olyan strukturált kódként, amelyben a figuratív nyelv ereje „kártékony”¹¹ hatással van a narratíva keltette elbizonytalanító effektusokra.

Todorov a beszédmód kapcsán a „közlemény” oldalát érintve a képes beszédnél időzik el, míg azonban korábban a retorikai alakzatok fontosságáról beszélt, addig itt a túlzásból, hiperbolából eredő fantasztikum a trópusnak csupán meghosszabbításaként szerepel. A figuráció ellenében egyértelműen a referenciát preferálja; „a fantasztikum az elvont értelmű kifejezés tényleges jelentésének megvalósítója.”¹² Tehát a fantasztikum alakíthatja egyértelművé a figuratív szöveget, a nyelv szimbólumaiként számba vett retorikai alakzatok eredője a fantasztikumnak, de végül megsemmisülnek. Trópusok és fantasztikum nem férnek meg egymással, állítja Todorov, ezzel viszont nivellálja a nyelv fantasztikus jellegét. A továbbiakban sem elsősorban a narrátor hangjával, hanem pozíciójával foglalkozik: rámutat, hogy a fantasztikumnak leginkább az ún. megjelenített narrátor felel meg, mivel a történetben aktív szerepet vállaló narrátor szinkron részvételének köszönhetően következhet be befogadói szinten a kételkedés és az azonosulás.¹³ A közlési oldalt érintő megjegyzés után a „formai oldallal” kapcsolatos kitétele az, hogy a fantasztikus történetek egy képzeletbeli skála mentén variálják a természetfölötti esemény „bekövetkeztével” jelentkező tetőpontot, és egyáltalán nem elhanyagolható, hogy az egyes szövegek mennyire képzik meg a fokozatosságot, mennyire játszanak el az olvasói elvárásokkal. Ennek köszönhető, hogy a fantasztikus történeteknél súlyozott módon érvényesül az esetleges újraolvasás, ilyenkor valójában metaolvasásról beszélhetünk.¹⁴

Bár az idézett első megjegyzés még arra enged következtetni, hogy Todorov nem csupán a fantasztikum tartalmi „oldalával” kíván foglalkozni, a továbbiakból kiderül, hogy a nyelviség jelentőségét hangsúlyozó tiszteletkörök megtétele után a szerző már a fantasztikum működésével ellentétesnek tekinti a retorikai alakzatokat, illetve a nyelv figuratív aspektusát. Todorov láthatóan óvakodik minden olyan értelmezési hagyománytól, amely a fantasztikumot egyoldalúan kisajátíthatná. Feltehetőleg ide sorolná az allegorizáló „teológiai” olvasatoktól kezdve a szövegben az újrakódolt tudattalan tartalmak felfejtésére törekedő pszichoanalízist is, de ezek a kizárások kimondatlanul lecsökkentik az értelmezési lehetőségeket, hiszen leegyszerűsítve a cselekmény, illetve a cselekményt „generáló”, tipikus esetben az olvasóval összevonható narrátor mozgásterére koncentrálnak. Vizsgálódásai sok esetben inkább a különböző narratív („írói”) fogások katalógusává válnak ahelyett, hogy a nyelv „fantasztikus” működését reprezentálnák. Chelnok Viktor két szövegének elemzésének segítségével olyan példákkal kívánom illusztrálni a tartalmi elemeken túlmutató fantasztikum működését, amelyek ugyanakkor nem nélkülözhetik Todorov észrevételeit sem.

¹⁰ Uo., 66.

¹¹ Todorov így nevezi a költői képek érzéki benyomások nyelvére való lefordítását (uo., 55.)

¹² Uo., 71.

¹³ Vö., Uo., 74–75.

¹⁴ Uo., 79.

A *Polixéna kisasszony pöre*¹⁵ keretes elbeszélés. A narratív keret, amely a mesélőt a szöveg narrátorának, az elsődleges narrátort pedig lejegyzőjének, szkriptorának nevezi ki, különös összhangba kerül az elbeszélte történettel, hiszen kiderül, hogy ez egyrészt egy távolodó vihar közegében beszélődik el, másrészt a zárlat „megoldása”, miszerint tulajdonképpen a filoxéra mitizált történetét olvashatjuk, ugyanúgy a vihar metaforikájának segítségével „ölt testet”. Jóbáb Mihály története alapján a 19. századi, Európa szőlőtermésének kétharmadát tönkretévő filoxérajárványért egy vénkisasszony okolható, aki így állt bosszút közvetlenül ellenfelén, Hárshegyi Dénesen, az ügyvéden, közvetetten pedig összes felperesén.

Míg a szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a benne foglalt természetfölötti aktus, Polixéna metamorfózisa, amely során teste bogarakká robbant szét, amelyek aztán elpusztították a régió szőlőtőkéit, Jóbáb felfokozott – allegorizáló – fantáziájának terméke, addig az egymásra rímelő jelölők, a ‘Polixéna’ és a ‘filoxéra’ a nyelv közegében történő újra- vagy visszaírás nyomaiként az allegóriával első lépésben kitörölt fantasztikum jelenlétét fokozzák fel. Nem egyértelmű ugyanis, hogy a kártevő jelölősora íródott-e vissza a tulajdonnévbe, vagy a kisasszony neve alakult át (testéhez hasonlóan) a katasztrófa jelölőjévé. Az előbbi esetben a megfeleltetés allegorikus és retrospektív jellegű: a roncsolt visszaírás arra utal, hogy Polixéna és a filoxéra ok-okozati kapcsolatban állnak. Ennek a kapcsolatnak a logikája határozza meg a második esetet is, de ott a Név olyan jellegű hatalmát feltételezhetjük, amely a jelölt eliminálódásától függetlenül fennmarad, és (jel)testként újra felbukkan a jelfragmentumokból újból összeálló jelölőben. Így formálódhat újjá az allegorikus olvasat által lebontott bizonytalanság a szöveg központi jelelölőinek játékában.

A mitizáló kontextusból adódik, hogy a *Polixéna kisasszony pörében* található „ikerjelölők” egyike utólagos konstrukció. Az időbeliség viszonylatában az egyik jelölő, a „korábbi”, mitizáló elemként befolyásolja az „utólagos” elem létesülését. Emellett egy térbeli viszonyal is számolnunk kell, amelyet a történet meghallgatása után lejegyzett és összerendezett szöveg alakít ki. Ez merevíti ki, vagy teszi láthatóvá a *vihar* metaforikus láncolatát, amelyben az „ikerjelölők” olyan mellérendelő kapcsolatba kerülnek, amely magán viseli a (vihar általi) írás-mint-törlés nyomait. A nyelvi szinten észlelhető fantasztikum elsősorban a mitizáló narratíva, és a mitizálás során történő beírásokat törlések segítségével „újraíró” aktusok elcsúszásából ered.

Mivel a címben jelzett per a szöveg jelen idejében („valóságában”) nem játszódik le, a jelölő („pör”) áttevődik a Polixéna kisasszony által keltett viharra, „viharos” viselkedésére (*perlekedésére*), de a bírósági eljárást eltörlő pusztításra, valamint az elmesélés idejében éppen távolodó viharra is. Polixéna kisasszony „pöre” tehát az a per, amely tőle indult, de ő gondoskodott eltörléséről is. Jóbáb Mihály egyik megjegyzése nyomán („aki tehát megnyeri a pöröt, annak csak a maga igaza hozta meg az igazságot”)¹⁶ a per szorosan összefonódik a per megnyeréséhez szükséges technével, a meggyőzés képességével. Nem meglepő, hogy Polixéna kisasszony nem e téren „győzedelmeskedik” Hárshegyi felett, hanem annak állandó „beszélgetőtársait”, a szőlőtőkéket pusztítja el. Hárshegyinek egy olyan konkrét esetéről sem ejt szót Jóbáb, amelynek hírnevét köszönhette, de nem győz reflektálni a Hárshegyi és szőlője

¹⁵ A szöveget korábban Orosz Magdolna elemezte. (OROSZ Magdolna, *Fantasztikus metaforák – metaforikus fantasztikum* = Világosság, 2006, 8–9–10. sz., 145–155.)

¹⁶ CHOLNOKY Viktor, *Polixéna kisasszony pöre* = Uő., *Trivulzió szeme*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1980, 63.

közi állandó párbeszédre, az ügyvédet a régió legnagyobb és legsikeresebb szőlőtermesztőjévé emelő képességre. Polixéna szólama erőteljes uralma alá vonja a szöveget, megjelenésekor ő lesz az egyre hatalmasabb vihar „referenciája”, megtestesülése. Kopogtatásakor Jóbáb mennydörgést hall, bemutatkozásakor „az ég zengése mind hallhatóbbá válik”, amikor öklével belecsap a levegőbe, kint villámlani kezd, sírásakor jégeső kezd el esni, dühe alatt „tajtékzott az ég”, végső felkiáltása („Hát ha nem engedtek, akkor üssön belétek a mennykő!”)¹⁷ pillanatában pedig belecsap a villám az ügyvédi irodába, lángra lobbantva azt.

Korábban Jóbáb így jellemezte Polixénát: „csapása volt az egész vidéknek, ahol lakott. Tűrhetetlen és összeférhetetlen volt a természete. Egyszer a szomszédja szőlejéből két katasztrális holdat levágotott éjjel a cselédjeivel bosszúból, egyszer meg a Havranekék nagy gyümölcsösében tette, szintén éjjeli orvossággal, tönkre az egész termést. Soha azonban rábizonyítani nem lehetett semmit. Pörölték, tagadott; a bíró előtt addig sírt, addig kiabált, addig pörgette a nyelvét, amíg mindenkől kimosta magát.”¹⁸ A jellemzés – a későbbi viharjelenet visszaolvasásaként – a vénkisasszonyt egy természeti csapás jegyeivel ruházza fel. Hárshegyi ellenében már nem volt elég a pusztá perlekedés, a pusztító mennykővet hívta segítségül – ennek következményeként robbanhatott szét teste apró bogarakká, a vihar pedig szintén átalakult: filoxéraként lepusztította a szőlőtermést. Mivel Polixéna ilyen „minőségében” tudta ellehetetleníteni a vád képviselőjét, ezzel megakadályozni a bírósági eljárást, a végső „alakváltozat”, a filoxéra tekinthető a mitizáló eljárás kezdőpontjának. Más szóval: a *Polixéna kisasszony pöre* a filoxéra allegóriája, amelynek csúcstelőzőjét (a bírósági eljárás és a természeti katasztrófa együttes „defigurációját”) maga Jóbáb mondja ki a narratív keret csattanójában: „agrár-igazságszolgáltatás”. Egy, a Todorov-féle fantasztikumot felgöngyölítő analízis itt véget is érne, hiszen a szöveg az allegória erős kisugárzásának köszönhetően egyfajta tanulságként zárójelbe teszi a bizonytalanságot, és az eseményre adott mitikus magyarázatként a fantasztikus-különös műfajának holdudvarába kerül. A mitizáló újraírás azonban egy viharoként hasonlóan az írás-mint-törlés segítségével dolgozza meg a történetet, és ehhez járul a szkriptor másodlagos megmunkálása is, amely során a szöveget nyitó keretben a természet és a vihar antropomorfizációjával megelőlegezi, de ki is egészíti az „ikerjelölők” szülte játékokat.

A vihar mint „beszéd” ahelyett, hogy diskurzust alakítana ki, elhallgattat. Jóbáb reflektál a főszereplő nevének elhallgatására („A vezetéknevét hadd felejtsem el...”), és a filoxéra leírásakor a pusztítás nyomainak érzékeltetése helyett figurálja szólamát („a nagy harag [a filoxéra] (...) elhallgattatja a gyökereknek, a leveleknek, a fürtöknek a beszédét. Amit az én princípálisomnál jobban senki sem értett meg, és ami, ahogy elnémult, elnémította örökre Hárshegyi Dénest is...). Mondja mindezt egy olyan beszélő, aki „pályája közepén maradt félbe”, és akinek ruhája a múlt század ízléséről tanúskodott. A katasztrófa az elhallgattatás, a per elnémítása mellett az időt is megfagyasztotta. Ezt tükrözi a szkriptori hozzáállás is: a történet lejegyzője a vihar rövid leírása során ugyancsak belefagy a kontextusba, megigézve, a „kocsi egyritmusú döcögésének” ringatózásában, a „csoda levegő” által elálmosodva és Jóbáb szivara által „hipnotizálva” belemerül a hallgatásba. A pusztító hallgatás tükörfolyamata a szkriptorhoz köthető: a mitizáló-allegorizáló (vissza)írással szemben a címadás a Név hatalmáról tanúskodik. A szkriptor poliszémikus címe (a vénkisasszony „pörös eljárása” egyben Polixéna pör-lekedésére is utal) megfordítja a mitizálás irányát, a *poli-* (=sok ~ gr. *poly*) előtagot – ezzel a majdani disszeminációt, jelentésszóródást – magában rejtő jelölőből vezeti le a pusztítás narratíváját.

¹⁷ Uo., 68.

¹⁸ Uo., 64.

A szöveg nyelvi horizontján érzékelhető bizonytalanság abból ered, hogy kérdéses marad a jelölőlánc elsődleges irányultsága. Ez abból ered, hogy a történetet a mesélő helyett egy szkriptor uralja, akinek írásfolyama viszont éppen a hallgatást töri meg. A *Polixéna*, mint archívum mindkét irányban működésben hagyja a jelölőláncot, hiszen legalább annyira érvényesíti a filoxéra viharként való *megtestesülésének* értelmezését, mint a 'Polixéna' jelsor szétszóródás utáni korlátlan hatalmát a szöveg felett. A „pör” így kivetíthető az eltérő értelmezésekből fakadó polémiaira is. A „szövegtér” első beíródása, egyúttal peritextuális „kódja”, a cím (és jelölője) önreferens módon a retorikai olvasat irányította értelmezés fontosságára hívja fel a figyelmet.

A kiüresítő narratív szólam

A *Bertalan Lajos lelke* című szövegről csupán egy rövid, de tanulságos kitétel található a recepcióban: Vargha azok között az elbeszélések között tartja számon, „amelyekben [Cholnoky] a misztikus képzelődésre való hajlam túlzásait és gyermekteleg megnyilvánulásait gúnyolja ki”.¹⁹ A történet viszont nem csak a fantasztikum (Bertalan Lajos kísértetének) gúnyos lelepleződésének mintaszövege, hiszen a kísértetnek nézett színielőadás-plakát egy erős intertextuális „nyomatekkel” bővíti ki a szöveg értelmezési horizontját, és rávilágít a szöveg sorozatosan ismétlődő, már-már a szövegtől elszigetelhető beíródásainak visszás jelentőségére is. A fantasztikum egyértelműen lelepleződik: a Bertalanéknál elszállásolt megyei aljegyző, Ecseghy Dénes egy átmulatott éjszakát követő hajnalon arra ébred, hogy az egy napja halott házigazda kísértete kopogtat az ajtón, majd szokott ruházatában csoszog el a vendégszoba előtt; Ecseghy elájul, majd reggel felfedezi, hogy a városban idéző társulat plakátját vélte fantasztikus jelenésnek.

A *Polixénával* szemben itt a fantasztikum a történet narratív „összerendezésének” folyamatában nyilvánul meg, hiszen a narrátor különös kiszólásai, azaz a szövegben elmondott történetet a narráció vagy az íródás közegével összekötő deiktikus utalások a szöveg létmódját a ki-mondhatatlanság állapotában lebegtetik. Már a felvezetésben arról értesülhetünk, hogy a narrátor „mindentudása” a cselekmény terét befogó összetett tekinteten is átível: „Éjfél felé az öreg tűztorony már nagyon álmosan pislogott alá kivilágított óraszemével a városra. (...) Így történt, hogy ő, a város legfőbb őre, akinek tulajdonképpen mindent kellett volna látni és tudni, nem vette észre, hogy egy perccel az ő szeme lehunyása után lehunyódott álmra másvalakinek a szeme is. (...) Az öreg Bertalan Lajos szeme azonban nem fog kinyílni soha többé.”²⁰ A korlátlan rálátást biztosító elbeszélői perspektíva ugyanakkor egy, a történeteket a pillanatnyiségben szemlélő befogadóhoz (például a szöveg olvasójához) hasonlóan bizonytalankodik a retrospektivitás látszatát keltő narratívában. Ura a szövegnek, de közben „szolid”, „nem novellákba illő” alakokként jellemzi a Bertalan-házban lakó albérlőket, és csak sejteti vagy sejteti a cselekménylánc áttételeit („ennek a történetnek – csak már tudnám a végét! – mégis alighanem valahogyan ő [Ecseghy] lesz a hőse”).²¹ Amennyiben a narrátort a tér szimbolikus örével, a tűztorony óraszemével felettetjük meg, a tudósításhoz kapcsolódó kompetencia felölelheti a szereplőket megrögzítő tekintetből következő (persze kissé „túlzó”) ismereteket, azaz megengedheti a belehelyezkedést is, ahogyan a narrátor gyakran fókuszál is

¹⁹ VARGHA Kálmán, *Egy modern kísértetlátó – Cholnoky Viktor* = ItK, 1984/2, 168.

²⁰ CHOLNOKY Viktor, *A Bertalan Lajos lelke* = Uő, *Trivulzió szeme*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1980, 48.

²¹ Uo., 50.

a különböző szereplők hangjára, de belső gondolataira is. A szövegben egyébként is fontos momentumnak számít a „fotografikus hűségű bevésődés”, hiszen Bertalan Lajos alakját ezek a pillanatfelvételek idézik fel. Az albérlőknek „szinte fotografikus hűséggel vésődött bele emlékezetükbe lassankint a Lajos bácsi alakja. Az összegörbült válla, a hosszú barna hálóköntöse, amit a derekán fekete paszományos zsinór szorított össze, a papucsa, aminek a surrogó, különösen susogó csoszogása meg a fülük memóriájába raktározódott be örökre ismerőssé váló hangul. És a nagy fekete komótsapkája, amiről féloldalt fityegett le a fekete selyembajt.”²² Bertalan Lajos kísértetének („lelkének”) megjelenését ugyanez a felvétel idézi meg: „Ott volt a kísértet, épen, pontosan a kívülről fűtő kályha bádogajtaja előtt. A barna hálóköntösében, derekán a fekete paszománttal, fején a fekete félreütött fekete házisapkával. És a papucsa, bár egy helyben állt a jelenség, csoszogott folyton halk, surrogó csoszogással.”²³ A másik ismétlődő fragmentum Bertalan Lajos Ecseghyhez intézett figyelmeztetése („Ej, ej, öcsém! Színésznőknek udvarlunk, actrixok szoknyáinak a nyomát tapossuk? Nono, majd meglátod, egyszer csak nem lesz jó ebből!”), amely szinte szóról-szóra ismétlődik meg, immár a kísértet szájából („Eh, hajh, barátocskám! Színésznőknek udvarolgatunk, actrixok szoknyája nyomát tapossuk? Mondtam, hogy majd baj lesz még ebből!”).²⁴ Az utóbbi kijelentés óhatatlanul a kísértet megjelenését jelöli ki a beharangozott balsejtelemnek, amely azonban első látásra egyáltalán nem áll ok-okozati kapcsolatban Ecseghy szerelmi ügyeivel. Az ok, ami miatt a szövegben az elhunyt alakjának újrafelidézése mellett annak aktualizált megjegyzése is újra bevésődik, az önreferens jelleg, amelynek viszont éppen a majdani megfejtés tekintetében nincsen referenciája, így a főszereplő alakjához hasonlóan „lóg ki” a szövegből.

Bertalan Lajos fényképére majd „szellemfényképére” a történet végén egy plakát képe rímel, hiszen kiderül, hogy az Ecseghy előszobájába ragasztott plakát színe emlékeztetett az öreg hálóköntösére, a színdarab fekete betűkkel írt címe a fekete paszomántra, a magyar címer koronáján látható félrebillent kereszt pedig a házisapka bojtjára. (A csoszogást pedig az „éjszakai félzivatar szellője” okozhatta.) Miután a fantasztikus jelenés minden részlete megkapja evilági „referenciáját”, addig a szellem szavaira nincsen értékelhető megfejtés. Ezúttal nem fontos, hogy Ecseghy valóban hallani vélte a szavakat vagy csak hozzáképzelte a látványhoz – mivel a figyelmeztető szavak a lejegyzés során *beíródnak* a szövegbe, a narratívában található okok helyett (a *Polixénában* megfigyelhető effektusokhoz hasonlóan) a narrátorra terelődik a gyanú. A narrátorra, aki felvázolja az alakokat, de maga is meglepve kíséri figyelemmel az események alakulását, ráadásul két esetben is rákérdez az olvasóra, hogy mennyire igazolhatóak Ecseghy reakciói (az első esetben akkor kíváncsi az olvasó véleményére – „Megtetted-e volna te ezt? –, amikor Ecseghy hajnalban kinyitja az előszobaajtót, második esetben pedig – Te másképpen cselekedtél volna? –, amikor kiderül, hogy Ecseghy kihagyja a temetést). A válaszok („Én nem.”) arra engednek következtetni, hogy a magát *megjelenítő* narrátor szereplésével a fantasztikum egy pillanatra sem írhatta volna szét a szöveget. Így nemcsak, hogy Ecseghy alakja, de egyes cselekedetei sem illeszkednek bele szorosan a szöveg kontextusába, miközben a számtalan kiszólás (nem beszélve a plakáton szereplő intertextus, a *Peleskei nótárius* történetből „kimutató” jelentéstöbbletéről) a szövegben kívül konstituál narratív identitást: a bizonytalankodó narrátoré mellett a megszólított olvasó alakját képezi meg.

A narrátor eltávolodik saját történetétől, de erre buzdítja az olvasót is. Ugyanakkor a kiszólások átfordíthatók a megszövegezéssel kapcsolatos bizonytalanságok olvasói „beírása”

²² Uo., 50–51.

²³ Uo., 56.

²⁴ Uo., 54, 57.

felé tett gesztusokra is: „Te másképpen (cselekedtél volna/folytatnád a történetet)?”. Miközben az elbeszélői szólam kiüresedik, és egyúttal az aktív emlékezés sikerét példázza, a ráutalások erőteljesebben utalnak egy „másik” cselekményre, amelyben a fantasztikum meg sem jelenhet, hiszen láthatatlan marad Ecseghy előtt. *A Bertalan Lajos lelke* saját történetének árnyékává válik, amelynek fantasztikus jelenetét a novellából „kilógó” főhős valósággal összeegyeztethetetlen víziója szolgáltatja. A szellem hangja nem másra, mint magára a jelenésre irányul, amely a plakát – később megmutatkozó – képében képes „okozatként” megjeleníteni a szövegtérben. Míg Bertalan Lajos alakja fényképhez hasonló élességgel és részletességgel vésődött be a szereplők emlékezetébe, az emlékezés szólama pedig hitelesen rögzítette meg a szövegben is az emlékképet, addig az emlékkép utolsó megjelenése a felfokozott aktivitás nyoma: a plakát felépítése csak felületesen emlékeztethet az elhunyra, de Ecseghy maga kapcsolja össze a halálesetet Bertalan figyelmeztetésével, és a társulat újbóli megjelenésével. Az íródo emlékezet nyomai a szöveg végére a narratori szólamhoz hasonlóan ürülnek ki: Bertalan Lajos vélt képe egy informatív plakátra „íródik rá”, de ennek információja helyett a mediális jegyeket veszi alapul.

A „peleskei nótárius”, az ősi hagyományhoz illeszkedő, modern jellegzetességeket elutasító falusi ember tipikus alakja ugyancsak visszaolvasható a ki-kiüresedő történetre. A leginkább „az idegen ruházat ellen irányuló szatira”²⁵ ironikus színezetet ad *A Bertalan Lajos lelkében* szereplő alakoknak, hiszen a *viselet*, ami jelen esetben a szöveg által adott vagy adható kontextust jelenti, idegen viselet, lévén nem képes megrögzíteni a szövegbe nem illő szereplőket, ugyanakkor a címszereplő alakjának újbóli beíródásai végül egy plakát képében oszlatják el a fantasztikumból eredő bizonytalanságot. A bizonytalanság a szöveg „létmódjának” horizontjában valósul meg, hiszen a megszövegezés aktusát keretező és keresztező deiktikus szólam minduntalan megkérdőjelezi saját maga és a szöveg identitását: az írásaktus jelen idejének kimerevítését eredményező kiszólások az „előzetesen” vázolt cselekménnyel szemben az írásaktus eseményét cselekményesítik. A történetből kilógó alakok és az olvasói hozzáértést igénylő fordulatok ugyanakkor egy olyan szöveg sajátságaként szerepelnek, amely Bertalan Lajos alakját a (szükségképpen torzító) emlékezet és a címszereplő jellegzetességeit – a felfokozott fantázia eredményeként – kisajátító fiktív „emlékkép” megjelenési formái közt váltakoztatja.

Mennyire hatásosan rögzíthető meg az emlékezetben a test fenoménje? – tehető fel az alapkérdés. Cholnoky szövege válaszként egy finom hangsúlyáthelyezéssel indít: Bertalan Lajos *lelkéről* kíván mesélni. Pedig a kísértet minden megjelenésekor a képszerű kimerevítettség stádiuma felé tart; a lelket viszont csak a „valóság” oppozíciójában álló kontextusok jelenítik meg. A narratív szólam az alakon kívül látszólag mindent kiüresít, de ellehetetleníti a plakátban újra „életre kelő”, memóriába vésődött emlékkép identitását is – ez az elbizonytalanító effektus túlmutat a szöveg narratív fantasztikumán.

Zárlat

Az elemzések során arra kívántam rámutatni, hogy Cholnoky Viktor egyes szövegeiben a fantasztikum nem csupán tematikai értelemben képes elbizonytalanítani a befogadót (így az olvasatot is). A narrátorok, a beékelte narrátorok, illetve az elbeszélő szólam „viszonyulása” az elbeszélt cselekményhez tulajdonképpen az írásaktus során válik bizonytalanná, hiszen az írás

²⁵ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998, 295–297.

„térbeli” aspektusai az írás idejét mitologizáló vagy demitologizáló értelemben (*Polixéna kisasszony pöre*), a kétkedő szkriptor kiszólásai pedig a „leleplezett” lélek „képét” az ironikus megrögzíthetetlenség kontextusában (*A Bertalan Lajos lelke*) zavarják össze. A vizsgálat azonnali folytatást kíván, hiszen Cholnoky több szövegében is tetten érhető a megszólalás nehézségeit tematizáló hang, amely különös összhangba kerül az elbeszélt cselekményt megszövegező narrátor írásnyomaival. A részletesebb elemzések ideális esetben feltárhatják, hogy a hazugságot igazságérvénnyel felruházó – az *Esti Kornél* közvetlen előzményeinek tekinthető – Trivulzió-történetek, a romantikus toposzokat újraíró szövegek (*A szürke ember*, *A dióherceg*), vagy a kollektív mitológiákba beleíródó individuumok kalandjai (*Az alerion-madár vére*, *Olivér lovag*, *Amenhotep*) a legtöbb esetben úgy tudnak „aládogozni” az elbizonytalanító vagy elbizonytalanodó elbeszélői hangnak, hogy a fantasztikum működését a megszólalás közegében „érvényesítik”.

Ady tér-, idő- és lélekmezsgyéken átívelő költészete

„...de miféle mítoszt él meg az ember manapság? A keresztény mítoszt, mondhatnánk. 'Te abban élsz? – szólalt meg bennem a kérdés. 'Hogy őszinte legyek, nem! Nem ez a mítosz az, amelyben élek.' 'Akkor hát nincs többé mítoszunk?' 'Nincs, nyilvánvalóan nincs többé mítoszunk.' 'No de akkor mi a te mítoszod? Az a mítosz, amelyet megélsz?' Ez már kellemetlenül érintett, abbahagytam a gondolkodást. Határvonalhoz értem.'”
(C. G. Jung: *Emlékek, álmok, gondolatok*)

„Vagyok fény-ember ködbe bújva” – Ady Endre a fény költője, azaz a mindenségé, hiszen a magyar nyelv teremtőt és teremtetet egyetlen szóval jelöl: világ. A fény, a Nap iránti vonzódásra számos Ady-versben találunk bizonyítékokat, s ezt a vonzalmat a költő bővebben is kifejti prózai műveiben. A Keletről jövő Nap szinte minden esetben az egzotikum, a mítosz, a pogányság témakörébe ágyazva jelenik meg. Ady *Új napimádás* című írásának az az apropója, hogy 1904. június 22-én, a napéjegyenlőség napján egész Párizs ünnepelt: „Ez éjjel áldoztak a modern táltosok.” S ennek kapcsán az író elmereng a Nap szerepén. „Ó, Nap! Miért nem engeded, hogy titkaidat kilessük, Nemigen tudunk semmit. Csak annyit, hogy általad élünk, örülünk, bajlódunk és halunk. ... Mert minden: a Nap. A Nap: az élet, az ember, a termés, a gondolat. A Nap-stúdiumnak kell lenni a legelső emberi stúdiumnak. A Napban s a Nap által ismerjük meg az embert, s ha ismerni és szeretni fogjuk az embert, ezt a szegény földi bolyongót, jobb, könnyebb és vidámabb lesz az élet. ... A Nap nem láthatatlan, s valószínűleg ő a mi igazi istenünk.”¹

Egy évtizeddel később pedig így ír *Madarak és pogányok* című publicisztikájában: „Valamikor és sokszor arról akartam verset írni, hogy a Napot úgy kell szeretni, mint a madarak és pogányok szokták. Aki a Napot (s vele az Eletet) szereti, szeresse madárként, ha feljön, s ha lemegy. A madarakat megcsúfolták a repülőgépek s némely pogányokat pedig kolonizáló s harcba vivő kultúrállamok. De az igazi pogány ma is csak a Napot imádja, ha gránátok rettenetei közé jut is, s az igazi madár gögösen és hibátlanul röpül a Nap alatt.”²

Az *Egy párisi hajnalon* c. versben Ady a „Napisten papja”-nak nevezi magát, s ennek megértéséhez hozzásegít egy életrajzi-genetikai tény, a költő „táltos-jele”. A táltos jellel jön a világra, biológiai és pszichológiai sajátosságai megkülönböztetik a közönséges halandótól. Nemcsak lelkileg, hanem testileg is több a mindennapi embernél. Ennek egyik jele a fölösleges csont: „az lehet tátussá, aki tizenegy ujjal jött a világra”, „a táltos mindenbe belelát, olyanokat beszél, ami még nincsen megtörténve. Aki gyermek hat ujjal született, ebből ilyen jövőmondó lett.”³ Ezt bizonyítják a hat-hétujjú sámánkesztyűk is. Ady ezzel a kis rendellenességgel, egyik kezén hat ujjal született. A csenevész fölöslegujjat lekötötték, és ez,

¹ ADY Endre művei, *Publicisztikai írásai*, kiad. VEZÉR Erzsébet, Bp. Szépirodalmi, 1977, I, 568–570.

² Uo., III, 488.

³ DIÓSZEGI Vilmos, *A pogány magyarok hitvilága*, Bp., Akadémiai, 1978, 54–55.

vérellátás híján leszáradt. Ady sokaknak mutogatta kezének e kis hegét, némi öngúnnyal, de azért nem is hitetlenül, mondván: ő táltosnak, jövőmondó, jövőbe látó embernek született.

A sokujjúság (polidaktília) általában dominánsan öröklődik, emiatt a hatujjúak gyerekeinek közel felében újra előfordul. Így egész sámán-dinasztiák alakultak ki, pl. a hét magyar törzs között éppen Álmosé volt ilyen, ebből adódóan több Árpád-házi király is hatujjú volt. Ady felmenői között is halmozódott a jelenség: „Rólunk hétszáz éves krónikák úgy szólnak, hogy hatujjúak vagyunk, én is hatujjú voltam, s az ilyesmit nem tudják a kakukkok szállítani.”⁴ (Léda halva született kislányának is hat ujja volt.) Ady tudott a pogány néphitről és a táltosság testi jeleiről, s mindez kezdetől fogva megalapozta benne az eleve elrendeltség, a kiválasztottság tudatát. Hiszen már világrajöttekor az egész falu azt suttogta, Adyéknek táltos-fiuk született.

Az irodalom- és művelődéstörténeti háttér is kedvező volt Ady táltos-tudatának kibontakozásához. A korabeli Európa a primitív kultúrák felé fordult, s ennek speciális változata volt a magyar egzotizmus, amely Keleten egyben saját kulturális gyökereit is kereste. Számos költőnk verseiben felbukkannak a kollektív mítosz szimbólumai, pl. a pogány áldozati szertartás elemei, ld. Bodor Aladár, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Gyökössi Endre, Haraszthy Lajos, Gyóni Géza, Babits stb. E költőknek azonban csak egy-egy versében vagy alkotói korszakában találhatók meg a Kelet-kultusz inspirálta képek, Adynak viszont az egész költészetét áthatják az ősi magyar hitvilág jelképei, elemei, s mindez személyessé szűkül illetve ezáltal kozmikusá táguul.

Az óriási Ady-szakirodalomban sok helyen olvashatunk arról, hogy a költő Európában utazgatva nagy élettapasztalatra tett szert, fogékony volt a napi politika iránt, jól ismerte kora és az előző korok magyar és nyugati kultúráját, a modern filozófiai irányzatokat, a Bibliát, hogy megalapozott klasszikus műveltséggel rendelkezett stb. Viszonylag kevés szó esik azonban Ady műveltségének egy olyan összetevőjéről, amellyel egyedül állt korának alkotói között. Ady Endre ismerte az ősi magyar hitvilágot, illetve annak megőrzőjét, a magyar népi hiedelemvilágot. A Szilágyságban született és nőtt fel, egy földrajzi adottságai miatt rendkívül elzárt területen. Ez „a legváltozatlanabb szöglete a világnak. Kínában is meg-megújul az ember, a lélek, a világ, de például a Szilágyság némely falvában az emberek ma is úgy élnek, mint hatszáz esztendő előtt.”⁵ Épp e világtól való elszigeteltségének köszönhetően sikerült a vidéknek a magyar folklórt igen tiszta, ősi formáiban megőriznie. E vidék dalait, meséit, falujának tradíciós-mitikus történelmiségét, legendáit gyűjtötte magába a gyermek Ady, amint az önéletrajzi írásai is kiderül. „Mózesné, Mózes Jánosné, az én pendelyes korszakom Múzsája. Ifjú, erős, jó paraszti menyecskeként dajkált ő engem szárazon. Mózesné, ó, jelentős név, kapott engem versekre és mesékre, ötéves fiút. Ült az ágyamnál Mózesné, mesélt és dalolt, amíg csak el nem aludtam. Azóta, haj, vesztetre vannak a mesék és versek.”⁶

A magyar ősvallás – vagy inkább ős-világnézet – tehát a samanizmus volt, amelynek központi alakja a sámán, magyar nevén a táltos. Pszichológiai szempontból a sámán feladata volt, hogy feltérképezze a szellemek birodalmát, a nem hétköznapi realitást, mai kifejezéssel élve a tudattalan világát. Ezt a világot hármasság tagozódásban írták le: az alsó, a középső és a felső világként. Süle Ferenc pszichiáter kifejti, hogy a mai mélylélektanokban is megtaláljuk ezt az ösztöntendenciák világán túl a magasrendű, kreatív késztetések forrását jelentő spiritualitást. A világ és a pszichikum hármasság tagolása, a tudattalantól származó gyógyító erők a pszichológiai irányzatok több ismert képviselőjénél megtalálhatók (Freud, Assagioli,

⁴ V.ö. DR. CZEIZEL Endre, *Az orvos-genetikus szemével*, Bp., Minerva, 1980, 229.

⁵ ADY Endre, *Életem nyitott könyve* (Fellapozta KOVALOVSKY Miklós), Bp., Gondolat, 1977, 42.

⁶ Uo., 62–63.

Adler, Szondi, Jung stb.).⁷ A samanizmus ismert azonban még egy lélektanilag igen jelentős ősi fogalmat, aminek megfelelőjét a jungi lélektanon kívül (ego-Selbst-tengely) a többi mélypszichológiai irányzat legfeljebb csak nyomokban ismeri. Ez a világfa fogalma, ami ritkábban mint világhegy, folyó vagy tenger jelenik meg. Ennek azért tulajdoníthatunk külön jelentőséget, mert ez olyan integrációs szimbólum, ami a három világot összeköti. Ezt kellett megmászni, tehát ismernie, uralnia a gyakorlatban a sámánnak, hogy a szellemi világban a munkáját elvégezhesse.⁸ „Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra” – írja Weöres Sándor, Ady pedig a *Sírás az Élet-fa alatt* c. versében mutatja be az avatási szertartást. A sámán lelki tevékenységét is leginkább a jungi fogalmakkal határozhatjuk meg. Utazása, révülése során a sámán intuitív módon, analógiákban és szimbólumokban gondolkodva archetipikus jelenségeket észlel és jelenít meg. A kollektív tudattalanból származó bölcsesség segítségével, különböző imaginációs és meditációs technikákkal illetve tudatmódosító szerek hatására jelennek meg számára szimbolikus képek. „Nem szentségtörés annak a közlése, hogy orvosló bölcs táltosaink a lélek olyan mezsgyéin mozogtak otthonosan, amelyeknek már a kezdeténél megtorpan a keresztény egyház, a tudomány pedig zavartan vagy indokolatlan nagyképszerűséggel nyilatkozik róla.”⁹

A táltos vallási vezető, pap, gyógyító, a közösségi identitás fenntartója. Diószegi Vilmos szociálpszichológiai magyarázatot ad a sámán tevékenységére: „Az ember hajlamos azt hinni, hogy a sámánság a paranoiának valamilyen különleges fajtája. Hiszen itt valóban egy „fixa ideá”-ról van szó, amelynek erejét megsokszorozza társadalmi és etnikai súlya. Viszont éppen ezért nem ajánlatos a pusztá egyszerűsítés kedvéért a következtetést ilyen mederbe terelni. Lehet, hogy az az idegállapot, amely a sámánkodást megelőzi, valóban tébolyodottsághoz vezetne, s talán éppen a sámáni tevékenység az, a maga társadalmi funkciójával, ami a paranoiát megelőzi és elkerüli.”¹⁰ Dömötör Tekla szerint pedig a köznép régi „tudományos”, „ördögös” embereinek egyes utódai mai társadalmunk kiváló orvosai, vegyészei, filozófusai.¹¹

A táltos legfontosabb tevékenysége a révülés, rejtezés, amely a mindennapi létből térben és időben elszakítva történik. Színhelye egy átmeneti zóna az élők és a holtak világa között, ahol a két világ lakói találkozhatnak, például mocsár, láp, erdő, bozót (Adynál ld. a *Vízió a lápon, Az elsüllyedt utak, Itt a bozótban, Az eltévedt lovas*, stb. c. verseket). A táltos a révülése során kiszakad a külső időből, s egy időtlen, kitágított belső időben él:

„De e süket tél-támadáskor
Érzem legjobban ősi voltam,
Hogy nem először bandukoltam,
Hogy nem először sírok.”
(*Nem először sírok*)

S Egy párisi hajnalon is így szól a „táltosok átkos sarja”: „Hej, sápadok már ezer éve én”. Nagy Olga szerint a népmesében is a táltos alakja és jelképe summázza a tér és idő teljes felbomlását illetve tökéletes legyőzését, az ősi tudat érzi a tér és idő relativitását.¹²

⁷ SÜLE Ferenc, *A samanizálás mélylélektana*, in: *Sámánok és kultúrák*, szerk. HOPPÁL M., SZATHMÁRI B., TAKÁCS A., Bp., Gondolat, é.n., 69.

⁸ ELIADE, Mircea = SÜLE, i. m., 69.

⁹ KABAY Lizett, *A táltos színeváltozása*, Marosvásárhely, Mentor, 2005, 5.

¹⁰ DIÓSZEGI Vilmos, *Samanizmus*, Bp., 1962, 46.

¹¹ DÖMÖTÖR Tekla, *A magyar nép hiedelmvilága*, Bp., Corvina, é.n., 14.

¹² NAGY Olga, *A táltos törvénye: Népmese és esztétikum*, Bukarest, Kriterion, 1987, 217.

Az *Egy párisi hajnalon* c. vers hőse a „Napisten papja”, „Táltosok átkos sarja”, „aki napfényes glóriában / Büszkén és egyedül maga ragyog”. Táltos-dinasztiából származik („Boldog Ad-üköm pirosabb legény / Volt ugyebár, mikor papod volt?”), s áldozati szertartást mutat be:

„Harangzúgás közt, hajnalfényben
Gyujtom a lángot a máglya alatt.”

Kétszer is felhangzik az invokáció („Evoé, szent ősláng, Napisten”), s az egész áldozási folyamatot végigkíséri a harangzúgás. Más akusztikai háttér, különböző hangszerek is kísérhetik a táltos révülését – gondoljunk pl. a síppal, dobbal, nádi hegedűvel történő gyógyításra. A leggyakoribb eszköz pedig a dob, amelynek segítségével a sámán belelovalja magát a transz módosult tudatállapotába. A dob hátasállat bőréből készül, bottal ösztökélik, s így a sámán lovát testesíti meg, hangja pedig a lódobogást idézi. Több lélektani tanulmány elemzi ennek jelentőségét, mint „az intrauterin élet anyai szívhangok biztonságot nyújtó archetipikus élményének regresszív voltát”. Ez képes megvédeni az utazót a személyes psziché dezintegrációjának, a szétdarabolásnak, a pszichotikus szintű szétesésnek az élményével szemben.¹³ Ady több versében a táltoslovat hívja segítségül a túlvilági útra: „Gyí, keselyem: fiatal Bün,/ Gyí, jó lovam: fekete Álom” (*Dalok tüzes szekeren*), „Gyí, gyí, csodaló” (*Futás a Gond elől*), „gyí, gyí, csillaglovak” (*A csillaglovas szekérből*), s néha még a dobogást is halljuk:

„S fogtam legvadabb paripád
S nyargalásztunk
S ma is dobban.”
(*Hajh, Élet, hajh*)

A rohanó fekete mén hangját nemcsak a dob adhatja vissza:

„Bolond hangszer: sír, nyerít és bűg.
Fusson, akinek nincs bora,
Ez a fekete zongora.”
(*A fekete zongora*)

A hangszer a viaskodó táltos eszköze („Tornázó vágyaim tora), az áldozati szertartás kelléke („Boros, bolond szívemnek vére / Kiömlik az ő ütemére”), s ritmusa juttatja el a táltost az extázisig („Vak mestere tépi, cibálja”). A halálba vágató fekete zongora szinonimája „Az én koporsó-paripám”. Hangszerként is funkcionál, hiszen „álom-fickó/...Dobol egy fekete koporsón”, s lóként kell ösztökélni:

„A bal kezemben véres kantár,
Suhogó ostor van a jobban.
Gyí, gyí, kergetem a koporsót.”
(*Az én koporsó-paripám*)

Igazi táltos-száguldásról van itt szó. Éjfélkor, vérbevő álomfickók parancsa kényszeríti a táltost az utazásra, s a fokozódó ritmusban a koporsó átalakul, míg végül az utolsó versszakban konkrét szimbólummá válik: „Vágtass azzal a táltos-lóval”.

A történelem előtti műveltségek, a mítoszok kutatói a jelképeket tartják vizsgálatuk legfontosabb tárgyának, hiszen ezek segítségével lehetünk képesek a gondolkodás csírájáig hatolni. Herbert Kühn a jelképet összefoglaló, az itt és mosttól megváltó, a maradandót, az örök létezőt, a tapasztalat felettit szemléltető igazságnak tartja. „A jelkép az egészre utal, a középre, a legmagasabb Magasságra, és abban áll a kihívása, hogy megszólít, elkötelez,

¹³ SÜLE, i. m., 70.

végül, hogy erkölcsi tartalma van.”¹⁴ Több, mint 40000 éve, az utolsó eljegesedés idején feltűnő cro-magnoni ember alkotta meg elsőnek a Földön a jelképeket. „Jung abban látja okát a mítoszok és mesék világszerte tapasztalható hasonlóságának, hogy a lényegükben örök, de történeti vetületükben változó, a kollektív tudattalanhoz tartozó belső képek révén ható lelki energia irányítja őket. Eszerint a kifejezés elsődleges eszköze a képnyelv. Valaha jelölő és jelölt szorosan egymáshoz tapadt, az önkényes, tartalmatlan szóképzés a nyelvhasználat későbbi szakaszának a jellemzője. Amikor még kép és hangképe fedte egymást, tisztább, mélyebb, egyértelműbb volt a beszéd, mint ma. Akkoriban gyakran Istennek, az őselemeknek, a létnek ma már gyakran üresen kongó, de hajdan titkot megnyitó neve kiejtésére azonnal felelt a lélek.”¹⁵ Olyan látásmód érvényesült, amely megteremtette a köznapi beszéd magasabb szintre emelt, jelképességgel telített, kultikus vonatkozású alakját.

A mi hitregénk szerint a legmagasabb fokú révület diadala a szellemi fénnel történő eltelés. Ábrázolhatatlan lelki élmény, csakis jelkép segítségével történhet rá hivatkozás. A táltos a révülése, rejtezése során átváltozik. A szarvas külsejét felöltött táltos fényes égitestekkel ékes, agancsai között a napot és a holdat hordja. A rossz gebét parázssal eteti gazdája, hogy táltos paripává váljék. Bármilyen alakban találkozunk is az átváltozással, a jelenség mindig a személy tudatváltására következik, s ezt a képnyelvet használók már az őskori barlangrajzokon különféle fényállatokként ábrázolták.¹⁶ A keleti gondolkodás szimbólumaival foglalkozó M.-J. Wolff-Quenot szerint a ló, mivel „fényhozó, a tudás révén elért szellemi felszabadulás jelképévé vált.”¹⁷ Az i.e. II. évezredben Indiában a Védák sokáig titkolt szövegében a Nap fehér ló, s Európában is szinte minden nép fényállatként tisztelte.

Ló szavunk nem közönséges jelölés, a magyar ló és régi ill. tájnyelvi lú hangteste több nevezetes fényállat nevével, nevének tövével azonos. Az alábbiakban Kabay Lizett gyűjteményéből közlünk néhány példát: sumer *lu* (ember, házibarom), egyiptomi *lu* (oroszlán) – az L-hang jele a hieroglif írásban az oroszlán –, héber *labi* (oroszlán), kínai *lu* (szarvas), görög *leon* (oroszlán), *lukos* (farkas), latin *leo* (oroszlán), *lupus* (farkas), orosz *losadj* (ló), *lany* (dámszarvas), *loszj* (jávorszarvas), *losák* (öszvér), német *Luchs* (hiúz) stb.

Az állatnevekhez további, fénnel összefüggő, terjedelmes szókincs szervül. Az indogermán Napistent hasonlóképp hívják, ld. kelta Lug, skandináv Loki, germán Loge.¹⁸ A magyar szókincsből etimológiailag ide sorolható a láng, lobog, láz, lúg, luk, lát stb. S számos nyelvben jelent ez a hangalak fényt, féhéren ragyogót, pl. sumer *la* (a szem fénye), görög *luke* (fény), *lampo* (fénylik), latin *luna* (Hold), *lux*, *lumen* (fény), finn *lumi* (hó). Avagy fényes területet, tisztást, nyiladékon behatoló fényt, rést: ld. angol *loch*, *lake* (tó), *look* (tekintet), német *Loch* (lyuk), *Loh* (tisztás), *Lohe* (láng) *Licht* (fény), orosz *ljuk* (nyílás, lyuk), *loszk* (csillogás), *luk* (íj), *lucs* (sugár). René Guenon közli, hogy a szanszkrit *loka* (világ, ‘mundus’) hangtani és származástani kapcsolatban van a fénnel, a szem szimbolizmusával, valamint a napsugárral.¹⁹ Miként a magyar nyelv is ezt a párhuzamot ismétli: világ 1. a mindenség, 2. világosság, a napsugár fénye, ill. szemünk fénye.

A „világ világa, virágnak virága” sor minden magyar olvasó számára a mindenséget jelenti, s Adynak is van egy verse, amelyben a világ és a virág a leggyakoribb rím��avak, s a

¹⁴ KABAY, i. m., 7.

¹⁵ KABAY, i. m., 119.

¹⁶ Vö. KABAY Lizett, *A táltos színeváltozása*, Marosvásárhely, Mentor, 2005 illusztrációi.

¹⁷ WOLFF-QUENOT, M.-J., *Les Bestaire mystérieux de la Cathédrale de Strasbourg*, 1987; hivatkozva KABAY, i. m., 82.

¹⁸ JANKOVICS Marcell, 3+1: *A négy évszak szimbolikája*, Debrecen, Csokonai, 2008, 60.

¹⁹ KABAY, i. m., 93.

visszatérő „Minden világoknak világa...” sor zárja le az egyes gondolati egységeket. A három részből álló *Éjimádó* c. vers középső áradata a mindenséghez, azaz a fényhez írt himnusz:

„A fénytől élünk s fény vagyunk...
...Hejh, temető! Valamikor még
Nap volt a lelkem, fény az álma
S íme, most a nagy világosság
Kerget belé az éjszakába...
...Légy áldott, legvalóbb legenda
S a szent fény, mely most visszahoz.”

A táltos a Nappal azonosul, hozzá emelkedik, ő a fényvallás megvilágosultságra törekvő avatottja. „Úgy is adódhat, hogy a sebesség repülő jelképével, a nyíllal tudja magát egynek, s mivel a nyíl nagyon régen kitett egyenlőségi jel értelmében ‘napsugár’, hát ismét zárul a fénykör.”²⁰ Ady *Új s új lovat* c. versének központi motívuma „a nagy Nyíl útja”. Az út-szim-bólumnak a samanisztikus világképben központi szerepe van. Ismeretes, hogy néhány szibériai nép a sámánfát egy „utat” jelentő kifejezéssel illeti, jelezve, hogy ez az az út, amelyen a sámán vagy az imádsága az égbe megy.²¹ E vers hőse is a táltos, a „nem ma-ember”, aki a tér és idő végtelenségében „új s új lovon” vágat a „Piros, tartós öröm” felé (v.ö. a *Sírás az Életfa alatt* c. vers „piros csodá”-ival), hogy – mint mondja – „Álmát álmodhassam magamba”. Az elragadtatott táltos a földön kívüli szférában száguld, egy olyan úton, amely látszólag a Földből nő ki, s ezért a sámánvallású népek világképében az „égi világ fája”. E világfa valójában a Tejút, amely a Nyilas havában gyökerezik, töve pedig a téli napforduló, a Napisten születési helye, ideje. Ekkor pusztul el ugyanis a régi és születik az új, a vers szavaival: „Élet s Halál együtt mérendők”.

A magyar néphit szerint a Tejút tőszomszédságában látható W alakú csillagzat, a Kassiopeia a szarvasűnő agancsa, s a régiek szerint ez eleink vezércsillaga volt, a magyarság tehát „a nagy Nyíl útján” halad – írja Jankovics Marcell.²² Több helyütt is olvasható, hogy minden nép emlékezetében, mitológiájában vagy hitében hordja kozmikus jelét, eredetének ősi gyökereit, s hazánk a Nyilas jegyében tartozik.²³ A Tejút körül igen sok íjas, nyilas csillagzat található, a finn és lapp csillagmondák szerint is íjjal teli tegez látható ott az égen. A Nyilas csillagkép nyilazó, félig ember – félig ló alakot mintáz, amelyben egyes kutatók a ló kultusz sámánpapját látják megtestesülni. A *Dalok tüzes szekeren* c. vers hőse is a Tejúton száguld:

„Fény-országúton, hajrá paripáim
Nem vágnak elénk.”

A nyíl-motívum pl. *A kimérák istenéhez* c. versben is előfordul:

„Én voltam, Isten, bolond nyilad
S nyiladat most már messzelőtted.”

S ha figyelembe vesszük, hogy Ady november 22-én született, egy nappal a Nyilas védjegyű csillagászati hónap kezdete előtt, s abban a hónapban, amelynek régi magyar neve ‘Nyilas hava’, akkor elhihetjük: ‘A nagy Nyíl az útját kiszabta’. Vatai László írja Adyról, hogy újra és újra Istenhez fordult, hiszen rajta kívül nincs út a tragédiából kifelé. „Új s új lovat, mindig új lehetőséget kért tőle, hogy az emberlét tragédiájából kijuthasson. (...) De

²⁰ KABAY, i. m., 53.

²¹ DIÓSZEGI Vilmos, *A pogány magyarok hitvilága*, Bp., Akadémiai, 1978, 95.

²² V.ö. JANKOVICS Marcell, *Jelkép-kalendárium*, Bp., Panoráma, 1988, 268, 281, 300.

²³ V.ö. JANKOVICS, i. m.; KABAY, i. m.

ebben a vad hajszában megérkezett gyanánt futott. Ez a legteljesebb és legszebb emberi tragédia. Ennek a roppant életnek egyetlen tanítása van mindenki számára: a tragédiából kifelé.”²⁴

Ady költészete kozmikus arányú, csak asztrálmítoszi keretek között értelmezhető, s valójában alig tagolható. „Majdnem ezer verse tulajdonképpen egy óriási költemény. Alig van ennél gigantikusabb költői alkotás. Nem az emberi érzések kis körével, vagy a világ egy darabjával, hanem a Mindenséggel foglalkozik. Nem a szóval, hanem tényleges tartalmával. S mindezt egy hatalmas költeményben mondja el.”²⁵ Pessimistán szokás emlegetni Ady híres sorát: „Minden Egész eltörött”. De ha belegondolunk, ezt a mondatot felelősséggel csak olyan ember mondhatta ki, aki még látta, átélhette, ismerhette a „Minden Egész”-et – és bele is írta verseibe. Vagyis a cserepek között botorkáló utókornak csak elő kell vennie az Ady-kötetet, és amíg van fény, addig el is tudja olvasni a sorokat:

„...Fény ad színt darabka kőnek,
Fény ad színt minden agyvelőnek.
A fény teremtet, fény terem
Fejet zsibbasztó végtelent.”

²⁴ VATAI László, *Az isten szörnyetege*, Occidental Press, Washington D.C., USA, 2005, 218–219.

²⁵ VATAI, *i. m.*, 209.

Életet sugárzó halott betűk
(Határhelyzetek Krúdy Gyula prózájában)

Krúdy Gyula prózáját sokan és sokféleképpen értelmezték már, a teljes elutasítástól az elismerő, sőt kultikus hangú kritikákig bezáróan. Az a tény, hogy a Krúdy-próza az értelmezés ilyen zavarba ejtő sokféleségét hívta elő – véleményem szerint – írásművészetének határhelyzetével: a *közvetítettség* számos formájával magyarázható. Ezért úgy tűnik, Krúdy prózája a medialitás „határsértéseinek” szempontjából termékenyen újragondolható. Jelen dolgozat ebben a kérdéskörben igyekszik néhány gondolatot felvetni.

Szövegekről, irodalmi alkotásokról lévén szó, elsősorban a nyelv médiumát vehetjük szemügyre. A recepció már a kezdetektől szembesült azzal, hogy a Krúdy-szövegek nem kínálnak az olvasó számára könnyen lefordítható, rögzíthető értelmekeket, ez a nyelv sokkal inkább önmagát állítja előtérbe. Mindebben nem kis szerepe van az olyan nem nyelvi (de nyelvivé váló) közegeknek, mint az *álom*, *emlékezés*, a *látás*, amely utóbbi a láthatóság, a képi gondolkodás felől mozdítja el a nyelvet.

Ha a nyelv médiumát a Wolfgang Iser által elgondolt értelemben tekintjük, ahol is a nyelv a fikció működésmódjának a közege, a médiumok találkozásai maguk is a fikció részesévé válnak. Isertől tudjuk, hogy a fikcionálás aktusai mindig határátlépések is.¹ Egyik oldalon ott vannak a mindennapi, már ismerős életkeretek – amelyet jobb híján nevezhetünk valóságnak is – amelyek egy szövegbe kerülve jelként viselkednek. Másrészt az alakatlan imagináriusnak, az amorf képzeleti tartománynak a fikció ad formát ad, meghatározottá teszi azt. A fiktív és az imaginárius közötti oda-vissza játék így egy állandó köztesseget, határtapasztalatot tart fenn.

Az eddigiekből talán már sejthető, hogy Krúdy szövegeiben az önreflexív poétikai eljárások a közvetítettség kitüntetett alakzatának tekinthetők. Az önmaga határhelyzetére folytonosan rámutató fikció azonban nyugtalanító tapasztalat, mivel mindig valamilyen *másik*, *idegen* meglétét feltételezi. Hiszen a médiumok találkozásai olyan határsértések, amelyek nemcsak *egymás* korlátaikat lépik át, de ezzel együtt *önnön* korlátaikat is megmutatják. A Krúdy-kutatás számára épp ezen médiumok által betörő *másik* (izgalmas, de egyben felforgató) jelensége jelenthet különös kihívást. Hiszen a médiumok találkozásai mindenképp megbontják a jelentést, kizökkentik az identitást, az *egyőtől*, a *rögzítettől* a *sokféleség*, a *meghatározhatatlanság* felé sodornak. A közvetítettség olyan – Krúdynál gyakori – formái, mint az álom/képzelet elbeszéléssé transzponálása, valamint az emlékezésnek időbeli határokkal való játéka a máshollét, az elkülönöződés tapasztalatát nyújtják. Hozzátehetjük: a nyelvnek ezen fenntartott határhelyzete egyfajta ismeretelméleti szkepszist is előhívott a recepcióban. (A jelentés uralhatatlanságáról, az identitás rögzít(hetet)lenségéről beszélő értelmezésekre gondolhatunk itt.) Ebben az értelemben a Krúdy-nyelv legfontosabb retorikai alakzatának tekintett hasonlat a nyelv elkülönöződő hajlamának mintegy szimbólumává vált.

Dolgozatomban amellet érvelnék, hogy a Krúdy-próza nyelvfelfogása mégsem csak az egyre távolabb kerülő jelentések komor filozofémáján belül közelíthető meg. Ebben a tekintetben a nyelvi elkülönöződést antropológiai keretbe állító Wolfgang Iser *színrevitel*

¹ Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius: Az irodalmi antropológia ösvényein* (ford. Molnár Gábor Tamás), Bp., 2001, 24.

(*Inszenierung*) elgondolása² adhat hasznos szempontokat. Iser filozófiai antropológiájában ugyanis a színrevitel egy olyan fikcióképző aktus, amely az ember önmaga számára kérdésként tételeződő határhelyzetével áll kapcsolatban. Eszerint bár önmagunk folytonos megragadhatatlanságával szembesülünk, ez azonban mégsem nem törli el annak a vágyát, hogy mégis csak jelen legyünk önmagunk számára. A létezés és önmagunk birtoklása közötti leküzdhetetlen távolság véget nem érő játékként tárgyasul, a jelen nem levő látszásaként lepleződik le. Azaz a fikcióképző aktusok, és végső soron az irodalom hajtóerejének minősülő *színrevitel* az ember középpont nélküliségének tapasztalatából fakadnak Iser szerint. De ugyanilyen megragadhatatlan kategóriának bizonyulnak a létezés kardinális kérdései: úgymint a születés, a szexualitás, a halál. A végső kérdések szorongató bizonytalansága ugyancsak a formába öntés igényét hívja elő, amelynek mintegy antropológiai állandóit a mítoszok és vallások jelentik. Iser ezektől a biztos válaszoktól elhatárolja az irodalmi színrevitel aktusát, amely mindig saját bizonytalanságát, az elérhetetlennel való tapasztalatot is tartalmazza.

Az a felismerés tehát, hogy identikusan nem lehetünk jelen önmagunk számára – Iser alapján – kiegészül azzal, hogy a nyelv elkülönöződő játéka révén mégiscsak állandóan úton vagyunk önmagunk teremtése felé. A fikció birodalmában lehetőségünk van saját magunk megalkotására. Krúdy szövegeiben a médiumok összefonódásai, a kép(zelet) dimenziói úgymint a látás, az álom(kép), az emlékezet, a narráció fiktív eredetére rámutató hasonmások – iseri értelemben – olyan színrevitelszerű alakzatokként is felfoghatóak, amelyek az új lehetőségét jelentik. A nyelv elkülönöződő játékai ebben az értelemben teremtő potenciállá válhatnak.

Ha mármost az új lehetőségét, amelyet az előbb a nyelv teremtő potenciáljaként vetettünk fel most egy szélesebb hagyományba ágyazzuk, a tapasztalat fenomenológiai-hermeneutikai fogalmi felől tehetjük. Ebben az értelemben a másiknak, az idegennek a betörését a *tapasztalat* forrásának is felfoghatjuk. Olyan értelemben, ahogy Tengelyi László értelmezi újra a fenomenológia alapfogalmát *Tapasztalat és kifejezés* című könyvében.³ Husserl „ösbennyomás” elképzelése nyomán a tapasztalat nála is valami külsőből, tudatot megkerülve váratlanul tör elő, amely mintegy meglepi a tudatot. Tengelyi ezért a tapasztalatot úgy határozza meg, miszerint az egy olyan magától meginduló értelemképződés, amelynek leülepedett jelentéseket felforgató jellege van. Nyelvileg kimeríthetetlen, mindig több van benne, mint ami elmondható, folyton új és új értelem megalkotására kész. Lényege szerint mozgás, „áramló sokértelműség” jellemzi, soha le nem zárható. Hiszen a tapasztalatot, amely meglep minket nyelvileg is megpróbáljuk kifejezni. A nyelvi kifejezés kísérlete viszont újabb tapasztalatok forrásává válik. Mindennek van valami játékszerű jellege, hiszen a tapasztalat nyomán kialakuló értelmet ugyan fogalmi keretbe rögzítjük, azonban ezt a szilárd felismerést a tapasztalat sokértelműsége folytonosan feltöréssel fenyegeti.

Tengelyi gondolatait azért idéztem hosszabban, mivel nemcsak a tapasztalat filozófiájának újragondolásaként jelentős. Akár annak az útjaként is olvasható, hogyan keletkezik az értelem, és hogy az értelem keletkezésének tapasztalatstruktúrája van. Ezért hozzátartozik, hogy minden tapasztalat a személyiséget is átrendezi, a személyiség önmagáról is új értelemre, ennek nyomán új identitásra tehet szert. „*Nem pusztán élmények, hanem jelentőségteljes tapasztalatok alkotják egy élet történetét*” – mondja a szerző.⁴ Tengelyinek az az észrevétele, miszerint a tapasztalat képződésének feltétele az énhasadás, sokban emlékeztet bennünket Iser gondolatára az ember megkettőződő struktúrájáról, amely – többek között – az irodalmi fikció színrevitelszerű alakzataiban testesül.

² ISER, *i.m.*, 358–367.

³ TENGELYI László, *Tapasztalat és kifejezés*, Bp., Atlantisz, 2007.

⁴ TENGELYI, *i.m.*, 345.

Persze itt már nem csak a Krúdy-nyelvről van szó, hanem az irodalom tapasztalatáról általában, amelyben a formaképzés kimeríthetetlen, mindig új és új jelentések tárháza. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a teremtés korlátlanágát ígérő gondolat mennyire a határ, a korlát tapasztalatán alapul. A filozófiai hermeneutika szerint a nyelv teremtő potenciálja folytonosan a nyelv végességéből építkezik. Emlékezhünk itt Gadamernek azon gondolatára, amely a nyelv médiumát annak tükröződő (spekulatív) struktúráiban látja megvalósulni. A szó véges lehetőségei úgy vannak hozzárendelve a gondolt értelemhez – mondja – mint a végtelenbe mutató irányhoz.⁵ Éppen azért, mert a nyelv saját létünkhöz való viszonyt mondja ki, nem a reflektáló gondolkodás terméke, sokkal inkább történés, elszenvedés. Iser irodalmi antropológiájában a nyelv kettős struktúrái már az ember uralhatatlan helyzetével kapcsolódnak össze. Azaz a fikció csalóka tükröződéseken alapuló létmódját az ember önmaga számára való semmisségével magyarázza. (Mondanunk sem kell, hogy ezen gondolatok milyen sokat köszönhetnek Heidegger ontológiájának, amelyben a Lét időbe ágyazottsága az emberi egzisztenciát annak eredendő végessége felől mutatja meg.)

A Krúdy-nyelvhez immár visszatérve, annak teremtő önleplezését – szakszerűen szólva önreflexivitását – a recepció az *irónia* alakzataival közelítette meg. Az eddigi fejtegetések alapján ehhez hozzátehető, hogy az a jellegzetes Krúdy-féle irónia, amely mindig tudatában van a „nagy”, a végső dolgok kétségességének, egyszersmind nyelv kétely is: a *határ*, a mindig félúton maradás tapasztalata. Most mégis inkább a Krúdy-nyelv két olyan jelenségét emelném ki, amely ettől az átmenetiség- vagy határ-tapasztalattól szabadulni akar, valamiféle közvetlenség, sőt érzékiség (vissza)állítására törekszik. Azt sugallva ezzel, hogy a nyelv médiuma nemcsak az önreflexív fikcionalitás, de éppígy a közvet(ítet)lenség ígérete is lehet.

Utóbbinak egyik esetét az az *élőbeszédszerűség* jelentheti, amelyet a korai Krúdy-recepció a kedélyesen mesélő Jókai- vagy Mikszáth-hang folytatásaként értelmezett. A közhelyszerű tételek ismételtetésével szemben viszont megnézhetjük azt is, hogy a beszédszerű nyelv hogyan is működik valójában. A korai, anekdotikus hagyományt felhasználó novellák, kisregények társalgó helyzeteiben a beszéd spontán, eleven működése lényeges. Az élőbeszédet imitáló nyelv a beszéd érzéki, vibráló, a jelentést magában a beszédszerűségben megalkotó nyelvfelfogásához fordul vissza. Walter J. Ong gondolataival⁶ összhangban elmondható, hogy a Krúdy-szövegek társalgó helyzetei sok esetben valódi, helyzetfüggő párbeszéd, amelyekben minden változó, pillanatnyi. Ebben az esetben az egyik megnyilatkozás idézi elő a másikat, így tovább a végtelenségig. A jelentés pedig ebben a diskurzusfolyamban bontakozik (ki).

Ong beszédről szóló gondolatait kiegészíthetjük azzal, hogy a beszéd uralhatatlansága, meglepetéseket okozó, folyton változó-kimeríthetetlen volta révén maga is a *tapasztalat* forrása. És itt újra csak a filozófiai hermeneutika beszédet, dialógust favorizáló gondolatait idézhethetjük, azaz ahol is az értelem keletkezése az élő beszélgetés mintájára történik. De hogy a már idézett szerzőnkénél maradjunk, Tengelyi László szerint a nyelv, ezen belül a kifejezés tapasztalata ott érhető tetten, amikor olyan mondanivaló tör felszínre, amely a túlterjed a beszélő alany szándékán. Az élőbeszéd spontaneitása, a párbeszéd feszültsége így az új, a váratlanul előretörő tapasztalatát foglalja magában. És ez az újdonság, váratlanság áll ellen annak, hogy a kifejezés rögzíthető, összefoglalható legyen. A nyelv ilyen tapasztalata mindig túl is mutat a nyelven, többet mond, mint ami kifejezhető, ezért mindig új mondanivaló forrása is egyben. A jelentés elhalasztódásával egy időben, mindig új jelentés is képződik, azonban az újat – Tengelyi kifejezésével élve – „áramló sokértelműség” jellemzi.

⁵ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata* (ford. Bonyhai Gábor), Bp., Osiris, 2003, 517.

⁶ Walter J. ONG, *A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta = Szóbeliség és írásbeliség: Kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Aron, 1998, 144.

Krúdy szövegeiben tehát úgy tűnik, a beszédszerű narráció, a társalgó hangnem valamiféle közvetlen jelenlét, elevenség, sőt érzékiség felé vezet. Egy olyan nyelvi tartományba, amely már nem a folyamatosan eltolódó jelentést hajkurássza. A társalgó hang eleven dialogicitása a tiszta jelenlét érzését nyújthatja az olvasónak. Azonban, ha figyelmebben megnézzük, a beszédszerű szövegek nem jelentik minden további nélkül a közvetlenséghez, akár az elbeszélői jelenléthez való visszatérést. Hiszen a beszédszerű közvetlenség sok esetben a nyelv saját fikcionalitására mutató alakzataiba van beágyazva.

Ha például a Mikszáth mesélői modorát idéző „boldog békeidők” Budapestjének szövegeire tekintünk, azokban nehéz elválasztanunk a közvetlen jelenlétet sugalló mesélő hangot – amely az olvasót tekinti társalgópartnerének – az emlékezés modalitásától. Álomszerűségről, töredezettségről (egymásra rétegződött emléknymok), könyvélmények vagy éppen szóbeli, közösségi hagyományok táplálta emlékezésről van minden esetben szó, amelyek viszont fikciós eljárások. A narrátor itt egy *szövegszerű* múlttal is társalog (nemcsak az olvasóval), azaz a rosszul vagy hiányosan történő emlékezést az irodalmias ízű értelmezés pátozával állítja helyre. Ezekben az emlékező szövegekben a múlt értelmezésében jelentős – klasszikus értelemben vett: azaz meggyőző – retorikai potenciál maga is csak a múlthoz való viszony *egyik*, és nem az egyetlen módja. A narrátori meggyőző hang ellenében egy másfajta retoricitás is működik, amely a múltat éppenhogy nem egységesíti, inkább képek sokaságára tördeli szét.

Továbbá az is nagyon jellemző, hogy az élőbeszédszerűségnek az a kedélyesen társalgó fajtája, amelyet anekdotizmus néven emleget a recepció, a hagyományszerű múlt szövegeiben jelentős. Így az olyan történelmi regényeket imitáló-kijátszó regényekben, mint – a Krúdy-kritikában meglehetősen elhanyagolt – *Rózsa Sándor*, vagy az *Ál-Petőfi*. A „megbízhatatlan”, szóbeli forrásokat, irodalmi áthallásokat felhasználó szövegek a múltat imaginárius birodalomként: legendák, mítoszok világaként tárják elénk. Ebben a kontextusban viszont már az élőbeszéd is fikcionált lesz, áthallásként, egy elbeszélői hagyomány folytatásaként leplezi le magát. Ez valójában az a 19. század epikájától örökölt elbeszélői hang, modor, amelyet Jókaitól, Mikszáthtól ismerünk. Az élőbeszéd itt stilizált voltát villantja fel, azaz mindig ott rejlik benne egy idegen hang is, amely nem engedi, hogy az élőbeszéd önmaga legyen. Azaz, hogy ne legyen *más* is. A múltidézés stilizáltsága – ezzel önreflexivitása – akkor éri el végpontját, amikor a felelevenített múlt önmaga paródiáját viszi színre. A már említett két regény közül az *Ál-Petőfi* az 1850-es évek Petőfi-kultuszát (hisztériáját) „regényesíti”, a *Rózsa Sándorban* betyárromantika nem kis részben parodisztikus elemekkel is vegyül. A parodisztikus hatás megteremtéséért pedig a történettel társalkodó narrátor tehető felelőssé.

A nyelvi érzékiség egy másik eseteként a „test poétikáját” lehet kiemelni Krúdynál. A test ábrázolása már a nyelv vizuális oldalára támaszkodik, a nyelvet az észlelés mintájára „használja”. A szakirodalom már a kezdetektől felfigyelt Krúdy testelvű nőábrázolására, amelyet szintén a Jókai-Mikszáth képviselte elbeszélői hagyományhoz kötött. Ezzel szemben megint csak a nyelv működésmódjára figyelhetünk. Krúdynál a jelölő rétege, az érzéki oldal mindig egyfajta közös női lényegre utal – a nőkép ennyiben egy meglevő hagyományt követ. Krúdy anekdotikus, az anekdota epikai konvencióit felhasználó novellái, kisregényei a nőalakokat még valóban egy zsánerkép mintájára lekerekített, egy-két vonásra redukált személyiségjegyekkel jellemzik. Különösen Krúdy korai szövegei, továbbá a történelmi hagyományt, élőbeszédszerűséget erőteljesebben felhasználó művek élnek ezzel az alakteremtési eljárással. Azonban már a Szindbád-novelláktól kezdődően a nőalakok esetében egyre inkább a sokféleség, a felcserélhetőség elve hangsúlyosabb. Ekkor már a felhasznált archetipikus képi minták nem a nő egységét, „önmagaságát” építik fel, inkább széttörik, identikusan felismerhetetlenné teszik az alakot. A nőábrázolás ezen vonulatának ezért legfontosabb poétikai eszköze a töredezettség, amely itt a test sajátos, nem az értelem logoszközpontú beszédének

felel meg. A test diskurzusában ugyanis eltűnnek a jelölő-jelölt, látszat-lényeg metafizikai párosai. A test másképpen „beszél.” A lényeg megegyezhet a látszattal, jelen esetben a nő látványával. Mindezt megerősíti, ha számba vesszük, hogy a látványszerűen teremtett nő fontos „alkotó eleme” az öltözet, a női divat, amelynek identitást helyettesítő szerepét különösen a *fin de siècle*-típusú nagyvárosi nőalakok esetében lehet megfigyelni. Az, hogy a nőt épp elfedettsége mutatja meg, azaz a maszk mögött nem lehet stabil lényegiségeket felkutatni, az értelmezésnek nem a jel-jelentés alapú, inkább egy attól radikálisan eltérő felfogását implicálja: a *vágy* kaotikus, értelemnek és rendezettségnek ellenálló nyelvét.

Éppen ezért indokolt, hogy a jel-jelentés alapú értelmezési hagyományt egy másik, immár a pszichoanalízisből eredő hagyománnyal helyettesítsük. Abból indulunk ki, hogy Krúdy testközpontú nőalakjaiban a jelentés késleltetése, elhalasztódása a vágy fenntartásának logikáját követi. Freudtól származik az a gondolat, miszerint a szexuális jelentésű előöröm az olvasás folyamatára is kiterjeszthető.⁷ Az elhalasztódások, leplezések esztétikai pótléka, amellyel a szöveg ajándékoz meg bennünket a fetisizmus lehetőségét rejtő magában. A vég, ha úgy tetszik, a jelentés felé haladva azt eltolt helyettesítőkkal, szimulákrumokkal tévesztjük össze. Ebben az olvasási modellben válik jelentőssé Krúdy nőalakjainak fetisizma szemlélete, amelyben a női test részeiben megelevenedő, megnevezhető, de mindez sohasem vezet a személység meghatározásához. A nő leírásai mint testleírások, szimulákrumok helyettesítések révén tartják fenn a vágyat, a beteljesülés ígéretével és annak folytonos elhalasztódásával. A fetisizmus, voyeurizmus megjelenései az olvasást modellezve egyfajta öntükröző szerkezetekké válnak itt, és mivel a szöveget nem a jelentés közvetítőjének tekintik, folytonos hiányérzetben hagyják az olvasót. Ez az olvasat a reprezentációt a szavak érzékiségével helyettesíti a képi gondolkodás itt és most megjelenő teremtő elve alapján.

Ebben az esetben a vágy nyelvi fenntartása válik a folytonosan újként feltároló, lehetséges értelmek forrásává. A látható, a látás által feltároló test ugyanis egyfajta köztes helyzetben van: sokféle értelem lehetősége, amelyek még csak csíráként, kezdeményként vannak jelen. A szemléletesség vagy érzékiség, amely a test láttatása által áll elő szintén *tapasztalat* forrása lehet, hiszen mindig valami újat, váratlant foglal magában, és ezzel új jelentések irányába is mutat. Azonban *csak* irányt mutat, de soha nem kínál rögzített, stabil jelentéseket. Épp emiatt a hiányt, a távolságot is magába foglalja. Ezt a hiányt tematizálja Hevesi András egyik Krúdyt méltató esszéjének az a kijelentése miszerint: „*a női lelkekről nincs sok mondanivalója, de a női testekről rengeteg van, mintha a lélek csak ürügy és alkalom volna a test varázslatos ábrázolása számára.*”⁸

Az, hogy a test nemcsak a jelenlétet, de a hiányt is felkelti megint csak a fikció működésével van összefüggésben. A „test poétikája” ugyanis épp a jelöltre való vonatkozás híján megsokszorozódó, ismétlődésszerű alakzatokat hív létre Krúdynamál. Az olyan „bárki és senki” – típusú, sematikus nőalakok, akik nem egyebek egy-egy nőtípus variációinál Iser *doppelgänger*ről szóló gondolatait idézik fel. A hasonlóan Iser felfogásában a színrevitelhez hasonlóan szintén alapvetően kettősség: egyfelől az ember középpont nélkülségére vetül, de az önteremtés lehetősége is egyben.⁹ Azaz magát a keletkezés *folyamatát*, a *lehetséges* világokat teszi megragadhatóvá.

Végezetül elmondható, hogy a közvetlenség – közvetítettség határhelyezete nemcsak a Krúdy-nyelvben de a *róla* szóló *beszéd* szintjén is megfigyelhető. Ha visszatekintünk a korai – gyakran egy-egy mű/kötet megjelenését követő – esszékre, ott a Krúdy-nyelv megjelenítő

⁷ Sigmund FREUD, *A költő és a fantáziaműködés* (ford. Szilágyi Lilla) = *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*, szerk. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc, Bp., Filum, 1998, 63–64.

⁸ HEVESI András, *Krúdy Gyula = Krúdy világa*, szerk. TÓBIÁS Áron, Bp., Osiris, 2003, 300.

⁹ ISER, *i.m.*, 108–117.

ereje még élő tapasztalat volt. A nyelv érzékiségének felismerése az esszéiben mint a kifejezés tapasztalata van jelen. Innen a Krúdyról szóló beszéd szüntelen metaforikus mozgása, amely mintha ugyanazon a nyelven akarna szólni, mint amelyről maga is beszél. Ennek megfelelően a közvetlenség, az azonosság tapasztalatát maguk is *csak* a metafora útján, a hasonlítás elkülönülő játékában képesek kifejezni. Schöpflin Aladár egy mondata az értelmezés kudarcára világít rá amikor arról beszél, hogy aki valójában értelmezni akarná Krúdyt, annak „Krúdy Gyula tintájába kellene mártania tollát.”¹⁰ Kárpáti Aurél lényegében ugyanezt mondja abban a kijelentésben, miszerint a Krúdy-szövegek önmagukért beszélnek, önmagukat magyarázzák, valójában tehát nincs is szükség az értelmezés közvetítésére.¹¹

A korai esszék a kifejezés tapasztalatát szintén csak a hiány közvetítettségével tudják végbeinni. Egyfelől a Krúdy-szövegek – amelyeket *beszédként*, *hangként* (akár gordonkahangként) gondoltak el – önmagukat közvetítik, amelyet így csak hallgatni kell, azaz ugyanúgy belefelejtkezni, mint ahogy a Krúdy-szövegek maguk is teszik, például a múltba való belefelejtkezés esetében.¹² A *Krúdyról szóló* nyelvben viszont akár a beszéd, akár a gordonkahang nem egyebek pusztá metaforáknál. A méltatások sok esetben a nyelv mint „élet” központi metaforája körül szerveződnek, és ez az élet egyes esetben lehet költészet, álom, másszor játék vagy zene.¹³ Mindegyikük olyan közeg, amely saját, autonóm világot teremt, miközben itt önmagukon túl valami *más* jelölésére használtak.

A hiány és az azonosság határán billegő értelmezések tehát épp a nyelv révén próbálják meghaladni a nyelvet. A kifejezéssel egyben a kifejezés kudarcát is vállalják. Ezt a hiányt is magába foglaló azonosságtapasztalatot Kárpáti Aurél különösen találóan fogalmazta meg a folytonos megújulás, a létezés ritmusának analógiájával.

„Fantáziája és halott betűkbe életet sugározató kedve minden pont után újjászületik.”¹⁴

¹⁰ SCHÖPFLIN Aladár, *Krúdy Gyula = Krúdy világa*, id. kiad., 289.

¹¹ KÁRPÁTI Aurél, *Krúdy Gyula, = Krúdy világa*, id. kiad., 208.

¹² Krúdy művészi játéka „a felnőtt belefelejtkezése a gyermekded múltba, fölényesen, olykor enyhe gúnnyal, mégis igaz hittel, s főképp a költő kísérteties elevenségű, megjelenítő erejével. Uo., 209.

¹³ Schöpflin Aladár így ír: „Legjobban azonban a hangja tetszett, az a mély férfias bariton, amelyben benne van az élet melancholiája, de az öröme is, gyönyörködés az emberekben és a dolgokban és egyúttal közöny irántuk, mint magányos gordonkázó a kert bokrai mögött, aki nem játszik megszabott kottára írt dallamokat, hanem csak a maga számára fantáziál, ahogy éppen eszébe jut s ahogy belső sugallat igazítja kezét. Aki hallotta beszélni, az ismeri ezt a hangot, mélységét, hangzatosságát, férfias szépségét – a beszédhang meg-egyezett írásainak hangjával. Ez a hang írásainak legfőbb szépsége. [...] Ezért olyan nehéz elemezni, zenei és irodalmi fogalmakat kellene egyszerre találni hozzá.” SCHÖPFLIN, *i.m.*, 290.

¹⁴ KÁRPÁTI, *i.m.*, 207.

Kosztolányi és a századforduló neuraszténia-kultusza

„Hogy a művészek ideges emberek, mindenki természetesen tartja, s hogy tele van velük az idegorvosok váróterme, ezt éppúgy nem tartjuk különösnek, mint azt, hogy a katonát a háborúban megsebesítik, vagy a szénbányamunkás tüdőbetegséget kap. Ők az agyukkal dolgoznak – az pusztul. De miért jobban ma, mint azelőtt?” A fenti idézet Csáth Géza *Öngyilkos művészek* című cikkéből származik, mely 1906 szeptember 8-án jelent meg a Budapesti Napló hasábjain.¹ Az utóbbi, a korszakot a kultúratudományok kontextusában vizsgáló megnyilatkozások is immár fontosnak tartják kiemelni, hogy a klasszikus modernitás egykorú, önnön artikulációját felismerő, vagy legalábbis megragadni kívánó nyilatkozatai a folyamatot (legalábbis kezdetben) „egy olyan homályos jelentésű lélektani-fiziológiai médiumon keresztül végbemenő változásként látják, melyet az »idegi élet« érzékenységeinek metaforáival éreznek leírhatónak.”² A fenti kijelentést számos szerző számos megnyilatkozásával alá lehet támasztani. Balázs Béla a Nyugat hasábjain a modernitást egységes vonulatként említve teszi meg kijelentését: „Ha az emberiséget (...) ismeretlen vidékek felé vonuló tábornak képzelem, akkor a modernnek az első sor; (...) akik az első lépést teszik az ismeretlenbe, akik szemtől szemben állnak a káosszal. Nagyon érthető, (...) hogy választottaknak érzik magukat, és *gőgösek vibráló idegeik érzékenységére*.”³ Hermann Bahr már 1891-ben egy „ideges romantiká”-tól, majd ezt pontosítva az „idegek misztikája”-tól várta a naturalizmus legyőzését⁴, Friedrich Kittler pedig azt tartja lényegesnek kiemelni, hogy Nietzsche esztétikája illetve regényelmélete is az idegingerületekből indult ki.⁵ A német filozófus elképzelése szerint a gondolati kapcsolatok is olyan idegingerületekhez kötött affektusok mozgásában keletkeznek, amelyek nem kauzális rend szerint mennek végbe, Freud pedig egész elméleti rendszerét alapozza azon meglátásra, mely szerint „a lelki apparátus, mely az észlelőrendszerek érzékszerveivel van a külvilág felé fordítva, maga is külvilág a tudati érzékszerv számára.”⁶

A fent vázolt egykorú vélekedések láthatóak az idegorvos Csáth saját szakterületéről írott ismeretterjesztő cikkeiben: „Az utolsó húsz-harminc esztendőben, párhuzamosan a modern civilizáció nagyszerű és lavinaszerűen haladó fejlődésével, új gond, új baj nehezedett a kultúremberiség vállaira, az *idegesség*. (Kiemelés az eredetiben) Ideges emberek mindig voltak, ismerünk korszakokat, amikor járványszerűen terjedtek el egyes idegbetegségek, a mai idők, a mai emberek idegessége azonban egészen más valami.

Ez nem járvány, amely itt-ott felüti a fejét, (...) hanem szinte szerves képződmény; (...) Tulajdonképpen nem is betegség, hanem életjelenség: egész nemzedékek reakciója, alkalmaz-

¹ CSÁTH Géza, *Öngyilkos művészek* = CS. G., *Rejtelmek labirintusában*, Bp., Magvető, 1995, 101–103. Eredetileg: Budapesti Napló 1906 szept. 8. 5.

² KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *Budapest – Bécs – Berlin: A Nyugat és a közép-európai modernség* = Holmi 2009/2., 137.

³ BALÁZS Béla, *Művészetfilozófiai töredékek* (Folytatás) VI. = Nyugat, 1909, II, 157–158. (Idézi Kulcsár-Szabó, i. m., 137, kiemelés: Uő)

⁴ Uo., 143.

⁵ Uo., 143.

⁶ Uo., 144.

kodása a modern élet folyton komplikálódó új viszonyaihoz, amelyekhez idegrendszerünk (...) mindeddig nem volt berendezve.” A neuraszténiát Csáth evolúciós felfogásban, adaptációs problémaként tárgyalja. Etiológiája szerint a „modern élet” kihívásai⁷ azok, amelyekre az idegesség természetes fiziológiai reakció. De nem csupán az „idegesség” tekintetében beszélhetünk a fent említett összemosódásról, hanem remek példa rá a Freud számára elméleti kiindulópontként szolgáló hisztéria jelensége. Csáth így kezdi hisztériáról szóló cikkét: „A modern pszichológiában, amely először emelte ezt a tudományt a természettudomány rangjára, és végképp elszakította a filozófiától, alapvető fontosságú kiindulási pont a hisztéria. Az a betegség, amelyben a *normális lelki élet* tünetei rikítóan, tanulságos, félre nem érthető jellegzetességgel jelentkeznek. Annyira, hogy – mint látni fogjuk – tulajdonképp valamennyien hisztériások vagyunk.”⁸

A XIX. század végét megelőzően az elmeorvosi kezelés jobbára azon esetekre korlátozódott, ahol a funkcióvesztés olyan súlyú volt, hogy teljességgel megakadályozta a társadalomban való részvételt. A két század fordulója az az időszak, amikor (nagyjából a pszichológia önálló tudományként való színrelépésével párhuzamosan) a pszichopatológia kilép a mindennapi életbe, és az orvostudomány elkezd a kisebb súlyú, csupán az egyén számára diszkomfortérzetet okozó pszichológiai problémákkal foglalkozni. Ezen súlypontát helyezés természetesen jelentős mértékben köthető Freud felléptéhez, de nagy túlzás volna azt állítani, hogy az ő munkásságával veszi kezdetét. Maga Charcot, aki a korszak vezető ideggyógyásza, Freud tanára, sőt a hisztériás betegek végzett hipnózis-kísérleteivel a pszichoanalitikus metodológia egyik legnagyobb hatású ösztönzője, szolt a következőképpen: „A betegápoló intézetbe rendszerint csak az igen kifejezett, gyógyíthatatlanoknak nyilvánított esetek vétetnek fel; a könnyebbek, kevésbé kifejezettek hiányoznak. Itt nem lehet ama finom tüneti árnyalatokat megtanulni, melyek bizonyos idült bántalmak kezdetét elárulják. (...) / Segíteni véltek rajta azáltal, hogy a kórház kapuja előtt ingyenes gyógykezelést (ambulantíát) rendeztek be. Ott lehetett reményleni, hogy nagy számban fognak jelentkezni ama chronikus betegek, kik nem vehetők fel mindig a városi kórházakba és mindenesetre nem részesülnek állandóan állapotuknak megfelelő kezelésben. / Ezen várakozás teljesült, az ambulancia (consultation externe) közel két éve működik és nagy számban találhatók fel ott amaz esetek, melyek tanulmányaink speciális irányánál fogva bennünket érdekelnek.”⁹ E helyütt kell megjegyeznünk mindazonáltal, hogy ez a korszak nem csupán a pszichológia tudományos igényű diszciplínává válásának korszaka, hanem egyúttal ekkor válik ki a pszichiátria is a

⁷ „Az élet mind drágább és drágább lesz. (...) Az embereknek fokozott találékonyságot, ügyességet kell kifejteniük, hogy megszerezhessék, amire szükségük van. Állandóan *gondjaik* vannak. Minden kellemetlen eshetőségre előre kell *gondolniok*. (...) Mindezek a forszírozott működések hasonló jellegű kifáradásos tünetekkel járnak, mint az izomerőltetés. Csakhogy míg a kezdő vívó vagy úszó az izomlázat kiheveri pár nap alatt, addig a mi nemzedékünk szellemi izomlázat, a neuraszténiát valószínűleg csak a dédunokánk fogja kiheverni. (...) A központi idegrendszer sokkal differenciáltabb, magasabb rendű, nemesebb szerv, mint a szív. *Nem tud olyan gyorsan alkalmazkodni*. És miként a szívbeteg betegségének első stádiumában –, amikor még szívizomzata nem fejlődött hozzá az új, nagyobb munkához (...) hanem a régi terjedelmével és erejével kénytelen elvégezni a rá háruló dupla munkát – szenved és rosszul érzi magát, éppúgy szenvedünk mi is, mai emberek. *Az idegrendszer új fejlődésének az első stádiumában élünk*, oly korszakban, amely már azért is hasonló a szívbeteg megfelelő állapotához, mert amint a betegnél bekövetkező változások alapja és oka a billentyűhiány, egy fertőző betegség, emitt is egy, a társadalom-egészség szempontjából beteges hiányszerű jelenség: a *kapitalizmusa* túl gyors fejlődési kényszer oka. A tény, amellyel számolnunk kell, a baj, amelyben benne vagyunk, ez korunk betegsége, helyesebben állapota: az *idegesség*.” CSÁTH Géza, *A lelki egészség* = Uő, *Rejtelmek labirintusában*. Bp., Magvető, 1995, 324–325. Eredeti megjelenés: Magyarország. 1914. április 5. 34–35.

⁸ CSÁTH Géza, *A Hisztéria = Rejtelmek labirintusában*, id. kiad., 332.

⁹ CHARCOT, J. M., *Előadások az idegrendszer betegségeiről*, III, ford. Moravcsik Ernő Emil, Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1889.

neurológiából, ugyanis kezdik felfedezni, hogy bizonyos tünetcsoportok esetén az idegrendszerben nem mutatható ki patográfiailag leírható elváltozás. „Ismeretes – mondja Charcot – hogy mai ismereteink szerint nagyszámú betegség van, melyeknek székhelyét az idegrendszer képezi és látható nyomokat a hullában még sem hagynak vissza. Az epilepsia, a hysteria még oly hosszú fennállás mellett is, a chorea és sok más kóros állapot mindmegannyi sphynx, melyek a legalaposabb anatomicus vizsgálattal is daczolnak. Ezen csupán tünetekből álló s anatómiai alapot nélkülöző képek az orvos előtt nem jelennek meg oly realitással és határozottsággal, mint a kézzelfogható anatomicus elváltozásokhoz kötött bántalmak.”¹⁰

Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi levelezésének kiadása kapcsán jelenti ki, hogy „a költő választékosan könnyed személyiségéről elterjedt vélekedést egyértelműen cáfolják a levelek, (...) a személyes megnyilatkozásokból kiolvasható zaklatottság.”¹¹ Kosztolányiné Radákovich Máriához írott egyik levelében¹² „urát” mint „sajnos súlyosan beteg és idegbeteg” embert jellemzi, de a terminus Kosztolányi önjellemzéseiben és az irodalomhoz való viszonyát fejtegető szövegeiben is rendre vissza-visszatér. A Budapesti Újságírók Egyesületének 1911-ben kiadott almanachjában szereplő önéletrajzában fogalmaz a következőképpen: „Nagyon félénk és ideges voltam. Félénkségem ma is megmaradt. Sokszor úgy látom, sohase cselekedtem, mindig csak történt valami velem.”¹³ Egy két évvel későbbi curriculumában (ezúttal az Érdekes Újság hasábjain) szintén feltűnik a fenti motívum: „Tizenhat éves koromig az ágyban feküdtem, betegen. A szobák atmoszférája, a családi élet idegessége reszketett bennem, és ma is a neuraszténia, az áldott és átkozott neuraszténia színes üvegén látom épülni és torzulni az életet, ez kínoz, hogy papírra rögzítsem azt, ami oly hamar elmúlik. Talán innen van, hogy mindenre emlékszem, a múltamat világosabban látom, mint ami előttem van.... Egybeolvad a szemem előtt minden, mint a múlt és jelen, a valóság és a fantázia s az életem állandó intenzív érzése.”¹⁴

Kosztolányi életművének és megnyilatkozásainak ismeretében könnyedén felismerhető, hogy a fentebb leírt létállapotot Kosztolányi általában az elmúlás tudatosulásához köti. Naplójában úgy fogalmaz: „engem mindig igazából egy dolog érdekelt: a halál”,¹⁵ önéletrajzában pedig egyenesen azt állítja: „azóta vagyok ember, mióta a nagyapámat láttam holtan. Ha nem lenne halál, művészet sem lenne.”¹⁶ A Literatura 1935. június 1-én számában vele megjelent interjúbán a következőképpen fogalmaz: „Életem legnagyobb élménye – amely folytonosan visszatér – az a gyermekkori megismerésem volt, amikor egyszer rádöbbsentem, hogy nem értem, hogyan, milyen céllal kerültem erre a világra. Ennek a titoknak a meg nem értése volt minden korszakomban a művészetem ihlete. Ha megértettem volna, ha valamilyen célt látok magam előtt – talán sohasem írtam volna.”¹⁷

Az „idegesség” mint jellemvonás és önjellemzés már a kezdetektől fogva megtalálható Kosztolányinál. Szőke György emeli ki, hogy a családi legendárium szerint Kosztolányi már gyermekkorában „ideges kisgyerek”-ként jellemzi önmagát. „Emlékirat eltévelyedésemről” című, 1908-ban írt novellájában Csáth Géza egy négy és fél éves kori emlékét jeleníti meg: eltévedt, s a »kedves arcú, óriás termetű, gatyás paraszt bácsi« kérdésére, hogy miért sír, így

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén (Levél és napló Kosztolányi életművében)* = Uő, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 163.

¹² Uo. 164.

¹³ *Hajnali részegség*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Nap, 2002, 9.

¹⁴ Uo., 10.

¹⁵ *Hajnali részegség*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Nap, 2002, 204.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 229; kérdező: Rónay Mária.

válaszol: »Kérem bácsi, én egy ideges kisgyerek vagyok, és eltévedtem«. Kosztolányiné könyvében pedig az eltévedt Árpád öccsét kereső kis Kosztolányi Dezső szájába adja csaknem ugyanezeket a szavakat: »Nem látták kérem az én kisöcsémet? Mert tetszik tudni, én egy ideges kisgyerek vagyok.« A különös egybeesés magyarázatát persze csak találgathatjuk: nemigen képzelhető el, hogy Kosztolányiné a Csáth-novellát használta volna fel, hiszen igen könnyen tetten érhető lett volna; jóval valószínűbb, hogy a családi fáma jegyezte fel ezt a kis esetet, hol Csáth Gézához, hol unokatestvéréhez kötve azt.»¹⁸

Kollarits Jenő egyetemi tanár 1918-ban adja közre 1910-ben elhangzott előadásainak szövegét könyv formájában.¹⁹ Publikációjának felütésében ugyanazokat a szempontokat érinti, melyeket már mi is kiemeltünk történeti vizsgálataink nyomán.²⁰ Kollarits szövegén úgy érzem remekül demonstrálható a kor orvosi felfogása az „idegesség” fogalomköréről, ezért állításait ezen a ponton kissé részletesebben fogom ismertetni. A jelenség definiálásakor a szerző fontosnak látja kihangsúlyozni, hogy „az idegesség nem orvosi kifejezés, hanem közkeletű szó, és mégis nagyon jól használható. (...) Érttem alatta a neurastheniát, a hysteriát és némely jelenséget, a mely a zavartság határán áll.”²¹ (...) A következő előadások egyikén a mania, melancholia és depressziós, valamint manias-depressziós zavarok rokonságát fogom bizonyítani. Mindezeket jól foglalja össze az idegesség kifejezése.”²² Mint láthatjuk, a szerző a korban még *dementia praecox*-nak nevezett skizofrénia kivételével szinte valamennyi pszichiátriai zavart az idegesség tárgykörébe utal. Ez összhangban áll a hasonló tartományon belül alkalmazott történetileg változó kifejezések erdejével (melankólia, neuraszténia, szorongás, stb.), valamint láthatóvá teszi a pszichiátriai diagnosztika kategória-rendszereinek a mai napig tartó viszonylagosságát. Egy későbbi ponton mindehhez még hozzáadja „mind-azokat az idegrendszerbeli zavarokat, a melyek egységesen a jellemalakokból magyarázhatók (vagyis körülbelül a mai terminológiának megfelelő valamennyi személyiségzavart).

Freud nézeteit már ismeri, de a századelő klasszikus pszichiátriájának képviselőjeként szembehelyezkedik azokkal.²³ A pszichoanalitikus kezelés eredményeit (illetve véleménye szerint látszateredményeit) a szuggesztió hatásának tartja, és Bleuerre hivatkozva nem fogadja el a vágyak kizárólagosságát az álommunkában, illetve eltúlzottnak tartja Freud azon kijelentését, mely valamennyi cselekedet mozgatórugóját a libidóban látja. A pszichoanalitikus elméletet „az idegességnek e túlegyszerű, sémás, egy kaptafára járó” elméletének nevezi²⁴, klinikai gyakorlatát pedig (többek közt Hitschmann, Hoche illetve Dégerine nyomán) egész egyszerűen kártékonnak véli. Véggkövetkeztetése szerint „a lélekelemzést nemcsak nem tekinthetjük gyógyításmódnak, hanem egyenesen az idegesség alkalmi okai közé kell azt sorolnunk.”²⁵

¹⁸ SZÖKE György, *Az árnyékvilág árkain*, Bp., Gondolat, 2003, 155.

¹⁹ KOLLARITS Jenő, *Jellem és Idegesség: A jellem és idegesség mibenlétéről, keletkezéséről, valamint az idegesség megelőzéséről*, Bp., Franklin Társulat, 1918.

²⁰ „Tisztelt Uraim! Előadásomban az idegességgel akarok foglalkozni. Így hát azon kellene kezdenem, hogy megmondjam mi az idegesség, hogyan jön létre, mik a fejlődésének feltételei. (...) De ne felejtjük el, hogy az ideges alkatnak van jó oldala is. (...) Felvetem azt a kérdést, hogy az idegesség betegség-e.” Uo., 1.

²¹ Ezen a ponton ellentmond pl. Krafft Ebing nézetének, aki megkülönböztetést tesz idegesség és neuraszténia között: *Nervositat und Neurasthenische Zustände*, Wien, Hölder, 1899

²² Uo., 13.

²³ Uo., 227–242.

²⁴ Uo., 241.

²⁵ Uo., 241–242.

Az idegességet, egy természetes egyensúlyi állapottól való eltérésként határozza meg,²⁶ fenntartva azonban az idegesség un. spektrumbetegség jellegét, vagyis azt, hogy a normától való kisebb eltérések nem jelentenek abnormalitást, illetőleg egészség és betegség közötti határvonal nem húzható meg egyértelműen. Az okokat egyértelműen a fiziológiában határozza meg.²⁷ Úgy véli, hogy a neuraszténia alapja egy általános idegrendszeri érzékenység, amely atipikus észleletekhez és ennek folyományaként atipikus viselkedéshez vezet. Végkövetkeztetésként kijelenti, hogy *az idegesség kisebb foka öröklött normás jellemtulajdonság, nagyobb foka pedig öröklött jellembeli anomalia és mint ilyen nem betegség*. Nem tudtam egészen eldönteni, hogy hol kezdődik az idegesség ama része, mely valóban heredodegenerációnak is nevezhető, de hogy a legtöbb eset nem az, arról biztos vagyok.²⁸

Moravcsik Ernő Emil,²⁹ a századforduló talán legnevesebb ideggyógyásza, Csáth professzora, 1903-ban a neuraszténiát még egyértelműen a mai neurológia tárgykörén belül vizsgálta, bár megjegyzi azt, hogy „megfelelő anathómiai elváltozás nem mutatható ki”. A tünetek tekintetében a fáradékonyságot valamint a koncentráció zavarát emeli ki, valamint az ingerlékenységet, indulatkitöréseket. Szintén lényegesnek tartja a hipochondriára való hajlamot³⁰, illetőleg a különféle szorongások és főbiák megjelenését.³¹

A tényre, hogy az idegesség illetve neuraszténia fentebb Csáth példáján bemutatott fogalomköre valóban elterjedten létezett, és nem csupán a korszak tudományosságában, hanem a XX. század elejének magyar közgondolkodásában is, Karinthy szolgálat bizonyítékot azáltal, hogy érdemesnek tart szatírárt írni a témáról. Az Együgyű lexikon egyik humoreszk-címzava az „Idegesség, ideges ember” egyenesen a modernitás és az idegrendszer felfokozott állapotának kapcsolatán gúnyolódik:

„Az emberek egy sajátságos fajtája, melyet mint mérőkészülék (lásd: szeizmográf) alkalmaznak a legújabb időben. Egy sajátságos állapot teszi alkalmassá erre a szerepre, mely abban van, hogy az ideges ember érzékszervei felfogják azokat a legfinomabb benyomásokat is, melyekkel szemben normális ember immunis; így például, ha éjjel tizenkét órakor három társzékér végigdübörög az Andrássy úton, ahol az ideges ember lakik, és róla néhány ittas ember apró kis bombákat dobál bele az ablakba, közben a „Wacht am Rhein”-t énekli tenorban: az ideges ember képes ezt észrevenni, sőt felébredni rá, s arcizmainak sajátságos mozdulataival jelezni az idegvezetékekre gyakorolt hatást. De észrevesz és megfigyel kisebb mozdulatváltozásokat is; ha az I. E. például íróasztalánál ül, és az utcafecskendő közeg, mint normális ember, nem veszi észre, hogy a fecskendő nyílását egyenesen beleirányította a nyitott ablakba, s a vízszaggárral az íróasztalnál ülő szeizmográfot hasba lőtte: az I. E. erre a finom kilengésre is reagál, s kezeinek heves csapkodásával jelzi a kilengést, sőt vannak most már oly túl bonyolult készülékek is, melyek egyenesen a rendőrségre szaladnak lábbal, s ott élénk száj- és nyelvmozgatással figyelmeztetik a normális embereket, hogy mi történt.”³²

²⁶ „A normás jellem lépcsőfokán középen áll (...) a közömbös jellem, az aurea mediocritas.” Uo., 116.

²⁷ „Minden érzékbenyomás, amit a neurasthenias ember felvesz, más érzésszínezettel jár, mint a milyen a közömbös emberé.” Uo., 112.

²⁸ Uo., 150. Kiemelés az eredetiben.

²⁹ MORAVCSIK Ernő Emil, *Az idegbetegségek gyógyítása*, Bp., Singer és Wolfner, 1903.

³⁰ „Panaszaikból kifogyhatatlanok, egyesek egész naplókát vezetnek önmagukra vonatkozó megfigyeléseikről s papírszeletekről olvassák le azokat az orvosi tanácskozás alatt” Uo., 175.

³¹ Uo., 200.

³² KARINTHY Frigyes, *Együgyű lexikon*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 11.

A szövegben megtaláljuk a korszak terápiás lehetőségeinek szatirikus felvázolását is:

„Vannak orvosok, akik az I. E. állapotát, az idegességet beteges tünetnek fogják fel, és gyógykezelést is lehetőnek tartanak. E kezelések közt utóbbi időben különösen három divatos.

1. *A szanatórium* vagy hidegvíz, mely abból áll, hogy az I. E. szemébe, fülébe vagy más oly testrészeibe, melyek külső hatásokra reagálnak, addig öntenek hideg vizet, míg megunja. A gyógykezelés másrészt abból is áll, hogy az I. E. elől elzárják azokat a hatásokat, amelyek irritálják. Ha valakinek például sérti a szemét, hogy a papája akarja elvenni azt a leányt, akit ő kért meg: ezt úgy gyógyítják, hogy a papáját és azt a leányt elzárják a kis földgolyó felületére, míg a beteget egy egész, nagy magáncellában szabadon eresztik.

2. *Freudizmus* vagy *lélekanalízis*, érdekes lélektani találmány, melyen Freud Zsigmond dr. bécsi professzor dolgozott harminc évig, harminc év múlva arra a szenzációs eredményre jutva, hogy ha valaki azt álmodja, hogy májas hurkát eszik, az azt jelenti, hogy szeretne májas hurkát enni. A tan szerint az embernek alsó tudata és felső tudata van, esze nincs. Ennek belátása állítólag gyógyítja az idegességet.

3. Az idegek mint kórokok beszüntetése az ideggócpon (agy) extirpálása útján. Műteti beavatkozást igényel, az operációt revolver nevű fegyverrel végzi önmagán a beteg. Minden idegességet megszüntet.”³³

Közismert tény, hogy Kosztolányi maga is komoly érdeklődést mutatott a lélektan eredményei iránt, ami nem tulajdonítható csupán Csáth hatásának. Szoros barátságot ápolt azzal a Ferenczi Sándorral, aki Freud egyik legközelibb tanítványa, hosszú időn keresztül kiszemelt utódja volt. Levelezéséből az is kiderül, hogy személyes ismerőse volt Julius Wagner-Jauregg, korának talán legjelentősebb pszichiátora, későbbi Nobel-díjas³⁴, kinek klinikájára is bejáratos.³⁵ Török Sophie a Nyugatban, 1936. decemberében megjelent visszaemlékezésének tanúsága szerint egyenesen „úgy járt a tébolydákba, mint aki egy új és nehéz mesterség furfangjait tanulni kényszerül.”³⁶ Jegyzetei között valóban sok az elmebetegekről készült (többek között a Schwartzer-féle Kékgolyó-utcai intézetben), Kelevéz Ágnes interpretációja szerint „a társadalmi normákon kívül eső életüket néha kirekesztettségnek, néha tiltakozásnak, néha önmegvalósításnak látva.”³⁷

A fenti érdeklődést számos kritikus és irodalomtörténész használta ki arra, hogy Kosztolányi műveit, alkotási technikáját visszavezesse annak feltételezett lélektani eredetére. Bori Imre nem csupán a korai novellák kapcsán jelenti ki, hogy azok hősei „...férfiak, akik az élettől lépten-nyomon „összeborzonganak”, nők, akik megszállottak, eszelősek, zaklatott lelkűek, kényszerképzetek és valódi félelmek áldozatai, a lét patológikus virágai. Sehol természetes emberi reakció, mindenütt a meghibbant lelkeség tünetei, az illuzórikus viselkedés jegyeivel...”³⁸, de a Pacsirta illetve az Aranysárkány kapcsán is a következő észrevételeket látja fontosnak megtenni: „Joggal tételezhetjük fel, hogy a regények mélyén K. D.-nek az a világélménye dolgozik, amely szerint az emberi világ pszichotologikus jellegű, tudathasadós, elfojtásokkal teli, s lidércek uralják....Ám Ferenczy Sándor barátja és tanítványa a lélek

³³ Uo.

³⁴ Az elismerést 1927-ben kapja, miután a kor egyik legelterjedtebb elmebetegségét, az ún. *paralysis progressivát* (szifilitikus paralízis) sikeresen kezeli maláriás láz segítségével, minek következtében a betegséget teljes egészében sikerül eliminálni.

³⁵ Levél Csáth Gézához, Bp. 1918. jún. 23. *Hajnali részegség*, id. kiad., 102.

³⁶ Idézi Kelevéz Ágnes, a következő kötet előszavában: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló – Igen becses kéziratok*, Bp., Múzsák / PIM, 1985, 9.

³⁷ Uo.

³⁸ BORI Imre, *Kosztolányi Dezső*, Újvidék, Fórum, 1986, 32.

kérdéseiben tudta, hogy a lélek mélyét kell búvárlani, az érzésekbe és az érzések mögé kell nézni a léleklátó írónak.”³⁹ Illyés Gyula szerint sem szabad megfélekezni arról, „hogy Kosztolányinak Freud könyve a mindennapi élet kórtanáról „régi kedves könyve volt”, miként azt 1923-ban közölte. S mintha az erre következő tíz esztendőben az lett volna a célja, hogy a mindennapi élet pszichopatológiájának a képekönvét készítse el.”⁴⁰

De vajon igazat adhatunk-e azoknak, akik ilyen szoros kapcsolatot tételeznek alkotás és lélektan, Freudizmus és regényírás, elmélet és gyakorlat között? Erre a kérdésre maga Kosztolányi ad választ egyik jegyzetében⁴¹:

„A Freud-féle lélekelemzés a lélekben történő események őseit, mozgatórugóit búvárolja. Ennélfogva a közönség már kezdettől fogva összefüggésbe hozta az irodalommal. Mind a lélekelemző tudós, mind a költőnek hasonló a tárgya. Viszont módszerük merőben különböző. A tudós: okról-okra haladva törekszik értelmi magyarázatra. A költő: egy belső sugallatnak vagy sejtelemnek engedve ösztönösen tör céljára. / Abból, amit mondtam – azt hiszem – nyilvánvaló, hogy a költő édeskevése hasznát láthatja ennek a nagyszerű tudománynak, hiszen a költő munkájának veleje éppen az, hogy öntudatlan és a freudi tudós munkájának veleje éppen az, hogy öntudatos. (...) Vallom, hogy Freud életszemlélete – fontosságában és hatásában – egyenértékű az első természettudósok fölfedezésével: ő tette a lélektant természettudománnyá. Ami előtte volt – a kísérleti lélektan is – pusztán társasjáték. A tudományos lélektan a nevével van összekötve s a huszadik századot valamikor, messze, madártávlatban vele fogják majd jelezni az emberi gondolkodás történetében. / Hogy segített-e valamikor a költői alkotásban, az embereim, a regény-alakjaim megértésében? Kimondom: alig valamit. Mi írók pusztán a tudattalan, vak erőiben bízhatunk, melyeket ő is többre becsül – Schopenhauer-rel együtt – minden {2.} tudománynál. Az ösztön éppoly rejtélyesen – célszerűen és okosan – működik, mint maga a kiismerhetetlen természet. Amit sugall, amit lemásol, amit ír, azt el kell fogadnunk. (...) Egyben-másban természetesen mindenkire hatott a lélekelemzés s hasznos vezetőnk lehet itt-ott a kisebb-nagyobb részletekben. Miután tanai a levegőben vannak, közkincsé váltak, nem lehet úgy nyilatkozni „lelki kérdések”-ről mint annakelőtte. (...) / Az hogy én különös kíváncsisággal, egy műkedvelő áhítatával és izgalmával foglalkozom ezzel a tudománnyal, csak szenvedély, akár nyelvészeti vagy növényteni szenvedélyem. Ismerem a szavak eredetét, s a virágot, melyet az országúton lelek, meg is tudom határozni. De amikor verset írok, épp oly kevésbé jut eszembe hogy ez vagy az a szó finnugor eredetű-e mint mikor dühösen kiabálok vagy álmomban beszélek és közönyös számomra az is, hogy az a virág mely versemben szerepel, él-e vagy sem. Körülbelül ez a véleményem a lélekelemzés és a költészet kapcsolatáról.”⁴²

³⁹ Uo. 142.

⁴⁰ Uo. 244.

⁴¹ OSZK Kézirattár Fond 31/45.

⁴² A fenti gondolatmenet jelenik meg a *Boldogság* c. Esti Kornél-novellában is: „Ekkor voltam legboldogabb életemben. Hogy miért? Annak megfejtését rátok, lélekelemzőkre bízom. Én nem törődöm az elnyomott és fölszabadult okokkal, a tudattalan és tudatelőttek jelképekkel. Nem óhajtom magam fölboncolgatni, amíg élek. Hadd maradjon az, ami vagyok, zárt, egész és titkos. (...) Halálommal pedig semmisüljön meg, mint valami fölbonthatatlan levél.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Összes novellái*, Bp., Osiris, 2007, 280–281; idézi: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 564.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS Béla, *Művészetfilozófiai töredékek* (Folytatás) VI. = Nyugat, 1909. II.
- BORI Imre, *Kosztolányi Dezső*, Újvidék, Fórum, 1986
- CHARCOT, J. M., *Előadások az idegrendszer betegségeiről*, III, ford.: Moravcsik Ernő Emil, Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1889.
- CSÁTH Géza, *Rejtelmek labirintusában*, Bp., Magvető, 1995.
- *Hajnali részegség*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Nap, 2002.
- KARINTHY Frigyes, *Együgyű lexikon*, Bp., Szépirodalmi, 1975.
- KOLLARITS Jenő, *Jellem és Idegesség. A jellem és idegesség mibenlétéről, keletkezéséről, valamint az idegesség megelőzéséről*. Bp., Franklin Társulat, 1918.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló – Igen becses kéziratok*, Bp., Múzsák / PIM, 1985.
- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Összes novellái*, Bp., Osiris, 2007.
- KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *Budapest – Bécs – Berlin: A Nyugat és a közép-európai modernség* = Holmi 2009/2.
- MORAVCSIK Ernő Emil, *Az idegbetegségek gyógyítása*, Bp., Singer és Wolfner, 1903.
- OSZK Kézirattár Fond 31/45
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén (Levél és napló Kosztolányi életművében)* = Uő, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998
- SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010.
- SZŐKE György, *Az árnyékvilág árkain*, Bp., Gondolat, 2003.

„Vigasztalásul útnak indulunk...”

Határátlépés és kultúraközi közvetítés a két világháború közötti korszak magyar útirajz-irodalmában

1. Kultúraközi közvetítés a magyar utazási irodalom korszakaiban

a) Eszmetörténeti és formatörténet összefüggései az utazási irodalomban

Ha „a formatörténet – egyébként is – kéz a kézben jár az eszmék történetével”, amint Szentpéteri Márton írja,¹ akkor ez fokozott mértékben igaz lehet az utazási irodalom formáival – azaz az útleírásokkal, útinaplókkal, útirajzokkal – kapcsolatban.

A magyar nyelvű utazási irodalom felívelésének korszakai jellemző módon a magyar kultúra önszemléletének kitüntetett pillanataihoz, a magyarság, illetve azon belül valamely meghatározó társadalmi csoport értékrendjének önmaga számára való megkérdőjeleződéséhez kapcsolhatók. Azokhoz a pillanatokhoz, amikor a másikkal való szembesülés a saját kultúra előítéleteivel való számvetés eszközévé válhatott. Ennek megfelelően az utazási irodalom a magyar történelem három jelentős korszakában bizonyult meghatározónak: a humanizmus és a reformáció ember- illetve nyelvi kultúra-központú világképének percepcióját, s a magyarság tragikus politikai-kulturális szétszakítottságának tapasztalatát egyesítő 17. században; az éledő magyar nemzeti tudatról és a nyugatias polgárosodás programjáról gondolkodó reformkorban; valamint a Trianon és a vesztes forradalmak utáni korszak trauma-sújtott magyar azonosság-tudatának nemzetközi válságjelenségektől is súlyosbított légkörében.

b) Korszakok és művek

A magyarországi utazási irodalom kezdeteit az utazási események időrendi felsorolására szorítkozó útinaplók, és a tárgyszerű, értekező útleírások bőséges 16-17. századi termése jelezheti.

A későbbi korok színes útirajzainak azonban sokkal jellemzőbb előzményeit fedezhetjük fel Bethlen Miklós önéletírásának diákkori peregrinációira, és későbbi utazásaira emlékező fejezeteiben, melyekben már tagadhatatlanul a megismerő „én” áll az elbeszélés középpontjában.² A műforma kibontakozása és első virágkora azonban már a 19. század fejleménye, legfontosabb világirodalmi inspirálói között olyan alkotásokkal, mint Goethe *Utazás Itáliában* című műve, vagy Lawrence Sterne, és Byron utazás tematikájához kapcsolódó fikciós írásai. Jó érzékkel tapint a két világháború közötti „örjárat irodalom” előzményeire Halász Gábor, amikor Cs. Szabó László *Doveri átkeléséről* írott recenziójában Szemere Bertalan útirajzát

¹ SZENTPÉTERI Márton, *Eszmetörténet és irodalomtudomány*, Helikon, 2009/1–2, 15.

² BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától* (1708) = *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980, 580–616.

említi.³ A későbbi miniszterelnök 1840-ben publikált, *Utazás külföldön* című művében elsősorban az általa bejárt országok legsajátosabbnak ítélt vonásait vizsgálja: német földön a népiskolákat, Franciaországban a közéletet, Nagy-Britanniában a börtönviszonyokat és a népjellemet, Svájcban pedig a természetet.⁴ Az elbeszélés középpontjában azonban mindvégig a szemlélődő és ismeretekben gazdagodó, magát szenvedő hazájával azonosító, s rajta keresztül az emberiség üdvét is kereső individuum áll. Szemere útirajzában fontos szerepet tölt be a nyugati kultúrák nemzetkarakterológiai jellegű összehasonlító értékelése, valamint a hazai olvasók szembesítése a magyarságról a távoli országokban élő, gyakran felszínes, avagy kevésbé hízelgő képpel. A reformkori utazó művének kultúrkritikai töltete elsősorban a magyarság nyugati tükör által való láttatásában mutatkozik meg.

A Halász által „az első magyar értelmi utazónak” nevezett Szemere kétkötetes munkája azonban közel sem állt egyedül a maga korában. Megemlíthető még többek között az erdélyi Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában* (1834) című műve, mely az amerikai demokrácia intézményeinek és működésének lelkes hangú bemutatása mellett szintén vallomások jelleget ölt, vagy akár Wesselényi Polixénia *Olaszhoni és schweizi utazása* (1842), melyet szerzője bevallottan nem tudományos útleírásnak, sokkal inkább szubjektív, egyéni benyomásait, emlékeit rögzítő – s mindeközben a női nézőpontot tudatosan felvállaló – műnek szánt. A külföldi utazásokat kísérő vallomások prózairodalom mellett a hazai útirajzok szerepe sem elhanyagolható a korban. Kazinczy magyarországi *Útirajzai* (1831, 1839) és *Erdélyi levelei* (1817-18, 1831, 1839), majd Petőfi *Úti jegyzetei* (1845) a saját hagyomány testközelből való megismerésének, gyakran a saját kultúrában felfedezett idegenség-tapasztalat megélésének közvetítői, melyek eközben az elbeszélő költő-én esztétikai, világnézeti vallomásait is megfogalmazzák.

A magyarországi útirajz-irodalom következő jelentős korszaka már a huszadik századra tehető. A világ megismerhetőségébe és egész-értékűségébe vetett hit megrendülése, a léttapasztalat századforduló óta kísértő elbizonytalanodása, töredezetté válása kétségkívül vonzóvá tette e szabálytalan műformát a vallomások megnyilatkozás lehetőségét kereső elbeszélők számára. „Történelmi tájékozódást és filozófiai elmélyülést keresnek ma, a nagy földrengés után mindenütt, ahová elértek a világháború megrázkódtatásai.” – írta Thienemann Tivadar saját koráról, 1922-ben.⁵ Nem véletlen, hogy az útirajz-forma két világháború közötti újraértelmezése épp ebben az irányban, a bölcséleti, illetve történelmi elmélyülés irányában bontakozott ki, gyakran a vigasztalás keresésének „ezüstkori” gesztusaitól is kísérve. Erre utal Szabó Zoltánnak az *Új Szellem* című folyóirat 1937-es évfolyamában megjelent írása is (Vigasztalásul útnak indulunk...), melyre címválasztásával tanulmányom reflektál.⁶

³ HALÁSZ Gábor, *Doveri Átkelés: Cs. Szabó László könyve*, Nyugat, 1937/5.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00616/19597.htm>

⁴ SZEMERE Bertalan, *Utazás külföldön: Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Helikon, 1983.

⁵ THIENEMANN Tivadar, *A Nyugat alkonya: Oswald Spengler és a Spengler-irodalom*, Minerva, 1922/8–10, 343.

⁶ Vö. KECZÁN Mariann, „Mind kántál, aki sorsot örökölt”: Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája (1951–1956), Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 31.

2. A határátlépés gesztusai a két világháború közötti magyar útirajz-irodalomban

a) Műfaji határátlépés

A két világháború között színre lépett fiatal író, kritikus, bölcész nemzedék műveire különösen jellemző a szubjektív írásmód általános, műfaji kereteken átlépő térhódítása. Erre utal Cs. Szabó László, amikor a korábbi irodalmi formák átalakulásáról, s ennek nyomán „kihagyó lélekzetű [sic!], személyes célzásokra forgácsolt, exhibicionista műfajok”, „regény-esszé, novella-esszé, tiszta esszé és kritika-esszé” előtérbe kerüléséről ad számot *Műfaj és nemzedék* című korabeli írásában, a műfajelméleti átalakulás kérdését – a korabeli magyar irodalomkritikában meglehetősen egyedülálló módon – befogadásszociológiai perspektívából megközelítve.⁷ Cs. Szabó kortársi értékelése szerint a közös nyelv elvesztése a társadalmi visszhang általános hiányaként hatott vissza a húszas, de főleg a harmincas évek íróira. A saját nyelvbe való bezártság ezzel együtt járó érzete pedig az olyan, esszéizmust és önéletrajziséget új kontextusban egyesítő „fojtott hangú, önvizsgáló műfajoknak” kedvezett, mint az utazási irodalom formái (többek között Márai Sándor: *Istenek nyomában, Napnyugati őrzőjét*, illetve *Kassai őrzőjét* című kötetei; Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazása*; Méliusz József: *Sors és jelkép*; Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*; Kodolányi János: *Suomi* című művei; vagy akár Cs. Szabó saját könyve, a *Doveri átkelés* is megemlíthető ebben a sorban).⁸

Márai *Napnyugati őrzőjete* elbeszélésének első személye és naplót idéző jelen ideje ellenére az „Egy utazás regénye” alcímet viseli, míg a néhány évvel később született, hasonló elbeszélésmódot követő *Kassai őrzőjét* semmiféle műfaji megjelölést nem tartalmaz, fejezetekre tagolt felépítése azonban egyszerre utalhat terjedelmesebb epikai műre, illetve – a fejezetcímek topográfiai vonatkozásaira tekintettel – akár útleírásra is. Fejtő Ferenc Lawrence Sterne művének címét idéző könyve, az *Érzelmes utazás* szintén nem ad műfaji eligazítást, bár a mű eredeti, *Nyugatban* megjelent változatának címe az „útinapló” meghatározást foglalja magában, a naplószerű formátumot pedig a későbbi kötet is megőrizte.⁹ Cs. Szabó László *Doveri átkelése* alcíme szerint „Nyugat-európai helyzetkép”, míg az eredeti kiadás fűlszövegének körülírása úgyszintén „helyzetképet”, illetve „irodalmi és tárgyilagosságában is izgalmas korképet”, valamint ezzel együtt „önéletrajzi vallomásokat” is említ.

A fenti áttekintés arra enged következtetni, hogy a vallomásos, fikciós, illetve értekező próza jegyeit egyaránt magán viselő két világháború közötti útirajz-irodalom egyike lehet azon sajátos műformáknak, melyek már a harmincas években, s azóta is a szövegek parttalanná válásának tapasztalatát közvetítették, illetve közvetítik a változó idők befogadói felé. A különböző műfajokat felidéző beszédmodok szövegen belüli létesülése és egymásba íródása átjárható műfaji kereteket eredményez: erre utalhatnak Cs. Szabó korábban már idézett, új műformák jelölését célzó alkalmi szókapcsolatai is. A parttalanság zavarba ejt, s a kommunikációs „hiba” kijavítására ösztönzi az olvasót. „Megoldás” azonban csak valamelyik – sőt alkalmanként több – felidézett műfaji kódrendszer zárójelbe tétele árán érhető el. Szegedy-Maszácz Mihály a *Napnyugati őrzőjete*ban például olyan modell-értékű szöveget lát, mely provokatív módon teszi láthatóvá a befogadó döntésének szubjektivitását az adott mű

⁷ CS. SZABÓ László, *Műfaj és nemzedék*, Nyugat, 1936/7. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00606/19181.htm>

⁸ Az itt részletesebben tárgyalandó kötetek, illetve kiadásai: MÁRAI Sándor: *Napnyugati őrzőjét: Egy utazás regénye*. Bp., Helikon, 2004; UŐ, *Kassai őrzőjét*, Bp., Helikon, 1999; FEJTŐ Ferenc, *Érzelmes utazás*, Bp., Kossuth, 2008; CS. SZABÓ László, *Doveri átkelés*, Bp., Cserépfalvi, 1937.

⁹ FEJTŐ Ferenc, *Zágrábi útinapló*, Nyugat, 1935/11. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>

fikciós, avagy önéletrajzi olvasására vonatkozóan.¹⁰ A magyar irodalom két világháború közötti útirajzainak esetében tehát helytálló lehet Jacques Derrida megállapítása: „Minden szöveg részesül egy vagy több műfajból, nincs szöveg műfaj nélkül, mindig műfaj és műfajok vannak, de ez a részesülés soha sem odatartozás.”¹¹

Azok a hagyományos műfajok, melyekkel az „ezüstkori” nemzedék tagjainak útirajzai érintkeznek, ennek megfelelően mind egy-egy vizsgálati aspektust jelezhetnek e művek tanulmányozása során. A legnehezebb feladatnak talán az útinapló műfajához való viszony körülhatárolása tűnik, az értelmezendő szövegek ugyanis gyakran naplószerű, biografikus narratívát alkotnak, amint azt Fejtő *Érzelmes utazása* is bizonyítja. Kétségtől csábító gondolat a teljes szövegkorpusz egységes kezelése az „útinapló-irodalom” jól bevált kategóriája alatt. Egy adott életszakasz eseményeit összefoglaló részleges naplókról lévén szó, a megtervezett lezárás, sőt a Fejtőnél, Márainál, Cs. Szabónál jól látható utólagos alakítás, kompozícióalkotás műveletei sem volnának éppen teljességgel megengedhetetlenek velük szemben.¹² Ez azonban nem a fenti művek e szövegkategóriával való azonosságát, csak a köztük lévő átjárhatóságot igazolja. Az önmegismerésre törekvő beszéd áradása, asszociativitása, a szövegen belüli értekező, illetve vallomásos, sőt akár szónoki beszédmodok szerveződése és váltakozása arra figyelmeztet, hogy e bonyolult írások semmiképpen sem mérhetők a csupán utazási eseményeket biográfiai sorrendbe állító elbeszélések mércéjével.

Némi joggal megemlíthető az útleírás is, mint olyan, évszázados hagyományokkal rendelkező műfaj, mellyel szövegeink érintkezést mutatnak. A természeti, illetve főként a civilizált táj, és a benne élő emberek leírása, jellemzése mindegyik műben fontos szerepet játszik, mégis nagyjából úgy viszonyul az útleírás műfajához, mint az esszé a szaktanulmányhoz. E szövegek legfőbb szervező elvét ugyanis a montaigne-i esszéhez hasonlóan a *self* megképzése jelenti.¹³ Ennek megfelelően a szövegben létesülő „én” kerül az egyes írások középpontjába, aki végső soron szemlélete minden tárgyában önmegismerő munkájára talál ürügyet.

Ugyanakkor az esszé műfaji kereteit is meghaladják a felsorolt kötetek, többek között az emlékező, önvallomásos beszéd jelentős súlyára, másrészt pedig a fikcióval való játék újabb és újabb gesztusaira való tekintettel. Az emlékező múltkeresése intellektuális erőfeszítést igényel, s nem mentes a fikcionalizálástól sem: ezt a benyomást erősítheti a családi genealógia megképzése, és az anya alakjának prozopopeikus felidézése Fejtő művében.¹⁴

Elmondható tehát, hogy legnagyobb részt e „műfaji jelölők” különbségében jön létre az a szövegtípus, melyet többek között Márai, Cs. Szabó, Fejtő írásai képviselnek. A szövegekben létesülő különböző diskurzusokat nézetem szerint elsősorban a szöveg által megteremtett, emlékezés munkáját végző önéletrajzi „én”, illetve az utazás tematikája köti össze, melyhez maga az elbeszélő szubjektum létesülése is kapcsolódik.

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai, 1991, 63.

¹¹ „Every text participates in one or several genres, there is no genreless text; there is always a genre and genres, yet such participation never amounts to belonging.” DERRIDA, Jacques, *The Law of Genre*, transl. by Avital Ronell, *Critical Inquiry*, 1980/1, 65.

¹² Lásd: LEJEUNE, Philippe, *Hogyan végződnek a naplók?* = Uő, *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003, 210–222.

¹³ Lásd: DOBOS István, *Az én színrevitele: Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*. Bp., Balassi, 2006, 27–28.

¹⁴ FEJTŐ Ferenc, *Érzelmes utazás*, Bp., Kossuth, 2008, 85–107.; 111–124.

b) Elbeszélői határátlépés

A forma átalakulása leginkább a művek középpontjában álló megismerő szubjektum, illetve az azt elbeszélő nyelv változásán keresztül válik láthatóvá.

Az előszót író Szemere például még így kommentálhatta közönsége elé bocsátandó útirajzát: „Egy kérdés lebege lelkem előtt, mikor elindultam: ‘Reményljek-e az embertől s higgyek-e [sic!] benne?’ Most, midőn megtértem, szívem ünneplő örömmel adja a feleletet: ‘Igen.’ S e szent hit gyümölcse utazásomnak, aranygyapjú helyett magamnak én ezt hoztam.”¹⁵ A válasz egyértelmű, s a világtörténelem célját beteljesítő emberi tevékenységbe vetett hitet, mintegy az emberi lét ontológiai értelmének hozzáférhetőségét ünnepli. Az „én” elbeszélésének meghatározó formáját ennek megfelelően a Dorrit Cohn által meghatározott disszonáns ön-narráció jelenti, melynek során „egy világos gondolkodású narrátor (...) visszafordul tudatlan, összezavart, csalódott múltbeli énjéhez.” Ezáltal pedig „az elbeszélő énnak a tapasztaló énnel szembeni kognitív kiváltságait hangsúlyozza”.¹⁶

A száz évvel későbbi utazók számára ezzel szemben már az elbeszélő önazonossága, személyiségének egysége is megkérdőjeleződik: állandó problémaként, áthidalandó, de áthidalhatatlan koherencia-zavarként (Márai), vagy megismerendő, változásban lévő minőségként (Fejtő) merül fel. Már Cs. Szabó is érzékelte a monologikus formák előtérbe kerülését a két világháború közötti őrzárati irodalomban, melyek a múlt lezáratlanságát, az elbeszélői azonosság folyamatban lévő átalakulását, a rátekintő távlat hiányát érzékeltethetik. Jelöletlen idézett monológ esetén „... az idézés világos jelölése elhagyásával egymás mellé helyezik narrátoraik múltbeli és jelen gondolatait, amivel azt sugallják, hogy elképzeléseik egy bizonyos témáról nem változtak”, ezáltal megszüntetve a múlt gondolatait jelen idejű elbeszélésüktől elválasztó szakadékot; az ön-narrációs monológ pedig az elbeszélés során teljességgel a tapasztaló ént teszi a szöveg uralójává.¹⁷ Ennek megfelelően a monologikus formák gyakran utalnak megoldatlan egzisztenciális krízisre, mint Márai szülővárosába évtizedek múltán visszatérő narrátorának esetében, a *Kassai őrzárati* lapjain: „Éjfél után szobám erkélyén állok, s egy kőből, folyamból és emlékből épített tájat nézek, mely az éjszaka fényeiben varázsosán ismerős. (...) Isten malmai, így tanultuk, lassan örölnék. És a pokolnak is vannak malmai, s ezek most gyorsabban örölnék. Sokáig nem tudok elmozdulni a holdfényes erkélyről.

Mindent megörölt a malom, a gyermekkort és az ifjúságot – s most örli, ami megmaradt még, életemből és Európa életéből. Megörölt népeket az elmúlt hetekben; s most már, a malom zúgásának ütemére, gépiesen kapcsolja értelmem e jelképhez, mely kényelmes és tökéletes, mint minden nagyon régi, bibliai jelkép, mindazt, ami eszméletemben kérdés és szavakat keres. Dagályos pillanat; a holdfény van benne, a kétségbeesés, az ifjúság emléke és a malom.”¹⁸

Az idézett monológ is betölthet hasonló szerepet, például Fejtő *Érzelmes utazásában*: „Ha valaki most kérdezné meg tőlem, oroszosan, átmenet nélkül, hogy és mint állok magammal és a világgal, akkor körülbelül így felelnék neki, udvariasan, de határozottan: ‘Uram, úgy érzem, revideálnom kell a meggyőződéseimet. Ebben a pillanatban még nem is tudnám pontosan megmondani, miként szeretném revideálni s miért. Egyelőre inkább csak érzem, hogy megváltoztam.”¹⁹ Mindkét esetben jól látható, amint a monologikus beszéd maga is a személyiség átalakulásának, korábbi határai átlépésének részesévé – s nem csak konstatálójává – válik.

¹⁵ SZEMERE, i. m., 9.

¹⁶ COHN, Dorrit, *Áttetsző tudatok = Az irodalom elméletei*, szerk. THOMKA Beáta, II, Pécs, Jelenkor, 1997, 107.

¹⁷ *Uo.* 128; 135.

¹⁸ MÁRAI Sándor, *Kassai őrzárati*, Bp., Helikon, 2003, 22–24.

¹⁹ FEJTŐ, *Érzelmes utazás*, 153.

c) Kulturális, nyelvi határátlépés

A 19. századi útirajzok elmaradhatatlan részét képezik a romantika néplélek-eszményének hatását mutató összehasonlító kultúraelemzések. Szemere útirajzának fejtegetései például gyakran érintik az egyes országok természeti viszonyainak, és az ott élő nép „lelki alkatának” összefüggéseit. A reformkori útirajz-írók perspektívája jellemző módon a jövőre irányított, hiszen a külföldön látottakban, tapasztaltakban a magyar jövő lehetőségeit keresik. Szemléletük végső kiindulópontja a Széchenyi nyomán a jövőbe vetített, akaratlagosan, közös emberi cselekedet által megvalósítható közösség eszméje. Nézőpontjuk univerzalista, hisznek a történelem egységében.

A „veszedelmes világnézetektől” körülvelt két világháború közötti elbeszélőre ezzel szemben a „történelem terhe”, az egyéni akarat, cselekvés hiábavalóságának súlya nehezedik. Az öntudatlan csatornákon, szokásokban, kulturális reflexekben továbbélő múlt, melyre Márai számtalan példát sorol, meghatározza a jelent és a jövőt is, miközben az emlékezet az idő múlásával elhomályosul. Meghatározó a spengleri ihletésű kulturális relativizmus. Az idegen kultúrákban álló egyének tudatállapotainak, szándékainak korlátozott mértékű megismerhetőségét jelezhetik Márai feljegyzései a franciák, angolok közép-európai és magyar fejjel felfoghatatlan szokásairól: „Az angol titok, sok más bonyolult titok között, az is, hogy a fürdőkád felső lefolyójából a víz nem a közös alsó lefolyóba ömlik, hanem egy rejtélyesen felszerelt és a házfalba épített csövön át, közvetlen sugárral, ki az utcára. Miért? Nem tudni. Senki nem tud e kérdésre felelni.”²⁰ Ugyanitt említhetők Fejtő elbeszélőjének ismétlődő kommunikációs zavarai az alkalmi, horvátországi beszélgetőpartnereivel folytatott diskurzusai során, legyen szó akár az építkezésen dolgozó kőművesről, vagy akár a nagy Miroslav Krležáról. Az *Érzelmes utazás* elbeszélőjét az országhatárokon kívül „nyelvek és elvek különbsége” is elválasztja vér szerinti rokonaitól, s ironikusan idézi fel saját nagybátyjával szemben viselt gyerekkori „nemzetiségi konfliktusát”.²¹

Jól látható, amint a két világháború közötti utazók megfigyelései gyakran spengleri értelemben vett kultúrmorfológiává, egy-egy kultúra, mint autonóm rendszer belső összefüggéseinek alaktanává – vagy annak paródiájává – mélyülnek. Az államhatárok átlépése tehát a két világháború közötti korszak útirajz-irodalmában minden esetben autonóm, saját belső törvényeket követő kultúrák, szinte önálló világok közötti határátlépést is jelent egyúttal.

Az utazó szubjektum szerepe az átmenet, változás, közvetítés – szó szerinti és szimbolikus értelemben egyaránt. „Az utas nincs többé otthon, s nem érkezett meg az új kötelességek színhelyére, nyolcvankilométeres sebességgel halad az élet két célpontja között, egy pillanatra s néhány kilométerre minden laza benne, a pillantások élesebbek, az otthon emlékei és megegyezései homályosabbak és kötetlenebbek: ennyi az egész.” – írja Márai.²² Ennek nyomán az útirajz-irodalom alkalmas lehetett arra, hogy „hűségesen ő[r]izze” egy korszak szétzilált kíváncsiságát, összehasonlító szenvedélyét és megszerzett tulajdonságként örökít[se] át az irodalmi őrszolgálat ösztönét.”²³

²⁰ MÁRAI, *Napnyugati őrzárát*, 72.

²¹ FEJTŐ, *Érzelmes utazás*, 36–37.

²² MÁRAI, *Napnyugati őrzárát*, 17.

²³ CS. SZABÓ, *i. m.*

A transzcendenciáról való beszéd Illyés Gyula lírájának első évtizedében

Tanulmányom címében szándékosan szerepel a „transzcendenciáról való beszéd” kifejezés „istenes költészet” helyett. Ha ugyanis Illyés lírájának metafizikus vonulatát az istenes versekre szűkítenénk le, alig egynéhány versről beszélhetnénk: Az Illyés-verseknek ritka megszólítottja Isten. Az „istenes” terminusnál tágabb tematikát megengedő, az evilágon túli lényegiséget kereső, azt nem feltétlenül perszonalifikáló, s nem szigorúan a bibliai-keresztény értelemben vett vallásosság élményéhez kapcsolódó transzcendens líra azonban az illyési életmű figyelemreméltó vonulata.

E korszak lírájában a legkülönbözőbb szövegeket fedezhetjük fel e téren: találunk vallásos érzülettel szóló verseket és ateistákat, vannak versek, melyek a transzcendencia megsejtéséről, s vannak, melyek az egzisztencialista létérzésről, a teljes magunkra hagyatottságról vallanak. Illyést hol vallásos áhítat ragadja el, hol maró gúnnyal támad önmagára öncsalása miatt. Ha az egy évtizedet felölelő lírai termés¹ eme változatos megnyilvánulásainak eszmei hátterét próbáljuk feltérképezni, bátran hagyatkozhatunk magára Illyésre. Illyés az önéletrajziság alakzatát magán viselő prózai művei bőségesen tájékoztatnak arról, milyen eszmei áramlatok alakították világképét, milyen vallási, irodalmi, politikai irányzatok és élmények voltak döntő befolyással a transzcendenciához való kapcsolatára, az arról való gondolkodására. A *Puszták népében* a két egymással vitázó családi ág, az apai, katolikus és az anyai, protestáns keresztényiségben formálódó vallásos élményeiről beszél. A nem is igazán katolikus, hanem ahogyan ő maga pontosít: pusztai, azaz népi vallásosság mitikussága és a – szintén saját szavai szerint – szinte már az ateizmusig tagadó protestáns, szkeptikus gondolkodás hatása örök kettősség maradt benne, ahogy arról a *Rend a romokban* kötet *Alkalmi meditációinak* egyikében így ír: „Két szellem küzd itt, amint látható, / egy hívő és egy istentagadó. / Nagy próbát rótt rám már azzal az ég, / hogy vegyes házasságból származék.” (*A vegyes házasság átka*). A versben megidézett két nagyapa, a csendesen, gúnyosan mosolygó protestáns és a pokoli büntetést vizionáló katolikus „örök harcat” harcolja tovább a költő. A nem egyszerűen felekezeti, hanem alapvető világlátási különbségek e két pólusa közötti feszültségben bontakozik ki az a sokfelé tájékozódó illyési gondolkodás, mely a szkeptikus-racionális-egzisztencialista fő irányvonala mellett az „irracionalis részegségre” mindvégig érzékeny marad, s az a költői nyelv, mely az új tárgyiasság távolságtartó leírásától az intellektuális, világ- és önelemző költészet felé hajlik². Illyés világnézeti tájékozódásának irányait feltérképezve meg kell említenünk továbbá azt a 19. századból átszűrődő romantikus nemzettudatot, melyet elsősorban Petőfi olvasása közvetített számára, s melyet részben ő maga örökölt is át a huszadik század számára *Petőfi* című könyvével; továbbá a marxista forradalmiság messianisztikus filozófiáját, melynek hatását számos korai verse mutatja, s melynek világmegváltó lelkesedését majd a harmincas évek derekának történelmi-politikai tapasztalatai után váltják fel a csalódottság, az ironia hangjai; ki kell emelnünk a párizsi évei alatt magába szívott avant-garde egymásnak sokszor ellentmondó, szintén vallásos lelkesedéssel vallott irányzatait, különösen is a szürrealizmust; s a francia egzisztencializmus, hatását.

¹ Az előadás a *Nehéz föld* (1928), a *Sarjurendek* (1930), a *Szálló egek alatt* (1935), a *Rend a romokban* (1937) és a *Hűtlen jövő* (1938) lírai anyagán alapszik. Az idézett Illyés-versek forrása: ILLYÉS Gyula, *Haza a magasban: Összegyűjtött versek*, Szépirodalmi, Bp., 1972.

² POMOGÁTS Béla, *A tárgyiasság költészetétől a mitologizmusig: A népi líra irányzatai a két világháború között*, Bp., 1981, 267.

Elsősorban franciás műveltségére, a 19. századi és kortárs francia lírában való jártasságára támaszkodik Illyés akkor is, mikor a kortárs magyar vallásos líra éles bírálatát fogalmazza meg a *Nyugatban* megjelentetett cikk-sorozatában³. A magyar katolikus költészettel szemben megfogalmazott kritikája arról tanúskodik, hogy már fiatal költőként foglalkoztatta a művészet és vallás kapcsolata. A magyar katolikus költők verselésében a hagyományos egyházi szóhasználat hiteltelenségére hívja fel a figyelmet, s követendő példaként a francia irodalom „neokatolikusait” hozza fel, azokat a spiritualista költőket (Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Huysmans majd Jammes, Claudel, Mauriac, Gide, Max Jacob), akik az egyházon kívüliekként, autonóm művészegyéniségekként voltak képesek újszerűen és megkérdőjelezhetetlen hitelességgel vallásos lírát teremteni. Illyés szemében a hitelesség, a személyiség fedezete a leglényegesebb eleme a vallásos lírának is. Hogyan valósította ezt meg ő maga a gyakorlatban? Milyen művészi eszközökkel, milyen tartalmat kifejezve kívánta megújítani a huszadik század magyar irodalmának metafizikus költészetét?

Mint említettem, Illyés költészetében a szoros értelemben vett vallásos tematika ritka, pusztán a tematikai szempont tehát nem vihet közelebb lírája transzcendens vonulatához. Jogosan vetődik hát fel a kérdés, milyen szempontok alapján sorolhatóak egyes versek a transzcendenciáról való beszédhez kapcsolható szövegek közé. „Nem szükséges, hogy egy mű kifejezetten, netán már címével felkínálja a biblikus értelmezhetőséget (...), enélkül is érdemes lehet beszédhelyzetét, témáját, motívumait vagy akár csak egy-egy jellegzetes kifejezését bibliai összefüggésben értelmezni” – írja Dávidházi Péter József, *Illyés, Jób* című kiváló tanulmányában⁴, melyben József Attila *Levegőt!* és Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című versét hozza összefüggésbe *Jób* könyvével. Elemzésemben az ő módszerét követem, s a kijelölt pályaszakasz azon verseit vonom be az értelmezésbe, melyek nem csupán tematikájukkal, hanem beszédhelyzetükkel és beszédmódjukkal, motívumaikkal transzcendens távlatokat nyitnak Illyés lírájában. Minthogy azonban az előadás időbeli keretei nem engedik meg, hogy az egész évtizednyi lírai termés (az 1928-ban megjelent *Nehéz föld* kötettől az 1939-es *Hűtlen jövő* kötetig) darabjainak mélyreható elemzését adjam, úgy döntöttem, hogy az első kötet, a *Nehéz föld Szerелеm*-ciklusának elemzésén keresztül mutatom be, hogyan képesek rejtetten is működni a költői nyelvezetben a transzcendens élményről beszámoló hagyományos beszédmodok olyan szövegben, mely látszólag nem lép túl az immanens valóság körén.

A *Nehéz föld* (1928) a korszak „operanyitányaként” is olvasható: felvonultatja azokat a tematikákat, látás- és beszédmodokat, világnézeti égtájakat, melyek a későbbi kötetekben még erőteljesebb, az életmű legfőbb karakterjegyeit jelentő szólamokban bomlanak majd ki. A választott versben, a *Szerелеm*-ciklus darabjaiban Illyés transzcendenciához való viszonyulásának egy nagyon sajátos jegyét látom. Illyés itt a közösségi élményen keresztül megtapasztalható transzcendenciáról ad tanúbizonyságot, s mint ilyen, az eredendően közösségi-társadalmi szenvedélyességtől fűtött illyési költészet első markáns alkotása.

A *Szerелеm*-ciklus nyolc versből áll. Illyés egyik monográfiusa, Izsák József hosszasan elemzi a ciklust, s a versek ívében a költő „naplőhűséggel megörökített” útját látja „az érzelmi megértéstől a gondolati hazatalálásig”⁵. A gondolati hazatalálás Izsák Józsefnél egyértelműen szociális állásfoglalást jelent a költő részéről, a szegények iránt való elkötelezettség, hűség kimondását. Ismerve a fiatal Illyés forradalmi baloldaliságát, a marxista eszmékért való lelkesedését, joggal láthatjuk a versben ezeknek az eszméknek a költői hirdetését. „Versbeli állítások jelentését vagy érvényességét (...) veszélyes kizárólag történelmi megfeleltetések alapján eldönteni” – figyelmeztet ugyanakkor Dávidházi Péter a már említett tanul-

³ ILLYÉS Gyula, *Katolikus költészet*, Nyugat, 1933/7.

⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *József, Illyés, Jób (I)*, Holmi, 2008/5, 611.

⁵ IZSÁK József, *Illyés Gyula költői világképe: 1920–1950*, Bp., 1982, 70.

mányában⁶. A versnek ezúttal egy konkrét életrajzi-történelmi háttértől elrugaszkodott elemzésével próbálkozom meg.

A ciklus első versének jelenetei a korabeli magyar valóság egy-egy pillanatfelvételei: a heti fizetségüket váró zsellérek, egy kaposvári utcai jelenet: egy férfi, aki tüzet kér, a kocsmában iddógáló szabó – mind-mind annak a társadalmi rétegnek a figurái jelennek meg bennük, mellyel a köztudottan baloldali érzelmű, szociálisan érzékeny költő közösséget vállal. A küldetés-tudat megfogalmazásának alapján a vers a *Sarjurendek A ház végén ülök* című versével rokonítható. Ez utóbbi versben azonban Isten a vers egyértelmű megszólítottja, a szöveg a hagyományos vallásos beszédaktus mintáját követi, ima-szerű elemeket tartalmaz. A *Szerelem* című ciklus első verse ezzel szemben nem von be a szövegbe semmiféle nyilvánvalóan vallásos szóhasználatot: látszólag események pontos leírására törekszik (ld. például Kaposvár nevének konkrét említése). Mégis érezni, hogy erőteljesen spirituális, már-már bibliai pátoszú szöveggel van dolgunk. Ezt a befogadói élményt magyarázhatjuk olyan szavak és szókapcsolatok szövegébéli jelenlétével, mint *Ime, tűz, szél*, a költő arca *tisztul, fénylik* embertársai tekintetétől, *jó hír*. Ezek mindegyike bibliai szövegelemeket idéz. Az *Ime* gyakori bibliai mondatkezdés, a tűz és a szél szerepeltetése a Szentlélek fogalmát idézi meg, s az arc tisztulása, fénylése előhívja az *Ároni áldás* szövegét: „Világosítsa meg az Úr az ő orcáját te rajtad”⁷. A jó hír a bibliai jó hír, örömhír, evangélium szavakra enged asszociálni. Mindezek a szöveghelyek arra buzdítanak, hogy a ciklus címét – *szerelem* – is bátran merhetjük bibliai jelentéshasználata szerint is értelmezni. *Szerelem* névvel illetni azokat az élményeket, melyek során embertársainkkal való érzelmi közösségünkre ismerünk rá, nem tudja *nem* felidézni az olvasóban azokat a bibliai passzusokat, melyekben az embertársi szeretetet a szerelem szó jelöli: „szerelmes atyámfiak”, „szerelmeseim” – így szólítja meg több helyütt Pál a gyülekezetét Károli fordításában⁸. Efféle szórványos áthallások azonban nem szolgálnának elégséges indokkal ahhoz, hogy Illyés versét bibliai összefüggésbe hozzuk. A versben tehát azt kell megragadnunk, ami a szegényekkel közösséget érző és hirdető költő krisztusi gesztusán *túl* vallásos aktusra emlékeztet.

Megfigyelésem szerint a *Szerelem-ciklus* első versének emelkedő ívében, tagolásában és beszédaktusában a vallásos hitvallás aktusának elemei ismerhetőek fel. A hitvallás lényege éppen az, hogy nem formula, tehát nem egy „mintaszöveggel” való szerkezeti hasonlóságot kell keresnünk, hanem aktus – ennek a vallásos aktusnak azonban sajátos jegyei vannak, melyek számos bibliai helyen szöveggént megőrződtek. Egyik legjellemzőbb jegye, hogy a hitvalló egy személlyel (Istennel) áll szemben, akinek jelenvalóságát nem logikai következtetés útján, befelé fordulva tapasztalja meg, hanem cselekedeteiben ismeri fel. Ez a cselekedetekből, a valós világ eseményeiből fakadó felismerés, az inventio aktusa teszi látóvá, mellyel hirtelen nyilvánvalóvá válik az addig rejtett istenség. Az inventióban Isten önkijelentése, teofánia valósul meg a hitvalló életében. „A gyufa villanásánál arcába néztem, / Rám mosolygott, / Egy pillanatra szívünk egymásra ismert”. A sovány szabó „Kibontotta előttem életét, / Előző héten kislánya született.” „... szíved pezsgett, mint boldog szamovár, forrt / Midőn jó hírt mondhattál egy öreg kocsisnak” – vall a költő azokról a pillanatokról, azokban a *cselekményekből születő* élményekről, melyekben az embertárs iránti szeretet, a *szerelem* mutatkozott meg hirtelen, vált a hétköznapi rejtettségéből jelenvalóvá. Mondhatjuk persze, hogy a hitvallás alapvető eleme, az Isten vagy istenség személye hiányzik a versből, ám ezt az értelemhelyet tölti ki a „szerelem” szó (és itt rögtön eszünkbe jut: „Isten szeretet.”) A hitvallás az inventio értelmében érzéki, passzív fogantatású. E passzív élményt azonban a hitvallás

⁶ DÁVIDHÁZI, i.m., 609.

⁷ 4 Mózes, 25. A bibliai idézeteket a Károli Gáspár-féle fordításból veszem: *Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Bp., 1989.

⁸ 1 Korinthus, 11,58; Filippibeliekhez 4,1.

aktusában az intentio, a hitvalló szándék aktivitása követi: az istenélmény és az istenismeret megosztásának vágya, egy egzisztenciális döntés kifejeződése, a modus vivendi kinyilvánítása.⁹ A hitvallás ugyanakkor élményszerűségből fakadó személyességén túl egyetemes igényű, mert meg akarja osztani ezen istenélményből nyert istenismeretét. Ahogy Ésaías könyvében olvashatjuk: „Az Úr Isten lelke van én rajtam azért, mert fölkent engem az Úr, hogy a szegényeknek örömet mondjak; elküldött, hogy bekössem a megtört szívűeket, hogy hirdessek a foglyoknak szabadulást, és a megkötözötteknek megoldást.”¹⁰

A hitvalló ugyanakkor azt is tudja, hogy kívülállók számára nem feltétlenül felfogható és értelmezhető józan ésszel a megnyilvánulása. „Mert nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát; mert Istennek hatalma az minden hívőnek idvességére”¹¹ – mondja Pál apostol ennek tudatában. Illyésnél: „Ne szégyeld, / Hogy pillantásodban nagyanyád szemének / Tekintetét érzed langyosulni” – a *Puszták népéből* tudhatjuk, hogy Illyés számára a nagyanyák a vallásosság példáit jelentették. A nagyanyai tekintet felfedezése saját tekintetében erre a vallásos érzésre utal. A *Szerelem*-ciklus első darabja tehát a finom bibliai áthallások s a szöveg beszédaktusa révén a szociális indíttatású művészi hitvallást magasabb spirituális szférában fogalmazza meg. Illyésnél a baloldaliság a marxi fölfogásnál – mely József Attila szerint „nem ösmer általános emberi szolidaritást”¹², hiszen fő kategóriája az osztályharc – magasabb, egyetemesebb értékek iránti elkötelezettséggel jelenik meg, a társadalmi forradalmat krisztusi lelkiséggé transzcendálja, s a közösséghez tartozás erejének transzcendens hátterét mutatja fel. A harmincas évek derekán, a *Rend a romokban* kötetben nem véletlenül nyúlik vissza Illyés a *Szerelem* ciklus ezen első versének zárósoraihoz, hogy azt mintegy visszajára fordítva fejezze ki a közösségben, a közösségért végzett munka feletti csalódottságát. A nehéz, tápláló földbe mélyedő gyökerek képét a *nehéz sár áruló gyökerei* váltják fel, az ókori görög dodonai jóslás szimbóluma, a tölgy helyére (Dodonában a jóshely közepén tölgy állt, ahol a papok a szent tölgyfa susogása alapján adták meg a jóslatkérőnek a földanya választát) a magának való *szál fenyő* kerül az *Avar* című vers zárlatában:

Ez a föld táplál majd! S dalod így lesz hasonló
A mély gyökerű tölgyek lombusogásához,
A legelső levelek szívdobogásához,
Ahogy a magasban nesztelenül csúszó
Távoli szelek titkait kibeszélik.
(*Szerelem 1. Nehéz föld*)

Fogoly vagy. Hang lehetsz csupán.
Nehéz sarába bár a földnek
Áruló gyökerek lekötnek,
Tanuld el életed csucsán
Vad pátoszát a szál fenyőknek.
(*Avar, Rend a romokban*)

A *Szerelem*-ciklus első versének imént idézett utolsó versszakában jut el a költő a költői önmeghatározáshoz, az ihletforrás kijelöléséhez, az elkötelezettség kimondásához. A ciklus további hét darabja ennek az önmeghatározásnak és az ebből fakadó hivatástudatnak további megerősítései, melyekre azonban már nem jellemző az első vers vallásos beszédaktusa. Egyes motívumaikban azonban szintén kapcsolódnak a transzcendenciáról való beszédhez.

⁹ BÉKÉSI Sándor, *Ergon: A keresztyén esztétika teológiája*, Bp., 2003. Disszertáció. Lelőhelye az interneten: <http://orbankalman.hu/Bekesi.doc>, 22.

¹⁰ Ésaías 61.1.

¹¹ Rómabeliekhez írt levél 1. 16

¹² MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Bp., 1988, 108.

Előadásom végén e néhány motívumra szeretném felhívni a figyelmet, melyek az egész életmű szempontjából jelentősek.

„Igen! Ez a félszeg mosoly az arcomon a vázatörő / cselédlány kezének ijedt rebbenése”. „gondolataim közt / a Kapos gyerek-habjai csillognak”; „füvek selyem hullámai / futnak, – futnak át a szíven” – csak néhány idézet a *Szerelem-ciklus* további verseiből annak illusztrálására, hogyan lépi át, hogyan tágítja az *én* határait Illyés a szubjektumon túlra, az őt körülvevő emberi és tárgyi környezetre. A gyökereket jelentő szociális közösség és a szülőföld természeti elemei az *én* transzcendálódásának két iránya e korszakának lírájában. Az ily módon „megnövekedett”, határait a környezete határaiig kitoló, azt önmagába foglaló *én* küldetéstudata adja Illyés „próféta-szerepének” sajátos önértelmezési háttérét. Az Illyésnél megjelenő népvezér-szerep az Ady-féle archaikus prófétaszerepnél modernebb, demokratikusabb, és sokkal inkább a Petőfi-féle vezérszereppel rokonítható beszédpozíció.

A másik motívum, melyet szeretnék kiemelni, a tekintet-motívuma, a „nézve levés” motívuma. Illyésre állandóan tekintetek szegeződnek, verseiben feltűnően gyakori motívum a valaki vagy valami által „nézve levés”. Néhány idézet: „Ökreim tekintete érleli szívem” (*Szomorú béres*) „Az ablakon az alkonyi / Nap meleg villanása / Anyánk szemének aggódó / Tekintete” (*Szerelem*); „Mintha századok távolságából tekintett volna rám / A vén napszámos megvert pillantása” (*Szerelem*); „Itt élek köztetek, / Hallgatok, beszélek / S úgy érzem távolról néma / Népek, barmok néznek.” (*Szerelem*) A karjai közt meghaló borjúról: „Sose feledem már / Végso pillantását, / Megismertem, mi a szótlan / Tiszta szomorúság!” (*Szerelem*); „Álmodom, beszélek, / S szívem körülállja / Kerek szemmel nagyapámnak / Hétszázhusz birkája” (*Szerelem*) „Mint ezer kérdező kék szem tekint felém / a harmatraj is a káposzták levelén” (*A ház végén ülök*)

A figyelő szem, mint számon kérő tekintet a legősibb kultúrákban is valamiféle transzcendenciához kapcsolódik. A Bibliából számtalan példát lehetne felhozni az „Isten szeme minden lát”-típusú megállapításokra, de az „ártó szem” számos pogány vallás képzete is. Illyésnél az idézett tekintetek immanens eredetűek: emberek, állatok, természeti elemek tekintetéről van szó. Az állatok rászögeződő tekintete különösen gyakori motívum Illyés e korszakának lírájában, mint ahogy maga az állat-motívum is. Illyésnél az állatok – a romantika ember – állat / pozitív-negatív szembeállításával szemben – mindig pozitív spirituális tartalmak hordozói a vizsgált időszak lírájában. A „szótlan, tiszta szomorúság”-é, a szelíd-ségé, a jóságé („Mint meleg állat-lehelet / Érte jóság a szívemet”). Ily módon az állatokról (háziállatokról van szó), mint transzcendens spirituális tartalmak hordozóiról rá vetülő tekintetek mégis túllépnek az immanencia körén. *A ház végén ülök* híres tekintet-motívumában sajátos illyési kettősségben elegyedik az immanens és transzcendens tartalom. „Ime utra készen, ma este úgy érzem / állok egy igéző tekintet fényében. / Mosolygó és síró pillantások alatt / biztatgatják egymást cihelődő szavak / bennem (...) most sejteni merem, hogy kiszemeltettem” Az igéző, „kiszemelő” tekintet lehet a versben megszólított Istené, ugyanakkor a többszám „mosolygó és síró pillantások” az immanens természeti tárgyakra utal. A kettősséget maga a vers oldja fel a 2. versszak megszólításával: „Isten, aki mondják, fűben, vízben, fában / bujkálsz, mint a mosoly a szerelmes lányban”. Nem egyszerűen panteista világnézetéről van szó, hanem az illyési líra azon sajátos jegyéről, mely az immanens lét legvalóságosabb elemeit képes transzcendens lényegiséggel felruházni úgy, hogy mindeközben „tárgyilagos” marad.

Összegzésül: ha tehát az illyési lírában csupán a tematikai szempontot vennénk figyelembe, s az istenes versei alapján akarnánk megítélni ennek az életműnek a transzcendenciához való viszonyát, Illyést aligha sorolhatnánk a magyar irodalom azon alkotói közé, akik a magyar metafizikus irodalmat jelentősen gazdagították. Egy más szempontú, a motívumokra és motívumhálózatokra, beszédhelyzetekre összpontosító elemzés azonban az illyési líra sajátos, tónusokban gazdag hangját képes felmutatni ezen a téren.

„Mi elmegyünk, de a lelkünk itt marad...”

A „Költözők” határátlépései Reményik Sándor életművében

Repatriálás. Ez a szó sokunkban kételyeket támaszt a jelentését illetően, mert repatriálni a szülőhazába történő visszatérést jelenti. Azonban az első világháborút követő zűrzavaros években családok tízezreinek egyenlő volt egy új haza, egy új otthon keresésével és a szülőföld elhagyásával. Múltunknak egy kevésbé kutatott időszaka ez, méltatlanul elfeledett, hiszen százezrek életéről és sorsáról van szó. Elkeserítő történeteket rejtenek a száraz szám adatok, egy nehéz döntéssel való viaskodást: a „menni vagy maradni” kérdését. Reményik írja az *Eredj, ha tudsz* című korszakalkotó verséről, mely az otthonmaradásra szólít fel váteszi stílusban: „Az erdélyi magyarság tragikus dilemmája tátong a versben: menni vagy maradni; a szabadságot választani, otthon és szülőföld nélkül – vagy a szülőföldet szabadság nélkül.”¹ Lélekölő dilemma.

A költözők igen nagy részét olyan zavaros bel- és külpolitikai viszonyok üzték nyugatra, a csonkán maradt hazába, melyeknek tárgyalása egy bővebb, részletesebb dolgot kívánna.

Az erdélyi gondolkodók közül voltak, akik a fájdalomukat ítélkezéssel leplezték, de ezek a kegyetlen és fájó szavak csak egy elkeseredett és megkeményedett szív szavai. Kós Károly volt az egyik, aki igen kemény kritikával illette a költözőket és a bizonytalanokat 1921-ben írott *Kiáltó* szó című kiáltványában: „Aki pedig elindult a vizek mentén, az ne is kíváncsozzék vissza valaha; annak itt helye nem lesz soha és jussa sem lesz annak.(...) Aki fél, aki gyáva, aki nem bízik, aki nem hisz, aki gyenge, az lépjen ki a sorból. Az menjen. Az nekünk bajt csinál, az a mi lábunk elé gáncsot vet, a mi árulónk az!”² Hangsúlyozom, ez már az elkeseredettség hangja. Hiszen nem volt ember, akinek valakije ne költözött volna: rokona, barátja, szomszédja, ismerőse. Az elvonulók után mindenki ürességet érzett: valami, valaki eltávozott, meghalt. Reményik nemcsak versekben, hanem leveleiben is többször rokonítja e két fogalmat egymással. 1936-ban Áprily Lajosnak írott keserű vallomásában vallott erről: „Áldozócsüörtökön éjszaka utazott el Makkainé Margit. (...) Én ezen az éjszakán végigéltem magamban minden repatriálást és minden temetést s a kettő majdnem ugyanaz volt. 1920-tól mostanáig.”³

Rögtön említhetném is, mily elszorult szívvel láttatja Végvári verseiben a vonulók óriási tömegét. A trianoni békediktátum aláírásáig mintegy kétszáz ezer magyar kényszerült elhagyni Erdélyt, legtöbbjük családjuk megélhetése és biztonságának megteremtése miatt hozta meg ezt a nehéz döntést. Reményik azonban az otthonmaradás hirdetője volt, a kisebbségi lét vállalására szólított fel, de nem ítélkezett a hazájukat elhagyók felett. A csendes búcsúzás, az elválás miatti keserű fájdalom az, ami ihlette a *Vándorló város* és a *Költözők* című költeményeit.

A *Vándorló város*⁴ (1919. október 16) című versében nehéz lélekkel, szomorú szívvel figyel a „vizeket”, ahogy nyugat felé, le az Alföldre zubognak, mert „Ez a város most

¹ REMÉNYIK Sándor, *Eredj, ha tudsz...*, Páosztortűz, 1941/1, 45.

² KÓS Károly, *Kiáltó szó* = MIKÓ Imre, *Huszonkét év*, Studium, 1941, 20.

³ Levélrészlet, Reményik Sándor Áprily Lajosnak 1936. május 26.

⁴ REMÉNYIK Sándor *Összes versei*, Bp., 2000, I, 94.

vándorol, / Földje folyvást remeg / Vonulnak utcahosszat benn/ Szomorú szekerek.” Apokaliptikus hangulatot áraszt a képábrázolás: hosszú sorokban menekülő, néma, de dübörgő gyászmenetet fest elénk, megannyi „halottal”. A szétszóródást, a széthullást kifejező sorok ezek, mintha mindennek vége lenne már, mert „Ki erre, ki arra, / Más utca szélire, / Ki csak a szomszéd faluba, / Ki – világ végire” menekül. A legmélyebb fájdalomról ad hírt: a bensőbe fagyott könny, és a belső, szörnyű átok miatti üldöztetés fájdalmáról. Sokuk szívét marcangolta a korszak legmegalázóbb ítélete, miszerint „ez istenverte népnek bűne nincs, / Csak az, hogy magyarok”. A külső szemlélő, a lírai én a némán búcsúzó gesztusokból láttatja a menetet, mikor az elvonulók „szikkadt ajka még csókot nyom/utoljára a rögre”. Tompa némaság fogja körbe a vonulókat, melyben az amúgy ártatlan szekérszöveg elviselhetetlen dübörgésnek, halotti menetnek hallatszik.

A kötetben a fent említett verset egy másik megrázó költemény követi, A *Költözők*. A többes szám első személyű igehasználat azonosulást, közösségi élményt fejez ki, mindenki ugyanazt érzi: „Mi elmegyünk, de a lelkünk itt marad”⁵ A lélek mindig is a szülőföldhöz fog kötődni, legyen a test akárhol. Félelmetes hangulatot árasztanak a szellem-járta szobák, melyekben a beköltözött „Néha meg-megrémítik az árnyak, / Kik minden zugban ülnek és reánk várnak / És metsző hideg száll szíve fölé: / Egy emlék, ami nem volt az övé!” Ezek a szellemek az ősök lelkei, akik „itt éltek és haltak”, ezek a vonulók emlékei, gyökerei, melyekhez nincs joga senki másnak. Az állandó fenyegetettség érzetét kelti, mely realizálódik mozgásban, tapintás- és hangélményben. Ismerős képként tűnik fel a fában szüntelen őrlő szű,⁶ mely utal az *Eredj, ha tudsz* vészjósló fenyegetésére.⁷ A kiirthatatlan ragaszkodás képe ez, a legerősebb kötődés és a leggyilkosabb, leglélektöltebb fenyegetés, hiszen „Mi elmegyünk, de a lelkünk itt marad”. Fokozatosan válik egyre kísértetiesebbé a hangulat az átok megemlékezésével, egy néma átokéval, mely belül a szívekben bújik meg, és ez a bosszú. Kimondatlanul is egyértelművé válik az üzenete: halál az utánunk beköltözőre.⁸ Párhuzamot is vonhatunk Reményik *Átok*⁹ című versének jelentéstartalmával, melyben a felfokozott indulat a legszörnyűbb átkokat szórja arra, „aki nyomunkba jő”. Ezek az élet minden területére vonatkoznak, vészjóslóan, fenyegetően, mintha a közösség egy tagját hallanánk: „Most átkot mondok: / Ne leljen vigaszt, / Mosolyt, álmod, szerelmet, / Aki nyomunkba jő. / A termőföld/ Legyen neki kiszikkadt temető...” Reményik később elhagyta Végvári kemény hangját. Érzékeny poéta lelkéből máshogy csendültek a költemények, más már a cél az otthonmaradásra buzdítás mellett: emberként kell élni a kisebbségi sor(s)ban, és hűségesen hirdette, „Hogy itt, az idegenné lett hazában, / Hontalanul is – magyar sors a sorsom.”¹⁰

Az 1925-ös *Egy eszme indul* című kötetében sok, a repatriálással kapcsolatos vers látott napvilágot. Természeti képekben ragadta meg azt a látványt, amely elé tárult: a seregestül, családostul menekülő embereket – akik számára nincs visszaút – darvakhoz hasonlítja: „Nem volt vezér-daru. / Valahogy mégis összeverődtek. / Ó, láttam, láttam / Szombat esténként útrakelni őket.” Megrendítő és félelmetes a kép: az eget is elhomályosító tömeg, amely csak a szomorúságot és a nehézségeket hagyja maga mögött. A tél a kietlenség, a reményvesztettség, szomorúság évszaka. A darvak jobb életre vágnak ott, hol „melegebb”, ahol élhetőbb a világ, de „A Királyhágón sűrű köd gomolygott, / És eltakarta Transsylvaniát.”¹¹

⁵ U.o., 95–96.

⁶ „És néha fel-felriad éjfél tájban, / Pedig tán csak a szű öröl a fában!”

⁷ „Leszek őrlő szű az idegen fában”

⁸ „És néha lehanyatlik a keze – / Csend van, – egy átok teljesedik be.”

⁹ REMÉNYIK, i. m., I, 51–52.

¹⁰ *Búzávirág a magyar határról* = REMÉNYIK *Összes versei*, I, id. kiad., 116–117.

¹¹ U.o., 298–299.

Későbbi, *Vérszerződés* című versében programot hirdetett a megmaradt erők egyesítésére. Az ősi magyar szerződéskötés hagyományát idézte fel, mely erősebb minden adott szónál, hiszen a vérszerződés összefogást, halálíg tartó kitartást jelent, mert a cél az, hogy „Hadd tartsa egy vércsőpp a másikat, / Egyik lélek a másikat kötözze: / Ne szállhasson el innen senki többé!”¹²

Az elköltözés megrázkódtatásával azonban még sokszor találkozott életében. Közvetlen környezetéből búcsúztatja szerelmét, rokonait, barátait, ismerőseit. Minden egyes elválás maradandó sebet ejtett, e veszteség-élményeket újra és újra átélve költészetté formálta, miközben magánya, depressziója egyre fokozódott. Leveleiben sok a fájdalmas vallomás az elhagyatottságról: „Tudja, oly furcsán éreztem magam néha, mintha minden, amihez ragaszkodtam, lassan elvándorolna tőlem. Borzasztó a barátoknak, jóembereknek ez a szakadatlan vándorlása. Szeretteim nagy része már odakünn »Magyarország«-on – és a megmaradtak közül most megint készül egy-kettő. Ebben a rettentő széthullásban oly jól esik, ha az itt maradók kezét nyújtanak egymásnak” – írta Olosz Lajosnének, Babának 1921-ben.¹³ Tizenöt évvel később Áprilyhoz írott, fentebb már idézett levelében keserűen vallott újra erről az érzésről: „Vajjon kinek és minek az elmenetelét kell nekem itt még végignézni? És kiből lehetek bizonyos? Végeredményben milyen kevés vonzó-ereje van mégis ennek a nyomorult erdélyi földnek, ha legjobbjai mind el tudják hagyni. Micsoda átok van rajta, mert nem elég a reális magyarázatok tömege. Ez már szinte misztikus megátalkozottság.”¹⁴

Újra szóba kerül az átok, az átkozás. Ezekben az években vasakarattal kellett helytállni, túrni, hogy a világ kifordult a tengelyéből, mert „ha majd holnap indul a vonat, / A menyasszony megy, a násznagy marad. / S hogy kelet felé lassan visszafordul: / Feje szédül, de nem édes bortul. – / Erdélyben – így ülnek ma lakzikat”¹⁵ Az előbbi sorokat *Sárika repatriál* című verséből idéztem. Reményik Sarolta 1920. november 13-án hagyta el Erdélyt, és keresett új otthont Budapesten. Rendhagyó házasság volt ez, egy a korra jellemző erdélyi lagzi: a násznagy a menyasszony-húgát csak a határig és nem az oltárig kísérheti; a családok szétszakíttatnak, félve tekintenek a jövőbe, minden, ami egykoron hagyomány volt, nincs többé. Sárika története abból a szempontból érdekes, hogy többek között az ő is neve megjelenik a repatriálók névsorában az *Ellenzék* című lap hasábjain.¹⁶ Kortörténeti vonatkozás, mely nem feltétlenül az irodalomkutatás tárgya, hogy a napilapok próbálták nyomon követni az elmenőket, és értesíteni az esetleges rokonokat, barátokat, hogy szeretteik hova távoznak. Itt két szerető testvér vált el egymástól. Azonban Sárika – ahogy a költő nevezi – ha át is lépte az országhatárt, szívében mindig is erdélyi maradt, gyermekeit ebben a szellemben nevelte. A távolság köztük azonban lerombolt egy határt és lelkileg még közelebb került egymáshoz báty és hűg. Reményik leveleiben féltő szeretettel adott hírt hűga családjának egészségi állapotáról és a velük megtörtént eseményekről Áprily Lajosnak.

A köztük kialakult testvéri szeretet az elválás napjaiban még Reményiket is megingatta az otthonmaradás vállalásában. Ehhez hozzájárul, hogy Áprily ebben az időben „sor alá állt”, vagyis félő volt, hogy besorozzák a román hadseregbe. Reményik számunkra döbbenetes választ írt erre költő-testvérenek: „Nagy megrökönydéssel olvastam, hogy besoroztak. Ez azonban távolról sem jelenti a tényleges szolgálatot még. Ha komollyá válna a dolog, én is

¹² Uo., 305.

¹³ Reményik Sándor Olosz Lajosnének, Kolozsvár, 1921. márc. 23 = *Félig élt élet: Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése, 1912–1940*, s. a. r. KIS OLOSZ Klára, Kolozsvár, 2003, 154.

¹⁴ Levélrészlet, Reményik Sándor Áprily Lajosnak, 1936. máj. 26.

¹⁵ *Sárika repatriál* = REMÉNYIK Összes versei, I, id. kiad., 301.

¹⁶ *Távozó magyarok – Kik mennek el a szombati repatriáló vonattal*, *Ellenzék*, 1920. nov. 13., 4.

föltétlenül repatriáltatom magamat. Ezért is szeretnék most ott egy kicsit körülnézni.”¹⁷ Mikor először olvastam ezeket a sorokat, elállt a lélegzetem. Nem azért, mert megingott volna hitem Reményik vasakarátában. Inkább a sorok mögül kiáradó végtelen elkeseredettség érzése fogott el. Az ünnepelt és tisztelt költő, a később kialakult helikoni triász kiemelkedő alakja, az *Eredj, ha tudsz* és az *Ahogy lehet* vátesze is gondolt a szülőföld elhagyására, a határ átlépésére. Életművében azonban többet még a gondolat legkisebb foszlányával sem találkoztunk, a kisebbségi sors vállalására buzdító költő még jobban megerősödött hitében, így válhatott egy közösség útmutatójává, a szétszóródott magyar pásztorüzek táplálójává.

S ettől az időtől kezdve emelkedett Erdély egyik népszerű lírikusává, akit sokan csodáltak, akibe sokan hitüket vetették. Csak kevesek ismerték a labilis idegállapottal és egyre gyengébb szervezettel rendelkező költő belső lelki vívódásait. Kutatási területem Reményik és a poéta-testvér Áprily Lajos levelezésének feldolgozása. Az örökkévalóságnak fennmaradt iratok a legbelsőbb fájdalomokról, harcokról is szólnak. Gyönyörűen kibontakozik előttünk e két lírikus élete és egymás iránt való múlhatatlan szeretete és megbecsülése. Nem sokkal Reményik halála előtt Áprily az alábbiakat írta barátjának Budapestről: „Mindenesetre csodálatos volt, bizonyosabb magasabb rendelés, hogy amikor annyi minden pusztult, mi halálig tartó, egymást építő barátságot kötöttünk. Istenem, bár együtt maradhattunk volna! Én vagyok a nagyobb vesztes, mert Neked sok melegsivű embered van ott, én pedig ödögök ebben a megszokhatatlan nagyvárosban, utánam nyuló kéz nélkül, gyökértelenül.”¹⁸ E sorok 1939-ben keltek. Áprily ekkor már tíz éve elhagyta Erdélyt egy jobb megélhetés reményében. A távozás sokszerű, szívbemarkoló élményét Áprily már Budapestről egyik, 1937-ben írt levelében fogalmazta meg Reményiknek: „Aki kijön, hintsen hamut a fejére, és hallgasson sokáig. Ha van lelkiismerete a kijövőnek, egész életén át telik belőle a magábaszállásra. Mert onnan eljönni nagy próba és nagy megrendülés. Talán az édesanyám halála volt olyan nagy még. Sokat egyikről sem lehet beszélni. „Jaj, vissza kellene menni!” Az elválás Reményik számára élete egyik legmegrázóbb élménye volt. Habár levelezésükben nem követhetjük nyomon a kiutazás pontos okait, azt tisztázhatjuk, hogy Áprily már többször gondolt a repatriálásra. A legjobb barát, a poéta-testvér elvesztésének érzése a legtisztábban az *Elmégy* című versben érhető tetten. Sokan támadták Áprilyt döntése miatt,¹⁹ köztük Berde Mária is, aki kemény hangú cikket írt a *Pásztortűz*-be: „És most Áprily elmegy. (...) Ha pedig már elkerülhetetlenül: akkor ne hallja szavunkat szemrehányásképpen, csak őszinteség gyanánt – mert a némaság keserűbb búcsúzás a szabadon kiejtett igaz szónál. (...) hogy miféle csalódás, kifáradás, kereszt-nembírás szorongatta lelkét, amíg idáig érkezett, nem tudjuk. De nem is kell tudnunk róla, elég, ha megértjük és elfogadjuk magunkkal a tényt, hogy amikor megütközött benne a régi élet továbbvitelének és az új élet megteremtésének lehetősége, valaminő erős kérlelhetetlen parancs feladta vele a múltat (...). Nem számadjuk Áprily Lajost, mert akárminő volt is ez a sorsrendelkezés, erdélyi végzetünk egy új dokumentuma az ő távozása: ímé, ismét egy, akinek elsorvadtak idefogózkodó gyökérszájai.”²⁰ Reményik, a hű barát azonban ha fájó szívvel is, de kiállt mellette, mert szerinte „Mindannyian bűnösök vagyunk, / Hogy Téged, Téged elveszíthetünk, / Hogy Téged, Téged meg nem tarthatunk.”²¹ Másik barátjának, Olosz Lajosnak ekkor írott levelében Reményik bánatosan fakadt ki: „Néha úgy érzem, kivált most az Áprilyék egyre aktuálisabb elmenetelével kapcsolatban, hogy összeomlik minden körülöttem, az egész világom. Nem csak ők. Úgy félek, hogy ez az ő

¹⁷ Levélrészlet, Reményik Sándor Áprily Lajosnak, 1920. nov. 8.

¹⁸ Levélrészlet, Áprily Lajos Reményik Sándornak, 1939. szept. 11.

¹⁹ „Elmenetelem kommentárjai még tartanak. Nem minden hozzászólás készül annyi szeretettel és megértéssel, mint a Tied.” = Levélrészlet, Áprily Lajos Reményik Sándornak, 1929. aug. 6.

²⁰ BERDE Mária, *Áprily elmegy*, Pásztortűz, 1929/15.

²¹ *Elmégy* = REMÉNYIK Összes versei, I, id. kiad., 477.

elmenetelük félelmetesen példaadó lesz megint. Mintha valaki végzetesen és visszavonhatatlanul mondotta volna ki, hogy itt magyar élet többé nem lehet és ez kapcsolódik azzal a gondolattal nálam, melyet állandó szenvedéseim váltanak ki, hogy az én számomra nincs többé élet egyáltalában.”²²

Érdemes két szóra odafigyelnünk: „Nem lehet.” Ez a két szó ismerősen fog visszacsengeni pár évvel később a másik közeli barát, Makkai Sándor református püspök eltávozása kapcsán. Makkai 1937-ben írta meg *Nem lehet* címmel a kisebbségi sors elviselhetetlenségének és vállalhatatlanságának indoklását²³. A korszak belpolitikai helyzete újabb kihívások elé állította Erdély közéleti szereplőit, egyre nehezebb volt már a „jármot hordani”. Makkai püspök 1936-os távozása megrendítette Erdély közéletét, s Reményik Sándort legfőképpen, hiszen nemcsak az erdélyi egyház vezetője hagyta el Erdély földjét, hanem egy író-társ, barát, aki a transzszilvanizmus eszméjének egyik alappillére, példamutató alakja is volt. 1936 júniusában Reményik a Pásztortűz hasábjain vezércikkben foglalkozik a „Makkai-üggyel”: „Olyan tíz év után, mely a mi viszonyaink között ötven év terhét jelentí sűrítve, (...) elmegy...ő maga lelkiismeretével elintézte ezt. Nekünk abban a tényben kell megnyugodnunk, hogy az a lelkiismeret nem volt tág. (...) Sokféle érveléssel lehet perbe szállni. Egy érveléssel nem lehet, a fellebbezhetetlen szóval: Nem bírom tovább. És nem lehet perbe szállni azzal, aki talán gyötrelmesebb szívvel távozik, mint amilyenél mi itt maradunk.”²⁴ Reményik azonban újra helyállt, s a kisebbségi lét vállalásának programját újfent meghirdette. A transzilvánizmus himnuszát írta meg *Ahogy lehet*²⁵ címmel, melyben az ideológia minden lényeges pontját elismétli, de békességre int: a fojtott ige s a visszanyelt szó, a zsebben ököllé szorult kéz képe mind-mind a kisebbségi lét elviselésére, de ugyanakkor a soha-fel-nem-adásra szólít fel. Minden tettek, gesztusnak jelentősége van, minden megmentett talpalatnyi föld élet-halál kérdése. Harcos, kemény hangon szólal meg, reménységet öntve a fáradó lelkekbe, kitartásra és összefogásra ösztönöz.

Utolsó éveit azonban nagyrészt magára hagyatottan élte, barátai, akiket a sors a határon túlra űzött, leveleken, verseken keresztül álltak betegágya mellett és segítették gyógyulását. Vigasztaló sorokat olvashatunk Áprily Lajos 1937-ben írott leveléből: „Tudom, hogy mélyen sinyled magányosságod érzését, de nem szabad elfelejtened, hogy Neked megmaradt Erdély.”²⁶ A fiatalon öregedő Reményik magányosság-érzete nem szakadt fel, idővel egyre jobban magába temetkezett. Látása nagyon meggyengült, a szervezete beteges volt, kevés öröm adatott már meg az életében. Ezt a keveset is az Áprily családnál töltött napok jelentették, vagy egy-egy levél megérkezése a poéta-testvértől. Utolsó leveleikben számtalanszor megköszönték egymás iránti önzetlen barátságukat, hűségüket. Áprily határátlépése sem a távolodást, hanem a lelki közelség fokozódását eredményezte. Nem is bizonyíthatná jobban ezt az egyik utolsó levélből idézett részletnél más: „Azt hiszem, alig, vagy talán sohasem irtam le Veled kapcsolatban, illetőleg Hozzád intézve ezt a szót, így: Testvérem! De ha van Isten, tudja, hogy szüntelenül éreztem. (...) Most leírom, s nem győzném elégszer leírni: Testvérem, nagyon jó Testvérem! (...) és mégis áll az, amit Neked utoljára mondtam: a mi barátságunk közé nem állhat semmi ezen a világon, kivéve az én betegséget, amely miatt nem bírok többé visszhangot adni. „Meghalt a hang.”

²² Levélrészlet, Reményik Sándor Olosz Lajosnak, 1929. máj. 16.

²³ „Nem azt jelenti ez, hogy a kisebbségi magyarság máról-holnapra eltüntethető vagy beolvasztható lenne, hiszen szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet fejlődőképes nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni”. MAKKAJ Sándor, *Nem lehet*, Láthatár, 1937/2, 51.

²⁴ Idézi ifj. FEKETE Károly, *A kisebbségi létparadoxon tusája Makkai Sándornál* = MAKKAJ Sándor, *Magunk revíziója*, Csikszereda, 1998, 24.

²⁵ REMÉNYIK *Összes versei*, I, id. kiad., 640–642.

²⁶ Levélrészlet, Áprily Lajos Reményik Sándornak, 1937. szept. 26.

Reményik hangja 1941. október 24-én hallgatott el mindörökre. Tamási Áron visszaemlékezése szerint „azokban az órákban, amikor a fekete hír végigjárta a várost, mindenki tudta, hogy nemcsak egy életnek vége, hanem az erdélyi magyarság is pontot tesz egy történelmi fejezet végére.”²⁷ Virágba borult ravatalánál utoljára még egyszer összegyűltek és fejet hajtottak azok a jó barátok, akik nehezebb és szomorúbb szívvel tértek vissza a maguk által választott új hazába.

²⁷ TAMÁSI Áron, *Reményik Sándor* = Uő, *Szellemi őrség: Esszék, cikkek, útirajzok, 1936–1965*, Bp., Palatinus, 2001, 242–243.

**A kultúrák közötti határok átlépése Kodolányi János
Suomi, a csend országa című útirajzában**

1. Kodolányi János és Finnország

Finnország, a finn élmény Kodolányi János írói, közéleti munkásságának, eszmei, gondolkodói világképének és társadalompolitikai elképzelésének egyik meghatározó eleme volt. Kodolányi 1936 és 1938 között öt alkalommal járt Finnországban. Az utak során szerzett benyomásairól és tapasztalatairól számos lapban (Pesti Napló, Szabadság, Az Est) beszámolt. Finn tárgyú írásait jegyzeteivel kiegészítve később kötetbe rendezte, s útirajz formájában először 1937-ben a *Suomi, a csend országa*, majd két évvel később *Suomi titka* címen jelentette meg. E két kötet némileg módosított változatából született meg a *Suomi* című könyv, amely első kiadásban 1942-ben, második kiadásban pedig 1944-ben látott napvilágot. Munkámban a *Suomi, a csend országa* című útirajzzal foglalkozom.

A Kodolányi személyes tapasztalatain és élményein alapuló *Suomi, a csend országa* nem csupán az íróról és Finnországról szól, hanem a két világháború közötti Magyarország helyzetéről és sorsáról is. Kodolányi az útirajzban a népi írókhoz hasonlóan azokhoz a vitákhoz szólt hozzá, amelyek a két világháború között a magyarság ún. sorskérdései és az ország lehetséges fejlődési alternatívái körül bontakoztak ki. Az író ennek tükrében Magyarország súlyos szociális problémáira, gazdasági elmaradottságára, fejletlen politikai rendszerére, társadalmának hibás szerkezetére és a nagybirtokrendszer elnyomó hatására hívta fel a figyelmet.

Az útirajzot olvasva látható, hogy az író Finnországot, annak társadalmát, politikai struktúráját rendkívül pozitív fényben tünteti fel. A finnek „tökéletes” demokráciájának ábrázolásával tulajdonképpen a magyarság számára egy jobb, minőségileg emelkedetebb életforma lehetőségét igyekezett felvázolni, illetve egy „korszerűbb és boldogabb Magyarország” megvalósítására tett kísérletet.¹ Kodolányi az úti beszámolóban ezt a célt úgy igyekezett elérni, hogy a magyar és a finn viszonyokat párhuzamba állította, pontosabban Finnország politikai berendezkedését, társadalmi struktúráját a magyar viszonyok hálóján keresztül szemlélte. Figyelemre méltó, hogy az író eme felfedező tevékenysége során saját világától elszakadt és az idegen világ kultúrájával, politikai és társadalmi berendezkedésével csaknem teljes mértékben azonosult. A szóban forgó útirajzban a saját és az idegen világ között egy érdekes cserekapcsolat alakult ki: az író Magyarországtól eltávolodott, azt idegennek érezte, Finnországot viszont otthonosnak, ismerősnek és a sajátjának tekintette.

Azonban egyes események, mint például Kodolányi 1936. október 20-án a Pesti Naplóban megjelent cikke, és a cikk hatására a finn és a magyar diplomáciai intézmények között kialakult konfliktus rávilágítanak arra, hogy az írónak mennyire nem sikerült a másik kultúrájába való átlépés, illetve hogy milyen mértékben olvasta félre azt a miliőt, amelyet már-már a sajátjának tekintett.

¹ KODOLÁNYI János, *Suomi titka* = Uő., *Suomi*, Bp., Magvető, 1990, 220–221.

A fentiekben elhangzottak tükrében a kultúrák között húzódó határok átlépésének kérdésével, illetve a kultúrák közötti párbeszéd, mozgás problematikájával foglalkozom Kodolányi János író, publicista *Suomi, a csend országa* (1937) című útírajzában. Arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy a szóban forgó útírajzban Kodolányinak hogyan sikerült (vagy nem sikerült) a kultúrák között húzódó határokat átlépnie, illetve az egyik világból a másikba való átmenet milyen szakaszokon ment végbe. E problémakört Arnold van Gennep határhelyzet (*marge*) meghatározásából közelítem meg.

2. A kultúrák közötti mozgás, határátlépés

Arnold van Gennep fő munkájában, az *Átmeneti rítusok*ban az átmenetek rendszerét a határhelyzet (*marge*) fogalmával vezeti be. Van Gennep a határhelyzettel a szubjektum vagy csoport két fázis, állapot, illetve tér közötti megrekedtségét jelöli: „ha valaki az egyik területről átmegy a másikra, akkor rövidebb-hosszabb ideig speciális helyzetbe kerül: két világ közt lebeg.”² A terek és az állapotok, vagyis az idegen és a saját közötti átjárhatóságot az ajtó, illetve a küszöb metaforájával írja le. Az ajtón vagy a küszöbön történő átlépés az idegen struktúrába történő belépést, az új világhoz, struktúrához való csatlakozást szimbolizálja.³

Van Gennep az egyik világból a másikba való átmenet során három fázist különböztet meg: az elkülönülést, vagyis a preliminális szakaszt, a határhelyzetet, vagyis a liminális fázist és végül a befogadást, azaz a posztliminális szakaszt. Az első, preliminális szakaszban megy végbe egy személy, csoport elkülönülése a társadalmi struktúra, illetve kulturális rendszer egy bizonyos pontjáról. Az utazó e folyamat során leválasztja magáról mindazokat a jegyeket, amelyeket az elhagyott társadalom, kultúra magán hordozott.

A második fázisban, vagyis a liminális térben a szubjektum már olyan kulturális területen halad át, amely az utazót alig vagy egyáltalán nem emlékezteti a múltbeli vagy az eljövendő állapotra. A liminalitás fázisában lévő egyén nem tagja annak a csoportnak, amelyet elhagyott, másrészt abba a társadalomba sem tartozik, amelybe be szeretne jutni. Ebben az értelemben a szubjektum létét az állandó köztesség, két állapoton kívüliség jellemzi. A szubjektum végül a harmadik, vagyis az újraegyesülés fázisban kerül ismét egy viszonylagos helyzetbe, hiszen az új pozícióba, struktúrába történő integrálódását nyeri el.

A *Suomi, csend országában* megfogalmazott gondolatok vizsgálatára véleményem szerint jól alkalmazható van Gennep fenti modellje. Ugyanis Kodolányi saját világától elidegenedve egy átmeneti téren keresztül lépett be abba a világba, amely az író második otthonává, eszményi képévé vált.

3. A határátlépés problematikája Kodolányi János útírajzában

Kodolányi hosszas készülődés után 1936 augusztusában Lengyelországon és a Balti-országokon keresztül utazott első alkalommal Finnországba és lépett be a van Gennep preliminális szakaszába. Az író azonban nemcsak földrajzilag hagyta el saját világát, hanem a

² Arnold von GENNEP, *Átmeneti rítusok*, ford. VARGYAS Zoltán, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, 2007, 53.

³ Uo., 59.

két világháború közötti Magyarország politikai viszonyaitól, félfeudális, erősen tagolt társadalmi struktúrájától is eltávolodott, hiszen utazása során arra a kérdésre kereste a választ, hogy „mi az oka annak, hogy ez a maroknyi, négymilliónyi nép a kultúra, az emberiség és társadalmi biztonság olyan magas színvonalára emelkedett, hogy példaképpül szolgálhat bármely nemzetnek, elsősorban a magyarnak. Ha azután a titok nyitjára rálelünk, talán olyan tanulságokat vonhatunk le, amelyek Magyarország javára válnak.”⁴

Kodolányi a saját világától távolodva lép át von Gennep második fázisba és halad át egy olyan köztes területen, amely nagy mértékben különbözik az elhagyott kultúra állapotától. Ez a gondolat fogalmazódik meg a következő sorokban: „Az ember már Lettországra érzi, hogy a közép-európai világból merőben más világba került. Nem a táj különlegessége, szépsége – olyan az egész, mint a gödöllői park –, hanem az emberek egymáshoz való viszonya jelzi ezt a különbséget.”⁵ Ebből és az utazást leíró részből világosan látható, hogy Kodolányi egy olyan földrajzilag is jól körülhatárolható liminális térbe érkezik, amely a Balti-országok és Finnország között helyezkedik el. Az is figyelemre méltó, hogy az íróban már ebben a fázisban megfogalmazódik a magyar társadalom kritikája. A látottak alapján élesen bírálja a nagybirtokrendszert, amely szerinte a legfőbb oka Magyarország elmaradottságának.

Kodolányi a saját világáról történő elszakadását, illetve az egyik világból a másikba való átmenetét szimbolizálja Eugene Behrse személye, akivel az író a vonaton egy fülkében utazott. Érdekes, hogy az észti férfi a *Suomi, a csend országában* Kodolányi *alter ego*jaként jelenik meg: nemcsak egyidős az íróval, de ugyanazon a napon is születtek. Emellett azonos céljaik vannak, mindketten a nép, a parasztság felemeléséért küzdenek, valamint társadalmi és politikai szemléletmódjuk is megegyezik. A két utazó között csupán egy különbség van: „Két fiatalember, akik közül az egyik mindent megcsinált, amit akart, s amit kellett, s most büszkén mutat ki a sötét tájra, a másik pedig titkolja, hogy semmit sem csinált meg, semmit sem ért el.”⁶

Az idegen világba történő belépés, a „mással” való találkozás és annak megtapasztalása azonban nem a megérkezés pillanatában, hanem a finn lelkésszel, Arvi Järventausszal való első találkozás során ment végbe. Järventaus, akinek jelentős szerepe volt Kodolányi finn kapcsolatainak kiépítésében, mindent megtett annak érdekében, hogy Kodolányi otthonosan érezze magát az idegen környezetben. Ezt mutatja az is, ahogyan Kodolányi az első találkozás pillanatait felidézi: „Egy gyermekes lelkű rajongót ismertem meg benne. S félig-meddig én is ilyen gyermekes rajongó voltam akkor, első finnországi tartózkodásom idején. Egymás szavába vágva beszélgettünk, én finnországi élményeimet mondtam el s dicsértem Finnországot, ő Magyarországért lelkesedett. »Megtaláltam második hazámat«, – mondtam lelkesen. »Én is megtaláltam, Magyarországon« – mondta ő s mind a kettőnk szeme elhomályosodott. »Szeretnék itt élni Északon,« – mondtam én. »Szeretnék örökké ott lenni lent élni, Délen!« – mondta ő. Egy cseppet sem viselkedtünk egymás iránt az új ismerősök udvarias tartózkodásával, vagy hűvösségével. Fenntartás nélkül kitártuk szívünket.”⁷

A harmadik szakaszban az is figyelemre méltó, hogy Kodolányi társadalom- és jövőképe, a magyarság ún. sorskérdéseire keresett válaszok Finnországban, vagyis az integrálódás szakaszában nyerték el gyakorlati jelentőségüket és érvényüket. Ebben az új struktúrában a társadalmi, életformabeli és mentalitásbeli különbségek eltűnnek, és egy olyan erős öntudat-

⁴ KODOLÁNYI, i. m., 220–221.

⁵ KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa* = Uő, *Suomi*, Bp., Magvető, 1990, 8.

⁶ KODOLÁNYI, *Suomi...*, i. m., 13.

⁷ KODOLÁNYI János, *Arvi Järventaus és egyéb emlékek*, Sorsunk, 1943, 90.

tal rendelkező társadalom képe körvonalazódik. Ezen kívül a finnországi tapasztalatok és benyomások alapján az író két lényeges következtetésre jutott. Szerinte Finnországban a hagyományörzés és modernizáció, vagyis a népi értékek és a különböző kulturális, gazdasági, társadalmi, technikai és civilizációs hatások nem zárják ki egymást. A természethez és a tradíciókhoz való kötődés a modernizáció kibontakozása ellenére sem tűnt el, sőt a finnek mindennapjait, a közigazgatást és a demokratikus intézmények működését is nagy mértékben áthatja.⁸ Másrészt a finn minta alapján úgy látja, hogy a modernizáció a radikális szociális reformok nemcsak a nemzet érdekében, de a nemzeti öntudat, az általános jólét és a társadalmi igazságosság kívánalmaival is összeegyeztethető.⁹ Kodolányi ezt a finn társadalom egyik legnagyobb érdemének tartotta és a magyarság számára követendő példaként állította fel.

4. A „másik”, az „idegen” félreolvasása

A fentiekből is látható, hogy Kodolányi a *Suomi, a csend országában* egy tökéletes, mintaszerű, utópisztikus világot teremtett magának, amellyel a két világháború közötti Magyarország politikai és társadalmi struktúrájának hibáit próbálta feltárni és a magyarság megújulását igyekezett előmozdítani. Az író a finn viszonyok túlzott idealizálása, félreolvasása miatt több alkalommal érte bírálat nemcsak magyar kritikusai, hanem közeli finn barátai részéről is. Artturi Kannisto finn nyelvész és Arvi Järventaus a finn társadalmi-, politikai berendezkedés realisabb ábrázolására ösztönözték, és arra hívták föl a figyelmét, hogy a pozitív oldallal szemben a negatív dolgokat is vegye észre. Mellettük a nyelvész-professzor Lauri Hakulinen az író finn tárgyú beszámolóit olvasva arra a következtetésre jutott, hogy „teljes idealizmussal” mutatják be Finnországot.¹⁰

Kodolányit azonban nemcsak a finn viszonyok túlságosan pozitív fényben történő ábrázolása során érte negatív kritika, hanem az idegen kultúra félreértelmezése, illetve nyelvi megjelenítése miatt is bírálták. Ezúttal érintőlegesen két olyan esetre térek ki, amelyek rávilágítanak arra, hogy Kodolányi az egyik kultúrából a másikba történő átlépésének és az idegenbe integrálódásának problémájára világítanak rá.

Kodolányi egyik írásában – az író szerint jóhiszeműen – Larin-Kyösti finn íróat bohémnak, a szintén író V. A. Koskenniemit pedig professzornak nevezte, ily módon téve összehasonlítást a két finn személyisége között.¹¹ Kodolányi – a helyi szokásokat, illetve nyelvi

⁸ Az író e két tényező összefüggésének vizsgálata során abból indul ki, hogy a magyarság nemzeti kultúráját és értékeit csak úgy tudja megővni a nyugati befolyásoktól és az idegen eszméktől, ha népi hagyományaira támaszkodva – a finnekhez hasonlóan – egy modern, korszerű államot épít fel. Ennek feltétele azonban az, hogy „szembe kell szegülnünk az ősi alkatunkat kiforgató erővel, szilárdan a múltunkra kell támaszkodnunk, vérünkbe kell szívunk hagyományainkat, s korunk áramlatait és hatásait meg kell bennük emésztünk.” KODOLÁNYI János, *Finn-magyar kapcsolatok mérlege* = Uő., *Esti beszélgetések: Válogatott tanulmányok*, Bp., Püski, 1998, 321.

⁹ A „leggyökeresebb szociális változtatások, intézmények – sőt maga a szocialista mozgalom – sem kell, hogy ellenkezzék a nemzeti érzéssel, korszerű világképet lehet összeötvözni a mély vallásossággal s az általános jólét és társadalmi igazságosság követelményeivel úgy, hogy a nemzeti érzés, öntudat és büszkeség nemcsak csorbát nem szenved, hanem még ki is elégül általa.” KODOLÁNYI János, *Finnek, magyarok = Északi csillagok: Finn rokonaink költészete*, szerk. KÉPES GÉZA, KODOLÁNYI János, Bp., Stádium Sajtóvállalat, 1944, 3.

¹⁰ Ifj. KODOLÁNYI János, *Kodolányi János és Finnország*, Árgus, 2001/2., Internetes elérhetőség, http://www.argus.hu/2001_02/ta_kodolanyi.html (A letöltés dátuma, 2008.3.16.)

¹¹ KODOLÁNYI, *Arvi Järventaus...*, i. m., 191.

rendszer nem ismerve – nem tudhatta, hogy a bohém szónak a finnek pejoratív értelmet tulajdonítanak, és ezzel megbántja Larin-Kyöstit.¹²

A másik eset akkor történt, amikor Kodolányi első útjáról hazatérve a *Pesti Napló* 1936. október 24-i számában közzétette azt a magánbeszélgetést, amelyet a finnországi magyar nagykövettel, Nemeskéri Kiss Jánossal a finnországi svéd kérdésről folytatott.¹³ Ebben a cikkben Kodolányi leírja, hogy Nemeskéri elismerően beszél a finnek erényeiről és azokról a nemzetkarakterológiai tulajdonságaikról (bátorság, becsület, szorgalom, takarékoság, tisztaság), amelyek a követ megítélése szerint minden egyes nép életében, fejlődésében meghatározók lehetnek. Az elismerő szavak után Kodolányi azonban rögtön a követ azon szavait idézte, amelyek a finnek nemtetszését kiváltották. Ezek nyomán Nemeskéri úgy gondolta, hogy „a svédek nélkül a finn ma olyan jelentéktelen finn-ugor törzs lenne egy orosz bolsevista birodalom kereteiben, akár a vogul vagy osztják.”¹⁴ Emellett a cikk alapján a követ azt is kifejtette, hogy a finnek a svédeknek köszönhetik a nyugati kultúra, a modern civilizáció megteremtését, a kereszténység elterjedését és az ország állami, politikai berendezkedésének kiépítését. A magyar követ szerint a svédeknek Finnországban „történelmi jogaik vannak. Amit itt ma látunk: kikötővárosokat, hajózást, ipart, magasabb kultúrát, állami intézményeket, mind a svédek csinálták. Hát persze, hogy felháborodnak akkor, ha például a svéd pénzen alapított egyetemről kijelentik, hogy az finn egyetem! Ezenkívül az oroszok ellen is elsősorban a svédek segítettek őket. Sokezer svéd esett el a vörösök elleni harcokban! Ezt is csak meg kellene gondolniuk a finneknek. De menjük tovább: hiszen legnagyobb íróik Franzéntól kezdve Kiviig, Larin Kyöstiig mind svédek. Legfeljebb később finn nevet vettek fel. Hiszen a múlt század nagy finn reformerei még svéd nyelven írták műveiket! És még a legnagyobb zeneszerzőjük: Sibelius is svéd...”¹⁵

A magyar követet leleplező riport megjelenését követően heves viták bontakoztak ki mind a finn sajtóban, mind a finn-magyar diplomáciai életben. A finn lapok, s folyóiratok a követet és a cikk íróját is éles, negatív hangvételű kritikákkal illették. A finnországi kiadók Kodolányi műveit nem voltak hajlandók közölni, valamint az íróról szóló cikkek, s riport megjelenését is megakadályozták. A cikk hatására a finn és a magyar diplomáciai intézmények között is komoly konfliktus alakult ki. Ezt a helyzetet dokumentálja a finn külügyminisztérium 1936. november 12-én a budapesti finn követség számára küldött távirata, amelyből arról értesülhetünk, hogy Kiss hivatalába való visszatérése esetén Finnországban tüntetést, demonstrációt szerveznek.¹⁶

Milyen tényezők válhattak ki Kodolányi kedvezőtlen fogadtatását, hátrányos megítélését? Ennek legfőbb oka lehet az író azon retorikai módja, amellyel a finnek és Nemeskéri nézőpontját megjeleníti. Ugyanis Kodolányi az eltérő nyelvi karakterrel rendelkező lakosság egymáshoz való viszonyát és a nyelvi különbségekből fakadó megosztottságot és ellentéteket részben saját tapasztalatai, részben pedig a finnek véleményének megszólaltatásával ábrázolja.¹⁷ Ez jól tetten érhető a cikknek azon részében, ahol a követ nézeteire reflektál. Ez alapján az író nem utasította élesen vissza Kiss Sándor a svéd ajkúak kulturális fölényéről, és történelmi jogaikról tett kijelentéseit, nem határolódott el egyértelműen a követ

¹² Uo., 191.

¹³ HORÁNYI Károly, *Egy megemlékezés tükrében. Kodolányi János: Arvi Järventausta és egyéb emlékek*, ItK, 2002, 5-6., Internetes elérhetőség, <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00011/horanyi.htm> (A letöltés dátuma, 2008.10.15.)

¹⁴ KODOLÁNYI János, *A svéd kérdés*, Pesti Napló, 1936. október 24., 10.

¹⁵ Uo., 10.

¹⁶ Távirat a Finn Külügyminisztériumba, 1936. november 12., UMA-Helsinki (Ulkoministeriön Arkisto), Mikrofilmit Dca. Menneet sanomat 1918–1950., Ankara-Oslo., N:o. 5645/44.

¹⁷ KODOLÁNYI János, *A svéd kérdés*, i. m., 10.

nézeteitől, hanem sokkal inkább saját utazásai során szerzett tapasztalatait állította azokkal szembe. Kodolányi írói módszere kevésnek bizonyult az elfogult és a sajtó által befolyásolt közvélemény számára, s ez váltott ki az íróra nézve elmarasztaló kritikát.¹⁸

5. Konklúzió

A *Suomi, a csend országából* jól látszik, hogy Kodolányi utazása és a másik struktúrába történő beintegrálódása során saját világának állapotától, saját kultúrájának feltételrendszerétől nem tudott elszakadni. A Finnországban uralkodó viszonyok leírásakor, a „mi” és a „másik”, vagyis Magyarország és Finnország szembeállításával tulajdonképpen a két világháború közötti magyar társadalom szociális problémáit tárja föl. Ennek következtében Kodolányi nem tud teljes mértékben egyesülni a meghódítandó világgal és belépni van Gennep posztliminális szakaszába, hanem sokkal inkább egy köztes térben, mégpedig a valós és az ideális, illetve a magyarság számára elérendő struktúra között lebeg.

Felhasznált irodalom

- GENNEP, von Arnold, *Átmeneti rítusok*, ford., VARGYAS Zoltán, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, 2007.
- HORÁNYI Károly, *Egy megemlékezés tükrében. Kodolányi János: Arvi Järventaust és egyéb emlékek*, ItK, 2002, 5-6., Internetes elérhetőség, <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00011/horanyi.htm> (A letöltés dátuma, 2008. 10. 15.)
- ifj. KODOLÁNYI János, *Utószó* = KODOLÁNYI János, *Suomi*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1990.
- Ifj. KODOLÁNYI János, *Kodolányi János és Finnország*, Árgus, 2001/2, Internetes elérhetőség, http://www.argus.hu/2001_02/ta_kodolanyi.html (A letöltés dátuma, 2008. 3. 16.)
- KODOLÁNYI János, *Arvi Järventaust és egyéb emlékek*, Sorsunk, 1943.
- KODOLÁNYI János, *Finn-magyar kapcsolatok mérlege* = UŐ, *Esti beszélgetések: Válogatott tanulmányok*, Bp., Püski, 1998.
- KODOLÁNYI János, *Finnek, magyarok* = *Északi csillagok: Finn rokonaink költészete*, szerk. Képes Géza, Kodolányi János, Bp., Stádium Sajtóvállalat, 1944,
- KODOLÁNYI János, *Suomi, a csend országa* = UŐ, *Suomi*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1990.
- KODOLÁNYI János, *Suomi titka* = UŐ, *Suomi*, id. kiad.
- KODOLÁNYI János, *Süllyedő világ*, Bp., Magvető Kiadó, 1979.
- KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükör*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1968.
- VARGYAS Zoltán, *Arnold von Gennep és az Átmeneti rítusok* = GENNEP, von Arnold, *Átmeneti rítusok*, ford., VARGYAS Zoltán, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, 2007, 7–35.

¹⁸ HORÁNYI Károly, *Egy megemlékezés tükrében: Arvi Järventaust..., i. m.*

Idegen a *Bildung*ban

A határátlépés mint nietzscheánus praxis és Kerényi Károly egzisztenciális filológiája¹

A *Bildung*, Nyugat-Európa platonikus és biblikus vonásokat egyaránt hordozó kulturális eszménye a tizennyolcadik-tizenkilencedik század fordulóján a tetőpontjára érkezett. A művelődéstörténeti és médiumelméleti jelentőséggel egyaránt bíró mintázat fokozatosan egyeduralkodó diszkurzív és episztémikus normativitásra tett szert a nyugati kultúrában, a kor kommunikációs médiumai által biztosított lehető legszélesebb körben. Formálódása és kisugárzása révén nem csak a saját, azaz a szűkebb értelemben vett *képzés* rendszerét, hanem a társadalmi forgalomban cirkuláló értékskálák kibontakozását, az ítéletalkotás érvényesnek tekintett tendenciáit is meghatározta. Alapját a klasszikus erudíció időről-időre újrainterpretált, és a különféle keresztény ideológiák szolgálatába állított variációi alkották, meghatározó tudományelméleti, módszertani modelljét pedig a klasszika-filológia jelentette.

A tizenkilencedik század második felében a kivételes filológus-tehetségként debütáló Friedrich Nietzsche a klasszika-filológia fő tendenciáinak és a *Bildung* uralkodó mintázatainak egymásba ágyazottságát észrevételezve, először a klasszika-filológia területén mutatott rá az értelmezői gyakorlatok, ismeretelméleti sémák, kulturális meghatározottságok és a különféle civilizációs rendszerek összefüggéseire. Ezt követően a tizenkilencedik századi klasszika filológia kritikája indította arra, hogy „gondolkodói becsületétől” üzve leleplezze a *Bildung* tulajdonképpen homológ értelmezői gyakorlatai által megalapozott és fenntartott hatalmi struktúrák kulturális botrányát, majd pedig meglátásait kiterjessze az emberi gondolkodás történetének legkülönbözőbb pszichológiai, ideológiai, hatalmi, valamint korporeális dimenzióira.

A *Bildung* kulturális mintázatainak lebontásában és a különféle mitológiákban rejlő elemző potenciál újra-értékelésében és kritikai kiaknázásában, Nietzsche fellépését követően elsősorban a pszichoanalitikus megközelítéseknek jutott kiemelt szerep. Az utóbbi évek elméleti irodalmában jelentős figyelmet kapott mindez, azonban a klasszika-filológusi gyakorlat pszichoanalitikus gondolkodást támogató átalakulásának a kérdését mindeddig kevéssé tanulmányozták.

Kerényi Károly mitológusi életműve, azon belül is a Carl Gustav Jung-gal történő tudományos együttműködés, egyedülállóan összetett példáját kínálja a klasszika-filológiai kutatás átalakulásának és a pszichoanalízis szempontjai előtt történő megnyílásának. Lényeges mozzanat, hogy a személyiség, a test, a játék, a művészet, az ünnep és a rítus mitológikus gyökereinek pszichoanalitikus vonatkozások iránt nyitott vizsgálatára Kerényinél ugyanúgy a dionüszoszi princípium egzisztenciális jelentőségének, mélyreható szimbolikájának a tudatosításával kerül sor, akárcsak a nietzschei életmű bázisát jelentő műben, A tragédia születésében. Számos példával igazolható, hogy Kerényi jelentős mértékben Nietzsche életművének klasszika-filológiai konzekvenciáira támaszkodott saját, újszerű filológiai megközelítéseinek kidolgozásában, mégpedig egyedülálló formában és jóllehet elsőként a Nietzsche-t filozófusként, excentrikus zseniként, s csak másod-, harmadsorban kora egyik legkiválóbb klasszika-filológusaként bemutató nemzetközi Nietzsche-recepcióban.

¹ A Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Doktori Programjának hallgatójaként köszönettel tartozom tanárainknak, Tuomo Lahdelmának (JyU), Thomka Beátának és Orbán Jolánnak (PTE) konferencia-részvételem támogatásáért, valamint a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségükért.

1. *Idegen a Bildung-ban*

Nietzsche filológiai programja szerint a kutatás tárgyát üres vázként kezelő, az antikvitás gazdag kulturális kontextusához egysíkúan viszonyuló szemléletet egy olyan filologizálásnak kellene felváltania, amely számol a klasszika-filológusi tevékenység kulturális aspektusaival. A klasszika-filológiának alkalmassá kell válnia arra, hogy tudományos megállapításait a művészet, azaz egyfajta esztétikai érzékenység szempontjából, az esztétikai érzékenységet pedig az életre, mint aktív potenciálra gyakorolt hatásai szempontjából értékelje újra. Végeredményben Nietzsche ezzel egy olyan filozófiai háttér megalkotására jelent be igényt, amely a filológia művelőinek belső motivációit, szerteágazó kutatási területeit antik mintára képes lenne összekapcsolni. Teljes körű kritikája során mind a filológiai kutatások során alkalmazott morál fogalmát, mind pedig a *Bildung*-ban leképezett erényeket, azaz a morál tartalmát is kérdőre vonja. Mindazonáltal kritikájában nem alkalmaz olyan interpretációs eljárást, amit a *Bildung* tudomány-eszményének klasszika-filológiája már ne ismert és használt volna. A különbség az, hogy a nietzschei gyakorlat nem tartja tiszteletben a homológ struktúrák létét garantáló határokat, hanem transzgresszív taktikával, éppen ezeknek a határoknak a mibenlétét firtatja.

Ennek az új érzékenységnek az első, széles körben ismertté vált eredménye *A tragédia születése* (1872), amelynek a tétje nem csupán az új program megfogalmazása, hanem az új megközelítés demonstratív próbára tétele is volt. A demonstráció tárgya pedig nem más, mint a görög kultúra szerkezetében jelenlévő Idegen, a Másik, a határokon túlról érkezőt reprezentáló Dionüszosz isten filológiai eszközökkel, de immár az új filológia filozófiává tágult, megváltozott igényei szerint megkonstruált alakja lesz.

A Nietzschénél néhány évvel fiatalabb Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Nietzsche filológus-vetélytársa – egyébként a későbbiekben Kerényi egyik tanára –, gúnyosan „Jövő-filológia”-ként aposztrofálja Nietzsche tevékenységét, és egy a tragédiakönyvben is tárgyalt szimbólumot ironikusan kiforgatva, azt javasolja kollégájának, hogy alapítson szektát, fogja kocsija elé párducait és oroszánjait, és meg se álljon Indiáig. Azaz, kimondja a diskurzus rendjének fenntartását szavatoló ítéletet. „Jövő”, „szekta”, „párducok”, „oroszánok” és az egzotikus „India”: csupa olyan képzet, amivel a nyugati homológia a határokon kívülit, az ismeretlent, a kockázatot jelöli. HIC SUNT LEONES: „itt oroszánok vannak” – ez a felirat állt a Római Birodalom térképein a határokon kívül eső, az ismeretlen, ezért veszélyesnek nyilvánított területek fölött. Mindazonáltal Peter Sloterdijk, Nietzsche egy mai értelmezője más értelemben használja fel a kritikus szavait, amikor azt írja: „*Nietzsche létrehozta a jövő filológiáját, s ez a filológia hihetetlen mértékben kutatja azokat a dolgokat, amelyek hasonlítanak a jelenvalólétre és a nyelvre.*”²

2. *A filológia mint „egzisztenciális tudomány”*

Mint Wilamowitz egykori tanítványa, Kerényi maga is fontosnak tartja, hogy mesterére emlékezvén, 1932-ben (azaz mindössze hatvan év távlatából) felidézzék ezt a tragédiakönyv körül kibontakozó, Wilamowitz és a Nietzsche védelmére kelő Erwin Rohde közötti,

² Peter SLOTERDIJK, *A gondolkodó a színpadon. A jó hír megjavításáról. Nietzsche-tanulmányok*, Bendl Júlia és Kurdi Imre ford., Bp., Helikon Kiadó, 2001, 39.

tudományelméleti szempontból is jelentős vitát.³ Kerényi emlékbeszédében szóba kerül a „filológia filozófiája”⁴ csakúgy, mint annak a klasszika-filológiának az állapota, amelyet Wilamowitz Nietzsche-től igyekezett megóvni annak idején: „mi volt a filológia, amelybe az embert bevezették? Szövegkritika; minden egyéb csak mellékesen járult ehhez, amennyiben a szövegkritikának szolgált [...] Az ókori népek életéről, szokásáról, vallásáról nem tudott meg az ember semmit. Módszer, eljárás, érvelés – ez volt a jelszó [...] a tudás mellékes volt. A lachmannianusok berlini iskolája nyílt harcban állt a ritschliánusokkal, de az egyedül üdvözítő »módszerben« való hit mindnyájunk elfogultsága volt.”⁵ Kerényi méltányos a vitázó felekkel szemben, hiszen közli Wilamowitz saját, ifjúúi hévvel megfogalmazott Nietzsche-kritikájára vonatkozó idősebb kori apológiáját is, amelyben az immár a filológia haladó reformereként számon tartott Wilamowitz, ugyan nem von vissza semmit abból, amit Nietzsche gyakorlatával szemben megfogalmazott, de kifejezi őszinte sajnálatát, miszerint nem tudta, hogy Nietzsche traktátusában valójában Richard Wagner zenedrámája volt a tét. Kerényi ezután a saját kritikájával megerősítve Nietzsche későbbi, *A tragédia születésére* vonatkozó *Önkritikakísérletéből* is idéz, azonban amint az ebben emlékbeszédben és más szöveghelyeken is megfogalmazódik, Kerényi a tragédiakönyv jelentőségét a *Bildung* egészére nézve döntőnek tartotta: „Nietzsche művének »A tragédia eredetéről« sokkal nagyobb hatása volt az ókortudományon kívül, mint azon belül. [...] A nietzschei szellem behatolóképesége egészében véve eléggé hiányzott az ókortudományból.”⁶

A módszer kérdése a *Bildung* vonatkozásában jóval nagyobb és átfogóbb jelentőségre tart számot, mint hogy csupán módszertani kérdést lássunk benne. A *Bildung* meghaladhatósága és a meghaladás mikéntje szempontjából is az egyik legfontosabb nietzschei megállapítást idézi Kerényi *Ókortudomány* című 1934-es szövegében, amikor Nietzsche-nek azt a megjegyzését eleveníti fel, miszerint „nem a *tudomány* győzelme jellemzi a XIX. századot, hanem a tudományos *módszer* győzelme a tudomány felett.”⁷

Érdemes mindennek kapcsán utalni arra a képre, amellyel Nietzsche az *Über Wahrheit und Lüge im außermoralischen Sinn* (*A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról*) című, még bázeli filológusi korszakához tartozó, ám a filológia terrénumáról immár kifelé mutató és életében publikálatlan szövegében, a *Bildung* szerkezetét, a mereven konceptualizált diszciplináris határkijelölések kritikájaként, a rómaiak és az etruszkok szigorú geometriával felosztott egéhez hasonlítja, ahol az ég négyzethálójának minden egyes rubrikája, akárcsak egy-egy felszentelt templom, külön-külön istenségeket határol körül. Nietzsche szerint minden olyan tudós fölött, aki úgy véli, hogy az igazság kutatása nem jelent többet a kizárólag az adott diszciplína határain belül végzett tájékozódásnál, azaz a konceptuális istenségeknek a maguk rubrikájában történő hódolásnál, egy pontosan ugyanilyen, római-etruszk mintára felosztott, matematizált mennyország függ. Ennek a fajta elhatároló szemléletnek a filológiai alapról elrugaszkodó kritikája és gyakorlati demonstrációja vezet Nietzsche-nél a látszólag széttartó, valójában diszciplináris kritériumokkal körülhatárolhatatlan, csupán tematikusan illeszkedő elemekből összeállított, heterológ mintázatokhoz, amelyekben a filológusi tevékenységét követő filozófusi korszakában dolgozni kezd.

³ KERÉNYI Károly, *Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei – Előadás Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf emlékezetére* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Bp., Magvető, 1984.

⁴ KERÉNYI, i. m., 93.

⁵ KERÉNYI, i. m., 94. (Az idézetben szereplő Friedrich Wilhelm Ritschl, Nietzsche mestere és támogatója a filológusi pályakezdésben.)

⁶ KERÉNYI Károly, *Gondolatok Dionysosról. Walter F. Otto „Dionysos”-ának megjelenése alkalmából* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, Bp., Magvető, 1984, 181.

⁷ Idézi: KERÉNYI Károly, *Ókortudomány* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 155.

Nietzsche a klasszika-filológia elhatárolt területeinek filozófiai összekapcsolását, s az interdiszciplináris heterogenitásban rejlő potenciál kiaknázását sürgeti. Kerényi is ebben az értelemben ír a filológiáról mint egy „sokoldalú”, „a lét egészének megfelelő érzékenységről”, vagy mint „különböző érzékenységek hálózataról”, amely „külön-külön rendszerekben tartja össze a szellemeket, akik együttesen az emberiség magasabb öntudatát alkotják”.⁸ Máshol, a filológiáról, mint a „lényegekkal” való érintkezés tudományáról szól és Karl Jaspers-nek, a filozófus Nietzsche nagy olvasójának Nietzsche-parafrázisát idézi, miszerint: „csak olyasvalakivel való érintkezésben aki *önmaga*, lehetünk és leszünk *önmagunkká*.”⁹ És ugyanitt olvashatjuk azt is, hogy „Az antik ember megragadottsága összefügg az antik ember *lényegességével*. Ezért ennek az ókortudományi ideálnak az elérése valóban nem pusztán tudományos kérdés: egzisztenciánkat érintő kérdés is.”¹⁰ Mit is kívánhatnánk többet egy ilyen taxonómia megfogalmazása nyomán annál, hogy a diskurzusnak ez a rendje, azaz a Kerényi által jelentős mértékben éppen a nietzschei szemlélet aktivizálásával újrászituált filológia, fogadja el a diszkurzív, diszciplináris heterológiát, amennyiben az az „új érzékenység” hordozója?

Kerényi a filológiáról, mint magának az Idegennek, a kívülről érkező Másiknak, az ismeretlennek is a befogadására kész közegről beszél: „az idegen lényegnek megnyílni képesek vagyunk, mert kívánjuk a lényegest. Ezen az úton saját lényegünkhöz, formánkhoz eljutni egzisztenciális érdekünk. [...] az ókortudomány számunkra elsősorban egzisztenciális tudomány: az antik emberi lét tudománya, mert ez a *lét* az, amely, mint az emberiségtől egyszer már megvalósított lehetőség, a legjobban érdekel. [...] Az antik életnek nem külsőségeiben, hanem lényegében való megértése a stíluson keresztül lehetséges. A művészet [...] az élet értelme és a stílus tulajdonképpen életstílus.”¹¹

A fenti idézetben Kerényi a tanulási folyamatot a saját lényeghez, a saját formához való eljutás lehetőségeként írja le. Kerényi ezt az utat a mítoszok szimbólum-világának az értelmezésében találja meg, és az, ahogyan ezt műveli, a szimbolikus Kerényi által működtetett koncepciója, az inspiráló Nietzsche periférikus pozíciójához hasonlóan, normasértőnek minősül az úgynevezett logikai racionalizmus képviselőinek szemében.

3. „Hol a határ a farkas és sötétség közt a »farkassötétségben«...?”¹²

Kerényi a szimbolikusnak, mint az esztétikai produktivitás kiapadhatatlan forrásának a goethei-schilleri hagyományához nyúl vissza. Ez a felfogás felértékeli a szimbólumot az allegóriával szemben, a természet, a művészet és a stílus kérdéseit egymással szoros összefüggésben értelmezi, az embert pedig a Carl Gustav Jung-i, komplementer viszonyokon alapuló analízissel is egybehangzóan, egymással ellentétes erőknek kitett, folyamatosan változó egységnek tekinti. Itt az „esztétikai nevelés” kiemelt szerepe mellett, lényeges komponensként esik latba az ösztönök világa és a megismerő eszközök sorában megjelenik a képzelet szabad játéka is, azaz egy a homológia rendje felől kontrollálhatatlannak, ezért a megismerés terrénjáról kizárandónak ítélt, intuitív erőforrás is.¹³ A Kerényi által használt szimbólum-

⁸ KERÉNYI Károly, *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 43–44.

⁹ KERÉNYI Károly, *Ókortudomány* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 157.

¹⁰ KERÉNYI, i. m., 160.

¹¹ Uo.

¹² KERÉNYI Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 1984, 118.

¹³ Vö. Lucy HUSKINSON, *Nietzsche and Jung*, Brunner-Routledge, 2004.

koncepció azonosítása, a saját maga által adott leírás által is alátámasztható. *Orpheus mint Dionysos szimbólum. Az olasz opera születése* című tanulmányában írja: „az antik szimbólumok lényege a sűrítés. A sűrítéssel nemcsak a dolgok, hanem a személyek is szimbólumokká váltak. A modern irodalomban gyakran beszélnek az antik istenekről és mitológiai alakokról mint szimbólumokról, aminek csak akkor van tudományos értelme, ha a *szimbólum* fogalmát ezúttal is sűrítésként értjük. A mitológiai személy magába sűríti saját mitologikus történetét, mítoszát. A középkorban a mitológiai alakok allegóriákká váltak azáltal, hogy mítoszuk egyetlen tulajdonság vagy funkció képviselőjére szorítkozott. [...] Az allegorikus érték szegényes, míg a szimbolikus többretegű, rejtett életerővel teljes. A sűrítés, mint a szimbólum lényege az újjáéledés lehetőségét jelenti, antik életének összes velejárójával együtt.”¹⁴

Kerényinél a szimbólumnak ez a felfogása nyitja meg az utat az archetípus-kutatás irányába, a Junggal való együttműködés felé,¹⁵ de tulajdonképpen ez teszi lehetővé *A tragédia születésének* fókuszában álló Dionüszosz-Apollón értelmezésnek a filológiai szövegkritikán kívüli összefüggésekben való értékelését is. Kerényi szerint ugyanis nem annak a felismerése Nietzsche munkájának a valódi tétje, miszerint Dionüszosz és Apollón kettőse egy volna a „lehetséges világalkotó tényezők közül”.¹⁶ Sokkal inkább arról van szó, hogy „Apollón – és minden görög isten – *őskép*, amelyet a görögség *felismert*, mint metafizikai formáját megélt lelki és plasztikusan szemlélt természeti valóságoknak.”¹⁷

De hogy valójában milyen óriásiak Kerényi igényei, és még a retorikai megformálás tekintetében is a nietzschei filológiai gyakorlat közelében kell elhelyeznünk a Kerényi által meghirdetett programot, azt jól érzékelteti a következő idézet is: „A klasszika-filológia bármely ágában olyan mértékig a parusiák tudománya, mint egyetlen történeti tudomány sem. [...] A jelenvalóság a fontos: a tények tömegének eleven együtt-tartása, amennyit az idegrendszer elbír [...]. Ilyen jelenvalóságuk – parusiájuk – az, ami létük sajátos törvényszerűségének fonalát adja kezünkbe, hogy otthon legyünk köztük, tájékozódni tudjunk világukban, egy egész valónkra kiterjedő, szinte testivé lett érzékenység örökös biztonságával.”¹⁸ Máshol: „A görög gondolat, még a legelvontabb is, emberi, sőt nem lehetetlen, hogy isteni arculattal lép elénk és teljes emberségünktől kíván megértést.”¹⁹

Érdemes lehet ezen a ponton utalnunk Ernst Cassirerre, aki szerint az emberi kultúra minden megnyilvánulása, legyen az tudományos, erkölcsi, mitikus, vallási, művészi, redukálhatatlan szimbolikus formáktól függ. *Philosophie der symbolischen formen* című munkájában a kantianus hagyományra alapozva fejti ki ezt a nézetet.²⁰ A cassireri analízis célja a mítosz vonatkozásában, a szimbólum felfogásának és jelentőségének a belátásán túl, azonban korántsem az „újjáéledés lehetőségének” észrevételezése, a „parusia” lehetőségéről már nem is beszélve, hanem éppen ellenkezőleg. A cél, az ész definitív válasza a mítosznak, mint a racionalizálandó irracionális univerzális szimbólumára. Cassirer ezért a nietzschei alapon álló Kerényivel gyakorlatilag ellentétes álláspontot foglal el, amikor a mítosz univerzális jellegét maga is elismeri ugyan, ám mindent megtesz a szimbólum kimeríthetetlenségét a Kerényi-féle

¹⁴ KERÉNYI Károly, *Orpheus mint Dionysos szimbólum: Az olasz opera születése*, Bolla Mária ford., Nappali Ház, 1993, 3. sz., 30–37.

¹⁵ Karl KERÉNYI – Carl Gustav JUNG, *Einführung in das Wesen der Mythologie*, Leipzig, 1941.

¹⁶ KERÉNYI, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 1984, 116.

¹⁷ Uo.

¹⁸ KERÉNYI, *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok*, id. kiad., 46.

¹⁹ KERÉNYI, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 112.

²⁰ Vö. Wolfgang RÖD, *Kant metafizikája és az utókor filozófiája*, Ábrahám Zoltán ford., Világosság 2004/10–11–12.

koncepcióban szavatoló, kantianus szempontból „irracionalis”-nak minősített elem elszigeteléséért. Amint azt a *The Myth of the State* című kései nagy munkájának első részében kifejti: „Képesek vagyunk arra, hogy megértsük a mitikus gondolkodás patológiáját anélkül, hogy az emberi értelemmel inherens patologikus defektust kellene feltételeznünk. Ha a nyelvhasználat sajátosságaiban fedezzük fel a mítosz forrását, még a mitikus gondolkodás ellentmondásait és képtelenségeit is képesek vagyunk univerzális és objektív szabályok szerint felfogni, azaz teljességgel az emberi gondolkodás racionális erejének hatáskörébe vonni.”²¹ A *tragédia születését* uraló dionüszoszi biztonságos elhatárolásra kerül a *Bildung* görög lényegről adott meghatározásában. A heterológ mintázat nem hatolhat be az „Államba”, a fogalmi tisztaság és a matematikai szellem áttekinthető geometriával körülhatárolt diskurzusának rendjébe: „A dionüszoszi kultuszban semmi sajátlagosan görög elemet nem találunk, az emberiség legprimitívebb rítusait idézi, a miszticizmus zavaros érzéseit. Azaz az individuum mélységes vágyát, hogy megszabaduljon a maga individualitásától, a személy vágyát, hogy elveszíthesse személyes azonosságát, feloldódván a természet nagy egészében, ahogy azt a perzsa költészetből ismerjük...”²²

Antik szerzőket olvasva, legyenek akár görögök vagy rómaiak, jól tudjuk, hogy ha a perzsákat, trákokat, Indiát, vagy később Karthágót, például a „karthágói erkölcsöket” emlegetik valamely tárgyban, s általában ezzel együtt az ismeretlenre, az idegenre, mint bizonytalan eredetűre, zavarbaejtőre, azonosíthatatlanra, liminálisra is utalnak, akkor az a megszólaló részéről egyben az illető jelenség kizárását, az attól való elhatárolódást is jelenti. Amikor Cassirer a neokantianus tisztaság, világosság, körülhatárolhatóság nevében a perzsa költészet terrénúrára utalja a mítoszt megtestesítő Dionüszoszt, akkor mindannak valójában nem sok köze van a perzsa költészethez, sokkal inkább az azonosíthatatlan körül- és elhatárolásának, kizárásnak ehhez az antik, rituális-szimbolikus hagyományához.

Dionüszosz számos okból, kultuszából, és a hozzá kötődő rituális gyakorlatból fakadóan ki van téve ennek a fajta viszonyulásnak. Ellentétben Apollónnal, és azokkal a Homérosz utáni hagyományban apollóni jegyekkel felruházott alakokkal, akiket Nietzsche is a dionüszoszival ellentétes tartalmak klasszikus hagyományának megfelelően léptet színre tragédiakönyvében. A Homérosz utáni Apollón ugyanis éppen a Nietzsche által is kritizált görögségkép jellemzőinek legfőbb tükre, és a tragédiakönyv vonalvezetése szerint, ezzel az apollóni lényeggel szemben kell a tragikus görög lényegiségnek a nietzschei mű „pesszimizista” szelleméből megszületnie. Mindennek tudatában és mérlegelésével, annál meglepőbb és diszkurzív szempontból is strukturális jelentőségűnek tekinthető az a Kerényi által adott elemzés, amelyben Apollón *másik*, sötét, tragikus aspektusa ölt testet. Az, hogy egy Platón *Phaidónjához* fűzött kommentár formájában kerül kifejtésre ez a minden szempontból szubverzívnek tekinthető Apollón-interpretáció, azt is jelenti egyben, hogy itt tulajdonképpen a Kerényit megelőző korszak filológiai eszménye is megkérdőjeleződik. Kiderül, hogy alapos felülvizsgálatra szorulnak mindazon elvek, amelyekre hivatkozva a filológiát igyekeztek a *Bildung* intézményrendszere által szabott határok közé szorítani.

A *Halhatatlanság és Apollón-vallás* című, *Platón Phaidónjának megértéséhez* alcímet viselő írás Apollón-képének egyik fő megalapozója az itáliai etruszk vallási hagyomány Apollón alakja. Kerényi koncepciója szerint – amit egyébként a legutóbbi archeológiai és vallástörténeti kutatások is megerősítenek –, ugyanis az etruszkok, a görög Apollónnal még egy a homéroszi alakváltozatánál korábbi, ősi, és ezért kevésbé differenciált szimbolikus variációjában találkoztak. Apollón Etrúriába Latium-on keresztül, Delphoi-ból érkezik. „Itália

²¹ Ernst Cassirert idézi LUDASSY Mária, *Az állam mítosza*, Liget 2005/4.

²² Uo.

a görög istenekkel még előbb, a Homéros előtti fokon találkozott, és Apollón sötét oldalához sokáig ragaszkodott.”²³ – írja Kerényi.

Apollón etruszk neve „Aplu” vagy „Apulu”, és az etruszk hitvilágban – a görögök Dionüszoszhoz hasonlóan – mindvégig megmarad kívülről érkezett, ellentétes attribútumokat hordozó istenségnek. Idegen karaktere, az etruszk vallási rendszer különbözőségének köszönhetően, azonban itt éppen hogy nem meggyengíti, hanem ellenkezőleg: megerősíti autoritását. Giovanni Colonna, napjaink jelentős etruszkológusa is kimutatja azt a vonást, amelyet Kerényi 1933-as írása kifejt, miszerint az etruszk Apollón, kultuszában megegyezhet az etruszk Suri-val (latinul Soranus), akinek, akárcsak Aita-nak, egy másik etruszk istenségnek, a farkas az attribútuma. Az etruszk Apollón, akárcsak görögöknél fennmaradt változata, elválaszthatatlan Dionüszosztól, akit az etruszkok Fufluns és Pacha neveken tiszteltek, mint Apollón, azaz Apulu testvérét.²⁴ A görögök egyébként ezt a fajta közösséget *synnaoi* névvel illetik, ami azt jelenti, hogy közös szentélyt tartottak fenn a tiszteletükre – így volt ez Delphoi-ban is, ahonnan az etruszkok Apollón kultuszát magukkal hozták.²⁵ Kerényi, Apollón farkas-aspektusát szépirodalmi igényességgel fejtegetve, a következőket írja minderről: „Soracte hegyén Apollónt egynek tisztelték a *Soranus pater*-vel [Soranus atya], aki az alvilág urával azonos, papjai, a *hirpi Sorani* – farkasoknak nevezik magukat. [...] Itáliában Apollón sötét, halálos isten: még a veii Apollón sokat tudó mosolya is – az »etruszk mosoly« farkasmosoly. Aki farkasokkal van kapcsolatban, azzal együtt jár a mindent elnyelő halálfeketeség. Ezt jelenti a farkas alakja, gyerekek és költők lelkében örökre egybefolyva [...] Hol a határ a farkas és sötétség közt a »farkassötétségben«...?”²⁶

Milyen mértékben tekinthető strukturális jelentőségűnek a híres veii Apollón, az etruszk Apulu „sokat tudó”, titokzatos mosolya? Mennyit nyom a latban Kerényi számára ez a mosoly? Nos, minderre Kerényi maga adja meg a választ: „*Wilamowitz filológiájától a veji Apolló térített el.*”²⁷

Az Apollón sötétség-aspektusát még a görögöknél is görögébb formában őrző etruszkok egyébként Nietzsche tragédiakönyvében is felbukkannak – ugyanannak az összefüggésnek megfelelő szerepben, amiből Kerényi is kiindul saját Apollón-értelmezésében. Nietzsche művének elején, közvetlenül Dionüszoszt és a dionüszoszi tragikus életérzést bevezető részben utal az etruszkokra, mint arra a kultúrára, amely nem másnak, mint a görög lényegre való túlságos affinitásának köszönheti pusztulását. Ugyanis – Nietzsche szavai szerint – az etruszkoknak olyannyira sikerült a magukévá tenniük a görög kultúra mélyén kibomló Rettenetet, hogy magába az efölött érzett melankóliába mentek tönkre: „A görögök ismerték és átérezték a létezés rettenetét és borzalmait [...] az erdei isten egész filozófiáját, mitikus példatárával egyetemben, amibe a komor etruszkok belepusztultak”²⁸ – olvashatjuk. Nietzsche alküönikus iróniával vegyes megjegyzése két lábon nyugszik: természetesen tudomása van az etruszk és a görög vallási hagyomány történelmileg igazolható szoros kapcsolatáról, másrészt már a római szerzők is az ismert világ legvallásosabb népeként emlegették az etruszkokat, és ezoterikus hagyományukat, amit *Etrusca disciplina*-nak neveztek, művelőivel együtt nagy becsben tartották.

²³ KERÉNYI, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 118.

²⁴ *The Religion of the Etruscans*, eds. Nancy THOMSON DE GRUMMOND, Erika SIMON, Austin, Univ of Texas, 2006, 57–58.

²⁵ Uo., 48.

²⁶ KERÉNYI, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 1984, 118.

²⁷ Idézi SZILÁGYI János György, *Egy halálhír: Kerényi Károly, született Temesváron 1897-ben, meghalt Zürichben 1973-ban*, Beszélő, 1998/4.

²⁸ Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia születése avagy a görögség és a pesszimizmus*, Kertész Imre ford., Bp., Magvető, 2003, 44.

Kerényinek tehát az orgiasztikus, kicsapongó, eksztatikus és mindenekelőtt a görög kultúra mélyének tragikus rettenete felé hívó Dionüszosz mellé, sikerül odaállítania egy másik nagy Idegent, a másik Apollónt, akinek ez a komplementer aspektusa természetesen nem csak a saját alakjáról tartott felfogást változtatja meg, hanem mindent, amit a görögségről, és mindent, amit a klasszika-filológia vizsgálódásainak természetéről addig gondoltak. „Delphoi Sókratést elismerte. [...] Ember- és eszmevizsgálatának romboló hatásában még valami farkas-apollóni vonás is van...”²⁹ – mondja Kerényi Szókratész alakjáról, a görög lényeg másik nagy apollóni és addig egészen másképpen értelmezett bázisáról. Majd pedig a következő szavakkal zárja fejtegetéseit: „A halhatatlanság gondolata *egyedül* sohasem apollóni, a mindenség titkának teljes birtoklása már zeusi. A magunkban tartott szellemértéket értéknek tudni, farkasnak lenni a szellemtelenséggel szemben, hattyúnak a szellem legfőbb tisztasága előtt: ez maradt ránk az antikvitásból Apollón-vallásnak.”³⁰

Nietzsche, tragédiakönyvében Dionüszosz és Apollón kapcsolatát még ellentétként mutatta be, és maga is hosszasan elemzi a Platón által a Phaidón-ban bemutatott, Apollón-himnusz költő, halálra készülő Szókratész alakját. A tragédiakönyvet feszítő ellentmondásokkal, és ugyanakkor azoknak a problémáknak a mélységével, amelyeknek a közelébe jutott, Nietzsche maga is tisztában van. A nevezetes műhöz fűzött kései *Önkritika-kísérletében*, immár elhibázottnak véli a leírást, amit pályája kezdetén Apollónról adott, és azt mondja, hogy művében elegendő lett volna csupán Dionüszoszt, Apollón nélkül szerepeltetnie. A kritikát Apollónra vonatkozóan Kerényi is megerősíti. Dionüszoszának megformálásánál ugyanakkor Kerényi mégis sokban Nietzsche-höz hasonlóan jár el, ráadásul Apollón-képe is hangsúlyozottan egy olyan dionüszoszi képzetkör elemeivel szorosan érintkező motívumvilággal telítődik, aminek a legfőbb bázisát, akárcsak Nietzsche, maga Kerényi is a mίνoszi kultúrában találja meg: az Ariadné, a labirintus, Thészeusz és a Minótaurusz titkai köré szerveződő dionüszoszi hagyományban. Az a ritka mítoszváltozat, amely a labirintus történetét a Thészeusz által magára hagyott Ariadné és Dionüszosz isten Naxos szigetén történő egymásra találásával zárja, mind Nietzsche-nél, mind pedig Kerényinél az egész életművet átható, egzisztenciális narratívaként van jelen.

Nietzsche a filológiai eszköztárral operáló kulturális kísérletezés, Kerényi viszont a kulturális eszköztárral operáló kísérleti filologizálás programját állítja fel. Jean Luc-Nancy Nietzsche filológiai gyakorlatát fausti gyakorlatnak nevezi,³¹ Kerényi gyakorlatáról ugyanakkor már nem mondható el ugyanez. Nietzsche Apollón és Dionüszosz alakját először még ellentétesnek látja, majd az általa adott Apollón-interpretáció visszavonásával véli feloldhatónak az ellentétezésből fakadó következtetlenségeket. Kerényi viszont kezdettől fogva, Jung tanaira is nyitottan az egymásba fonódó, egymástól elszigetelt formában elképzelhetetlen jelenségcsoportok komplementaritását hangsúlyozza értelmezéseiben. Vállalkozásaik diszkurzív, illetve diszciplináris tétjének tekintetében mindazonáltal nincs értelmezéseik között vita, különösen a „görög lényegre” és a filológia értelmének a *Bildung* kritikájával történő összekapcsolására vonatkozóan nincsen. Mind a ketten egy olyan diszkurzív térre, egyszersmind mozgástérre, a kritika és a szabad kutatás terére nyújtanak be igényt – más-más kifutási irányokkal és elvárásokkal persze –, amelyet topológiai értelemben Michel Foucault heterotópia fogalmának a bevonásával lehetne kielégítően leírni. Márpedig amennyiben a diskurzusra, mint térre való hivatkozásainkat érvényesnek fogadjuk el, érvényesek kell legyenek rá a filozófiai topológia fogalmai is.

²⁹ KERÉNYI, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 1984, 120.

³⁰ KERÉNYI, *i. m.*, 121.

³¹ Vö. Jean-Luc NANCY, *Nietzsche's Thesis on Teleology = Looking After Nietzsche*, ed. Laurence A. RICKELS, SUNY Press, 1990.

4. A „Dél betörése”

A heterotópia fogalmát Michel Foucault „Eltérő terek” (*Des espaces autres*) címmel, egy előadás-vázlatában vezeti be.³² „Én most a kívülség teréről szeretnék beszélni.” – indítja a tervezetet Foucault. Aztán így folytatja: „Nem űrben élünk [...] hanem viszonyegyettesek közepette, amelyek egymásra visszavezethetetlen és fedésbe nem hozható szerkezeti helyeket határoznak meg. [...] Engem azonban e szerkezeti helyek közül csupán az a néhány érdekel, amelynek megvan az a különös tulajdonsága, hogy kapcsolatban áll az összes többivel, ám olyan módon, hogy eközben felfüggeszti, közömbösíti vagy a visszájára fordítja az általa megjelölt, visszavert vagy vissza tükrözött kapcsolatokat. Ezek a terek, amelyek tehát összekötődnek, ugyanakkor mégis ellentmondásban állnak az összes többi szerkezeti hellyel, két nagy csoportra oszthatók.” Az egyik az utópia, amely „alapvetően és lényegileg irreális.” A másik pedig „a reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek” csoportja, „amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsők minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók.” Ezeket a helyeket nevezi Foucault heterotópiának. Gondolatmenetében azután kísérletet tesz egy az általa „heterotopológia”-ként meghatározott vizsgálati szempont kidolgozására, amelynek „taxonómiáját” hat alapelvben foglalja össze. A heterotopológia Foucault-i alapelvei és a Nietzsche, illetve Kerényi által összeállított Dionüszosz és Apollón-képek összefüggésének, továbbá ezek szétszaggató strukturális jelentőségének, heterotopológiai kapcsolódásainak részletes kibontására a terjedelmi korlátok okán ezúttal nincs lehetőségem, mindössze egy-egy érintkezési lehetőségre hívnánk fel a figyelmet az illető alapelvek vonatkozásában.

A heterotopológia első alapelve, Foucault szerint: „valószínűsíthetően egyetlen kultúra sem létezik, amely ne hozna létre heterotópiákat.” Mind Nietzsche, mind pedig Kerényi, lényegében ugyanebből a feltételezésből indulnak ki az általuk megalkotott Dionüszosz- és Apollón-képek mind a görögségre, mind pedig koruk tudományosságára nézve meghatározó strukturális jelentőségének hangsúlyozásakor. Foucault ezen a helyen utal rá, hogy „az úgynevezett »primitív« társadalmakban létezik a heterotópiák ama formája”, amelyet a „válság heterotópiáinak” nevez, „privilegizált, szent vagy tiltott helyeket” értve ezalatt, amelyek, azok számára vannak fenntartva, „akik a társadalom viszonylatában és az életüket övező emberi közegben valamilyen válsághelyzetbe kerülnek.” A börtönben halálra készülő, Apollón-himnuszt költő Szókratész helyzete ugyanannyira válságos, mint ahogy válságot old meg és jelez a delphoi jósa Apollónja, feszültséget teremt farkas-aspektusa, és válságot, illetve feszültséget teremt és ugyanakkor felszabadít Dionüszosz, a maszkok, a kicsapongás istene, akinek a teátrum a heterotópiája.

„A heterotópiák leírásának második alapelve szerint egy társadalom, történelmének során, nagyon különbözőképpen működtethet egy létező és fenn is maradó heterotópiát; [...] minden egyes heterotópiának precíz és meghatározott funkciója van a társadalom belsejében, de a neki helyet adó kultúra szinkronitása szerint egy bizonyos heterotópia szert tehet ilyen vagy olyan működésre. Vegyük például a temető heterotópiájának különleges esetét.” – írja Foucault. Ezúttal talán elegendő Kerényinek arra a felhívására emlékeztetni, amelyet a

³² Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, Sutyák Tibor ford. = Uő, *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 147–157. Az alábbiakban külön jegyzetek nélkül, folyamatában idézem a szöveget.

Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok című beszélyt lezáró példázatként intézett a Filológiai Társasághoz: „Tisztelt Közgyűlés! A tarentumiak azt a jóslatot kapták egyszer, hogy jobb lesz együtt lakniuk azokkal, akik többen vannak, s ők erre falaik közé befoglalták a temetőiket. Mi klasszikus filológusok is azokkal lakunk együtt, akik többen vannak. [...] De nemcsak a holtak azok, akik velünk vannak: velünk vannak azok is, akik utánunk jönnek. A szellemiség, erő és szépség görög csodái mindig erősebben kell, hogy hassanak az emberiség mindig nagyobb igényű fiatalságában.”³³

„Harmadik alapelv. A heterotópia képes egyazon reális helyen többféle teret, többféle, önmagában összeegyeztethetetlen szerkezeti helyet egybegyűjteni. A színházban így váltakoznak a színpad síklapján az egymáshoz képest idegen színterek; [...] ám az ellentétes szerkezeti helyeket egybefogó heterotópiák talán legrégebbi időig visszanyúló példája a kert.” A színház példájára már utaltam, ezúttal mindössze annyit jegyzek meg, hogy az erdő, a kert, Árkádia világán át egészen az Állam bölcsőjeként is számontartható Akademosz-ligetig, Apollón, Dionüszosz, végül a Szókratész hagyományát megalapozó Platón birodalma... A fák, cserjék minden antik ábrázoláson valamiféle elhatárolást hivatottak megjeleníteni, még abban a formájukban is, hogy az istenségek sok esetben valamiféle ágat, növényt tartanak a kezükben.

„Negyedik alapelv. A heterotópiák általában az idő feldarabolásával járnak, vagyis valami olyasmit eredményeznek, amit a tiszta szimmetria kedvéért heterokroniának nevezhetünk; a heterotópiák működése csak akkor teljesezhet ki, ha abszolút szakadás áll be az emberek és a hagyományos emberi idő viszonyában [...] Az idő felhalmozásához kapcsolódó heterotópiákkal szemközt léteznek azok a heterotópiák, amelyek [...] ahhoz kötődnek, [...] ami ünnep gyanánt működik. Ezek a heterotópiák immár nem pályáznak az örökkévalóságra, hanem teljes egészében időszakosak.” Az ünnep antik jelentőségének és különösen időtapasztalatának vizsgálata, mind Nietzsche, mind Kerényi, mind pedig később a Kerényire is hivatkozó Hans Georg Gadamer számára alapvető.³⁴

„Ötödik alapelv. A heterotópiák mindig nyitások és zárások rendszerét feltételezik, amelyek elszigetelik, egyidejűleg azonban átjárhatóvá is teszik őket.” Mindezt már a Dionüszosz-, Apollón-, Szókratész-mintázatok sajátosságainak számbavételénél láthattuk. A labirinthos, mint a halál és ugyanakkor az újjászületés helye, a ritmikus oda és visszafordulás, a tánc katasztrofikus struktúrája is egyben, és a sziget is, Dionüszosz és Nietzsche Naxosától Kerényi és Hamvas Szigetéig, vagy a kirekesztés és a befogadás játékaig, mind ide sorolandók, akárcsak az etruszk Apollón arcát különös feszültségben tartó „farkasmosoly”. Ezzel szemben „Homéros messzemenően azonosult az athéniek álláspontjával, amely e világosan elhatárolandó szférával szemben fogalmazódott meg.”³⁵ – amint nevezetes Ariadné-tanulmányában írja Kerényi.

„A heterotópiák utolsó jellegzetessége” – amint Foucault bemutatja –, „egy funkció, amely a többi térhez való viszonyukban, két szélsőséges pólus között bontakozik ki. Lehet a feladatuk az, hogy megteremtsenek egy illúziókkal teli teret, amelynek viszonylatában minden reális tér, az emberi életet körülfalazó minden szerkezeti hely még illuzórikusabbnak lepleződik le. [...] De feladatuk lehet ezzel ellentétes is: egy másik tér, egy másik reális tér megteremtése, amely oly tökéletes, oly aprólékos gonddal elrendezett, hogy hozzá képest a miénk rendetlennek, rosszul igazgatottnak, kuszának tűnik. Nem az illúzió, hanem a kompenzáció heterotópiája ez.” Nietzsche és Kerényi mialatt kimutatják az illuzórikus

³³ KERÉNYI, *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok*, id. kiad., 51.

³⁴ H. G. GADAMER, *A szép aktualitása*, Bonyhai Gábor ford. = Uő, *A szép aktualitása*, szerk. BACSÓ Béla, Bp., 1994, T-Twins Kiadó.

³⁵ KERÉNYI Károly, *Ariadné*, Ókor 2003/1.

heterotópiák eltagadhatatlan és kiiktathatatlan kultúra-alkotó jelentőségét, egyetlen alkalommal sem mulasztanak el rámutatni a „módszer tisztaságában”, a rend, a világosság és a definitív egyértelműség sugárzásában tündöklő alakulatok kompenzatorikus vonására, legyen szó tudományról, vagy a kulturalitás akármilyen reprezentánsáról.

Mit várhatunk a *Bildung* szigorú, de talán túlságosan is árulkodó módon kiüresedett szigorúságú diskurzusának effajta megnyitásától a dionüszoszi és a farkas-apollóni, az Idegen, a Másik előtt? Nietzsche álláspontját, e kérdésre adandó válaszát nem áll módunkban egyetlen megkapó idézet formájában felmutatni, tekintve, hogy ő nem ad, nem adhat diszciplináris választ a kérdésre. Kerényi bizonyos tekintetben Nietzsche diszciplináris válaszát, jobban mondva kérdését fogalmazza újra, mégpedig a harmincas évek magyar filológiai diskurzusának címezve, amikor az *Ókortudomány* című írása elején, amelynek már mindjárt az első lapján Nietzsche filológusoknak szóló intelmét idézi, felteszi a kérdést: „Új szín a magyar szellemi életben? És éppen a klasszikus ókor színe? [...] miért *éljük* ezt az új színét a magyar szellemi életnek? Miért *éljük* nemcsak mi, ókorkutatók, hanem a szaktudományon kívül is ma legjobbjaink? Mi ez az új szín? Mi ez az új *izzás*?”³⁶

Az „új szín”, az „új izzás” forrása, tulajdonképpen nem más, mint a heterológia, a Foucault által is leírt heterotóp területről érkező Idegen benyomulása lesz, annak minden diszkurzív konzekvenciájával egyetemben: „A déli természet az antikvitás érzéki hagyományához tartozhatnék – ha nem volna még több: az a változatlan világvalóság, amely az antik embert nem mint táj, hanem mint istenségek: erők és alakok világa ragadta meg. [...] A művészet az élet értelme – de együttes értelme annak, ami megragad: a természetnek, és a tőle megragadott emberi létnek. Az antik emberi létén át a Dél értelme nyílik meg, időfeletti valósága ragad meg bennünket. Ezt az új színt jelenti számunkra az ókortudomány: a *Dél betörését*.”³⁷

A „Dél betörése”, a határ áttörése újra és újra bekövetkezik. Nietzsche és Kerényi a maguk területén és érdeklődésétől vezetve egy olyan reflektív diskurzust alakítanak ki, amely minden megelőző diskurzusnál radikálisabb intenzitással érdeklődik önnön – nem csupán tudományos, filozófiai, filológiai, hanem mitikus és egyben egzisztenciális – gyökerei iránt, és saját alapjait sem szűnik meg újra és újra kritikus tekintettel mérni, és „alaptalan alapnak” tekinteni. Kritikusaik szemében viszont ugyanennek a törekvésnek a következményeként, tevékenységük épp a heterológiát normalizáló diszkurzív gyakorlatként minősül „alaptalannak”: a diszciplináris önkívület fertőző, Állam-ellenes, ezért elszigetelendő, kizárandó eseményének.

³⁶ KERÉNYI Károly, *Ókortudomány* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, id. kiad., 150.

³⁷ Uo., 161.

A narratíva társadalmi-kulturális beágyazottsága
Identitás, fokalizáció és kontextus Márai Sándor *Válás Budán* című regényében
(Kulturális-kontextuális narratológiai közelítés)

A kulturális-kontextuális narratológia egyik legfontosabb törekvése a fikciós narratíva kulturális-társadalmi beágyazottsága, az irodalom részvétele a kultúra konstrukciójában. A tanulmány azt mutatja be, hogy az egyes formai elemek hogyan kapcsolódnak össze konkrét kulturális-társadalmi kérdésekkel, a fikciós mű milyen más szövegek mellé helyezhető, milyen kontextusok játszanak szerepet a jelentéstulajdonítás folyamatában. A kontextus, kultúrtörténet irányában nyitott olvasat az intratextuális, intertextuális és az extratextuális elemek együttes vizsgálatán alapul, az interpretációs validitás szempontját szem előtt tartva.

A kilencvenes évek második felében megerősödő kulturális-kontextuális narratológia szakított az esszenciális irodalomfelfogással. Az újhistorizmus (Greenblatt), a marxista irodalomtudomány (Bender), a kulturális antropológia (Geertz) és az olvasáselmélet (Iser) alapján egyik legfontosabb kérdése, hogy a regény hogyan lesz „mozgatóereje, s nem visszatükröződése a társadalmi változásnak”¹ – idézi Bender² mondatának második felét Nünning. Az irányzat ugyanis nem osztja Bender dokumentarista redukcionizmusát, míg a szociológiai redukcionizmus elutasítása közös törekvésük. A regény, a narratív formák „társadalmilag konstruált kognitív erőként”³ részt vesznek a kultúra, a mentalitás, s akár az intézmények formálásában, a kulturális reprezentációk nagy szerepet játszanak a szocio-kulturális identitás alakulásában.⁴ A kulturális-kontextuális narratológia más posztklasszikus narratológiákkal együtt nem tartja lehetségesnek és szükségesnek a narratológiai leírás és az értelmezés elválasztását, és fontosnak tartja az addig figyelmen kívül hagyott kontextust és kultúrtörténetet is.

Pettersson az interpretációs validitás érdekében a kontextus tekintetében a mérsékelt hipotetikus intencionalizmust és a klasszikus narratológia eszköztárát javasolja, mely az értelmezés kumulatív, nem pedig kritikai felfogásával jár együtt⁵ A kontextus fogalmának meghatározásában Kálmán C. György fogalompárjait (a szöveggel homológ / nem homológ, szintagmatikus / paradigmatis, szerzői / olvasói) követtem.⁶ Ha a regényt a jelen tudásunk

¹ Ansgar NÜNNING, *Towards a Cultural and Historical Narratology: A Survey of Diachronic Approaches, Concepts, and Research Projects* = Anglistentag 1999 Mainz. *Proceedings*, hrsg. Bernhard REITZ, Siegfried REUWERTS, Trier, WVT, 2000, 360.

² „Novels as I describe them are primarily historical and ideological documents, the vehicles, not the reflections, of social change.” John BENDER, *Imagining the Penitentiary: Fiction and Architecture of Mind in Eighteenth Century England*, London, 1987, 1.

³ Ansgar NÜNNING, *Surveying Contextualist and Cultural Narratologies: Towards an Outline of Approaches, Concepts and Potentials* = Sandra HEINEN–Roy Sommer, *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2009, 64

⁴ Roger CHARTIER, *A világ mint reprezentáció* = Elbeszélés, kultúra, történelem, szerk. KISANTAL Tamás, Pécs, Kijárat Kiadó, 2009 (Narratívák, 8).

⁵ Bo PETTERSON, *Narratology and Hermeneutics: Forging the Missing Link* = *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*, id. kiad., 22.

⁶ KÁLMÁN C. György, *Szempontok az irodalomtörténet-írás tanulmányozásához* = ÜÖ, *Te rongyos (elm)élet!*, Bp., Balassi Kiadó, 1998, 11–23.

perspektívájából, de interpretációs validitásra törekedve értelmezzük, akkor a szöveg elsődleges kontextusából⁷ kell kiindulnunk.

Hallet a *close reading* helyett az ún. *wide reading* fogalmát javasolja,⁸ mely a szöveg intratextuális, intertextuális és extratextuális olvasatának az eredménye. Az extratextuális, a kontextus nem homológ szövegeinek megközelítésében módszertanilag a legcélravezetőbb, ha azonos motívumok, témák mentén zajlik a kontextus kutatása, itt azonban véleményem szerint felmerül az irodalomtörténet és a kultúrtörténet összemosódásának és a tárgy feloldódásának a veszélye. A kontextus formai eszközökre való visszavonatkoztatása lehet a megoldás az első esetben, a releváns, a szöveg minél több mozzanatát feltáró kontextus feltalálásában pedig Iser fikcióképző aktusából a valós elemek nyújthatnak segítséget. Iser szerint az irodalmi mű a valós-fiktív-imagináris hármasságából emelkedik ki. Mivel „minden irodalmi szöveg óhatatlanul társadalmi, történelmi, kulturális és irodalmi rendszerek sorából válogat, mely rendszerek a szövegen kívüli vonatkoztatási mezőként léteznek”, a mű világába bekerülő és az eredeti rendszeréből kiszakadó valós elemek szórt és disszociált jelenlétükkel hívják fel a figyelmet magukra.⁹

Márai Sándor *Válás Budán* (1935) című regénye az identitás témáját állítja előtérbe. Ami megkülönbözteti a hasonló témaválasztású *Idegen emberek* (1930) című regénytől, hogy a cselekmény a mű befogadói közegének megfeleltethető tér-és időbeli viszonyokat, karaktereket felvonultató fiktív világba helyeződik, másfelől egy, később a szerzővel identikusnak tartott formai eszközzel, a monológgal összekapcsoltan jelenik meg. A regény legszembe-tűnőbb, formai eszközökkel összefűzött valós elemei a válás, ezen belül a hűtlen elhagyás esete, a női szexualitás, a friginitás és a középosztály kettőssége. Mind a három téma a maga korában egyformán igen kényes volt, és igen közelről érintette a polgári identitás kérdését. Az intratextuális vizsgálat a regény néhány fontos formai elemére – fokalizáció, mise-en-abyme – fog korlátozódni, az extratextuális vizsgálódás pedig elsősorban a jogtörténet és társadalomtörténet, valamint a mentalitástörténet kérdéseit fogja érinteni.

A *Válás Budán* a hősválasztás útján közvetlen közelről kapcsolódik a középosztály problémájához.

A középosztály válsága, azaz az első világháborút követő drámai elszegényedése, a felerősödő antiszemitizmus olyan mérvű identitásválságot idézett elő, hogy a kortárs szociológus kénytelen megállapítani: „Nálunk tulajdonképpen középosztály nincs...”¹⁰ A középosztály kettőssége – a dzsenti eredetű keresztény középosztály és az idegen eredetű polgárság – meghatározó volt a társadalomtudományokban és a közgondolkodásban is.¹¹ Lényeges, hogy feudális eredetű, rendi-felekezeti törésvonalak osztották meg a középosztályt, ami érvényesült a fiktív világban ábrázolt réteg, az értelmiség tekintetében is. A két hős származásánál fogva megjeleníti ezt a problémát, a keresztény bíró és a cipszer származású orvos alakjában, a

⁷ TAKÁTS József, *Nyolc év az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001, 3-4. sz., 316–324, 316.

⁸ Wolfgang HALLET, *Intertextualität als methodischen Konzept einer kulturwissenschaftlichen Literaturwissenschaft = Kulturelles Wissen und Intertextualität: Theoriekonzepten und Fallstudien zur Kontextualisierung Literatur*, hrsg. Marion GYMNIH–Birgit NEUMANN–Ansgar NÜNNING, Trier, Wissenschaftlicher Verlag, 2006.

⁹ „... vagyis a szöveg vonatkoztatási mezőiként működő rendszerek éppen mintázatuk felbomlása következtében kerülnek előtérbe.” Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius*, Bp., Osiris, 2001, 25–26.

¹⁰ Weiss István könyvéből idézi GYÁNI Gábor–KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006, 258.

¹¹ Lásd pl. ERDEI Ferenc, *A magyar társadalom a két világháború között = Magyarország társadalomtörténete: Szöveggyűjtemény*, II, 1920–1944, szerk. GYÁNI Gábor, Bp., Osiris, 1995, 43–101; WEISS István, *Hazánk társadalomrajza*, Bp., 1942.

társadalomtörténeti kutatások azonban még jobban megvilágítják azt az allegorikus olvasatot, amit a mű az egymással ellentétpárba állítható kontraszthősökkel lehetővé tesz.

Az értelmiségen belül az erős liberális tradícióval bíró jogászok között az ügyvédi pályán érvényesült legkevésbé a felekezeti megosztottság. Zsidó és nem zsidó tagjait szoros integráció jellemezte: közös irodákat tartottak fenn, vegyes házasságok is előfordultak.¹² A foglalkozási csoporton belül a bírói pályát hagyományosan a keresztény eredetű úri középosztály birtokolta, rájuk nagyfokú önrekrutáció volt jellemző. Az orvosi pálya ezzel szemben nagyon erősen megosztott volt, körükben sikerült elérni aktív fajvédő egyesület létrehozását.¹³ A keresztény orvosok igyekeztek kiszorítani az akkor kialakuló kórház- és egészségbiztosítási rendszer kínálta állami, biztos egzisztenciát jelentő állásokból a zsidókat. Ugyanakkor a pálya gyors karrierlehetőséget kínált a felemelkedni vágyó alsóbb néprétegek számára is. A két hős jól megjeleníti ezt a megosztottságot, amit jelez, hogy a korabeli kritikák a karakterek mentén alakították ki értelmezésüket. A rendi-felekezeti eredetű társadalmi megosztottságnak megfeleltethető hősök ellentétpárokból rendeződő attribútumai (nappal-éjszaka, tudatos-tudattalan, építés-rombolás, konzervatív-liberális) egyértelmű értékrendet tükröznek, ahol az első, az úri középosztályt reprezentáló hősnek tulajdonított elem a domináns. A narratív világ egészét tekintve ez a főlény azonban korántsem egyértelmű. A középosztály identitászavarát jelző kettősség *közvetlen* megjelenítettsége, valamint az allegória ellenében ható – ha nem is tudatosuló – narratív szerkezet igen szélsőséges olvasatokat eredményezett. A regény erős társadalmi beágyazottságát jelzi, hogy a szerző politikai, világnézeti állásfoglalásaként értelmezték, jobb és baloldaltól egyformán elmarasztalták.¹⁴

A válás témája a korban a narratív (mindennapi, irodalmi) kívül a paradigmatiszta gondolkodásban elsősorban a jogi és orvosi, ideggyógyászati diskurzusban jelent meg. A téma a *mise-en-abyme* formai eszközhöz kötötten jelenik meg a műben. Mivel a regénynek létezik egy kitűnő, a pszichoanalízis szemléletét és eszköztárát érvényesítő értelmezése,¹⁵ ezért elsősorban a mű és a korabeli jogi diskurzus kapcsolatának bemutatása szükséges.

A hősválasztás a középosztály megosztottságán kívül a válás problémájához is közvetlenül kapcsolódik, a válóperes bíró és az ideggyógyász szimbolizálja azokat az uralkodó paradigmatiszta diskurzusokat, melyek leginkább a liberális értelmiség közelítésmódját jellemezték.¹⁶ A válás konzervatív, vallási színezetű diskurzusa nem jelenik meg közvetlenül, csak a főhős emlékeiben Norbert páter alakja utal rá, s a konzervatív gondolkodás a pszichoanalízissel szemben ugyanolyan elutasító attitűdöt érvényesített, mint a regénybeli bíró.¹⁷

¹² KOVÁCS M. Mária, *Ügyvédek az árral szemben: Antiszemizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban*, Medvetánc, 1985, 2-3. sz., 91–97.

¹³ MONE: Magyar Nemzeti Orvosok Nemzeti Egyesülete.

¹⁴ A szociáldemokrata Szocializmus a baloldaltól a jobboldalra való átállás gesztusaként marasztalta el a művet, a konzervatív Napkelet Márai nagy fordulatoként üdvözölte, a Katolikus Szemle írója pedig egyenesen katolikumellenesnek nevezte a regényt. Vö. ALSZEGHY Zsolt, *Márai Sándor: Válás Budán*, Katolikus Szemle, 1936, 1. sz., 79–80; SZEKSZÁRDI László, *Válás-Budán*, Szocializmus, 1935, 12. sz., 586–587, THURZÓ Gábor, *Márai Sándor: Válás Budán*, Napkelet, 1936, 1. sz., 51–53.

¹⁵ KEMENES GÉFIN László, *Az elfojtás áldozatai: Márai Sándor: Válás Budán* = KEMENES GÉFIN László–Jolanta JASTRZĘBSKA, *Erotika a 20. századi magyar regényben, 1911–1947*, Bp., Kortárs Kiadó, 1998, 151–168.

¹⁶ „Ebben a körben a szerelemről főleg csak pszichoanalitikai vagy szociális vonatkozásban szoktak beszélni, vagy pedig, sokszor minden átmenet nélkül egy trágár vicc révén...” ZSOLT Béla, *Kínos ügy*, Bp., Pantheon, 1935; vö. „A ma jogásza nemcsak a fejlődő, változó joggyakorlat hatása alatt dolgozik, de alkalmazkodik a gyors tempóban lüktető élet legújabb szempontjaihoz is. *Eset anno 1935*. Az ideggyógyász ügyvédhez küldi házaspár pacienseit.” ifj.dr. BALÁZS Dezső, *Bontóper kívülről, belülről*, Újság, 1935. április 21., 58.

¹⁷ „Márai regényei a tudat-alatti erők sejtetésével teljesen katolikumellenes világ felé terelik az olvasót.” ALSZEGHY, i. m., 79.

Házasság és identitás témája nemcsak a valóságban, a kor irodalmában is összefüggött. A kötelező polgári házasság 1894-es bevezetését az állam és az egyház szétválasztásán túl az is indokolta, hogy a vallásszabadság elve a házasságkötésben is érvényesülhessen, az állam-polgárok így felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül is házasságot köthettek. A vegyes házasság lehetősége nyilvánvalóan erodáló hatással bírt a felekezeti, rendi, származási szempontokat érvényesítő premodern identitásra.¹⁸ A korban divatos házasságregények egy része az izraelita-keresztény házasság kérdését vetette fel,¹⁹ pl. Zsolt Béla *Házassággal végződik* című regénye, ahol Zsolt, Máraival ellentétben, nem tartotta tiszteletben a társadalmi tabut, nyíltan tematizálta a zsidókérdést.

Márai regényében egy valós elemként az ún. hűtlen elhagyás esete jelenik meg, s éppen e körül lángoltak fel a Házassági Törvény harminc éves évfordulója körül az egyre szaporodó válások²⁰ kiváltotta jogi-társadalmi viták. Ez a válási módozat jelentette ugyanis az egyetlen lehetséges kikaput, az egyházi jogalkotás továbbéléseként, a vétkesség elvét érvényesítő törvényalkotásban; az akaratszabadság elve csak ilyen úton érvényesülhetett. Így nem volt szükség a hosszadalmas és megalázó, bizonyítási eljárásra „és a vétkes cselekményeknek bíróság előtti, minden jó ízlést felborító, s undok feltárására” – szögezte le a korabeli, válás liberalizálását sürgető propagandairat.²¹

Az ügyvédség liberális tradíciói és anyagi érdekeltsége miatt is inkább a válás liberalizálása mellett lehetett, mindenesetre az érintett korszakban egyre-másra jelentek meg a válás jogi procedúráját ismertető kis kiadványok, sokszor egy-egy ügyvédi iroda magánkiadásaként,²² melyekben külön kiemelt fejezetet szántak az említett, abszolútnak minősülő bontóoknak,²³ vagy a könnyebb érthetőség végett a káté formát választották. A nyílt népszerűsítést persze nem lehetett felvállalni, ezért ezt az attitűdöt jónak látszott didaktikai célokkal eltakarni,²⁴ vagy a nyilvánosság fegyverét választani.²⁵ Nemcsak burkolt, hanem konkrét jogi viták is zajlottak a kérdéstről, és ezek középpontjában is a hűtlen elhagyás esete

¹⁸ Anthony GIDDENS, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, 2005 (1991).

¹⁹ „A beilleszkedés próbája – jogilag – a vegyes házasságoké [...] De a jogi megoldások nem fedték le a valóságot. A vegyes házasság a beilleszkedés mércéje is, a vegyes házasságon belüli feszültség felmutatása pedig az irodalomra váró feladat volt.” UNGVÁRI Tamás: *Csalódások kora: A zsidókérdés magyarországi története*, Bp., Scolar, 2010, 140.

²⁰ Gyáni Gábor adatai szerint míg 1906–1910 között országos átlagban ezer házasságkötésre 37,4 válás jutott, addig ez 1921–1925 között 80-ra emelkedett, de a fővárosban ugyanekkor ez az arány jóval magasabb volt, ezer házasságkötésre 180 válás jutott. Ld. GYÁNI Gábor, *Mindennapi élet Horthy Miklós korában*, Bp., Corvina, 2006, 80. Gyáni ugyanitt a *Válás Budán* egy részletét idézi a szaporodó válások irodalmi tükröződéseként.

²¹ Dr. GERŐ Ernő, *A válás gyökeres reformja: Modern törvényjavaslat a házasság felbontásáról*, Bp., Merkantil Irodalmi Nyomdavállalat, 1929, 6.

²² Ilyen volt például Dr. GERŐ Ernő, *Házassági felbontó okok*, felelős kiadó Dr. Gerő Ernő, Bp., VII. Király utca 73, 1935; valamint Dr. LUY György, *A válóper*, felelős kiadó Dr. Luy György, Bp., VII. Dohány utca 12, 1936.

²³ Így például Dr. Gerő brosúrájában „A békés válás szabályai” fejezetcím alatt szerepel a metódus, Dr. Luy György pedig a kérdés-felelet formát választotta. Ld. 22. számú jegyzet.

²⁴ „Könnyen megérthető alakban, kérdés és felelet formájában állítottam össze [...] a tanuló jogászfijúság számára.” Dr. LUY, *i. m.*, 1.

²⁵ (Mivel) „az egyéni szabadság megnyirbálásául a házasságfelbontás megnehezítése érdekében ismételt tervek merültek, fel-törvényes formák közt meg fogom indítani a könyvemben lefektetett **liberális eszmék gyakorlati propagandáját**. Ennek érdekében elsősorban törvényes propagandaeszközzül már most felvetem a **VÁLÁSI REFORMSZÖVETSÉG** megalakításának eszméjét...” Dr. GERŐ Ernő, *A válás gyökeres reformja*, id. kiad., 6. (A kiemelések az eredeti tipográfiát tükrözik. T. Cs.)

állt.²⁶ A regény számos ponton hasonlóságot mutat a válás liberalizálását nyíltan vagy burkoltan sürgető jogi diskurzussal, és ezáltal része lesz ennek a kulturális konstrukciós folyamatnak. A konzervatív attitűd a bíró személyében rögtön a regény elején megjelenik,²⁷ az éjszakai beszélgetés cselekményeleme felfogható az elmaradó bizonyítási eljárás lefolytatásának is. A jogi diskurzus burkolt propagandájával azonos a témaválasztás, hiszen egy olyan eset elbeszélése a regény, ahol a vétkesség elve nem érvényesíthető, hiszen a válás a felek önhibáján kívül következett be. Lényeges, ismétlődő elem, hogy a felek nem csalták meg egymást, és házasságuk egy momentumot leszámítva példászerű volt. Így Fazekas Anna és Greiner Imre esete akár a liberális sajtó jogi propagandájának illusztrációjaként is kínálkozhatott.²⁸ Ez a momentum a női szexualitás témáját érinti, melynek tekintetében a közfelfogás konzervatív volt. Erdős Renée, a kor legerotikusabb íróője, *A nagy sikoly* című, 1923-ban megjelent, nagy példányszámban elkelt regénye tematizálta a női orgazmus problémáját. A mű alapkérdése, hogy van-e joga a nőnek a férfival egyenrangú félként viselkedni a házasságban, és ha házasságával ilyen szempontból elégedetlen, akkor vajon elválhat-e. A regény didaktikus zárata, a vallási diskurzust megjelenítő püspök szavai szerint a nőnek csak egyetlen nagy sikolyhoz van joga, az anyaság szent sikolyához. A liberális házasságfelfogás ezzel ellenkezett, a házasságot Dr. Gerő „biológiai, szociális és etikai céloknak határozatlan időre szóló végrehajtásának” tekintette, s a biológiai cél „a felek szexuális kielégülése”.²⁹ Az egymáshoz nem illő felek szétválasztása azért kívánatos, mert „kóbor kutyák módjára bitangul fecserlik a természet erőit és ezzel mélyen sorvasztják a nemzet létének alapjául szolgáló erőkapitálást”.³⁰ A regénybeli Greiner doktor vitalisztikus érvelése felfogható az idézett propagandaszöveg tompított változatának, aki házasságuk felbomlása okaként a frigiditást jelöli meg, amit nemcsak egyéni, hanem általános társadalmi problémaként mutat be: „Tragédiákat szedek szét, ez van az alján. Családok szétesnek, emberek a halálba menekülnek, vagy elvesztik munkakészségüket, ödöngenek a mesterségben, szociális felelősség-érzetük csökken [...] s mindemögött találok valahol egy frigid élettársat.”³¹ A tárgyalt elemek tehát a válás liberalizálása melletti jogi diskurzus közelébe helyezik a regényt, így része lesz a válás körül zajló társadalmi vitának, a kultúra konstruálásának. A formai struktúra vizsgálata egyrészt megerősíti ezt a pozíciót, ugyanakkor mű a nyers propagandánál vagy egy társadalmi probléma tükrözésénél nyilvánvalóan összetettebb kérdésfelvetést mutat.

A regény a narratív struktúra szempontjából két, egymásnak tükörszerű ellentétpárként megfeleltethető részre tagolódik. Az első rész heterodiegetikus elbeszélés, ahol a narrátor figurális, nem tud többet mint a szereplő (Kőműves Kristóf, a válóperes bíró); a második

²⁶ Így például a konzervatív Dr. Tóth György és Dr. Neugröschel Endre vitája. Az előbbi azt követelte, hogy a hűtlen elhagyást ne ismerje el a bíróság relatív bontóoknak, hogy ne legyen „könnyű és könnyelmű a válás”, sőt a hűtlen elhagyás mint abszolút bontóok esetén is szigorúbban alkalmazzák a törvényt. Dr. NEUGRÖSCHEL Endre, *A hűtlen elhagyás mint relatív bontóok*, klny. Polgári Jog, 1936. november, Bp., Grill Károly Kiadóvállalata, 1936, 1.

²⁷ „A válópert az asszony adta be, ő vádolta hűtlen elhagyással Greiner Imrét; még három »hűtlen elhagyás« hevert e pillanatban a dolgozóasztalán, s a bíró rosszindulattal nézte ez iratcsomókat.” MÁRAI Sándor, *Válás Budán*, Bp., Helikon, 2005, 13.

²⁸ Így írt például a szabadkőműves mozgalomhoz közel álló Cobdenben Dr. Balla Ignác: „nem lehet észre nem venni, hogy a házassági törvényünk bontójogának alap gondolata felett is elhaladt már az élet. Házassági törvényünk ugyanis csak kizárólag csakis a másik házastárs szándékos és vétkes cselekményei alapján enged bontást (vétkességi rendszer). Ezzel szemben az élet igazsága az, hogy sok esetben a házastársak hibáján kívül következik be viszonyuk teljes feldúltsága...” Dr. BALLA Ignác: *Házasság bontó jogunk válsága*, Cobden, 1936, 1. sz., 25.

²⁹ Dr. GERŐ Ernő, *A válás gyökeres reformja*, id. kiad., 6.

³⁰ Uo., 6.

³¹ MÁRAI, i. m., 163.

részben az elsődleges narrátor jelentősége lényegesen lecsökken, az újonnan beléptetett hős (Greiner Imre, a válni készülő ideg orvos) homodiegetikus elbeszélése váltja fel. Ez az elbeszélés formailag monológ és disszonáns önnarrációnak tekinthető³², ahol az elbeszélő én jelentős kognitív fölényrel bír a tapasztaló énhez képest, amit az időbeli távolság hangsúlyozása is aláhúz. Mindkét részben találunk narratív beágyazást, ezek terjedelmi szempontból is egymás ellentettjei: az első részben Emma beágyazott elbeszélése igen rövid és közvetett tapasztalatot beszél el, a második részben az elsődleges narrátort felváltó hős közvetlen tapasztalatát beszéli el, jóval nagyobb terjedelemben és ugyanarról a témáról, a válásról. Az első beágyazás egyben *mise-en-abyme* is, hiszen Emma elbeszélése a narratív szituáció egészére utal. Az öntükröző alakzatot az is erősíti, hogy mindkét hős olyan regényírói szerepben tűnik fel, mely szerint az író/elbeszélő elsődleges feladata a lelki-tudati analízis. A két hős ebből a szempontból is ellentétbe állítható, míg Kristóf azt szeretné megtudni, hogy mire gondol húga, Emma: „Szeretném megtudni, mire gondol Emma?”³³, addig Imre átfogóbb, a tudatalatti világot is magába foglaló feladatra vállalkozik monológjában: „Meg kell mutatnom Anna lelkét.”³⁴ A bíró egy esti összejövetele húga, Emma beszámolóját hallgatja egy ismerős házaspár válásáról. A függő beszédként idézett történet több szempontból érdekes. Egyrészt megjelenik a válás témája a köznapi diskurzusban is, Emma beszámolója hangsúlyosan beszélt nyelvi, egymást sűrűn váltó, egybefolyó tagmondatok alkotják,³⁵ másrészt *mise-en-abyme*-ként a narratív szituáció egészére utal. Emma elmeséli, hogy meglátogatta őt Adél, aki sírva mesélte el neki házassága felbomlásának történetét. A két helyzetet az azonos témán kívül összeköti az azonos hallgató, aki mintegy fölérendelt ítélkezőként hallgatja a történetet, illetve Adél és Imre azonos tulajdonságai: Adél sírva meséli a történetet, Imre vezetéknév pedig beszélő név (greinen németül pityeregni, nyafogni), ezen kívül pedig a hallgatók, Emma és Kristóf megközelíthetlensége, szerepeibe zártsága. A *mise-en-abyme* még bonyolultabbá válik azzal, hogy összefügg a fokalizáció kérdésével.³⁶ A vendégeskedés elbeszélésekor feltűnően megszaporodnak a fokalizálók, és Emma történetmondása esetében nem világos, ki ennek a történetnek a fokalizálója. Bal az eldönthetetlen fokalizáció esetének nevezi, amikor a narrátor mintegy a hős válla mögött áll, s az ilyen helyzetek a történet fordulópontját képezik. A narrátor és a hős, a bíró alakja egy pillanatra teljesen összeolvad, az egybefolyó tagmondatok megszakadnak, és feltevődik egy kérdés, ami nem világos, hogy kihez tartozik: „Van az életben, hogy »jobb« valami?”³⁷ A *mise-en-abyme* ugyanakkor kiemeli a regény kulcsfontosságú tematikus elemét: a narratív szituáció ismétlődése folytán a fikciós mű így egy olyan, a valóságban meglepően gyakori eset elbeszéléseként jelenik meg, amivel szemben nem érvényesíthető a vétkesség elve: „nincs „oka” semminek, nem történt semmi aljasság, Lajos nem csalta meg Adélt...”³⁸ A narrátor és hőse összeolvadása azért érdekes, mert mindkettőjük tudása jelentősen korlátozott az álmok, a szexualitás, az érzelmek tekintetében.³⁹

Kristóf húgáról való tudásának jellege párhuzamba állítható a narrátor tudásával: mindketten elsősorban a társadalmi szerepek szerint felépülő szociális identitást látják meg

³² Dorritt COHN, *Áttetsző tudatok: A tudatfolyamatok ábrázolásának narratív módozatai a szépirodalomban = Az irodalom elméletei, II*, szerk. Thomka Beáta, Pécs, Jelenkor, 1996.

³³ MÁRAI, i. m., 89.

³⁴ Uo., 141.

³⁵ „nem illettek össze, évekig kínlódtak, aztán szakmáiban betegeskedni kezdtek”. Uo., 90.

³⁶ Mieke BAL, *A fokalizáció* = <http://szabadbolcsesz.elte.hu/mediatar/vir/szovegyujtemeny/bal/index.html>

³⁷ MÁRAI, i. m., 90.

³⁸ Uo., 90.

³⁹ „... az apa, az ősök mesterségének berögzött emlékei hatottak idegeiben, eszméletében, talán álmaiban is”. Uo., 17.

hőseikben, s ez érvényesül a fikciós világ egészében a szereplők látásmódjára vonatkozólag, az idegorvos kivételével. Emmát Kristóf az uralkodó konzervatív nőideál megtestesüléseként látja,⁴⁰ a narrátor pedig a kor normái szerinti intézményes szocializáció lépcsőfokai szerint építi fel hőse identitását: család, iskola, pályaválasztás, házasságkötés.

Az említett jelenetben, Adél és Lajos közbeékelte története körül jelentősen megszapordnak a fokalizáció mozgását jelző attribúciós markerek, a látással kapcsolatos igék, és megsokszorozódnak a fokalizálók is. A történet vége felé „Hertha Kristófra pillant”, „Emma lopva bámulja beszéd közben” bátyját, Kristóf „lassú pillantással veszi tudomásul Emma arcát”,⁴¹ stb. A szereplők látása a társadalmi szerepekre, a társasági viselkedésre irányul, de lényeges, hogy érzik nézőpontjuk korlátozottságát.⁴² A szereplők kölcsönösen egymásra irányuló tekintete, az oda-vissza megsokszorozódó fokalizáló jelzi a társadalmi elvárások kölcsönösségét, a normák általános érvényét. A fokalizáció jellege kiterjed a homodiegetikus és az extradiegetikus narratív szintre egyaránt, ez határozza meg a hősök közti, de a narrátor és a hős viszonyát is. A vizslatás, vizsgálás állandó motívumként különböző elemekben mindenhol jelen van a műben, a látás összekapcsolódik a megítéléssel, beazonosítással: Imrét megvizsgálják kollégái,⁴³ Kristóftól az öreg bíró véleményt vár egy megtévedt kollégája ügyében, hogy ellenőrizze csoportidentitását,⁴⁴ a narrátor többször közli hőse szakmai és emberi megítélését,⁴⁵ Imre sikeresnek látja önmagát,⁴⁶ Kristóf pedig a társadalom hasznos tagjának,⁴⁷ Hertha a foglalkozásával azonosítja Kristóft.⁴⁸ A fokalizáció megegyezik a társadalmi tekintet tartalmaival, irányával és mozgásával, és a kölcsönös megítélés, beazonosítás révén szorosan kötődik társadalmi, társas termékként meghatározható identitáshoz.⁴⁹

Kristóf rosszullete, mely a tárgyalt *mise-en-abyme* előtt játszódik le, azért fontos, mert kikerül az egymást kölcsönösen ellenőrző pillantások keresztüzéből: „mosolyok és pillantások indulnak feléje és elsiklanak fölötte,”⁵⁰ s csak ebben a szimbolikus pillanatban, a szociális identitás⁵¹ megrendülése pillanatában tehető fel a személyes azonosságra vonatkozó kérdés: „Jellem? Mi az? Mennyivel inkább az a jellem, mint minden más, ami Kőműves Kristóft jelent a világon: a test, az ösztönök, az értelem, hivatala, szerep, származás? Csak Hertha ne

⁴⁰ „Emma soha nem lesz szenvedő fél egy valóperes aktában, Emma hűséges hitves és gondos anya... Emma a testté vált eszmény, igen [...] embernek nincs többé útja ehhez a lélekhez. Mikor zárkózott el? Kristóf nem emlékszik többé a régi Emmára.” Uo., 89.

⁴¹ Uo., 91.

⁴² „Hertha Kristófra pillant, olyan magánosan ül közöttük, mi van ezzel az emberrel?” Uo., 91; vö. még 40. számú jegyzet.

⁴³ „Társaim megvizsgálják, azt hallom, amit hallani szeretnék. A férfikor első válsága. Van neve is [...] szorongás, aritmiás szív működés.” Uo., 165.

⁴⁴ „Okos vizsgáló pillantással nézte Kristóft. Ne lágyuljon el ez a lélek, gondolta. Ő az *élite*; szükség van rá.” Uo., 81.

⁴⁵ „A hivatalban sokra becsülték és szép jövőt jósoltak neki.” Uo., 50; „... afféle »komoly« bírónak számított”. Uo., 53.

⁴⁶ „De egyszerre sikerem van, emlegetik a nevemet, társaságokba hívnak, reám bízzák a városi kórház laboratóriumának egyik osztályát.” Uo., 142.

⁴⁷ „Úgy érezte, hasznos és tisztességes tagja a társadalomnak.” Uo., 50.

⁴⁸ „Hertha mosolygott, és csodálkozva, fejcsóválva mondta: »Bíró«.” Uo., 66.

⁴⁹ PATAKI Ferenc, *Identitás-személyiség-társadalom: Az identitáselmélet vitatott kérdései* = Uő, *Élettörténet és identitás*, Bp., Osiris, 2001, 116.

⁵⁰ MÁRAI, i. m., 85.

⁵¹ A szociális és személyes identitás fogalom párhuzamának megkülönböztetésében Pataki Ferenc alábbi munkájára támaszkodtam: PATAKI Ferenc, *Identitás-személyiség-társadalom = Az identitás – kettős tükrében*, szerk., VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya–NIEDERMÜLLER Péter, Bp., TIT, 1988, 17–38.

vegye észre, amint itt áll az ajtóban, s e pillanatban nem tud még odébbmenni.”⁵² A két rész chiazmuszerű viszonyával összhangban ennek a pillanatnak a párja Imre identitásvesztésének részletesen elbeszélte pillanata, monológjának fókuszpontja, ahol ugyanígy feltevődik az önazonosság mibenlétének kérdése: „Minden olyan ismerős, minden olyan tökéletesen a helyén van, térben és időben, ez az én lakásom, nevem az ajtón, címem a telefonkönyvben, ezek az én bútoraim, ott benn a szobában pihen az és Annám ... csak éppen, mindennek, együtt, nincs semmi értelme.”⁵³

A fokalizálók megsokszorozásakor, a történet fordulópontján helyezkedik el a bíró rosszulléte, közvetlenül a beágyazás, s *mise-en-abyme* előtt, de Kristóf rosszullétének oka csak Imre beágyazott elbeszéléséből derül ki. Genette szerint a narratív beágyazásra általában jellemző, hogy a beágyazott elbeszéléshez képest a beágyazó elbeszélés tűnik valóságosnak, míg a másodlagos fiktívnek. Az irodalmat tükrözésként felfogó, a klasszikus realizmus írásmódja értelmében a gondolat továbbvihető úgyis, mint valamiféle prioritás a másodlagos elbeszélés fölött, ahol az elsődleges narrátor kognitív fölénye nem kérdéses. A *Válás Budán* meglepő, transzgresszív vonása, hogy a megjelenített narratív világ egésze fölött a második beágyazott elbeszélés hőse rendelkezik kognitív fölénnel. Tájékozott az álmok, a szexualitás, az érzelmek világában, önanalízis jellemzi. Kristóf betegségének diagnózisa metalepszisnek tekinthető, hiszen az olvasó nem a korlátozott tudású narrátortól, hanem a beágyazott elbeszélés szereplőjétől tudja meg az ismétlődő tünetek által a vendégségbeli rosszullét okát. A narratív tudás ilyen megosztlása az, ami képes a regény említett allegorikus olvasatát kioltani.

A már tárgyalt *mise-en-abyme* magában rejti az identitás-témát is. Emma monológja beszélt nyelvi fordulatai és mondatszerkesztése dacára mégis tartalmaz egy oda nem illő elemet, egy poétikai elemet, egy hasonlatot: „ez a házasság szétesik, mint az odvas, szüette bútor.”⁵⁴ A regény motivikus hálójában a bútorok összekapcsolódnak az identitás kérdésével, mint ahogy a valóságban is: a polgári identitás egyik fontos kifejezőeszköze volt az otthonteremtés, a lakáskultúra.⁵⁵ Kristóf a vendéglátók lakásába megérkezve „Rövidlátó pillantással érzek az ismert képet, a szobákat, ahol minden bútordarabot ismert, nem is személyesen, mint inkább feltételezve ismerősségüket, ahogy az *osztályabeli civis* öltözetét ismeri az ember.”⁵⁶ Imre, az alulról jött polgár, bevallja, hogy fontos volt neki a lakás és „persze „szalon” is kell”.⁵⁷ A mentalitástörténeti kutatások kimutatták a szalon reprezentációs terének fontosságát a polgári identitás kialakítása szempontjából.⁵⁸ Imre identitásvesztésének pillanata a lakás terében zajlik, a felismerés pillanata összekapcsolódik a rendelő berendezési és használati tárgyainak tételszerű leírásával. A tényleges mentális mozgással ellentétben a jelképes tartalmú fizikai, a szereplő térbeli mozgása a lakás alaprajzát követi, mintegy birtokba veszi. A gyilkosság után megsemmisült identitását is lakásához, a bútorokhoz köti.⁵⁹

⁵² MÁRAI, i. m., 29.

⁵³ Uo., 160.

⁵⁴ Uo., 90.

⁵⁵ „... a fővárosi közép- s nagypolgárság otthona kialakítása és használata során azért tulajdonított nagy jelentőséget a megformálásnak, mert benne talált rá identitása szimbolikus és átélhető kifejezőeszközére [...] a nagyvárosi új középpolgárság éppen otthonainak gondos megformálásán át [...] vált arra képessé, hogy magát szociálisan meghatározza.” GYÁNI Gábor: *A polgári identitás és az otthonkultúra a századfordulós Budapestben*, Műhely, 1994, 3. sz., 43–44.

⁵⁶ MÁRAI, i. m., 76. (Kiemelés tőlem. T. Cs.)

⁵⁷ Uo., 153.

⁵⁸ GYÁNI Gábor: *A polgári identitás...*, id. kiad., 43–44.

⁵⁹ „Igaz, odahaza... Az már nincsen. Meg kell szokni, hogy már nincsen. Odahaza, az bútorok és könyvek és levelek a fiókban; mindez már nincs többé.” MÁRAI, i. m., 149.

Mint láthattuk, a fokalizáció összekapcsolódott a szereplők világában elsődlegesnek tekintett szociális identitással. Mi történik a társadalmi tekintettel, mi jellemzi a fokalizációt a regény homodiegetikus részében? Az identitás szempontjából legérdekesebb az elsődleges narrátor szerepe, hiszen láthattuk, hogy elsősorban ő közvetítette a szereplők külvilág általi megítélését. Aktivitása lecsökken, szerepe Imre láttatása Kristóf nézőpontjából, de ugyanazt a fokalizációs technikát követi, külső jegyekre, most csak a beszélő mozgására, látható gesztusaira szorítkozik: „Fejét csóválja, a sötétbe néz, mosolyog.”⁶⁰ A sötét miatt azonban az attribúciós markerek a hangra korlátozódnak, a társadalmi tekintet képviselő fokalizáció szó szerint és metaforikus értelemben is kihuny. Ezzel párhuzamosan másféle identitás jelenik meg, a szereplő (Imre) élettörténeti monológja által közvetített narratív identitás, melyet az evokatív jelen, az analeptikus, egy központi mag köré rendeződő elbeszélés jelez. Ez az identitás elszakad a kor közgondolkodásban felerősödő, rendi-felekezeti megosztottságot tükröző szociális identitástól, de ugyanúgy szembehelyezhető a premodern identitás fogalmával is. Az identitás Imre monológjában egyet jelent az elbeszélt élettörténettel, a cselekmény jelenébe szociális identitása nélkül lép be, így személyes identitása már csak élettörténeti monológja által közvetíthető.

A fokalizáció formai eleme, mint a társadalmi tekintet közvetítője összekapcsolódott a szociális identitással és a szociális reprezentációval, de úgy, hogy közben érvényesült ennek a látásmódnak a korlátozottsága és törékenysége is. Az identitás megrendülésének (Kristóf rosszulléte), az identitás elvesztésének (Imre monológja) ábrázolása és egy újfajta identitáskonceptió megteremtése jelzik azt a mozzanatot, ahol a regény kísérleti laboratóriumának kognitív ereje érvényre jut, s a kor normáival ellentétes vagy kulturális gyakorlatként még nem létező identitásképzési alternatívát kínál fel.

⁶⁰ Uo., 140.

Határátlépések Sánta Ferenc *Emberavatásában*

„A tükör csupán anyagot nyújthat az önobjektívaláshoz, és még csak nem is tiszta formában.”
(Mihail Bahtyin)¹

Recepció repedések

Sánta Ferenc *Emberavatás* című novellája a szerző azon rövidprózai alkotásai közé tartozik, amely – a *Tündérvilággal* vagy a *Szalma-boldogsággal* rokon módon – méltánytalanul szorult az életmű perifériájára. Az ez alkalomból elemzésül választott pályakezdő Sánta-novella, az *Emberavatás* az életművet nyitó első kötetben, a *Téli virágzásban* jelent meg először 1956-ban. A témájában Móricz *Hét krajcárjával* rokon² novellára Abody Béla tesz utalást a *Téli virágzás* című kötetről szólva, amikor is a „fiatal emberke tapasztalatszerző körútjai”-t említi.³ Mindkét műben a fiú-anyja bensőséges viszonya, illetve a pénz fontossága dominál: Móricznál konkrétan a *pénz* (krajcárok) kereséséről, Sántánál Ferike *pénzkereséséről* szól a cselekmény.

Öt év múlva Fenyő István így szól a műről: „Az emberré válás, a felnőtté érlelődés folyamatát idézi fel ezúttal Sánta, kikerekítve s mintegy lezárva a személyes élményeket, ifjúságot megelevenítő novellafüzért.”⁴ Ezek után csak egy évtized elteltével jelent meg még két írás a novelláról Szokolczay Lajos és Vasy Géza értelmezésében. S hogy 35 év távlatából netán mégis ismerősen cseng fülünkbe maga a műcím, annak az ‘50-es években *Emberavatás* elnevezésű fiatal novellistagárda⁵ lehet a magyarázata. „Egy induló prózaíró nemzedék tűzte Sánta novellájának címét zászlajára, s együttes fellépésükben csakugyan volt valamiféle határozott biztonság: emberré akarták magukat avatni, hogy írókká válhassanak”⁶ – fogalmazza meg küldetésüket Szokolczay Lajos. Ő veszi észre találóan azt is, hogy a „megkapóan szép és gondolatgazdag mű [ti. az *Emberavatás*] – nemcsak a szójáték kedvéért! – egyben íróavatást is jelent.”⁷ A recepció záró hangja Fekete J. Józsefé, aki szerint az *Emberavatás* „[a] munka, a felelősség, a családról való gondoskodás szent feladatának újabb kifejtése.”⁸

¹ A mottóul választott idézet az *Emberavatás* első kötet szerepléséhez készített Reich Károly-rajzra reflektál, arra ti., hogy „a szerző és a hős egésze alapvetően más-más síkhoz tartozik.” Mihail BAHTYIN, *A szerző és a hős*, ford., Patkós Éva, Bp., 2004, 74.

² A rokonítást Sánta Ferenc monográfusa, Vasy Géza maga is elvégzi, igaz, a Móricz-novellát nem említi konkrétan: „Sánta móriczi erővel s a móriczi örökséghez hűen támasztja új életre a szegénység világát.” VASY Géza, *Sánta Ferenc*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 35.

³ ABODY Béla, *Sánta Ferenc: Téli virágzás, Indulatos utazás*, Bp., Magvető, 1975, 213.

⁴ Némi pontosításra szorul a szerző észrevétele, ugyanis az általa „novellafüzér”-ként aposztrofált kötetdarabok közül a *Szalmaboldogság* jelzi inkább a szubjektív hang végét a kötetben. FENYŐ István, *Új arcok – új utak*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 86.

⁵ Az induló prózanemzedék tagjai: Galgóczi Erzsébet, Szabó István, Kamondy László, Szántó Tibor, Csurka István, Moldova György.

⁶ SZOKOLCZAY Lajos, cím nélküli írása (Sánta Ferenc: *Isten a szekéren*), Forrás, 1971/2, 85.

⁷ Uo.

⁸ FEKETE J. József, *Aki a csöndöt választotta: Sánta Ferenc életműve = Uő, Perifériáról betekintő*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2008, 87.

A novella fölött azóta eltelt több mint fél évszázad a recepció felől nézve nem mondható túl gazdagnak. Ennek nyilvánvalóan több oka is lehet. Az egyik ok elsődlegesen az, hogy a mű túlságosan „korba ágyazott”, az ‘50-es évek társadalmi tablójáról, a szegénység tájairól rajzol múltidéző térképet. A másik ok pedig talán a szöveg műfajiságában lelhető föl leginkább: a *novella* „karakterisztikája”, vagy Sánta szavaival: a „forma artisztikuma” kevésbé összetett, egy téma körül forog, és hiába a feledhetetlen *Sokan voltunk* a Sánta-életmű nyitányaként, *Az ötödik pecsét*, a *Húsz óra* és *Az áruló* Sánta-regények hatásai alól nehéz újra utat találni vissza a novellákhoz. Dolgozatom célja: újra párbeszédre készíteni az *Emberavatást* a mai befogadói közösség részéről és egy újabb értelmezői horizont megrajzolásával átléptetni azt jelenlegi interpretációs határain.

A „határon-lét”

Az *Emberavatás* a már említett *Téli virágzás* (1956) című kötetben centrális helyet foglal el. Talán nem véletlen ez a központi pozíció, mely ezáltal is jelzi az írás fontosságát. Az *Emberavatást* első, kötetbeli szereplésekor megelőzi az *Örökség* című novella, és ez több szempontból is figyelemre méltó lehet a későbbi referenciális kapcsolóelemek miatt. Kiderül ugyanis belőle például az, hogy az apa kitanulta az *ablakos* mesterséget. Képet formálhatunk továbbá arról a szokásrendről is, ami a családban törvényszerűen élt, hogy tudniillik sohasem evett az apa a hazavitt ennivalóból, ahogyan az anya sem, csak a gyerekek részesültek belőle. Az átmenetet az *Örökségből* az *Emberavatáshoz* az anya alakja adja meg, aki itt is, mint a *Tündérvilágban*, kinéz az ablakon.⁹ Az életművön belül működtető motivikus kapcsolatrendszer egyik tagja tehát éppen az az *ablak* lesz, amely a már korábbiakban elemzett *Tündérvilágban*¹⁰ is *határként* volt jelen.¹¹

Ha fel akarjuk idézni emlékezetünkben az *Emberavatást*, a novella cselekménye dióhéjban a következő: a gyermek Ferike első fizetését viszi haza a családnak, de előtte a keresetéből tepertőt, vaját és kenyeret vásárol. Az édesanya csak az apróbb testvéreknek juttat az ennivalókból, neki mint családfenntartó-szerepbe kerültnek a bableves juthat hagymával és a kályha melletti sut. Az *Emberavatás* narrátora, a gyermek-Ferike itt ismeri fel először:

⁹ „Nézett messzire az ablakon keresztül, mert velünk szemben se ház, se kerítés nem állta az utat, és el lehetett látni a hegyek tetejéig” (*Tündérvilág*, 28.) Az ablak világába merült anya képzelete teremti meg azt a tündérvilágot, amely bent, a szobában lévő anya belső gondolatvilágát szinte szcenikus látványossággal tárja az olvasó elé. Ez az ablak világába merült tekintet fellelhető még a *Föld, csillag* című novellában is: „Igyunk... –, de csak tartja a kezében, s ott marad szeme az *ablak* világában” (*Föld, csillag*, 140.). Itt kell megjegyeznünk, hogy az *Ezerkilencszáznegyvennégy* című Sánta-novellában is fontos emlék-keretező funkcióhoz jut az ablak: „Édesanyám az *ablakban* ült. Észre sem vette, hogy beléptem az ajtón” *Ezerkilencszáznegyvennégy*, SÁNTA Ferenc, *Ezerkilencszáznegyvennégy* = Uő, *Téli virágzás*, Bp., Magvető, 1956, 101. A fenti novellák lelőhelyei: Sánta Ferenc: *Isten a szekéren*, *Válogatott novellák*, Bp., 1970, 67. A továbbiakban az *Emberavatás*- idézeteknél Sánta Ferenc *Isten a szekéren* című novelláskötetének szövegét használom: SÁNTA Ferenc, *Isten a szekéren* = *Válogatott novellák*, Bp., Szépirodalmi, 1970.

¹⁰ Vö.: LAJTOS Nóra, *Az őszi ráncú fájdalom novellája* = Sánta Ferenc *Tündérvilágának mélyrétegei*, Itk, 2010, 593–605 (megjelenés alatt).

¹¹ „Az ablakon keresztül betörő napsugár a szemem át mintegy behatol a látomás alanyába. Ez a határátlépés már a szubjektum-objektum különbségének megszüntetését implicálja, következménye pedig a szimbolikus referenciára utaló jel, a könnyek megjelenése.” S. Horváth Géza jegyzi meg a következőket Dosztojevszkij *Feljegyzések az egérlyukból* című kisregény Szegény Liza fejezetéről szólva. S. HORVÁTH Géza, *Az én destrukciója mint a narráció eredete (A bűn tropológiája Dosztojevszkijnél)* = *A regény és a trópusok: Diszkurzívák*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., 2007, 79–80.

megérkezett a felnőttkor küszöbére. Ennek különböző emocionális és nyelvi megnyilvánulási formái is jól kitapinthatók a műben: „[...]Pontosan úgy mozgom, mint az édesapám. Még a járásom is, ahogy előléptem, akárcsak az övé. Az ujjaimat is egymáshoz morzsoltam, s vittem a számhoz, hogy megnedvesítsem, ahogyan ő szokta” (67). Freud szerint az apa a gyerekkorban egyértelműen pozitív és követendő alak. Jung is beszél az úgynevezett apa-archetípusról, úgy mint tekintélyről¹², ám ő leginkább mégis az anyát tartja a legközvetlenebb ösképpnek: „A legközvetlenebb öskép éppen az anya, mert minden vonatkozásában ő a legközelebbi és leghatásosabb élmény, amely ezenfelül éppen a legképlekenyebb életkorában válik asz embernek osztályrészéül.”¹³ A kiskorúak számára a szülő mindenekelőtt az egyetlen tekintély és minden hit forrása. „Az apa alakja ugyanakkor továbbra is a felépítendő személyiség önmegértéséhez szükséges”¹⁴ – írja Horváth Csaba Esterházy *Javított kiadásáról* szólva.

Jól kivehető a cselekményvezetés során, ahogyan a gyermeki nyelv identitása lassan kezd eltűnni: „Tudtam már a rendjét, hogy milyen szóra mi jön [...]” (67-68). A mű utolsó harmadában elhangzó „Majd csak lesz valahogy”(68) – frázis pedig már a felnőtt (apai) szólámat hordozza. Majd a küszöb mint határ¹⁵ átlépése jelent határkövet a novellában: „Beléptem az ajtón”.(68) Átlépést jelent ez a mozzanat az egyik világból a másikba, a gyermekek világából az apák világába, amelynek szintén megvan a maga szokásrendje. A narrátor-Ferike belépése a felnőtt világba tehát a saját gyermeki szólám elnémulását eredményezi. Ezt nevezhetjük „*határon-lét*”-nek,¹⁶ amikor is a mű elején fellépő gyermek Ferike egy varázsütésre válik felnőtté a szemünk előtt. Pataki Ferenc jegyzi meg ezzel a pozícióváltással kapcsolatban: „A felnőttiség problémája identitásprobléma is egyben”.¹⁷ Az önmeghatározás (*self-definition*) egy olyan szituációban megy végbe a Sánta-novellában, amely élethelyzet a novella zárt világa felől nézve hétköznapiak mondható.

‘Initiatio hominis’: Az Emberavatás mint beavatási mítosz

A novella további olvasata egyfajta *beavatási mítoszként* is lehetséges. A beavatási mítoszok jelentése tág, de néha szűkebb értelemben a felnőttkorba lépést jelenti. A Mitológiai enciklopédia terjedelmes szócikket szán ennek a folyamatnak, melyből kiemelendő az ezen szertartások szerkezetének jellegzetességére vonatkozó hármas tagolás: „az egyén kiszakad a társadalomból (mivel az avatásnak az ismert világ határain kívül kell végbemennie), a határvidéken tartózkodik, majd visszatér”¹⁸, s beilleszkedik az új státusba vagy a társadalom új alcsoportjába. Maga az avatás a szertartásban a halállal és az újjászületéssel egyenlő, ami azt a felfogást tükrözi, hogy az új állapotba kerülő egyén mintegy megsemmisül régi mivoltában. Megtörténik a tér mitológiai értelmezése is: a közösség uralta zárt terület határainak átlépése a halállal válik egyenlővé.”¹⁹ Ennek nyomán arra a következtetésre juthatunk, hogy Sánta *Emberavatása* is ezt a folyamatot ábrázolja voltaképp: a gyermekkorból a felnőtt korba való

¹² „Az apa az alkotó és a tekintély.” Carl Gustav JUNG, *Föld és lélek = Az archaikus ember*, ford., Lenczényi Adorján, Bp., Kossuth, 1993, 16–17.

¹³ JUNG, *i.m.*, 15.

¹⁴ HORVÁTH Csaba: *Apakönyv = A regény és a trópusok: Diszkurzívák*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., 2007, 249.

¹⁵ „A küszöbön egyszerre testesül meg a »kívül« és a »belül« közötti határ.” Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, ford., Berényi Gábor, Bp., Európa, 1999, 170.

¹⁶ HORVÁTH, *uo.*

¹⁷ PATAKI Ferenc, *Az én és a társadalmi azonosságtudat*, Bp., Kossuth, 1982, 56.

¹⁸ Értsd: Ferike visszatér a kasszához

¹⁹ *Mitológiai enciklopédia*, Gondolat, Bp., 1988,

átlépést, a beavatást példázza. A novella azt igyekszik megmutatni, mennyiben alakul át a gyermek szerep az apa (családfenntartó) szerepévé. Több szinten is megtörténik a „beavatódása” a gyermek-elbeszélőnek: erkölcsi, etikai, biológiai értelemben vett *határátlépésekről* egyaránt beszélhetünk a műben. A dolgozat második fele igyekszik ezeket vizsgálni.

Eliade *Misztikus születések* című könyvében részletesen tárgyalja ezeket a fiatalkori beavatási rítusokat, amelyet ő „kollektív rítus”-nak nevez, amelynek révén végbe megy az átmenet a gyermek-vagy serdülő korból a felnőttkorba.²⁰ „A beavatás révén – írja Eliade – az ember túllép a természeti létmódon, a gyermek létmódján, és átjut a kulturális létmódba.”²¹ Érdekes, amint ausztrál példára hivatkozva megjegyzi a szerző, hogy a próbatételek között számos tabu és *étkezési tilalmak* is megfigyelhetők, hogy például tilos az ételt kézzel érinteni.²² A Sánta-novellában talán ezért sem juthat a mű hősének osztályrészéül a vajas kenyér és a tepertő, csakis a kanállal ehető bableves. (Nálunk, a keresztény kultúrkörben is megfigyelhető az embernek a megszentelt étel magához vételének „áldásos” gesztusa.)

A másik fontos, a beavatáshoz kapcsolódó jelenet lehet a főszereplő-Ferike *átöltözési jelenete*, mielőtt enni kezdene. Ferike mosdása egyfajta beavatási (emberavatási) szertartás részeként jelenhet meg előttünk, akárcsak a törölközés és az ingváltás is. Ez egyfajta újjászületési aktusként is felfogható, amikor is a mosdás szimbolikája így egyesíti magában a gyermeklét „halálának” és a felnőtt újjászületésének a szemantikáját. A testvérek kézmosásának rituális cselekvésmozzanatával egészül ki ez a zsánereképbe illő jelenet, amely során a gyermekek mintegy a „megszentelt étel” birtokba vételére készülődve mosnak kezet, mielőtt asztalhoz ülnének.

Ugyanide illő lehet a látszólag jelentéktelen *hagymavágási jelenet*, mely szintén figyelemre méltó betét a novella szövegének végéről: háromszor hangsúlyozza ugyanis az író a hagyma fontosságát Ferike „emberavatását”-ban: „Apámnak szokott mindig hagymát adni, ha bablevest ettünk.”(71); „Vágjon édesanyám. Vágjon hagymát hozzá.” (72); „Jó vereshagyma volt, s olyan szép karikákra vágva, ahogy édesanyámon kívül senki más nem vágja.”(73) A hagyma jelenléte, amint közvetlenül testesíti meg a felnőttiségre érést és egyben a beavatódást eme másik, magasabb szintű szférába, párbeszédre hívhatja értelmezői tudatunkban Peer Gynt alakját, híres hagyma-monológjával együtt. „A hipotézis, mely szerint Peer Gynt és Solvejg sorsa beavatási folyamatot tükröz, az ifjúavatási rítus és az irodalmi szöveg szerkezetitartalmi megfelelései miatt szinte magától kínálkozik. [...]A primitív és archaikus társadalmak sajátjaként a beavatás funkciója a magasabb rendű lét elnyerése az önkiteljesedés által; folyamata a beavatási próbatételek sora. Peer beavatásának első mozzanata az ifjúavatási rítus lényegét rejtő *átmenetet* (Kiem. P.V.) idézi: az anyától, a gyermekkor világától való elszakítást. E változásnak éles *határként* (Kiem.: L.N.) kell megnyilvánulnia, hogy a gyermekben és az anyában is mély nyomot hagyjon”²³ – fogalmaz tanulmányában Pap Viktória.

Egy másik kiemelendő mozzanat, hogy az *Emberavatás* hősének önkiteljesedéséhez a beavatási szertartásokat idéző *próbatételeken* át vezet az útja. A boltból való hazaindulás mozzanata erősen metaforikus töltetű. A próbatétel Proppnál *A mese morfológiájában* is játszott, igaz, alárendelt szerepet²⁴. Propp modelljét átdolgozva Greimas tulajdonított a próba-

²⁰ „[...]A primitív és archaikus társadalmakban az ember a beavatás révén válik azzá, ami és aminek lennie kell: a szellemi életre nyitott lényé.” Mircea ELIADE, *Misztikus születések*, ford., Saly Noémi, Bp., Európa, 1999, 20.

²¹ Uo.

²² Az étkezési tilalmaknak (...) eléggé összetett vallási funkciójuk van. (...) Létezik olyan tilalom is, melynek értelmében tilos kézzel érinteni az ételt. A ngarigóknál például abban a hat hónapban, amit az avatandó a vadonban tölt, őrzője rakosgatja az ételt a szájába.” ELIADE, *i.m.*, 37.

²³ PAP Viktória, *A hagyma végül magára lel. A Peer Gynt mint beavatási folyamat*, http://www.napkut.hu/naput_2003/2003_02/087.htm

²⁴ V.J. PROPP, *A mese morfológiája*, ford., Soproni András, Bp., Gondolat, 1975, 62–65; 87–89.

tételeknek különös fontosságot, miszerint: a mese középső része próbatételek sorozatából áll. Eszerint a hazaút egyfajta próbatétel-sorozatként is olvasható. Először a hentessegéd bizalmatlanságán kell túljutnia a gyermeknek, ez a determináltság vagy előítélet próbája. Majd a szép, telt keblű hentesné vágykeltő látványán: ez a testi vágy próbája, végül a szomszédos lakó előítéletével kell leszámolnia. A húsbolti jelenet egyébként kétszer is visszatér a műben: először a fiú gyermekként, idegesen viselkedik, zavarban van, másodszor viszont már felnőttként tér vissza: a nő nem mer a szemébe nézni Ferikének. „A figyelő tekintet határsértő is lehet, az én-határ megsértése, ahogyan rajta keresztül feltárulhat a másik eidosza vagy ideája”.²⁵ Megfigyelhető egyébként, hogy a különféle testrészek mindig többletjelentéses „jeltestek” a Sánta-novellákban, ezek szemantikai kitekintése nem tárgya a dolgozatnak, de mindenképp a Sánta-kutatás egyik mellékpillére lehet. Hogy egy, a novellából vett példával mégis éljek: érdekes, ahogyan az anya a tenyerén eljátszik az egyik pénzérmével: „Nézte a pénzt, s az ujjával mindjárt megérintette egy s másik darabját. Egyiket erre, másikat arra, osztogatni kezdte. Feltaszított párat az ujjá tövéig, másokat hátra a kéz párnája felé, s egyet-kettőt egész a tenyere szélére.” (69) Ha figyelmesen végigkövetjük a pénz útját a tenyeren, egy kereszt alakja, pontosabban a keresztvetés mozdulatsora rajzolódik ki előttünk.

3 határ – 3 boldogság

Összegzésképp érdemes kiemelni azokat a novellában a narrátor által hangsúlyozott *boldogság*-élményeket, amelyekhez egy-egy *határ* is kapcsolódik. Az elméleti alapot a mű mint narratív struktúra vizsgálatához Lotman szolgáltatja, aki a rész-terekről azt állítja, hogy határ választja el őket egymástól, illetve a történet szereplőjének mint individuumnak a határlépéséről beszél: egy individuum elhagyja a rész-tér határát, és a történet hordozójává válik.²⁶

Először is a fizetés öröme tölti el „végtelen” boldogsággal az elbeszélőt: „Attól féltem, bolondnak néznek. Pedig nem voltam az, csak végtelenül boldog”. (63) Ekkor fordul be a főhős a hentes ajtaján. Itt találjuk tehát az *ajtót* mint határt, amely metaforikus értelemben a kinti és a benti világ határa, de **ön maga határa** is egyben, az emberavatás folyamatának első állomásaként.

Másodízben: a női nem szépségének látványa okoz örömet és boldogságot a narrátor számára: „Mintha perzselő nagy tűzből jöttem volna hűvös levegőre, úgy éreztem magam.” (66) Itt a *kassza* jelentheti a határt, mégpedig a **nő-férfi** nembeli viszonyokat jelezve, az emberavatás második állomásaként.

Végezetül pedig „a legerősebb öröm” akkor költözik Ferikébe, amikor már nem gyermekként kezeli az édesanyja. „Legerősebb öröm költözött belém, mint a milyen a fizetés perce volt.” (72) Itt az *asztal* jelenti a határt: a testvérei az asztalnál, ő a kályha mellett étkezik. Itt a **gyermek-felnőtt** határa figyelhető meg.

Nem fejezhetjük be műelemzésünket anélkül, hogy ne emelnénk ki eme novella *határtalan* családszerető üzenetét. Sánta Ferenc *Emberavatása* a társadalom legkisebb sejtjéről, a

²⁵ DECZKI Sarolta, *Az érzékiség dicsérete*, Helikon, 2009/3, 448. Liktör Eszter is foglalkozik testes tanulmányában a női tekintet varázsával: „A női szépség nem annyira eszményként van jelen, hanem tipikusan látványként konstruálódik, és mint ilyen, (le)leplezés által mutatkozhat meg leginkább.” LIKTÖR Eszter, *A testre vetett tekintet*, A Vörös Postakocsi, 2009, tél, 31.

²⁶ *Az irodalomtudomány alapjai = Narratív struktúrák.*

http://germanistik.elte.hu/irodbev/2008/Az%20irodalomtudomany%20alapjai_2008-6.pdf

családról ad élményszerű, bármikor újra emlékezetünkbe idézhető pillanatképet: „Sánta írásai szubjektív, első személyes formában ábrázolták egy szegényparaszt család életét úgy, ahogy mindazt egy érzékeny szívű és éles eszű gyermek, majd serdülő ifjú látta és átélte”²⁷ – fogalmazott a közelmúltban elhunyt irodalomtörténész, Illés Lajos Sánta pályakezdő novelláit illetően. A családot összetartó/megtartó, „szeretetből, szivárványból szőtt”²⁸ anya alakja éppolyan meghatározó, mint a férfivá érő Ferike személye. A műben a szeretet-és a szegénység motívumát hangsúlyozó monográfust igazolja Sánta Ferenc alábbi nyilatkozata is: „Anyámtól panaszt soha nem hallottam. Halálban, éhségben, betegségben nyugodt maradt és fegyelmezett.[...] Az ő szegénysége mindig néma volt és kimondhatatlan maradt. Ha leült, ott is el-elmaradt a szeme valamerre, csak a keze járt s tett-vett szüntelen, hogy mindig minden meglegyen időre, hogy mégiscsak olyan legyen az élet, mintha a helyén lenne benne.”²⁹ A fenti hosszabb idézetnek nagyon hasonló „hangszerelésű” szőlampárjára bukkanhatunk az *Emberavatás* alábbi soraiban, amelyről Fenyő István méltán állíthatta, hogy „méltó a magyar széppróza legszebb hagyományaihoz”.³⁰ „[...]Ha elgondolom, az egész életünket tartotta a tenyerébe. Azt szortírozta, egyik napját erre, másik napját arra, míg ki nem töltötte mind a hét napunkat. Halál és születés, reggeli, vacsora, az egész életünk a tenyerében feküdt. Csoda, hogy nem szakadt le a karja.”(69-70)

Ebben az én-elbeszélésben tehát Sánta Ferenc *határok nélküli* emberszeretete is megmutatkozik, ahogyan ön-narráció és önidéző monológok által képet formálhattunk a főszereplő saját mentális megnyilatkozásairól is, s amelyekben a „vívódás az etikai kérdéseken szinte magától értetődően hozott létre *határhelyzeteket* a hősök számára”.³¹

Reich Károly illusztrációja az *Emberavatás*hoz,
(in.: Sánta Ferenc: *Téli virágzás*, 1956)

²⁷ ILLÉS Lajos, *Sánta Ferenc* = Uő, *Kezdet és kibontakozás*, Bp., Szépirodalmi, 1993, 320.

²⁸ FENYŐ, *i.m.*, 86.

²⁹ SÁNTA Ferenc *cím nélküli írása*, *Élet és Irodalom*, 1960. szept. 2., 11.

³⁰ FENYŐ, *i. m.*, 87.

³¹ (Kiem.: L.N.) VASY, *Sánta Ferenc, i.m.*, 33.

Felhasznált irodalom

- ABODY Béla, *Sánta Ferenc: Téli virágzás, Indulatos utazás*, Bp., Magvető, 1975.
- BAHTYIN, Mihail, *A szerző és a hős*, ford., Patkós Éva, Bp., 2004.
- DECZKI Sarolta, *Az érzékiség dicsérete*, Helikon, 2009/3.
- ELIADE, Mircea, *Misztikus születések*, ford., Saly Noémi, Bp., Európa, 1999.
- ELIADE, Mircea, *A szent és a profán*, ford., Berényi Gábor, Bp., Európa, 1999.
- FEKETE J. József, *Aki a csöndöt választotta: Sánta Ferenc életműve* = Uő, *Perifériáról betekintő*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2008.
- FENYŐ István, *Új arcok – új utak*, Bp., Szépirodalmi, 1961.
- HORVÁTH Csaba: *Apakönyv, A regény és a trópusok, Diszkurzívák*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., 2007, 249.
- http://germanistik.elte.hu/irodbev/2008/Az%20irodalomtudomany%20alapjai_2008-6.pdf
- ILLÉS Lajos, *Sánta Ferenc* = Uő, *Kezdet és kibontakozás*, Bp., Szépirodalmi, 1993, 320.
- JUNG, Carl Gustav, *Föld és lélek* = *Az archaikus ember*, ford., Lenczényi Adorján, Bp., Kossuth, 1993, 16-17.
- LAJTOS Nóra, *Az őszült ráncú fájdalom novellája: Sánta Ferenc Tündérvilágának mélyrétegei*, Itk, 2010, 593–605 (megjelenés alatt).
- LIKTOR Eszter, *A testre vetett tekintet*, A Vörös Postakocsi, 2009, tél.
- *Mitológiai enciklopédia*, Gondolat, Bp., 1988.
- PAP Viktória, *A hagyma végül magára lel: A Peer Gynt mint beavatási folyamat*, http://www.napkut.hu/naput_2003/2003_02/087.htm
- PATAKI Ferenc, *Az én és a társadalmi azonosságtudat*, Bp., Kossuth, 1982.
- PROPP, V.J., *A mese morfológiája*, ford., Soproni András, Bp., Gondolat, 1975.
- S. HORVÁTH Géza, *Az én destrukciója mint a narráció eredete (A bűn tropológiája Dosztojevszkijnél) = A regény és a trópusok: Diszkurzívák*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., 2007.
- SÁNTA Ferenc *cím nélküli írása*, Élet és Irodalom, 1960. szept. 2., 11.
- SÁNTA Ferenc, *Ezerkilencszáznegyvennégy* = Uő, *Téli virágzás*, Bp., Magvető, 1956.
- SÁNTA Ferenc: *Isten a szekéren, Válogatott novellák*, Bp., 1970.
- SZAKOLCZAY Lajos, cím nélküli írása (Sánta Ferenc: *Isten a szekéren*), Forrás, 1971/2, 85.
- VASY Géza, *Sánta Ferenc*, Bp., Szépirodalmi, 1975.

Határsértő apaképek – apaábrázolások
Lengyel Péter, Nádas Péter és Esterházy Péter szövegeiben

„A családtörténet mint forma gyanús, mert óhatatlanul nosztalgikus, s ezen nem segít az ironia mint ellentételezés (...) ennél radikálisabban kell eljárni” – olvasható Esterházy Péter *Javított kiadásának* elején.¹ Az 1970-80-as években induló prózaírók számos regénye családtörténeti narratívára épül. Tanulmányom ebből kiindulva azt vizsgálja, hogy Nádas, Esterházy és Lengyel Péter néhány szövegében az apák milyen sajátos karakterrel bírnak, milyen határokat lépnek át a „fiúk” (a fiú elbeszélők és a fiú szereplők) az apák leírásában, hogyan bontják meg a hagyományos értelemben vett családtörténet műfaji kereteit. A következőkben e határsértő, részben médiumokon is átlépő reprezentációk technikáit tekintem át. Kérdésem az is, hogy e családtörténeti szálakban miért az apák kerülnek centrumba az anyák helyett, illetve milyen funkciókat nyernek el mégis az anyafigurák.

Szokványosan egy gyerek a szüleitől közvetlenül tanul, tőlük vesz át hagyományokat, ők formálják világlátását. Egy fiú esetében az apa általában különösen kiemelt fontosságú a különböző minták átvételében – ez a vizsgált három szerzőnél azonban módosultan, átkódoltan jelenik meg. A szövegek többségében nincs vagy nem lehetséges közvetlen kapcsolat apa és fia között, nem mindig fizikai távolság, hanem egyéb gátló, módosító tényezők miatt. A többségében gyermeki perspektívát követő elbeszélők emiatt kénytelenek a szokványostól eltérő módon pótolni az apjuk által üresen hagyott helyet.

Kránicz Gábor *Apukalipszis. Regénnyé írt apák* című tanulmánya szerint az 1970-es évek végére tehető prózaforradalom egyik sajátos jellegzetessége egy újfajta személyesség megjelenése a magyar prózában, mely alapvetően az apa és fiú kapcsolatára, jellemzően fiktív dialógusára épülő aparegényekben tűnt fel.² Szerinte ezekben a szövegekben hiányoznak a valódi, konkrét apaalakok, azaz „nem arcok adottak számunkra, melyek által fényt deríthetnénk egy viszonyra, hanem egy vonatkozás adott, melyhez folyamatosan arcok rendelődnek.”³ E közös motívum alapján lehetséges az ebben az időszakban született aparegényeket akár egymás paratextusaiként is értelmezni.⁴ A feltételezett prózaforradalom fiatal írónemzedéke tehát erőteljesen patriarchális szemléletmódot követett, bár műveikben az apák nem a megszokott apaszerepekben tűntek fel.

A következőkben a prózaforradalom három kiemelt szerzőjénél, Nádas Péternél, Esterházy Péternél és Lengyel Péternél vizsgálom meg, hogy műveikben milyen sajátos apaképekkel találkozunk. Mindhármuknál igen erőteljes a referenciális szál, hiszen a szerzők biografikus narratívája sok tekintetben hasonló (sőt azonos) a regények családtörténetével. Ennek ellenére tanulmányomnak nem célja az autobiografikus elemek feltárása vagy a túlzottan referenciális olvasás erőltetése. Ehelyett három különböző apa alakot mutatok be: Nádasnál a hiányzó apát, aki több szempontból is kimarad a család életéből, a családi hagyományból, a nevelésből (hiszen a történet nagy részében fizikálisan sincs jelen, munkája nem teszi lehetővé, hogy

¹ ESTERHÁZY Péter, *Javított kiadás*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2002, 18.

² KRÁNICZ Gábor, *Apukalipszis. Regénnyé írt apák = Prózaforradalom*, szerk. GYÖRFFY Miklós, KELEMEN Pál, PALKÓ Gábor, Bp., Kijárat Kiadó, 2007, 55–69., 55.

³ Uo., 56.

⁴ Uo., 55.

kisfiának igazi apja legyen, másrészt pedig a vallási, családtörténeti hagyományból is kilóg, hiszen elutasítja azt); Esterházynál az apakép radikális megváltozását vázoló fel, azt a folyamatot, ami a *Harmonia caelestis*től a *Javított kiadás*ig vezet, amikor a mindenhol jelenlévő és mindent uraló apai alaktól a megkérdőjelezett, vitatott, szinte vállalhatatlan apáig jutunk el; Lengyelnél pedig azt a sajátos kapcsolatteremtési és megismerési módot vizsgálom meg, amely a megismerhetetlen apához annak hagyatéka (személyes tárgyai és mások vele kapcsolatos emlékei) alapján igyekszik közelebb kerülni. A három szerző esetében külön tanulmány témája lehetne a „Péterek nemzedékének” vizsgálata, hiszen ez a kritikai fogalom egységes nemzedékként tekintett az 1970-80-as évek új prózaíróira. E tekintetben lehetséges lenne egy olyan „irodalmi családtörténet” felvázolása is, mely az itt tárgyalt szerzőket az elődökhöz, mesterekhez, „apákhoz” kapcsolja, kimutatva többek közt Ottlik Géza és Mészöly Miklós hatását, illetve tanítványaik, „fiaik” egymás közti viszonyrendszerét. Érdekes lenne kibővíteni a kérdést az irodalomtörténeti konstrukciót létrehozó kritikai nemzedékekre is, akik az előbbi generációs kapcsolódásokhoz hasonló viszonyrendszert alakítottak ki (gondolhatunk itt arra a kritikai irányzatra, iskolára, amely Németh G. Béla vezetésével jött létre, és meghatározta többek közt Szegedy Maszák Mihály vagy Balassa Péter munkásságát, akik elsősorban az új magyar próza kritikusává váltak).

A tanulmány zárásaként egy sajátos példa segítségével azt a kérdést járom körül, hogy a prózaforulat szerzőinél kimutatható erőteljes apaközpontúság hagyománya hogyan öröklődik tovább a következő generáció íróinál. A kérdés nyilvánvalóan szintén egy önálló tanulmány témája lehetne, ezért szövegem zárásában Dragomán György *A fehér király* című regényében vizsgálom meg, hogy az apa hiánya milyen sajátos narratívákat hoz létre, illetve az apával való várva várt találkozás milyen változásokat hoz a fiú és a család életében.

A hiányzó apa

Nádas Péter *Egy családtörténet vége* (1977) című regényében három generáció jelenik meg, hiszen a gyermekelbeszélő, Simon Péter csonkán maradt családjá (édesanyja meghalt, édesapja pedig munkája miatt rendkívül kevés időt tud vele tölteni) a nagyszülőkkel válik teljessé. Ennek köszönhetően a fiú számára az apa helyett itt a nagyapa válik kiemelt alakká. A nagyapától hallott zsidó szenvedéstörténet erősíti is kettejük összetartozását, hiszen ez a történet hagyományosan nemzedékről nemzedékre száll a családon belül nagyapáról unokára. Ehhez hasonlóan a nagymama kerül anyai szerepbe; e két helyettesítés azonban nem lehet zökkenőmentes.

„Apám ritkán jött haza. Mindig tudtuk, hogy mikor, mert előtte táviratot kaptunk. Az utcán lestem. Amikor láttam, hogy jön, elébe szaladtam. Én szaladtam, ő pedig jött a barna aktatáskájával. Csak akkor tárta szét a karját, amikor már egészen közel voltunk egymáshoz. Az arca borostás, mert mindig éjjel kellett utaznia. És bűdös volt a ruhája, mert a laktanyában lakott, ahol azokat a kihallgatásokat csinálják. De ezt a szagot azért szerettem. A nyakába csimpaszkodtam és így lépegettem vele tovább. Aztán lefeszítette a nyakáról a kezem és a fejembe nyomta a sapkáját. Amikor nem vettem észre, mindig úgy nézett, mintha nem tetszenék neki. De észrevettem. (...) A reggeli vonattal már ment vissza. (...) A nagypapa köntösében ült a nagypapa foteljában. De hiába néztem, egyáltalán nem volt olyan, mint a nagypapa. Arra gondoltam, ha ő nem olyan lett, mint a nagypapa, akkor én sem leszek olyan, mint ő.”⁵

⁵ NÁDAS Péter, *Egy családtörténet vége*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2001, 13–14.

Az apa halmozottan kilóg a szétbomló családtörténetből, hiszen amellet, hogy valójában nem vesz részt a családi életben, még meg is tagadja a családi örökségét, így kiszakad a nemzedékeken át továbbadott hagyományból.

Balassa Péter mutatott rá arra, hogy a családon belüli kapcsolatrendszert a gyerek szemszögéből a történetek mondása, a mesélés határozza meg, hiszen a három felnőtt közül mindegyik másról és máshogyan beszél.⁶ Hangsúlyossá igazából itt is az apa és a nagypapa, illetve kettejük szembenállása kerül. Az apa értelmetlen meséket kezd el mondani (csizmákról), melyeket aztán nem tud vagy nem is akar befejezni. Ezzel szemben a nagypapa folyamatosan mesél, hiszen az ő célja, hogy egy hagyományt, örökséget adjon át az unokájának, a gyerek szempontjából azonban ezek a túltelített, csapongó történetek hasonlóképpen értelmezhetetlenek, mint az apa meséi. Kettejük mellett, csak a háttérben tűnik fel a nagymama, aki a keresztény folklórról beszél a nagypapa zsidó történeteivel szemben, igaz, ezt csak a nagypapa halála után teszi. Balassa szerint az apai és a nagypapai szál az egész kisregény világképét is meghatározza, problematizálva a szerzőség kérdését, miszerint „a multiplikált elbeszélők és elbeszéltek bizonytalanná, olykor lehetlenné teszik az auktoritás egyértelmű megállapítását: a kisregény szerzői a mindenkori nagypapák, és azok a mindenkori unokák, akikhez beszélnek, illetve az előbbiekkal szemben álló, őket nem értő/nem érthető mindenkori apák, akik a mindenkori fiaikhoz ellen-tudást közvetítő ellen-mesékkal beszélnek, s akik ezeket a történeteket saját, hozzájuk hasonló nagypapáiktól, az ‘ellen-nagypapáktól’ hallották.”⁷

Simon Péternek tehát az apa és a nagypapa konfliktusában nem könnyű állást foglalnia, hiszen nagyon vágyik az apa jelenlétére, közelségére, arra, hogy végre valójában megismerhesse. A kisfiú folyamatosan vágyakozik az apai szeretet után, de ezt sosem kaphatja meg. Többször játszik papás-mamást is a szomszéd gyerekekkel, hogy ha ugyan játékosan is, de teljes családot teremtsen maga körül. A játék közben megjelennek vágyai is a családi renddel kapcsolatban („Úgy nézett, hogy nem is a mesére gondoltam, hanem arra, milyen jó lenne, ha tényleg a gyerekeim lenne, s itt feküdne az ölemben.”⁸). Az *Emlékiratok könyve* (1986) annyiban változtat ezen a viszonyon, hogy az apát elviekben közelebb helyezi, hozzáférhetővé teszi, gyakorlatban azonban a szituáció megmarad egyirányúságában: a kisfiú elkeseredetten küzd az apával együtt tölthető pillanatokért, az apa viszont elhárítja őt.

„(...) még apámat is megkérdeztem felőle, aki véletlenül megállt egy este az asztalom előtt, ám ő csodálkozva és némiképpen megütődve hajolt fölé, nem értve, hogy mit akarok tőle, mutattam neki, s miközben hosszú, egyenes szálú szőke haját, mely minduntalan a homlokába, szemébe hullott, szórakozottan indulatos mozdulattal visszasímitotta, szinte durva hangon szólt rám, hogy kíméljem meg őt az ostobaságaimtól (...)”⁹

Ez a folyamat oda vezet, hogy a tiltottság okán a gyerekekben fojtott szexuális vágyak társulnak a szülő iránt érzett szeretet mellé.¹⁰ A regény másik szólamát képviselő felnőtt elbeszélő homoszexualitása akár erre az élményre is visszavezethető.

⁶ BALASSA Péter, *Nádas Péter*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 1997, 94.

⁷ Uo., 108.

⁸ NÁDAS Péter, i. m. 7.

⁹ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 70.

¹⁰ „(...) olykor éppen az apánk faszának megfogásával mérhetjük legpontosabban a morált is, melyet minden kényszer és jószándék ellenére mindig csak elégtelenül sikerül elsajátítani; mikor ugyanis újra felébredtem, meztelen testem apám meztelen testén, az álom izzadságában átölelve, ujjaimmal melle szőrzetében kotorászva, s ő még mindig aludt, akárha önmagamát csaptam volna be, mintha nem is annyira őt, önmagamát kellett volna becsapnom ahhoz, hogy a fenekére, hátára tapadva, lábamat lábára fonva érezzem mezítelenségünk találkozását (...) Mintha anyámat a számmal, apámat a kezemmel kéne megérintenem.” Uo. 128.

Az *Egy családrege*nny végében a család végül a nagyszülők halálával és az apa koncepció perével esik szét, így Simon Péter nevelőintézetbe kerül, egy olyan helyre, amely szereplőivel és légkörével kísértetiesen hasonlít Ottlik határmenti iskolájára. A katonaiskola-párhuzam és a nevelőintézet jellege alapján az apafunkciót a nevelők, pontosabban az általuk meghatározott és szigorúan felügyelt szabályok veszik át.

Kránicz Gábor *Az apa mint hiány* című tanulmányában amellet t érvel, hogy a 70-es évekbeli prózafor dulathoz köthető aparegények legfontosabb közös jellemzője, hogy a bennük megjelenő családi genealógiák megszakadtak, hiányosak, ezért „a családi viszonyok rekonstruálhatatlan töredezettségét egy töredezett próza viszi színre.”¹¹ Az aparegények első jelentős példajaként az *Egy családrege*nny végét említi, míg e műfaji hagyomány csúcsának Esterházy Péter *Harmonia caelestis*ét.

Az apakép radikális megváltozása: az univerzális apától a megkérdőjelezett apáig

„Akkor most ez is *egy családrege*nny vége, pedig nem így terveztem. Ember tervez; végez.”¹² Esterházynál Nádas regényével szemben az apa kerül előtérbe, azonban a családi hagyomány Nádashoz hasonlóan a *Harmonia caelestis*ben is kiemelt szerepet kap, hiszen a mű első könyve, a *Számozott mondatok az Esterházy család életéből* című rész az édesapa alakjába sűriti tulajdonképpen az egész család valós és fiktív elemekből összeállított történetét.¹³ Az apa alakja ezáltal hatványozottan átlépi egy szokványos apakép határait, azonban azt is észre kell vennünk, hogy bár ez a családtörténet látszólag mindenkiről szól, a korábbi generációkat a fiú mégis csak az apján keresztül, az apjától ismerhette meg, ezáltal is indokolttá válik az elnevezés, az apa nevének állandó jelenléte.

Az apa alakja már az 1976-os első Esterházy-regényben, a *Fancsikó és Pintá*ban is kiemelt szerepet kap, melynek gyermekelbeszélője azért találja ki címszereplő képzeletbeli barátait, mert a szülők folyton veszekednek egymással, a kisfiú nem tud békét teremteni köztük, és ezáltal nem képes a közelükbe férközni. A szülő-gyermek viszony diszfunkcionálása és a magány indítja be a kisfiú képzeletét. Esterházynál az apa-téma a későbbi nagyregényekben azonban még nagyobb teret kap. A *Harmonia caelestis* (2000) az apát teszi a családtörténet főszereplőjévé, de ezzel a végletekig ki is tágítja az apa fogalmát, hiszen az előbbi regényben előrehaladva már szinte mindenki és minden „édesapámmá” válik. Bacsó Béla szerint azonban ez az általánosítás egyértelműen egy igen határozott szűkítéshez vezet. „Emlékezni az Apákra, hogy megrajzolhassuk az Apát, hogy a számtalan kinézetű, akaratú, tehetségű Apák hősi és nem hősi pozitúráját szemlélve kitűnjék az egyes, az egyedi, a nem besorolható, aki nem pusztán az Apák egy kései származéka.”¹⁴ Az apa univerzalizását, az ezt indokló

¹¹ KRÁNICZ Gábor, *Az apa mint hiány*, Új Nautilus, 2007. október 12.
(<http://www.ujnautilus.info/?q=node/404/print>, letöltve: 2010. augusztus 25.)

¹² ESTERHÁZY, i. m., 26. (Kiemelés az eredetiben).

¹³ A *Harmonia caelestis* első könyvének mottója emellet t Nádas történetéhez hasonlóan szintén a nagyapai hagyomány kiemelt szerepét hangsúlyozza: „Kevés ember tud a közelmúlttal foglalkozni. Vagy a jelenlevő élet ragad magához nagy erővel, vagy pedig a múltba merülünk, és azt igyekszünk, amennyire csak lehetséges, visszaidézni és visszaállítani, ami teljességgel elmúlt. Még az elődeiknek sokkal adós, nagy és gazdag családokban is az a szokás, hogy inkább emlékeznek a nagyapára, mint az apára.” = ESTERHÁZY Péter, *Harmonia Caele*stis, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2000, 7 (kiemelés tőlem – G.A.).

¹⁴ BACSÓ Béla, Talapzat és szobor = *Másodfokon: Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*, szerk. BÖHM Gábor, Bp., Kijarat Kiadó, 2003, 21–31., 21.

tragikus tapasztalatot példázza a fülszövegen, mottóként is olvasható részlet, mely célzottan emléket kíván állítani az Apának:

„Mi a különbség édesapám és az Isten közt? A különbség jól látható: Isten mindenütt ott van, ezzel szemben édesapám is mindenütt ott van, csak itt nincs.”¹⁵

Az emlékéllítésnek köszönhetően a *Harmonia caelestis*ben és a *Javított kiadás*ban is háttérbe szorul az anya alakja. Ennek oka a szorosan az apához köthető családtörténeti szál bemutatása, valamint ehhez kapcsolódva a történelmi áttekintés szándéka, mely szerint az Esterházy család mindig domináns szerepet játszott Magyarország történelmében. Ez a vonulat persze megint összemossa a fiktív és a valós elemeket, elég csak a hol kuruc, hol labanc ősökre gondolni.

A 2002-es *Javított kiadás* az előbbi regénnyel nagyon szoros, kötött kapcsolatot létesít (amit maga az alcím – *melléklet a Harmonia caelestishez* – is mutat), amikor felülírja annak szövegét, hiszen ezzel megváltoztatja az előbbi „univerzális” apaképet, és helyére egy sokkal reálisabb, emberibb figurát helyez. A Történelmi Hivatalban talált dokumentumok alapján ugyanis kiderült, hogy az apa III/III-as ügynökként Csanádi fedőnevű titkos megbízottként folyamatosan jelentéseket készített az ötvenes évektől egészen a hetvenes évek végéig. A megváltozott apakép reprezentációját példázza a következő idézet:

„Ha ezt befejeztem, utána már – azt hiszem – nem fogom tudni leírni azt a szót, hogy apa. Édesapa. Édesapám. Papi. Papácska. Öreg. Faterkám. (Könny.) A családról se akarok, pedig... [...] Vélhetően nem csak azt nem fogom tudni leírni, édesapám, hanem azt se, hogy én. Illetve valahogy nagyon másképp, »messzebb« vagy »messzebből«. Mondhatná valaki (kolléga): micsoda mázlista!”¹⁶

Amennyiben elfogadjuk a *Javított kiadás* elbeszélőjének önéletrajzi, önreferenciális pozícióját („én, Esterházy Péter beszélek itt, születtem 1950. április 14-én, anyám neve Mányoky Lili...”¹⁷), akkor egészen zavarba ejtővé válik a *Javított kiadás* viszonyulása a korábbi művekhez, kiemelten természetesen a *Harmonia Caelestis*hez, melynek apaalakja az első könyvben pontosan meghatározhatatlan, széttartó, a másodikban pedig egy eszményi, feddhetetlen családfő alakját jeleníti meg. A zavar oka, hogy a *Harmoniára* és általában Esterházy írásmódjára jellemző, fikciót és megtörtént eseményeket keverő technika itt egy hangsúlyosan realista megközelítéssel találja szembe magát. A sajátos témának köszönhetően a *Javított kiadás* írásmódja sokkal kötöttebb, elbeszélője többször hangsúlyozza, hogy nem regényt akar írni, sőt, nem úgy akar írni, ahogy szokott, hanem másolni akarja szöveghűen a talált dokumentumokat, melyekhez kommentárként mindent lejegyez, ami olvasásuk közben az eszébe jut. Ennek eredménye egy többszintű, egyedi jelölésmódot, zárójelek rendszerét használó kötet. Az apja tettei miatt ellehetetlenülő, önmagát is kereső, a megjelentetés kérdésével viaskodó elbeszélő azonban nagyon nehezen képes elvégezni a számára kijelölt feladatot.

„Ez a realista próza nem fekszik nekem. Azt kéne leírnom, ami történik, se hozzá tenni, se elvenni, ötvenéves vagyok, de ilyet még nem csináltam. Folyamatosan egy magnót és egy videót szeretnék magam körül, bennem. Mondathoz szoktam mérni a mondataimat, nem a „valósághoz”; így most nagyon látom a csenevészességüket.”¹⁸

¹⁵ ESTERHÁZY Péter, *Harmonia Caelestis*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2000, 68.

¹⁶ ESTERHÁZY Péter, *Javított kiadás*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2002, 16.

¹⁷ Uo., 19.

¹⁸ Uo., 27.

A *Javított kiadás* hangsúlyos zárlatát adja az addigi művek sorának, gyakran elbizonytalanodó hangja pedig felveti a folytathatóság, a továbblépés kérdéseit. Többek közt e szempont miatt is rokonítható Esterházy poétikája Lengyel Péterével. A kritika mindkettejükénél kiemeli a művek szoros összetartozását, mintha mindketten mindig is a nagy családregényüket írták volna.¹⁹ Balassa Péter és Molnár Gábor Tamás hívta fel a figyelmet a „filius ante patrem” logikai szerkezetére, mely a *Harmonia Caelestis* egyik vezérmotívuma lett: vagyis hogy az apa a fiú által válik apává.²⁰ A következőkben hasonló példát láthatunk Lengyel Péter *Cseréptörés* (1978) című regényében is.

Apakeresés, az apa megismerhetősége

A Lengyel-kritika egyik alapvetése, hogy az eddig megjelent művek elválaszthatatlanok az apa alakjától. Ez utóbbi szempont, mely szintén erősíti az összefüggő kompozíciót az életműben, leginkább a szövegek paratextusaiként értelmezhető könyvborítókön és fényképmelléleteken érhető tetten. Ezeket a felvételeket ugyanis Lengyel Péter édesapja, Merényi Endre készítette a második világháború előtt. A szoros kapcsolat és az állandó jelenlét oka, hogy Lengyel a háborúban elveszítette édesapját, így valódi ismeretség híján az apa által örökségként hátrahagyott személyes tárgyak felértékelődtek, inspiráló médiumokká váltak. A szövegeken belül azonban szintén visszatér az apa alakja, hol az elbeszélő, hol az egyik szereplő apjaként, hol pedig a családtörténeti szál folytatásaként úgy, hogy maga az elbeszélő jelenik meg apaként. Ezek alapján úgy gondolom, Lengyel esetében nem túlzás és nem vezet tévútra a referenciális olvasat, de természetesen a szövegek játékossága, provokációi miatt kritikával kell az értelmezéshez kezdeni. A művek többsége ugyanis szándékosan, közvetlen rájátszik szerző és elbeszélő/szereplő, „valóság” és fikció összemosására, majd váratlan hirtelenséggel teljesen elbizonytalanítva olvasóikat, a következő szövegrészek már tagadják és ellehetetlenítik ezeket az interpretációs lehetőségeket.

A következőkben az 1978-as *Cseréptörés* és az 1988-as *Macskakő* apaképét, apaábrázolását vizsgálom meg, mivel e két szöveg e tekintetben összekapcsolható, módosulásokkal ugyan, de folytatólágosságot mutat. A *Cseréptörés* apa-fiú viszonyát már a regény első mondatai, első bekezdése is körvonalazza. A felütés meghatározza az egész szöveg apakoncepcióját: a fiú identitás-problémái miatt a második világháborúban elveszített apja megszállott keresésébe kezd.

„Bárán János nem ismerte az apját. Nem ismerte a saját életét sem. Nem az övé volt az arca. Nem alakult ki a kézírása. Nem volt beszélőviszonyban az anyjával. Úgy festett a dolog huszonnyolc éves korában, hogy az, hogy ő van, még egyáltalán nem eldöntött kérdés. Megfogalmazott és megfogalmazatlan hiányérzetei halmozódtak. Úgy érezte, hogy még nem tett rendet magában. Elkezdte visszakeresni az életét.”²¹

¹⁹ Pl. Esterházyról: „Most, utólag, látható, hogy Esterházy mintha mindig is ezt a – nevezzük egyelőre így – családregényt írta volna, már a kezdetektől.” (DÉRCZY Péter, *Minden és semmi*, Élet és Irodalom, 2000. május 19. = <http://esterhazy.irolap.hu/hu/derczy-peter-minden-es-semmi>, letöltve: 2010. augusztus 25.) Lengyelről: „egyetlen szerteindázó elbeszélést ír egész életében – ennek részleteit, éppen elkészült szeleteit publikálja kötetiben.” (BÉKÉS Pál, *Az eszményi szoba = Vár ucca tizenhét*, 1996/2, Lengyel Péter-összeállítás, szerk. GÉCZI János, 125–126, 125.)

²⁰ BALASSA Péter, *Apádnak rendületlenül? = Másodfokon: Esterházy Péter Harmonia caelestis és Javított kiadás című műveiről*, Bp., Kijarat Kiadó, 2003, 33–60, 50; és MOLNÁR Gábor Tamás, *Az önmegértés szövegisége = A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 863–873, 863. (Eredetileg: *Alföld* 2005, március.)

²¹ LENGYEL Péter, *Cseréptörés*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 9.

Mivel kisgyerek korából nem maradtak fenn konkrét emlékei, nem rendelkezik stabil apaképpel, kénytelen fényképekből és különböző fragmentumokból (napló- és emléktöredékekből, a családtagok által elmondott történetekből) (re)konstruálni magának egy felnagyított apaalakot. Ő azonban Esterházy elbeszélőjétől eltérően nem támaszkodhat gazdag családi emlékezetre, így az említett tárgyak mellett csupán anyjára és nagynénjére, illetve apja egykori katonatársaira, ismerőseire hagyatkozhat. A férje elvesztése után újraraházasodott anyja alakja ráadásul gátló tényezőként áll a fiú előtt, hiszen nem mond el bizonyos dolgokat fiának, és az apa személyes tárgyait, írásait is elrejtje előle.

Kenyeres Zoltán az emlékezet szempontja felől értelmezi a *Cseréptörést*, melyet melankolikus regénynek tart. Nézőpontja szerint „a melankólia értelme a felelősség, tárgya pedig az önarckép, amely elveszett, vagy elveszhet.”²² Kenyeres az európai prózában az önarckép-keresés kétféle hagyományát különbözteti meg. Első típusként a gyónás, konfesszió műfaját említi, aminek lényege az önarckép szembesítése a cselekedetekkel. A másik válfajba az identifikáció tartozik, amit az önarckép hiányosságai miatt érzett aggodalom határoz meg. Bárán az utóbbi hagyományhoz illeszkedik. Apja és a saját első emléke megtalálásával bizonyosodik meg önmaga létezéséről.

A *Cseréptörés* végére az apa alakja azonban szinte mitikussá nagyítódik, és nagyban meghatározza a főhős, Bárán János későbbi életét, gondolkodásmódját. A megerősödő, megszilárduló identitás azonban nem csak az apával találja meg az elvesztett kapcsolatot, hanem az egész családdal azonosulva felvehetővé válik az addig elszakítottnak hitt kontinuitás. Ennek megfelelően Bárán a nagyapai hagyományok követését tűzi ki fő céljaként: a történetek továbbadását, (ponyva)regény írását. A már említett önéletrajzi vonás itt is jelentkezik, hiszen ha az egymás utáni Lengyel-regények végét és felütését megnézzük, akkor a *Macskakő* a *Cseréptörés* egyenes folytatása, hiszen a tervezett ponyvaregény a másik regényben éppen íródik.²³

A két szöveg ezen a ponton kapcsolódik egymáshoz: a *Cseréptörés*ben „megtalált” apai és nagyapai hagyomány birtokában a *Macskakő* elbeszélője már a saját tapasztalatait is át tudja adni a szöveg megszólítottjaként jelen levő lányának. Ez az igény a *Cseréptörés* paratextusaként olvasható ajánlásban újra felveti az önéletrajziság kérdését is, ott ugyanis azt olvashatjuk, hogy „a gyerekeknek: annának és zsuzsának.”²⁴ A *Cseréptörést* lányainak ajánló Lengyel Péter és a *Macskakő* lányának mesélő narrátora között tehát párhuzam állapítható meg.

Az apa kitüntetett szerepének megértése érdekében érdemes megemlíteni a *Cseréptörés* azon részeit, amelyekben a család még teljes egységet alkot. Ebben a rövid időszakban az apa-fiú viszony egyoldalú kapcsolatként jelenik meg, hiszen János még csak néhány éves kisgyerek, így az apja sem tud igazán bensőséges kapcsolatot kialakítani vele.

„Rád tudod mit mondott? Olyan egyéves lehettél, amikor azt kérdezte: »Mit kezdjek most még vele? Olyan, mint egy kis állat. Majd ha beszélni tudunk. Akkor fogom érezni, hogy van fiam.«”²⁵

²² KENYERES Zoltán, *Az önarckép-keresés poétikája = Vár ucca tizenhét*, 1996/2, Lengyel Péter-összeállítás, szerk. GÉCZI János, 52–56, 53. (Eredetileg: *Kortárs*, 1979/2, 313–318.)

²³ A jelenségre többek közt Csordás Gábor is felhívta a figyelmet Lengyel Péterrel folytatott interjújában (*Regényszólamok: Beszélgetés Csordás Gáborral* = LENGYEL Péter, *Holnapelőtt (nem-regény)* 89-90-91, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1992, 167–194.)

²⁴ LENGYEL Péter, *Cseréptörés*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 5.

²⁵ Uo., 251.

Az idézett részlet tragikussága ellenére meg tudja erősíteni Báránt keresésében, hiszen bár beszélgetésekre nem kerülhetett sor, apja vallomása erősíti a kettejük közötti sajátos viszonyt. A csonkán maradt családban az anyához fűződő viszony hűvössé, távolságtartóvá vált. Ennek okaiként láthattuk a gyermekotthonba kerülés és anyja új házassága mellett azt is, hogy az anya titkolta fia elől az apával kapcsolatos emlékeit. Az anya tehát felejtetni akart, hogy tovább folytathassa az életét. Jánosnak kisgyerek korában nagyon nagy szüksége volt egy apára – legalább egy nevelőapára –, de anyja akkoriban még nem tudott továbblépni.

A *Macskakő* (1988) tehát továbbviszi és kibővíti ezt a családtörténeti szálát: egyrészt megjelenik a nagyapa figurája, másrészt már maga az elbeszélő is apaként szólal meg. Ebből a családból szintén hiányzik az anya, aki korán meghalt, így az apának kell átvennie az anyai szerepeket is lánya nevelésében („Holtra fáradtam körülöttem az anyára méretezett feladatok özőnében.”²⁶). Érdekes, hogy a *Macskakő* családképében valójában igen kevés szó esik az elbeszélő apjáról, a saját apasága kerül középpontba: a *Cseréptörés* tapasztalatai alapján ahhoz, hogy az apa és maga az én is megismerhetővé váljon, apává kell válni, megtapasztalni, hogy milyenek is az apai feladatok, milyen egy apa. A *Cseréptörés* végén ez még csak a konstruált apai és a saját, kialakulatlan személyiség összeolvadásával jöhetett létre, a *Macskakő*ben azonban konkrétan. Utóbbi regényben azonban mégis érezhető az apa jelenléte, Lengyel apjának fényképei a kötetborítón kívülről körülöleli a szöveget.

Az apakeresés – legalábbis eddigi – *megoldását* az utolsó megjelent Lengyel-mű, a *Búcsú két szőlamban* hozza meg, melyben az apai fényképek a paratextuális pozícióból bekerülnek a főszövegbe, a fiú írásai mellé.²⁷

Kitekintés: a lengyeli apahiány egy variánsa

Dragomán György *A fehér király* (2005) című regényében kezdetben a lengyeli hiányzó, megismerhetetlen apa alakját fedezhetjük fel. A gyermekelbeszélő édesapját az 1980-as évekbeli román államhatalom a rendszerrel való szembehelyezkedése miatt munkatáborba internálja, meghatározatlan időre. A kisfiú sokáig úgy tudja, apja szaktekintélyként kapott fontos állami megbízatást a Duna-csatornánál egy építkezésen, ám hamar kiderül az előle titkolt igazság. Bár a fiú hosszú ideig abban reménykedik, hogy apja pár héten belül hazatér, hamarosan kiderül, hogy egyhamar nem számíthat az újbóli találkozásra. Lengyel Péter *Cseréptörésével* szemben tehát itt egy olyan apáról van szó, aki elvileg életben van, tehát megismerhető, csupán ennek jövőbeli időpontja kérdéses. Bárán János lehetetlennek tűnő apakereséséhez mégis hasonlítható ez a történet, hiszen az apának adandó lehetséges kegyelemben vagy a rendszer változásában bízni szintén kilátástalan reménynek tűnik Dzsátá esetében. A reménykedést, a várakozást ráadásul a környezet sem segíti; úgy tűnik, hogy már az anya is letett a viszontlátásról, a látogatóba érkező titkosrendőrség tagjai még az apa halálának lehetőségét is felvetik²⁸, a közeli építkezésen dolgozó munkások pedig ormótlan tréfáikkal majdnem elhítetik a fiúval, hogy apja titokban már hazatért, de mivel nagyon

²⁶ LENGYEL Péter, *Macskakő*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 198.

²⁷ Erről bővebben: GARAMI András, Az apa képe és az apa nyelve. Nyelvi sajátosságok Lengyel Péter szövegeiben, *Literatura*, 2010/1, 67–75.

²⁸ „akkor az ősz hajú rám mosolygott, és azt mondta, hogy tudjam meg akkor, hogy ők nem apám kollégái, hanem a belbiztonságtól jöttek, apám meg le van tartóztatva, mert államellenes szervezkedésben vett részt, úgyhogy egy ideig biztos nem fogom viszontlátni, méghozzá egy jó hosszú ideig, mert apám a Duna-csatornánál lapátol, tudom-e, hogy az mit jelent, azt jelenti, hogy munkatáborban van, és amilyen széllébélt, nem fogja sokáig bírni, és nem fog onnét visszajönni soha többet, lehet, hogy nem is él már (...)” = DRAGOMÁN György, *A fehér király*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2005, 16–17.

megváltozott, ezért nem is meri felkeresni a családját. Ez utóbbi különösen meghatározó Dzsátá életében, hiszen a találkozáskor maga sem tudja eldönteni, hogy valóban a megváltozott apát látja-e, akire olyan nagyon vágyik, vagy pedig tényleg tréfa áldozata lett.

„(...) és akkor megláttam az arcát, és csupa himlőhely volt az egész, egyáltalán nem is látszottak a vonásai, mert a himlőhelyek nagyon mélyek voltak, és egymásba folytak, és be voltak kenve valami fehéres kenőccsel is, és ettől az egész arca zsírosan csillogott, és ahogy meglátta, hogy nézem, rám mosolygott, és én a szemét akartam csak látni és a száját, és akkor már tudtam, hogy nem az apám, nem az apám, nem lehet az apám, de mégis léptem egyet felé, és mégis megszólaltam, és azt mondtam, hogy édesapám!, pedig tudtam, hogy nem az apámat látom, és a munkások hazudtak, de mégis kimondtam, és attól, hogy ezt kimondtam, egy pillanatra azt éreztem, hogy lehet, hogy tévedek, hogy mégiscsak az apám az, mert még mindig mosolygott, és ettől még jobban megijedtem, éreztem, hogy elborít a hidegség, és akkor mindenki kacagni kezdett körülöttem, (...) fél kézzel benyúltam a zsebembe és megfogtam az apám képét, és éreztem, hogy mindjárt sírni fogok (...)”²⁹

Az apa fényképe, az apához való hasonlóság szintén Lengyel figuráival rokon vonás, mint ahogy az is, hogy a fiú az apa szokásait igyekszik felvenni, utánózni, saját tetteivel betölteni az apa hiánya által keletkezett űrt.³⁰ Az előző részlettel összhangban, a regény utolsó fejezetében is hasonló bizonytalanságot érez az elbeszélő az apjával való tényleges találkozáskor, mint amikor a munkások megtréfálták.

„(...) és akkor lassan felemelte a fejét és felnézett, és akkor megláttam az arcát, és éreztem, hogy összerándul a gyomrom, apa arca szürke volt a borostától, nagyon lesoványodott, de nem ettől ijedtem meg, hanem attól, ahogy nézett, egészen üres volt a tekintete, tudtam, hogy most látnia kell, látnia kell anyát is, és nagymamát is, és engem is, de az arca teljesen kifejezéstelen maradt, olyan, mintha egyáltalán nem is tudná, hogy hol van, a szemét néztem, úgy csillogott, mintha üvegből lett volna, és akkor az villant az eszembe, hogy ez nem apa, ez, akit látok, már nem apa, nem emlékszik rám, és anyára se, és semmire se, és magáról se tudja már, hogy kicsoda (...)”³¹

A nagypapa temetésére csak ideiglenesen, örök kíséretében engedték ki az apát; a szertartást követően a rabszállító újra elszakítja őt a családjától. A regény tehát lezáratlan marad, nem tudjuk meg, hogy a család valaha is helyreáll-e, az apa valaha is visszatér a büntetésből. Az előbbi regényektől eltérően ez a történet tehát nem nyújt megoldást az apakeresés, az apa megismerése, megismerhetősége kérdésében.

Záratként érdemes megemlíteni, hogy az említett regényeket követően mindegyik szerző elkanyarodott a családtörténeti száltól, az apa alakjától. Nádas és Esterházy a regényeket követően elsősorban esszéket, drámákat és rövid történeteket írt, utóbbi pedig 2008-ban, a *Semmi művészet* című regényében az anya alakja felé fordult. Lengyel az említett *Búcsú* című műve óta nem publikált új kötetet, mint ahogy Dragomán sem jelentkezett *A fehér király* óta új regénnyel. A határsértő apák történetei tehát valamennyiüknél lezártak egy hangsúlyos szerzői szakaszt.

²⁹ Uo., 58.

³⁰ Erre jó példa a szülők házassági évfordulójának megünneplése és a virágszedés az első fejezetben.

³¹ Uo., 296.

Szó, kép, tér

A határátlépés alakzatai Krasznahorkai László *Seiobo járt odalent* című kötetében

Krasznahorkai László nagyszabású novelláskötetének olvasásakor megkerülhetetlennek tűnnek azok az írói eljárások és témák, amelyek a szerző korábbi műveinek értelmezését is meghatározták. Az ismétlődés és az ismétlések módja egyrészt sajátos belső intertextuális viszonyokat látszik felépíteni az életművön belül, állandóságot, ugyanakkor kiszámíthatóságot is teremtve. Mégis úgy tűnhet, hogy e kiszámíthatóság, mely az innováció hiányának vészjósló jeleként a szöveg teljesítményét vitató értelmezések alapvető kiindulópontjául szolgálhat,¹ a korábbi Krasznahorkai szövegekből ismerős témákkal, motívumokkal együtt alkot újat.

A szerzői életművön belül fordulópontként értelmezett *Az urgai fogoly* óta megszokott a transzcendencia és a szakralitás kérdéskörének jelenléte a szövegekben, a harmonikus szépség ideájának tematizálása (pl. *Északról hegy, Délről tó, Nyugatról utak, Keletről folyó*), a ki-rekesztett, magányos, szerencsétlen sorsú karakterek szerepeltetése (*Háború és háború*), a távol-keleti kultúra iránti érdeklődés. Mindezek mellett a *Seiobo* novelláinak olvasásakor kiemelkedőnek tűnnek, – bár szintén nem előzmény nélküliek – a műalkotásokkal, a művészettel való találkozással, a művészeti alkotásoknak az egyénre, a szemlélőre tett hatásaival foglalkozó szövegrészek. Szinte kivétel nélkül a műalkotáshoz való odafordulás (szemlélés, befogadás, restaurálás, másolás, megalkotás), a nyugati és a keleti világ művészeti alkotásai állnak az elbeszélések középpontjában. Olvashatunk reneszánsz táblaképről (2. *A száműzött királyné*),² az ortodox keresztény művészet egyik legkiemelkedőbb ikonjáról, Rubljov Szentháromságáról (21. *Gyilkos születik*), Bellini Velencében kiállított, titokzatos Krisztus-képéről (5. *Christo morto*), olyan rejtélyes vagy épp látszólag egyértelmű funkcióval és esztétikai értékekkel bíró épületekről, mint az Alhambra vagy az Akropolisz (89. *Távoli felhatalmazás*, 8. *Fenn az Akropoliszon*). Ezt sok helyen az alkotásfolyamatok részletes ismertetése (3. *Egy Buddha megőrzése*, 13. *Hajnalban kel*), kommentálása egészíti ki. Mindez egy szigorúan megkomponált elbeszélői magatartással van előadva: a beszédformák száma erősen leszűkített, feltűnő a leíró részek dominanciája, így mintha hiányozna az a nyelvi feszültség, amely a korábban elemzett regényben, *Az urgai fogoly*ban olyan fontos szerepet játszott a műfaji összetettség kialakításánál és leképezésénél. A *Seiobo* olvasási stratégiáinak számát eleve szűkíteni látszik az elbeszélés retorikája, a több oldalnyi hosszúságú mondatokra

¹ Lásd Baranyák Csaba Alföldben megjelent kritikáját, amelyben szintén e kiszámíthatóság az elemzés kiindulópontja. Baranyák a kiszámíthatóságot az önismétléssel hozza párhuzamba, mely így semmiképp sem tekinthető a Krasznahorkai próza erényének, igaz, értékelésében végül nem kap szerepet ez a tulajdonság. BARANYÁK Csaba, *Szerző, mű és ...? Alföld*, 2009/11, 108-112.

² A hivatkozásokban az egyes írások címét a tartalomjegyzékben szereplő számokkal együtt tüntetem fel, hiszen e számok nem egyszerűen sorszámkok, hanem az ún. Fibonacci-sorozat elemei, melyek a kötet sajátos szövegszervező elveire utalnak, így olvasási alakzatok kiindulási pontjául is szolgálhatnak. Ennek bővebb kifejtésére jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem.

épülő szintaxis, mely hangulatilag kevés változatosságot kínál, egyes szöveghelyeknél igazi monotóniát eredményez³, kimunkáltsága viszont ihletettséget, megragadottságot is sugároz.

De nem feltétlenül ez az „alig moduláló, magasan kitarzott hang”⁴ lesz a szövegek legfőbb retorikai teljesítménye. Még akkor sem, ha ezt a teljesítményt több kritikus szerint is⁵ egy, az olvasót meggyőzni kívánó akarat hozza létre, s a létrejövő diskurzus esztétikai dilemmája a befogadás rendkívüli intenzitásának elvárása⁶. Az emelkedett stílus a tematikához igazodik, így a műalkotásokkal való találkozás dokumentuma maga is a műalkotásokhoz kíván hasonlítani. Ez a megoldás kevésbé látszik posztmodernnek, mint például *Az urgai fogoly* retorikája, hiszen nem jön létre az a nyelvi feszültség, melyet az említett korábbi műben a műfaji összetettség egyszerre alakít és le is képez. Beszédmód és tárgya között a szövegek legnagyobb részében harmonikus viszony jön létre, csökkentve annak a lehetőségét, hogy a témához való odafordulást ironikusként értelmezzük. Ha úgy tetszik, a *Seiobo* szövegeinek elbeszélői komolyan veszik magukat és feladatukat, beszédmódjuk a művészetről való beszéd egy lehetséges, ám leginkább adekvátnak nyilvánított változata, mely megalkotottságának hangsúlyozásával egyben saját alkalmatlanságára is felhívja a figyelmet, már a kötet első szövegének kezdő soraiban: „Körülötte minden mozog, mintha egy világnyi messzeségből egyetlenegyszer, de az összes képtelen akadály ellenére mégis elérkezett volna valami mélyárammal idáig a héraikleitoszi üzenet, mert mozog, folyik, jön és elzuhog a víz, meg-meglendül a szél selyme, inganak a hegyek a hőségben, de mozog, remeg és vibrál a hőség is a tájban s a magas, szórt, füves bozótszigetek szálanként a folyómederben, minden egyes sekély hullám, ahogy átbukva lehull az alacsony medergát fölött, eme elviharzó hullám minden megfoghatatlan, tovafuló eleme, s ennek a tovafuló elemnek a felszínén megvillanó minden egyes fénycsillám, e kibukkanó s rögtön szerteomló felszín szavakkal megragadhatatlan, elszikrázó, szétpergő fénycsöppjei, a gomolygó felhők, az ideges, rezgő kék ég a magasban, a nap iszonyatos erővel koncentrált, mégis körberajzolhatatlan, az egész pillanatnyi teremtetésre kiterjedő, örjítőn tündöklő, vakító, sugárzó léte (...)”⁷

A látvány szövegezésének módját nem pusztán az teszi érdekessé, hogy az erősen retorizált, trópusokkal és figurákkal zsúfolt beszéd narrátora saját elbeszélésének tartalmát szembeállítja ezen elbeszélés „sikerességéről” alkotott véleményével („szavakkal megragadhatatlan”), de az is, ahogy saját elbeszélői pozícióját is relativizálja a görög filozófiai hagyomány megidézésével. Mivel az elbeszélő megnevez(het)etlen, a héraikleitoszi gondolat említése a saját-idegen kategóriájának eldöntetlenségét tartja fent, rámutat a leírás tárgyának (ez a halászó madár, mely egyrészt értelmezhető egy általánosan értett műalkotás metaforájaként) önmagában nem hozzáférhetőségére, másik általi feltételezettségére, illetve arra, hogy az idegenhez való odafordulás és az így megnyilvánuló másság interpretációt igényel. Ez az interpretáció pedig az idegenhez és a sajátához való viszony folyamatos „nyitva tartását” követeli meg.

³ Ez a monotónia helyenként a megjelenített cselekvés hangulatának érzékeltetéséhez járulhat hozzá, különösen a távol-keleti témájú írásoknál (3. *Egy Buddha megőrzése*, 13. *Hajnalba kel*). Az adott szavak, szintagmák ismétlése, mely alakzatot Baranyák Csaba egyébként funkciótlannak tart és a regény stilisztikai hibájaként tartja számon (l. BARANYÁK, i.m., 109.), ezt a monotóniát kísérli meg fokozni, mintegy mantra-szerűvé válva, igazodva az ábrázolt folyamatok, rutinok vallási és hétköznapi eredetű szokásokhoz kapcsolódó, a nyugati értelmező számára átláthatatlan, mégis pontos és kiegyensúlyozott rendjéhez.

⁴ RADNÓTI Sándor, *A világjuk vesztett istenekről*, Holmi, 2009/11, 1557.

⁵ Lásd például Radnóti Sándor már idézett írását vagy Angyalosi Gergely kritikáját (ANGYALOSI Gergely, *Rejtett fényforrások*, Jelenkor, 2009/7-8, 815–819).

⁶ RADNÓTI, i.m., 1557. Ezt az „elvárás” a kritikusokkal ellentétben nem látom olyan jelenségnek, mely igazolható lenne pusztán a szövegek retorikai és diskurzív megoldásaira hagyatkozva.

⁷ KRASZNAHORKAI László, *1. Kamovadás* = Üő., *Seiobo járt odalent*, Bp., Magvető, 2008, 7.

Saját és idegen viszonyának ábrázolása a *Seiobo* szövegeiben az idegen alakjának tematizált változataiban is megnyilvánul. Egyes novellák főszereplői néhol kísértetiesen hasonlítanak a Krasznahorkai korábbi szövegeiből megismert szereplőkre (leginkább *Az urgai fogoly* utazójára és a *Háború és háború* zavart lelkű főszereplőjére): a 8. *Fenn az Akropoliszon* című írás névtelen turistája ugyanúgy próbálja meg birtokba venni a kiismerhetőnek vélt várost, mint *Az urgai fogoly* szereplője. Gyalogos útja alatt a város fokozatosan veszi át felette az irányítást hatalmas embertömegeivel, kiismerhetetlennek tűnő szabályaival: „Magán a Vouliszon ment be a Plaka negyedbe, és még tényleg csak néhány száz turista bolyongott vele szemben, mellette, vagy hagyta le éppen, úgyhogy akár még szerencsésnek is mondhatta magát, majd a Flessza utcán haladt egy darabig, ott egy ponton eltévedt, és összezavarodott, s fogalma sem volt, helyes-e, ha most az Odosz Erechteoszon folytatja tovább, mindenesetre azért folytatta, s egy Sztratosznosz meg egy Thraszylon nevezetű sikátor után váratlanul egy széles, forgalmas útra ért, Dionysziou Areopagitou volt a neve, amivel egy időben már megpillantotta a temenoszt is a magasban (...) – és talpalt a forróságban, de errefelé gyanúsán kevés, sőt, egyre kevesebb turistával találkozott, mindegy, nem bizonytalanodott el, hiszen itt van a jobb oldalán az Akropolisz, egyszer csak eléri a feljáratot, ha meg kell kerülni az egészet, akkor meg fogja kerülni, kész, kit érdekel, biztatta magát boldogan, de nagyon sokáig ment ezen az úton, irtózatossan bűzös volt a levegő, amit be kellett szívnia, és szinte kibírhatatlan a zaj a forgalom miatt (...)”⁸

A 8. *Fenn az Akropoliszon*, a 5. *Christo Morto* és a 21. *Gyilkos születik* című elbeszélésekben is szinte azonos a cselekmény magja: a városba érkező, névtelen idegen (turista, vendégmunkás) a publikus terek hosszabb-rövidebb ideig tartó bejárása, céltalan bolyongás vagy tudatos útkeresés után találkozik a keresett vagy épp véletlen elé kerülő műalkotással, mely elementáris erővel változtatja meg személyiségüket, gondolataikat, vágyaikat. Közös továbbá, hogy a nyüzsgő Barcelona és Athén, illetve a kísértetiesen kihalt Velence utcáin a narrátor figyelme kizárólag karaktereire irányul, rájuk fókuszál, míg a város maga, épületeivel, tereivel, egyediségével homályban marad, illetve pusztán az utcák és terek valósnak ható elnevezéseinek keresztül rajzolódik ki: „ő a S. Giovanni Evangelistától indult, ahol a S. Polo 2366 alatt megszállt egyetlen éjszakára, egy biztos, a Calle del Pistorban vagy a Campiello del Forner o del Marangonon még nem volt mögötte, sőt, akkor sem, próbált meg visszaemlékezni, amikor átvágott a Campo S. Stin erős napsütésében a Ponte dell’ Archivio felé, vagy mégis, tűnődött el hirtelen, esetleg lehet, hogy már akkor várta, amikor kilépett a S. Giovanni Evangelista égre nyitott udvarával s annak Pietro Lombardo által tervezett, céltalan, elegáns bejárati boltozatával szemben álló ház kapuján, hogy elinduljon a Frari felé (...)”⁹ A séta, a bolyongás a modern városhoz kötődő cselekvés, s a sétáló tekintete olyan médium, mely a város megtapasztalhatóságát és esztétikumát válásává¹⁰ biztosíthatná, ám Krasznahorkai írásában a közvetítési módjai a tér narratív megalkotásának ellenében működnek, város-elbeszélése már-már az észlelés szerepének teljes mellőzésére épül, s így látszólag képtelen bármilyen kulturális jelentés-összefüggést teremteni. Az utca- és térnevek, városhelyek elnevezéseinek halmozása miatt nehéz meghatározni Krasznahorkai város-elbeszéléseinek implikált olvasóját, azt a befogadót, aki számára a felsorolások és listák jelentésképző elemekként funkcionálnak és az újraértést ösztönzik. A narrációs eljárás azonban amellet, hogy fokozza a befogadó és az elbeszélt tér, illetve az elbeszélői nyelv közötti idegenséget, egyben a közvetítettség tapasztalatát (s vele nyelv, tér és idő elválasztottságát) is kiemeli.

⁸ KRASZNAHORKAI, 8. *Fenn az Akropoliszon*, i.m. 132–133.

⁹ KRASZNAHORKAI, 5. *Christo Morto*, i.m. 91.

¹⁰ Walter BENJAMIN, *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél*, ford. BENCE György = Uő., *Angelus novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*, Budapest., Európa, Magyar Helikon, 1980, 852–853.

E városokban bolyongó karakterek idegenségét növeli kitaszítottságuknak érzete, félelmük, lelki betegségük, mely igazi földi pokol a számukra¹¹, s így maguk a városok is inkább negatív képzetekkel telítődnek: a(z) 5. *Christo Morto* déli hőségben bolyongó turistája erejének fogytán így jellemzi magában Velencét: „ő még csak nem is csodálta Velencét, ahhoz Velence az ő számára túlzottan emlékeztetett egy nőre, volt Velencében a számára valami túlonatn nőiesen hazug ámitás és család lényeg, nem, ez a város nem az ő esete volt (...) és nem szerette, hanem inkább félt tőle, mint valami gyilkosan ármányos perszónától, mely behálózza, elkábítja áldozatát, végül kiszívja belőle az erőt (...)”¹² A másik nem metaforájának használata, az átesztétizáló tekintet tovább mélyíti a szakadékot a tapasztaló én és a másik, az idegen város között, hiszen a másik nem (a nő, a nőiség) alapvető, természetes, mégis átláthatatlan idegenségét fokozza az idegen (nő) által okozott testi tapasztalatok felidézésével: a város tereinek identifikációja, esztétikájának megtapasztalása, az épületek látványa helyett a város „humanizációja” megy végbe a groteszk metafora alkalmazásával, míg a szubjektumnak a tapasztalatot (a várost) uralni vágyó nyelve a szóképek uralhatatlan áradatába kerül.¹³

Mind az említett három novellában, mind a kötet írásainak jelentős részében a művészet, műalkotásokkal való találkozás tematizálása, a műalkotásnak a szemlélő szubjektumra tett hatása kap figyelmen kívül nem hagyható hangsúlyt. Mű és befogadó között pedig ugyanaz az Én-Te viszony tételződik, mint ami a saját és másik, a megérteni akaró és a választ adó fél között is fennáll. A megértés hermeneutikai struktúrája a műalkotással kapcsolatban is kérdés-válasz alapú: a műalkotás befogadásakor a szemlélő az alkotásban kérdésekkel szembesül, melyek választ váltanak ki belőle, így végül a műalkotást magát mint a kérdésre adott választ értjük meg.¹⁴ A műalkotás tehát mintegy beszélgetésbe von minket, kölcsönös játékba, melyben egy közös nyelv jön létre azáltal, hogy a beszélők megváltoznak, és megtalálják a közös részesedést, amelyben a felek megértik egymást. Így minden, amire műként tekintünk, Gadamer magyarázatában, elválaszthatatlan „a közös részesedés áramától, melynek révén a mű beleszól saját korába vagy utókorába”¹⁵. A műalkotással való találkozásban a mű és a jelen közötti feszültség bomlik ki, mely jelennek a befogadó is része,

¹¹ Julia KRISTEVA, *Holbein Halott Krisztusa*, ford. Z. VARGA Zoltán = *Narratívák 1.*, szerk.: THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1998, 54. A későbbi elemzések szempontjából érdemes kitérni arra, hogy Kristeva képelemzésében kiemeli a lelki betegségek szerepét a szimbólumok, képek értelmezésében. Az említett 5. *Christo Morto* című novella főhőse pánikszerűen menekül egy rózsaszín inges alak elől, akinek tényleges léteiről később sem győződhetünk meg. A 21. *Gyilkos születik* című írás szereplőjének embergyűlölete pedig olyan erős, hogy emiatt (is) költözik másik városba: „meggyűlölte az országot, ahol addig élt, meggyűlölte a várost, ahol lakott, és meggyűlölte az embereket, akik közt hajnalonta metróra szállt, s akikkel esténként ugyanazzal a metróval hazaindult (...) KRASZNAHORKAI, 21. *Gyilkos születik*, i.m. 159.

¹² KRASZNAHORKAI, 5. *Christo Morto*, i.m. 98.

¹³ Tovább növeli a távolságot megszólaló és nyelve között az is, hogy a magyar nyelvben nem megszokott (a névszói nemek hiánya miatt is) a városok nőként való azonosítása, míg pl. az olasz nyelvben a város szó nőnemű határozott névelő kap (la città). Az idézett részletben is megjelenő „perszóna” szó (latin ill. olasz eredetű szó, mely a színházi előadások maszkot viselő karakterét jelentette. Lásd: <http://www.etimo.it/?term=persona>, letöltve: 2010. április 14.) pedig még inkább kitágítja a metafora hatókörét és sajátos párhuzamba állítja Krasznahorkai szövegének Velencéről szóló részét Georg Simmel gondolataival: „Velence viszont mesterkelt város. Firenze sohase válhat pusztá álcává, mert megjelenésében közvetlenül a valóságos élet beszélt; itt azonban, ahol minden derű és világosság, könnyedség és szabadság csak homlokzatként takarta el a komor, erőszakos, könyörtelenül célszerű életet, ennek hanyatlása csak lélektől megfosztott színpadi képet hagyott maga után, az álca hazug szépségét. Velencében minden ember úgy jár-ke, mint a színpadon (...)” Georg SIMMEL, *Velence*, ford. BERÉNYI Gábor = Uő., *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*, Bp., Atlantisz, 1990, 9.

¹⁴ Hans-Georg GADAMER, *Épületek és képek olvasása*, ford.: LOBOCZKY János = Uő., *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins, 1994, 157-158.

¹⁵ Hans-Georg GADAMER, i.m. 167-168.

így a mű által adott válaszok a műalkotást szemlélő kérdéseire is érvényesek. Az idegenséggel való találkozásban önmagával is találkozik az én, a saját, a találkozásba önmagát is beleviszi és megváltozottként lép ki belőle.¹⁶ Krasznahorkai kötetének több írásában is ezt a változást kísérli meg nyelvileg közvetíteni, közvetetten, a műalkotás befogadásának feltételeit és magát a műalkotást is bemutatva.¹⁷ Így a fikción belüli műalkotásokról szóló képleírások működési módjának közelebbi vizsgálata a szövegnek az idegenség, identitás témaköréhez való hozzáállásáról is tanúskodhat: hogyan képes a nyelvi közegben tudósítani a befogadó (én) és a szemlélt mű (a másik) között végbemenő, elsődlegesen nem nyelvi tapasztalatról? A történés folyamata, az idő- és térszerkezet mellett a narratív képleírások vizsgálatakor megkerülhetetlennek tűnik a narrátor helyzetének, a művet befogadó helyzetének, tudatának elemzése is.

A(z) 5. *Christo Morto* című elbeszélés társai által magára hagyott, lelkileg meggyötört turistája kétszer is Bellini halott Krisztust ábrázoló képe elé járul. A narrátor által közvetített befogadás során a kép először lebilincseli, ám az értelmezés első pillanataiban még a képen kívül keres segítséget: „keresett valami támpontot, de a kép alatt, vagy az állványon, amire állították, vagy oldalt a falon, amely előtt állt, nem volt látható semmiféle segítő jegyzet sem a festőről, sem a tárgyról, egyszerűen csak odaállították ezt a fél-Krisztust a falhoz (...)”¹⁸ Amikor ez nem jár sikerrel, tekintetével oda-vissza, többször is bejárja a festményt, mindannyiszor más-más jelzőkkel bővítve a gondolatait: „enyhén félre volt hajtv a feje, az arcán végtelen szelíd nyugalom és földöntúli béke, s azt ugyan nem lehetett megállapítani, hogy fekszik-e vagy áll, mindenesetre elől, valahol a hasa fölött össze volt kulcsolva a két keze, s jól látszott a kissé esetlenül megfestett vér, ahogy az átütött kézfejből csurog, (...) Krisztus aranyló haja göndörödve hullott vékony vállaira, (...) nézte újra az egészet, a gyöngye vállakat, a félrehajtott fejet, nézte a száját, a finom szakállat, a csenevész karokat, s a valahogy olyan furcsán egymásra tett két kezet (...)”¹⁹ A képet szemlélve, még annak döbbenetes hatása mellett vagy annak ellenére is képes felismerni a festmény témáját pusztán annak ikonikus jegyei által. A képolvasás a tekintet oda-vissza mozgásával, az egyre gyarapodó élmények, észrevételek összeadódásával megy végbe, míg a kép teljes egységbe nem olvad össze. Ez az egység azonban nem a pár oldallal korábbi, művészettörténeti és a kép feltárásáról szóló szöveg festményével azonos. A szomorú, megtört Krisztust ábrázoló kép idegensége a befogadó-szemlélő imaginációját szólítja meg: „ez a Krisztus KI AKARJA NYITNI A SZEMÉT... (...) nézi, és meg se moccan, DE KINYITJA, rögzítette magában, amikor megint nekilátott, hogy bátorságát összeszedve újra rászégezz a tekintetét a Krisztus két szemére, DE MILYEN SÖTÉT ez a szem, hátborzongató volt, ahogy bár TÉNYLEG FELNYITOTTA MAJD NEM TELJESEN, alig lehetett látni a szembogarát (...)”²⁰ A Krisztusként felismert festett alak története, a saját testben való feltámadás ígérete, a megváltás fogalma is ott állhat az értelmezés képzelettel vegyülő játékában. A halál, mint az ábrázolhatatlansága miatt is totális idegenség jelentéstelivé válik. Ezzel együtt a kép első szemlélésekor a másik tekintetének hatására a szereplő biztonságérzete pillanatok alatt eloszlik, a műalkotás és szemlélő viszonya megváltozik, azért is, mert az én és a másik viszonyában az idegenségében

¹⁶ FEHÉR M. István, „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, ez az éter mint olyan...” = *Identitás és kulturális idegenség*, szerk. BEDNANICS Gábor, KÉKESI Zoltán, KULCSÁR Szabó Ernő, Bp., Osiris, 2003, 25.

¹⁷ Az európai helyszíneken játszódo írásokban (pl. 21. *Gyilkos születik*, 5. *Christo Morto*, 8. *Fenn az Akropoliszon*) egyfajta közvetített befogadást tesz lehetővé az onnipotens narrátor, aki időnként jelöletlenül felveszi a szereplő (befogadó) nézőpontját is, időnként pedig (sokszor fiktív) művészettörténeti részekkel tagolja a szöveget. A távol-keleti témájú írásoknál (melyek nem képezik tárgyát jelen írásnak) ezzel szemben inkább maga a műalkotás illetve a műalkotásként szemlélt tárgy kerül bemutatásra, közvetlenül a narrátor által.

¹⁸ KRASZNAHORKAI, 5. *Christo Morto*, i.m. 114.

¹⁹ KRASZNAHORKAI, i. m., 114–115.

²⁰ KRASZNAHORKAI, i.m., 115, 122.

megmutatkozó kép helyére egy emberi test kerül, azaz a szemlélő nem egy festményt lát többé és ezt a narratíva működése is leköveti.

A történetet azonban a műalkotás létmódjára utaló kinyilatkoztatásszerű lezárás is a kötetet átfogó gondolati struktúrához kapcsolja. A turista visszatérésekor (a történet ideje szerint 11 évvel később) leírt tapasztalat mintha egyszerre sugallná a krisztusi üzenetet és a műalkotásoknak az emberi létezést alapjaiban megváltoztató hatását: „úgyhogy látta is önmagát, amint felkel és lemegy a lépcsőn, kilép a Campo S. Rocco fiataljai közé, s elvegyül a kora esti forgatagban, nem mozdult, csak ült a széken, és látta, hogy már indul is a főlépcsőn lefelé, látta, hogy elhagyja az épületet, és felszáll egy vaporettóra (...) csak nem tudta, hogy neki, ebből az épületből, kimenni, már soha többé nem lehet.”²¹

Felhasznált irodalom

- ANGYALOSI Gergely, *Rejtett fényforrások*, Jelenkor, 2009, 815–819.
- BARANYÁK Csaba, *Szerző, mű és ...? Alföld*, 2009/11. sz., 108–112.
- BENJAMIN, Walter, *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél*, ford. BENCE György = UŐ, *Angelus novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*, Bp., Európa, Magyar Helikon, 1980, 819–933.
- FEHÉR M. István, „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, ez az éter mint olyan...” = *Identitás és kulturális idegenség*, szerk.: BEDNANICS Gábor, KÉKESI Zoltán, KULCSÁR Szabó Ernő, Budapest, Osiris, 2003, 11–30.
- GADAMER, Hans-Georg, *Épületek és képek olvasása*, ford.: LOBOCZKY János = UŐ, *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins, 1994, 157–168.
- KRASZNAHORKAI László, *Seiobo járt odalent*, Bp., Magvető, 2008.
- KRISTEVA, Julia, *Holbein Halott Krisztusa*, ford. Z. VARGA Zoltán = *Narratívák I.*, szerk.: THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1998, 37-58.
- RADNÓTI Sándor, *A világjuk vesztett istenekről*, Holmi, 2009, 1554–1561.
- SIMMEL, Georg, *Velence*, ford.: BERÉNYI Gábor = UŐ, *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*, Budapest, Atlantisz, 1990, 7–12.

²¹ KRASZNAHORKAI, *i.m.*, 123.

Határátlépések a mesékben

I. Bevezető

Hogyan alkalmazható a határátlépés fogalma körüli diskurzus a kortárs mesekutatás területén? Természetesen nem kezdhetünk a mesékkel kapcsolatos történeti vagy kritikai diskurzusban annyit emlegetett politikai vagy ideológiai vizsgálatokba, tegyünk egy kísérletet, maradjunk a kortárs mese összetett műfaji és nyelvi keretei között.

Ha nagyon szűk keretek közé szeretnénk beilleszteni a határátlépés definícióját, akkor úgy magyarázhatnánk, hogy határátlépés akkor van/kezdődik egy mesében, amikor a fikció megjelenik, megfordítva a definíciót is érvényes a kijelentés: amikor a fikció megjelenik, akkor történik – többnyire cselekményként is – valamiféle határátlépés.

A mesehatároknak sok változata van, a kötött morfológiai felépítéssel rendelkező, (folklór- és más meséktől) a modern meséig; a határok filozófiai, metafizikai formáitól a nyelvi formákig.

A mese – talán még inkább, mint az irodalmi szöveg – valóság és fikció keveredése, és ezáltal magával vonja az *adott* és az *elképzelt* összjátékát. Amikor mesét olvasunk, tudatában vagyunk annak, hogy a mese fiktív világban játszódik. Hogy miért éppen a mesében a legegyszerűbb tetten érni a fikció megjelenését, az szembeötlő: a mese mint irodalmi forma is különleges, mert a gyermek minden más formánál könnyebben megérti. Pillanatnyi érdeklődésének és szükségletének megfelelően a gyermek-befogadó egyazon mesében sokféle értelmet találhat. A gyermeknek a mesét sokszor meg kell hallgatnia ahhoz, hogy el is higgye, és optimista szemléletét beépítse saját világlátásába. Ha ráadásul még el is játssza, ezzel a mesét csak még „igazabbá” és „valóságosabbá” teszi.

Napjaink meseregényei az irodalmi minőség jegyein túlmutatva, a klasszikus mesékhez hasonlóan a szövegben, mesevilágban való gyönyörködtetés mellett funkcionális értékkel is bírnak. A mesevilágot modellértékűnek tételezve a meseregények kétszeresen is betölthetik ezt a funkciót. Meseként normatív igénnyel mutatják be, milyennek kell lennie a mi világunknak, meseregényként pedig az elbeszélő vagy mesélő valóságát hozzák játékba. Így az aktualizált valóság szerepeltetésével saját világunk kettőssége: fikció és valóság kettőssége nyílnak meg bennük az olvasó számára. Számunkra ez egy nyilvánvaló kettősség, hiszen tökéletesen tudatában vagyunk az olvasott szöveg fikcionalitásával, a szövegen kívül ugyan van valamilyen képzetünk a valóság és a fikció viszonyáról, de a szövegen belül ez a képzet érvénytelen lesz.

II. Elmélet

Arra keressük a megoldást/választ, mikor veszi át a fikció az úgynevezett „valóság” szerepét. Itt nem kettősségről beszélünk: ha a valóságot fikcióként értelmezzük, a szövegen belüli fikció már metafikcióként érvényesül.

A mesében nem is a valóság-fikció-metafikció vagy a fiktív-imaginárius viszony az érdekes, hanem – és ez lehet valamiféle műfaji jellegzetesség – a mese valami miatt (még a meseregény is) meg akarja jelölni a valóság-fikció, fikció-metafikció határt.

Ez következik a fantasztikum-elméletekből is: pl. a romantikus fantasztikum lebegteteti a referenciális/fantasztikus elemek közötti viszonyt, vagyis a csodásnak racionális és irracionális magyarázatát nyújtja egyszerre; ezzel szemben a mese azt mondja: „mostantól a csodás logikája érvényesül a referenciális világban is”, sőt megmutatja, hogy ez a logika meddig érvényes, és az olvasónak nem kell mérlegelnie, hanem el kell fogadnia a csodás logikai rendszerét. Ha ezekkel a logikai lépésekkel tisztában vagyunk, akkor a mese olvasásakor, befogadás menetében két jelentősen eltérő határhelyzetre bukkanhatunk.

Az egyik (és a legkönnyebben felismerhető) határátlépés maga az esemény, a másik pedig a nyelvi jelek, fordulatok, a nyelvi kód változásában lesz tetten érhető.

Boldizsár Ildikó a Propp formális-strukturális elmélete alapján íródott *Varázslás és fogyókúra* c. monográfiájában hosszasan tárgyalja a mesei metamorfózisok típusait, és külön fejezetet szentel a halálnak a mesékben megjelenő funkciójáról illetve azok szerepéről. A halál mint beavatás, vagy a feltámasztás és újjászületés az egyik leggyakoribb témája a varázsmeséknek, vagy modern elnevezéssel tündérmeséknek. A tündérmesék jelentős része halállal kezdődik: megbomlik az egyensúly és a család egyik tagja meghal. Másokat a halál ténye készítet arra, hogy elinduljanak „szerencsét próbálni”. Szerencsétlenség is érheti őket, előfordul, hogy a legkisebb fiúnak át kell lépnie az élet és a halál határvonalát. A halálból visszatérő és a poklok poklát megjárt hős előtt nincs több akadály, szabadon rendelkezhet élet és halál fölött.¹

A tündérmesék sárkányölő hőse miután legyőzte ellenfelét, maga is meghal, de feltámasztása után nem tud arról, ami vele történt: „*De jót aludtam*”, álomnak hiszi a meggyilkolása és a feltámasztása közötti időt. Arról nem esik szó a mesében, hogy „*hol járt*”, amíg aludt. A feltámasztás és újjászületés módja viszont érdekes: lehet életet adó fűvel, az élet vizével (amit Tündér Ilona őriz), bűvös székérrel, aranyvesszővel, stb., fontos kitétel, hogy a hős egyetlen testrésze se hiányozzék. A feltámasztott hős „álmban” erőt gyűjt és „hétszerte erősebb” lesz, mint volt. Így másodszorra már biztosan legyőzi a sárkányt: ez a motívum emlékeztet az egyik legősibb beavatási szertartásra, amikor a felnőtté vált avatandó ifjak rituális halála és a feltámadás mozzanata kulcsfontosságú.

A másik leggyakoribb téma: a túlvilági utazások, amikor az élők úgy is átkerülhetnek a túlvilágra, hogy – ellentétben az életre kelt hősökkel – visszatértük után emlékeznek arra helyre, ahol jártak. A mesebeli, a testben és lélekben a túlvilágon járó ember vissza is tér a túlvilágról. Az egyik túlvilágjáró magyar tündérmesének van egy rendkívül érdekes alakja: a két világot egymástól elválasztó révész, aki a mesékben hol férfi, hol nő, néha öregasszony, néha meg fiatal lány. Nem derül ki, hogy miért kell szünetlenül hajóznia két part között, de az alvilág ura elárulja neki, hogyan adhatná át mesterségét, s ő akkor megszabadul. A révész mindig az élet partján szabadul meg a csónakjától: a megölt lelkekkel az alvilág urának adózott, maga előtt pedig megnyitotta az utat.²

Az említett példák alapján is láthatjuk, hogy a transzformáció, határátlépés ezekben a mesékben egyenlő a halál állapotába, birodalmába való átlépéssel.

¹ BOLDIZSÁR Ildikó, *Varázslás és fogyókúra*, 164.

² BOLDIZSÁR, i. m., 173.

A határátlépés másik jellegzetes megmutatkozása a szöveg szintjén vizsgálható, a nyelvi fordulatok tipikus megválasztása könnyen észrevehető. Ez az átlépés a népmesékben az első átlépés, vagyis a „belépés” úgy kezdődik: „*hol volt, hol nem volt*”.

A második típusú átlépés (ami a fentebb említett transzformációs elmélethez köthető) kezdődik a mesében: „*hol jársz, amerre a madár se jár*”. Ezeket az öregasszony, a boszorkány, vagy a próbára tevő mostoha teszi fel a hősnek, ekkor a szöveg alapján tudjuk, hogy hősünk már nem az erdőben stb. van, ha átért a túlvilágra. Ha a boszorkány, öregasszony, stb. leküldi őt a kútba, felmászik az égig érő fára stb. akkor továbblépteti a hőst egy fikción belüli metafizikai létbe. Ha az első fikció nem érvényesül, akkor ez az igazi túlvilág, ahol találkozhat a révésszel, stb. Felmerül a kérdés, hogy amikor a fiú átlép a túlvilágba, akkor halott vagy élő? Vajon tudja, hogy mi történt vele, vagy nem?

A harmadik, a visszatérés: amikor a királyfi hazaviszi apjának a lányt, átlépi a birodalom határait, valamint újabb határátlépés (visszatérés a valósba): „*aki nem hiszi, járjon utána*”. Ezek az átlépések a meseszövegben jól követhetők.

Maár Judit monográfiájában egy másikfajta határról, a különös és a csodás viszonyáról olvashatunk. Louis Vax (1960) *A fantasztikus művészet és irodalom* című művében tizenkét kategóriát állít fel, melyek segítségével a fantasztikus irodalmat más műfajokkal való szembeállítás és összehasonlítás révén próbálja meghatározni. A tizenkét kategóriából (csodás; népi babona; költészet; borzalmas, rémítő; detektívregény; tragikum; humoros történet; utópia; allegória és mese; okkultizmus; pszichiátria és pszichoanalízis; metapszichológia³) indul ki a későbbiekben Tzvetan Todorov, aki azonban az előzőekhez képest két új kategóriát vezet be, a különösét és a fantasztikust. Az ő definíciója szerint a fantasztikus olyan határeset, mely két szomszédos műfaj (különös, csodás) között ingadozik, s amely könnyen át is fordulhat. A különös nem más, mint a „megmagyarázott természetfeletti”, a csodás pedig az „elfogadott természetfeletti.” Ezáltal átmeneti műfajok is létrejöhetnek, így a fantasztikus-különös és a fantasztikus-csodás. Az előbbi műfajra jellemző, hogy elemei ugyan léteznek a valóságban, de csak ritkán fordulnak elő, míg utóbbiban nem valóságos, metafizikus jelenségekkel találkozunk.

Todorov szerint a fantasztikum tulajdonképpen értelmezés kérdése, vagyis hogy az olvasó miként fogadja be, interpretálja azokat a jelenségeket, melyeket az elbeszélő át akart nekünk adni. Todorov továbbá azt állítja, hogy az ún. fantasztikus élmény mindig bizonytalanságon alapul, azaz olyat tapasztalunk, ami eddig ismeretlen volt számunkra. Az olvasó is ingadozik a csodás és a különös között, ő dönti el, mit fogad el valósnak, és mit irreálisnak. Ez a nézet abból a tényből indul ki, hogy a fantasztikus történet mindig a hétköznapi realitásból táplálkozik.⁴

Iser három fogalmat vezet be a referencialitás tényfeltárására: a *valós*, a *fiktív* és az *imaginárius* fogalmát. E hármas viszonya alapvető az irodalmi szöveg szempontjából, és ebből a hármasságból következtethetünk a fikcióképző aktus sajátos természetére. Amint a valóságok áthelyeződnek egy szövegbe, valami más jelévé változnak, elhagyják eredeti meghatározottságukat, vagyis a fikcióképző aktus is határátlépés.

A mese nyelvi környezete mindig fiktív, ezáltal a határokat máshogyan kell keresnünk, megközelítenünk. A referencialitás is más szempontok szerint interpretálódik: az olvasás/befogadás referencialitása; a szöveg első fázisa, vagyis az önmagát a referenciális világnak

³ MAÁR Judit, *A fantasztikus irodalom*, 19.

⁴ MAÁR, *i. m.*, 25. o.

mutató fikció, ill. a szöveg második fázisa, az önmagát fiktív világnak mutató fikció. Az utóbbi kettő az imaginárius két fázisának tekinthető.⁵

Ezek az imaginárius működések figyelhetők meg a modern mesékben is, de a nyelvi szignál egészen egyedi módon jelenik meg: metaforikus elnevezések, fiktív (mesei szinten működő) nevek, helyszínek, bonyolult mondatszerkesztés, versírás (vagyis az elbeszélői szövegstatuszok átmeneti felfüggesztése) – a modern meseszövegek állandó kellékei.

A modern mesék ebben a tekintetben változatosabbak a szóbeliség rögzített meseformáinál.

Közel másfél évszázad alatt a magyar meseirodalom hatalmas változásokon ment keresztül. A mese mint műfaj soha nem kapott akkora figyelmet, mint napjainkban. A népmese mellett a műmese is kezdi megtalálni igazi helyét az irodalomtudományban, egyre több a figyelemreméltó tanulmánykötet erről a műfajról. Igényes kiadók jelentek meg óriási választékkal a gyerekkönyvek piacán. Témaválasztásukban és olvasó/felolvasói közönségüknek eleget téve egy új generáció kezd meseíráshoz, akiknek komoly szépírói munkássága nem ismeretlen a felnőtt olvasók körében sem: a szépírók által jegyzett meseirodalom piaci értelemben is sikeresnek mondható: Szijj Ferenc *Szuromberek királyfi*-ja, vagy *Zöldség Annája*, Darvasi *Trapiti*-könyvei, Czigány Zoltán *Csoda és Kószája*, vagy éppen Kiss Ottó művei sok olvasót vonzanak.

De vajon mitől lettek sikeresek ezek a művek?

A kortárs magyar szépírói mesék, meseregények szorosan kötődnek az irodalmi mesék évszázados kánonjához, nem hagyják reflektálatlanul a – Honti János fogalmával élve – a „Gattung Grimm” kompozicionális sajátosságait, ugyanakkor összhangban vannak a kortárs magyar irodalom „prózaforulatával”.⁶ Egyszerre tűnnek nagyon hagyománytisztelőnek, és egyszerre vannak új képleteik a történetmondás lehetőségeit illetően.

A regényesült mese a modernitás egyik alapvető formája lehet. A regény nemcsak külsejét és tárgyválasztását tekintve más, hanem sajátos világszemlélet, hős-felfogás, a tér-idő viszonyok különleges érvényesülése jellemzi. Ha alkalmazzuk ezt a meseregényre, akkor azt látjuk, hogy a proppai szerkesztettség kicsit módosul. A mesei alapszituáció megoldása egyre több közbeékelte próbatétel (kaland, akadály) után⁷ következik be, a kitágított téridővel pedig olyan mesei vagy mesés elemek, mozzanatok bekövetkeztét is képes magába foglalni a mese szövege és világa, amelyek túlmutatnak a katalogizált mesei kelléktár kellékein.

Ha a meseregényt az olvasóközönség szempontjából értelmezzük (vagyis ha feltételezzük, hogy kizárólag gyermekeknek szólnak), akkor a mese gyermekiesített formája, ugyanis gyermekirodalmi műfajként jött létre a XIX. században. A mese gyermekirodalommá való átalakulása a pedagógiai aspektus mellett számos olyan szükséges szövegszintű jellemző meglétét feltételezi, amelyek által a gyermekirodalom-kritika számára valamiféle értékkanon is felállítható a gyermekirodalmi alkotások korpuszából. Hogy az életkori intellektus és emóciók függvényében milyen ismérvekkel kell rendelkeznie egy jó műnek, arra több felsorolás is létezik a gyermekirodalom recepciójában.

Megfigyelhető, hogy a mesék rögzült szerkezete – mint ahogyan a proppai morfológia által vizsgált mesékre jellemző – struktúrabeli módosulások nélkül mentődött át a gyermekirodal-

⁵ Wolfgang Iser, *A fiktív és az imaginárius*, 23.

⁶ Ld. még: *Prózaforulat*, szerk. GYÖRFFY Miklós, KELEMEN Pál, PALKÓ Gábor, Kijarat Kiadó, Bp., 2008.

⁷ SZIJJ Ferenc, *Szuromberek királyfi* c. meséjében megfigyelhető, hogy Szuromberek királyfit nem csak a próbatételek lassítják céljának elérésében, hanem a társai is, akik hajlamosak az elbeszélésre és a felesleges kotnyeleskedésre.

mi művekben: azaz a mese megoldása mindig a jó és rossz szembesülésének eredményeként a jó győzelmét jelentette. Mindemellett a mese tükrözi az élet alapkategóriát és alapviszonyait, vagyis az egyszerű, szerkezeteire lebontott valóság előrendet biztosít az emberi lét bonyolultságához. Időtlen és tér nélküli a mese története. Másrészt csodálatos világa a valóság szimbólumaként értelmezhető.⁸

A mesék egzisztenciális jelentősége, formaképző befolyása, mágikus funkciója mellett az irodalmi fejlődésre való hatásuk is megjelenik, mint az irodalommal szemben támasztott igény. Ezt úgy is lehet érteni, hogy a műfajbővítés lehetősége a primer szépirodalmi művek közé emeli a mese (vagy meseregény) műfaját.

Nem elhanyagolható, hogy a népmesék sajátosságai adott szövegek szintjén is képesek meghatározni a specifikus gyermekirodalom ismérveit. A csoda és valóság egymásmelletti-sége, párhuzamos szerepeltetése az egyik leglényegesebb jellemzője a mesének. „*Metamesei szinten megfogalmazva: az egydimenzionalitás a mesék egyedüli ismérve, azaz a mese világa egyetlenként teremődik, benne valóság és mesevilág közötti átmenet nem szintváltásként értelmeződik, mert csoda és valóság egymásba játszanak, természetes módon egészítik ki egymást.*”⁹

A népmesékből eredően a mesék nézete optimista, egyszerűek, a mese nyelve pedig egyértelmű, világos.

De hogy is van ez a meseregényeknél? Optimális esetben a mesék integritása nem szenved csorbát, azaz a mese eligazító funkciója megmarad, a mesét olvasó emellett a mesevilágnak olyan részleteit fedezheti fel, amelyek mindenképpen többletet jelentenek a mesék, mese-szövegek hagyományos világához képest. Ilyen például a hősök cselekedeteinek motivációs bázisa, az érzelmi viszonyulásaik, az új funkciók és szerepkörök megismerése, ismeretlen helyszínek bejárása.

A szerző annyiban módosítja meseregényét a népmesékhez képest, hogy műmeseként értelmezve, olyan sajátos nyelvi jelekkel látja el a szöveget, amely a verbális mesék esetében nem létezik, illetve a regényterjedelem miatt lehetőség nyílik nemcsak a szereplők tulajdonságainak árnyaltabbá tételére, cselekedeteik motivációs bázisának megismerésére, hanem a regény belső formájának megfelelően létrehozható sajátos regénynyelv használatára. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem kellene a szerzőnek betartania a meseregény gyermekirodalmi mivoltából adódó kereteit, a meseiség műfaji és tematikai szabályait.¹⁰

A meseregény a gyermekirodalom számára egyfajta átmenetet képez a mesevilághoz még kötődő, ám azt ugyanakkor már gyerekesnek tartó kiskamasz, kisiskolás korú olvasók miatt. Az ilyen korú gyermekek már igénylik a nagyobb terjedelmű szövegeket, képesek ezek befogadására, így a meseregények egyfajta átmeneti műfajként megoldják a mese- és ifjúsági irodalom közötti átmenetet. A felnőttek által sikernek jósolt meseregény azonban nem minden esetben jelent széles olvasótábor: a klasszikus mesei elemek groteszkbe, abszurdba vagy nonszenszbe hajló alakulása egy olyan befogadói réteget feltételezhet, amely már a mese megjelölés miatt utasítja el a művet.¹¹ Az is megfigyelhető, hogy egyre több könyv viseli a meseregény alcímet, illetve utal rá, ám a mesedefiníciók értelmében ezek a művek sokkal inkább csodás történetek, kalandregények vagy áltörténelmi regények.

⁸ LOVÁSZ Andrea, *A meseregény kora*, 194.

⁹ Uo., 195.

¹⁰ Uo., 196.

¹¹ Lovász Andrea itt példának hozza fel Szijj *Szuromberek királyfiját*, melyet a kritikusok, mesekutatók, pszichológusok feltétel nélkül üdvözöltek, ugyanakkor alig fogy a boltokban.

Ha a felnőtt olvasók szempontjából vizsgáljuk a meseregényt, számukra nem több, mint „meseként olvasott” regény.

Korunk nagyregényeinél az is megfigyelhető, hogy leszámolva a posztmodern, szaggatott regényekkel, a szerzők a történet, a mesélés megújításán dolgoznak: a mesélés örömén túl a mese-valóság, fikció-valóság illetve mese-történelem fogalompárok mentén látszik rendeződni jó néhány irodalmi alkotás.¹² Természetesen ezeknek a regényeknek az elváráshorizontok jelölik ki meseiségüket, ebben az értelemben inkább mesés regényeknek kellene nevezni őket.¹³

Felfedezhetünk egy nagyon szembetűnő változást a kortárs meseregényekben, amit részben a regényszerű terjedelme indokol, részben pedig az – amit már korábban is említettünk –, hogy a proppi séma a meseregényben lelassul, több a közbeékelődés, több a felesleges közjáték, így ezáltal több a lehetőség a frazeologizálásra, speciális nyelvi játékokra, olyan idézetszerű-parafrázáló nyelvi bravúrokra, amelyek a médiavilágból és a klasszikus magyar irodalomból vett *nyelvi töredékek* (pl. a nevek esetében) a gyermeki nyelvelsajátítás, nyelvi modellalkotó technika mintájára teremtenek újabb mesei szimbólumokat, szövegfragmენტumokat.

III. Példák

Szijj Ferenc 2001-ben megjelent *Szuromberek királyfi* c. műve remek példa arra, hogy ezeket a szövegszintű fikciós határokat megvizsgáljuk. Szijj művei azért is alkalmasak egy részletesebb prezentáció elkészítésére, mert a valós/fikció-váltások állandó generálódásai egy olyan intenzív mesevilágot teremtenek, amelyek megkülönböztetik ezt a fajta prózai nyelviséget a mostanában oly divatos, inkább kisgyermekeknek szóló tucatmeséktől, amiknek a befogadása ezektől a technikai kompozícióktól mentes. Sokkal nehezebb figyelemmel kísérni a folytonos, követhetetlenül sokszor előforduló fikciós játékot, mivel Szijj az eddig tárgyalt határátlépő elemek szinte összes fajtáját alkalmazza, az egyszerűbb, szöveg szintjén vizsgálható elemtől kezdve az imaginárius működésen át, egészen a különös és a csodás megjelenéséig.

A *Szuromberek királyfi* első és rövid fejezete így kezdődik:

„Volt egyszer egy királyfi, *Szuromberek*. Egy szép napon, amikor sűrű, sötét felhők borították az eget, és majdnem eleredt az eső, átszaladt a szomszéd országba, ott volt közel egy fontos dolog miatt.”¹⁴

Szijj ugyan nem fáradozik a klasszikus „hol volt, hol nem volt” hely- és időmeghatározással indítani a mesét, ellenben az átlépés tényét erősíti az, hogy van egy királyfink, a *Szuromberek*, és ha kell, ez a királyfi csak átszalad egy határon egy másik országba egy fontos dolog miatt. Láthatjuk, hogyan helyeződik át a valós egy fiktív világba, vagyis elindul a fikcióképző aktus. A távolságok nem távolságok többé, a mesehősök, amikor csak tehetik, nagy távolságokat futnak „meg”, határtalanul rövid idő alatt.

¹² Pl. DARVASI László, *A könyvmutatványosok legendája*; HÁY János: *Dzsigerdilen: A szív gyönyörűsége* stb.

¹³ LOVÁSZ, i.m., 198.

¹⁴ SZIJJ, i. m., 5.

„– Fussunk! – mondta Szuromberek.

Futottak. Erdőn-mezőn, hegyen-völgyön, egészen a tengerig elfutottak. Nagyon nagy volt a Peripác-tenger, szinte nem is lehetett látni a túlsó partját. Vetettek egy pillantást a vízre.

– Fussunk vissza! – mondta Sziromka Mária.

Visszafutottak, erdőn-mezőn, hegyen-völgyön megint, közben versenyeztek is, de úgy, hogy ezért ne hagyják el egymást.”¹⁵

Közben találnak egy halacskát Szuromberek inge alatt, amit vissza kellene dobni a tengerbe.

„Futottak megint a tengerhez, beledobták a halacskát, s fordultak is vissza. [...] Erdő-mező, hegy-völgy, futás, mert minél előbb oda kell érni mindenhová, igazából nem is törődtek vele, hol, merre futottak.”¹⁶

A mesekönyv számtalan kritikája említi azt a tényt, miszerint a meseregény olyan, mintha szimplán szavak, nevek, elnevezések halmazából állna. Lehetne ez talán egy írói fogás, egy sajátos technika, talán taktika is, mindenesetre a vizsgálódás tárgya adott. A már említett imaginárius működések, viszonyok megsokszorozódnak a műben, halmozódnak vég nélkül, szinte minden oldalon, minden fejezetben új névvel, új helységgel, vagy különös elnevezéssel találkozunk.

Sziji nemcsak arra vállalkozott meseregényében, hogy – a hagyományostól eltérően – kitágítsa mesei tudásunkat és próbára tegye a gyermek olvasó/felnőtt felolvasófigyelmét, hanem arra is, hogy közzétegye a gyermeki lelemény és a képesség összefonódásából született szófordulatokat és neveket.

A mese(világ)teremtő nyelvi aktus mellett Sziji a képi világot is megalkotja. Minden a nyelvben, a nyelviségben valósul meg.

Vannak a mesében megszerethetetlen nevek, és vannak első hallásra rabul ejtők. Vannak üresen kongók, és vannak olyanok, amelyek egy szempillantás megteremtik világukat. A *Szuromberek királyfit* olvasva az lehet az érzése az olvasónak, hogy ha a könyv másból se állna, csak a benne szereplő nevek, elnevezések sorolgatásából, már akkor is nyert ügye lenne: kezdve mindjárt a főhősökkel, Szuromberek királyfi, Királyi Szabad Berekország (fővárosa Illaberek, hivatalos lapja: Illaberki Általános Újság), Sziromka Mária pedig Szabad Királyi Sziromkaország uralkodója. De itt vannak a többiek: a felhőjogi tanulmányait sajnálatos módon félbeszakító óriás, Esze Ottó és elrabolt barátai, Buzgár Géza és Lajhát Pál, Köpölykúti Béla, az egyetlen békadínó, akinek a koronáját ellopta a mókusfarkas, Csuha Ignác, művésznevéen Bébaltavári, a medve, aki a kövek gyógyítója és a távolba hall, Biga Jakab, a futárcsiga, Zöngeményi Petúnia, riporternő, Tollbucsin főgenerális, Lapuneon főtörzstábornok, Trepanek Vazul határ-, vám- és folyamőr főezredes, kisebbfajta sárkány. Az ellenállást képviselik a Balkanyar kocsmá vendégei: Zimbab, a zombi, Mameluk, a mómia, dr. Vépiné Hosszúperesztegi Róza, a vámpír és Bogár Zoli, a lószarvasbogár. Lidércország lakóit kezdjük mindjárt Őfelsége Első Vagy Másnéven Szörnyű Gáspárral, hú csatlósa a mókusfarkas, névszerint Tallé Randor, alattvalói pedig Rizling, akinek tudvalevőleg borízú a hangja, Botmanics, a denevérszerű alak, Lompos-Kovács, ő rókaszerű, Lember Zsák, a főkányamornyik és Traban Tóni, aki meg annyira rút, hogy a menekülés során az ellenség magával sem viszi a Sárfellegvárba. Apropos, van még egy dezertálni is hajlandó fűrészfarkú turulgalamb, a Balkanyar kocsmárosa, Rácrátóti Adorján, de van még itt berberfőka,

¹⁵ Uo., 5.

¹⁶ Uo. 6.

középfülű pöcesárkány, bantu algakertész, maláj szakács, tizedes – logikus, hogy van akkor huszados is.

Érdekesek a használati tárgyak is ebben a világban: juhargyantaszörp, biztosan ragacsos, lidérckagyiló, csaknem csúszós fizetőeszköz, vízhasznosítási engedély, vihargerjesztő, mosárgázgerjesztő, csupa hasznos dolog, húsevő tengeri liliom, dél-halivorniai kenderpók fonala, diszkóól, lakk-osztály, radar-infra-higanyröntgen, paprikai sebészet, pelikopter, ami természetesen pelikánhajtású helikopter, olmosítópor, fényszűrő, bülcesség-autómata, ami megmondja Esze Ottónak, hogy ki rabolta el a barátait, hagymázsólyom, létezik Eldaráló is, és volt egyszer egy Tiramisu nevű hajó, amiről azt mondták, hogy elsüllyeszthetetlen. Szuromberek tarisznájában a legkülönbözőbb dolgok lapulnak, amiket előkaphat vészhelyzet esetén. Olyan ez, mint Mary Poppins szőnyegtáskája, amiben még kalapfogas is volt. Ilyen tárgyak például a fényt érzékelő iránytű, aminek hasznát is veszik a sötét lidércországi erdőben, a barguzinlámpa, ami akkor se működött, ha ráköptek, világító töltőceruza, drótnélküli morzekészülék, sőt még *klór* és *ofin* feliratú üvegcsék is. Esze Ottónál pedig kisolló van, amivel a kenyérdarabkát kettévágja, meg só és paprika.

A földrajzi nevek színgazdagsága mesei szinten is elbűvölő: Peripác-tenger, Hintavár, Szabad Királyi Sziromkaország, Királyi Szabad Berekország, Valabérci-hegyek, Lidércország, Széllébélt tisztás, Bűdösvirág-domb, Ligaráma-hágó (amit Eduárdó Ligaráma fedezett fej, volt vaj a fején biztosan), Illaberek, Berekország fővárosa, Cézár-hegy, Sárfellegvár, Mélyvízi-tó, Teknőcdomb.

A mesei „megoldások” is szembetűnően szokatlanok és a képiség eszközei: egy csodagyűrűnek PIN-kódja van, de e szakkifejezés nem a buzgó aktualizálás eszköze, nem az író modern dolgokban való jártasságának bizonyítéka, hanem – egy szó. Mint ahogyan szó a „lidérckirály” meg a „kirakatper”, a „kemence” meg a „BEEP vagy PEPP S(HOW)” kibetűzhetetlen töredéke is, amelyek elemei a gyermek (és a felnőtt) olvasó vizuális tapasztalásának.

Sziji *Szuromberek királyfi*-ja dialogizáló viszonyban áll eddig ismert mesevilágokkal, úgy mese, hogy közben saját műfajiségének, világlátásának és cselekménybonyolításának is folyamatosan görbe tükröt tart. A megszokott mesei események, szerepek megváltoznak, felcserélődnek, nem is a királyfi a főhős többé, hanem az összes többi szereplő.

Sziji hősei között van paradicsomkaró, becsületes nevén Apafi Tivadar, egy kertkapu, Eisenhuber Dávid, egy káposztaházaspár, Káposzta Benő és Káposzta Benőné, egy futórózsa, Serilla Géza nevű, nőnemű uborkák, nevezetesen Ibolya, Tünde és Szilvia, egy érésben lévő paradicsom, Veszelinovics Árvácska, valamint egy kopasznyakú tyúk, Vaxler Katalin. Ezek a hősök arról nevezeteseek, hogy mindig rossz helyen vannak, majdnem mindig rosszkor szólnak meg, és inkább hátráltatják, mintsem segítik a főhőst, Szuromberek királyfit.

Ugyanakkor ezek a hősök sokszor karakteresebbek, mint maga a királyfi. Vaxler Katalin például, aki sokszor mindenki helyett beszél, magyaráz, félrebeszél, értetlenkedik, klasszikus embertípust képvisel. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy Vaxler Katalin a csúcspont, a főszereplő, ő a kopasznyakú tyúk, aki szívderítő bájjal a végén mindig megoldja a történetet.

„– Jön egy vonat – mondta Szuromberek.”

„– Milyen sárkány? – kérdezte riadtan Vaxler Katalin.”¹⁷

¹⁷ Uo., 70.

Felháborítónak tartja, amikor hallgatózással gyanúsítják:

„– *Hát én rólam mindenki tudja, hogy rossz a fülem, mert kiskoromban véletlenül be-tévedtem egy diszkóóolba, és az ijedtségtől ötvenszázalékos halláskárosodásom lett. Mondjuk, ha nekem azt mondják, mélyvízi, akkor én úgy értem, hogy hévízi. Ha meg azt mondják, hogy vár, akkor úgy értem, hogy izé...kár. De ez most csak egy példa volt.*”¹⁸

Ebben a párbeszédben is jól tetten érhető, hogy a fikciós játék hogyan kezd kibontakozni a meseregény szövegén keresztül.

Amíg a történetben Szuromberek királyfi útnak indul Sziromka Mária megmentésére a többi hőssel együtt, Sziromka Mária kertjében otthon marad a vénséges vén Prozenek, az ágseprű, akit csak Porzenének hívnak. Érdekes szereplő ez a Prozenek: állandóan álmodozik, mondhatni félálomban van, és folyton Bergengóciát emlegeti:

„– *Bezzeg Bergengóciában... – csóválta a fejét Prozenek, aztán egy kicsit meg is biccentette önkéntelenül, mert álmos volt. – Hiába, hiába...*”

„– *Maga meg ne jöjjön nekem mindig azzal a Bergengóciával, hallja! – szólt rá Vaxler Katalin. – Ezerszer elmondtam már, hogy Bergengócia nincs, csak a mesében. Térjen már észhez!*”¹⁹

Ismét határátlépést figyelhetünk meg. Ezt a fajta határátlépést metalepszisnek nevezhetjük, hiszen konkrétan a mesehatárok megsértéséről van szó. A szerző valamiképpen megsérti meséjének határait és beleszövi a cselekménybe saját fikciója metafikcióját.

Újabb határátlépésre lehet példa maga a mesei cselekmény kifordítása: mivel Szijj a „*kétesebb karriert befutott tanmeséktől*” és állatmese-példázatoktól sem riad vissza könyvében, amikor is a „*jótett helyébe jót várj*” ismert ceremóniáját némi fukarsággal, alakoskodással, döcögve mutatja be.

„– *Na ide figyelj rigókám! – határozta el magát Szuromberek. – Itt van még ez a nagy darab kenyér, mind neked adom. De ezt a kicsit, ezt az utolsó falatot megtarthatom magamnak?*”²⁰

„*Nagyon úgy nézett ki, hogy [az óriás] éhes, és Szuromberek már nyújtotta is feléje a kenyérdarabkát, szó nélkül, mert még nem jutott eszébe semmi a meglepetéstől.*

[...] – *Neked adom, mert látom, hogy éhes vagy – mondta Szuromberek.*”

„– *Nem, nem fogadhatom el, szabadkozott az óriás. – Biztosan te is éhes vagy még, úgyhogy nem, köszönöm. Bár az igaz, hogy nem lennék hálátlan, majd meglátod.*”

„– *Fogadd csak el! Nem is kell érte adnod semmi varázs- vagy csodadolgot.*”²¹

Szijj második meseregényében, a 2008-as *Zöltség Anna és a beszélő póniló* c. meseregényében az abszurd elemek azonban már-már zavaróak a nyelviség és a képiség szintjén is.

A szövegszerű határátlépés nem történik meg, hanem rögtön átlépünk a valós térből a fikciós térbe.

¹⁸ Uo., 235.

¹⁹ Uo., 8.

²⁰ Uo., 35.

²¹ Uo., 38.

„Sárgarépa és Petrezselyem Anna királykisasszony, akit az ország népe szeretetből és a rövidség miatt egyszerűen Zöldség Annának hívott, egy reggel elhatározta, hogy szerez egy lovat.”²²

A mesének nincs bevezetője, nem tudjuk, ki a királykisasszony, ugyanakkor, ha a proppi séma szerinti történetfűzés első lépcsőjét vizsgáljuk – vagyis a hiány felismerését – akkor már tudjuk, hogy hiányt maga a főhős mondja ki: szeretne egy lovat. Ha eltekintünk attól a fikciós jelenségtől, hogy ez egy királykisasszony, úgy akár saját gyermekünk is lehetne, így könnyebb a viszonyulás a fikciós térhez, hiszen valójában reális a cselekmény. A mese végig a valós-fiktív fogalompár mentén játszik, hiszen a *kapornyicai* világ minden alkotóeleme azonosítható egy közeli környezettel, azonban a fiktív tér magában a főhős fejében kel életre, mintha a gyermekkel együtt játszanánk a saját meséjét. Olyannyira igaz ez, hogy rögtön elkezdjük megfeleltetni a meseregény szereplőit valamely családtagként, több-kevesebb sikerrel, ugyanis a névalkotási folyamatok, vagyis az imaginárius működések itt nem a modern világ átvett és átköltött szavai, nem is a gyermek beszédfejlődési szakaszának maradványai, hanem a felolvasott és átadott versek, mesék, verses-mesék szereplői.

A lóvásárlás nem lenne éppen olyan bonyolult dolog, de most egy meséről van szó, így talán mégis az.

„– Hát az nagyon bonyolult, mert a lóhoz tartási engedély kell, meg jártassági bizonyítvány – válaszolta kapásból a hazardőr ezredes. – Meg... úgynevezett patkóadót is kell utána fizetni, lábanként öt... vagyis huszonöt vonyarcot.

– Szóval akkor nem lehet – szomorodott el Zöldség Anna. – Kár, pedig úgy szerettem volna.

– De talán valahogy meg lehet oldani – mondta a hazardőr ezredes, és belefűjt a sípjába, mert volt neki egy zsinóros sípja, benne volt mindig a szivarzsebében, és ha gondolkodott, mindig megfűjta. Most is gondolkodott nagyon.”²³

Ha feltételezzük, hogy a ló a valóságban egy autó, akkor máris értelmet nyer Zöldség Anna és a hazardőr párbeszéde, aki olyan Annának, mint ha az édesapja lenne. De nem kell ennyire konkrétan se lennünk, bármilyen – a gyermek által kért – új dolog, játék sorsa, hogy a szülő először megpróbálja meggyőzi gyermekét arról, neki nincs is erre szüksége, felesleges és komplikált a beszerzés is. A mondat szerkesztés is akadozik, de nem Anna mondatai, hanem a hazardőr mondatai bizonytalanok.

Szíjj furcsa játékot játszik velünk, túloz és infantilizálja a történetet, leegyszerűsíti, holott mindvégig úgy tűnik az olvasónak, hogy a felnőtt a gyermek, a gyermek a felnőtt és minden határ, ami kettejük közt húzódik, felcserélődik. A gyermek lesz a logikusabb, a gyermek javítja ki a felnőttet.

Egy nagyon érdekes dialógus zajlik a második fejezetben is, amikor Zöldség Anna eltéved az élménycentrumban, és elveszítik egymást Haén Cicával, aki Anna főszakácsa.

„Odalépett az egyik asztalhoz, és megkérdezte egy bácsitól, aki épp egy csirkecombot eszegetett:

– Bocsánat, nem tudja merre van a vibráló hullámcsúszda? – mert ugye annak a közelében szakadt el a kíséretétől.

²² SZIJJ Ferenc, *Zöldség Anna és a beszélő póniló*, 5.

²³ Uo., 8.

– *Nyamm, nyamm, nagyon finom ez a csirkecomb – pillantott egyik szemével Zöldség Annára a bácsi. – Kiváló, nyamm, nyamm. Hogy micsoda, túróscsusza? Azt nem tudom, nyamm, nyamm. De ez nagyon jó, tudom, ajánlani.*”²⁴

Amíg a Szijj első meseregényében a főhős folytonos félreértések, elhallások „áldozata”, társai folyton mást hallanak, mint amiről beszél, a Zöldség Annában a helyzet változik, a felnőttek kezdik félreérteni a kislányt. Szijj groteszk képet fest erről az unalmas és apatikus közegről, amelynek legfőbb színtere az élménycentrum. Kisgyermekes szülőknek ez a tanulság.

Annának saját főszakácsa is van, Haén Cica, akiben egy poéta veszett el, vagy legalábbis közel áll hozzá, hiszen nem áttal alliterálva köszönni, és nagy rajongója Zöldség Anna észrevétlenül komponált verseinek.

„– *Szép napunk van – mondta Haén Cica behízelt hangon. – Odakint hangyák halandzsáznak, méhek mórlikálnak, és pávák pipálnak.*

– *Hol? – nézett ki az ablakon Zöldség Anna.*

– *Mindenhol – tette le az öltözőasztalkára a tejszínhabos tejbegrízt.*”²⁵

A szó szerinti értelmezés ugyan egy gyermek leleményét tükrözi, de Haén Cica anyai szeretete és gondoskodása megkérdőjelezhetetlen, a metaforikus értelmezés pedig nekünk, az olvasónak szól.

A *Zöldség Anna* sem szenved hiányt a furcsa nevektől, szereplőktől, van, aki állandó szereplő, de inkább karakterjellege van és vannak epizód szereplők is, aki köré egy egész történet szerveződik.

Előbbiekhez tartozik a Brüsszeli Béka, aki a történet során többször kezd bele az *Anyám tyúkjába*, de mindig csak addig jut el: „*Ej*”, ilyen szereplő a Fekete Bárány, a cakk-pakk futár. Utóbbi csoporthoz tartozik a majdnem bolhás beszélő póniló, Vörhenyes Milkó, az amerikai varázsló, aki azért amerikai, mert „*semmi kétség nem lehetett – hogy ő az – kockás zakó volt rajta és csokornyakkendő*”²⁶, a Sült Császár (aki valóban császár), medverendörök keresik az ördögi patkányt az egyik fejezetben, aki valójában egy elveszett, félénk vadászgörény. Nem ritka a rejtvényfejtő vakond sem, a házaló virágmag-kereskedő pedig még hasznos is lehet, nem úgy mint a porszívóügynökök, akik megkeserítik a felnőttek mindennapjait.

Játszódik mindez egy „majdnem-normális” fővárosban, Kapornycában – amiről az embernek egy kutya betegség jut eszébe, a szupornyica – ahol békésen együtt élnek a beszélő állatok és az emberek.

A könyv hét hosszabb és egy rövidebb fejezetből áll, amelyek külön történetekként is felfoghatók, így akár önálló meseként is olvashatók. Az első történet arról szól, hogyan lesz Zöldség Annának pónilova. Eljutunk egy *élménycentrumba* is, ami – a királylány szerint is – veszélyes, nyüzsgő hely. Anna is felháborítónak tartja, hogy vattacukor, törökméz, kilós drázsé és még ki tudja, mi minden kapható itt, sőt egy helyen még szénsavas üdítőt sem áttalnak fennhangon kínálgatni a kisgyermekes anyukáknak. Az is kiderül ebben a könyvben, hogy egy királykisasszony ugyanolyan gyerek, mint a többi, hogy a jótékony csalás ellenszenvet szül, vagy egy leárazás több embert vonz, mint egy győzedelmi menet, a cápasó(show) pedig egyenesen szomorú. Az *élménycentrum* itt tulajdonképpen a *mesei világ* metonímiája. A tanulság pedig az, okosabb oda visszatérni, ahonnan elindultunk.

²⁴ Uo., 29.

²⁵ Uo., 8.

²⁶ Uo., 44.

Igazán képtelen dolgok ezek. Pont, mint a *briziolanövesztő-varázslat*, a *Kolosszáli-tenger*, a *Zsengellér-hegy*, a *Hatosbatár-hegy*, a *borsópiac* – észrevehetőbb a bolhánál, dalol nekünk a *Királyi Dalárda* (alias rendőrség), *tevevasút* is van, *meggymagos pisztoly*, *Panyó Lából* származó császár és még számtalan szereplő, akiket csak egy gyerek/olvasó szájából hallhatunk hitelesnek.

A *Zöltség Anna verset ír* c. utolsó előtti fejezet így kezdődik: „*Zöltség Anna verset írt. Mégpedig nem is egyet, hanem többet. Pontosabban nem írta a verseket, hanem csak kitalálta. Haén Cica pedig leírta őket. Haén Cica igazából süteményt sütött, Zöltség Anna verseit csak úgy mellékesen írta le, süteménysütés közben, papírcetlikre, titokban.*”²⁷

Építkező mondatokkal indul a bekezdés, minden egyes újabb mondat hosszabb, és pontosítja vagy korrigálja a már előzetesen elmondottakat. Olyan ez a fejezet, mint a kisgyermek mesélné, emlékezetből. Ezt a különböző bekezdések is igazolhatják: „*Az úgy volt*”, „*Úgy kezdődött*”, „*Ekkor mondta Haén Cica*”²⁸.

Ha pedig valóban egy gyermeki elbeszélés fiktív világában vagyunk, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy a fejezet versei, amiket Anna ír, pontosabban kitalál, hogyan és miért születnek.

„*Haén Cica kissé odébb húzódva jegyzetelt, Zöltség Anna pedig kavarta a tésztát. Illetve csak kavarta volna, ha a tészta nem lett volna annyira sűrű. Mondta is:*

*Ja, de nehéz, jaj, de nehéz,
tésztát kavarni nagyon nehéz,
megáll az ész, olyan nehéz.*”²⁹

Több olyan fontos szöveghely is van a meseregényben, ami segít megérteni Anna versét. Míg Szijj Ferenc – ahogy Boldizsár Ildikó is írja recenziójában: „...a legnagyobb inspirációt attól a gyerek(é)től kaphatja az író, aki egyszer csak nem elégszik meg a népmesék ‘boldogan éltek, míg meg nem haltak’ világszemléletével, és valami ‘más’ mesét kér magának”³⁰ – a *Szuromberek királyfit* fiának írta, a *Zöltség Anna* főhősét pedig részben saját lányáról mintázta.

A regények nyelviségének és a gyermek beszédfejlődési szakaszainak kérdése ebben az esetben élesebben vetődik fel: a gyermek nyelvi kompetenciájának megfigyelése és alkalmazása vajon mennyire játszhatott szerepet a szöveg megalkotásában, mennyit merített a kislány önálló szövegalkotói folyamatából, vagy pedig maga Szijj írta a verseket? (És hogyan viszonyulhat mindez a gyermekolvasó, vagy a gyermekének olvasó felnőtt nyelvi kompetenciájához?) Ha valóban Szijj írta a verseket, és a következő sorok szerint *Zöltség Anna* valóban versben beszél, úgy Szijj figyelmezteti magát erre, önreflexió történik, vagyis egy újabb határsértésnek lehetünk tanúi.

„– *Hát te szinte már versben beszélsz!* – csodálkozott *Haén Cica* írás közben, mert ugye ezt a verset is le kellett írni. Aztán elvette a tálat, mert tésztát kóstolni bezzeg nem volt nehéz, *Zöltség Anna* kóstolta is szaporán. Aztán azzal mentegetőzött:

*Jól van, jól van,
csak megkóstoltam.*”³¹

²⁷ Uo., 9.

²⁸ Uo., 100.

²⁹ Uo., 105.

³⁰ BOLDIZSÁR Ildikó, *Az új évezred mesehősei = Mesepoétika*, 127.

³¹ Uo., 106. o.

Sziji meseregényeiben a fikció intenzív, visszafordíthatatlan, ugyanakkor egyfajta regény-jellemzőként van jelen, ami eddig csak a felnőtt (kortárs)próza kelléke volt és amivel a kortárs gyermek/meseregények csekély száma rendelkezik. Sziji úgy játszik a történeti és hagyományos fikciós elméletek arzenáljával, hogy ami már a szabályos fikcióképző aktus eredménye lenne, azt még ki-/és a szöveg ellen fordítja, ironizálva ezzel a valós-fikció-metafikció viszonyát. A két regénye – a *Szuromberek királyfi* és a *Zöldség Anna* – ugyan két különböző korosztálynak íródott, míg előbbi a felnőttek világát ironizálja, addig utóbbi a gyermeki világot helyezi a valós és a felnőttekét a fikciós térbe.

IV. Összegzés

Tehát egyfelől a meseregény „morfológiailag” követi a hagyományos mese felépítését, csak lassabban, ironikusan, kicsit de-/transzformálva: vagyis a határátlépéseket a régi séma szerint követhetjük, akár a cselekményben/eseményekben, akár a nyelvi fordulatok ismerős mondatait hallva.

Másfelől nézve a kortárs meseregények újabb nyelvi fordulatai a valós/fiktív határán vannak: a modern meseregény nyelvileg olyan konstrukció, amelyik folyton azzal játszik, hogyan lehet olyan mondatokat kitalálni, leírni, felhasználni, a szereplők szájába adni, amiket az „*ember amúgy az életbe' ki nem mondana*”.

Ezek az infantilis elemek funkciójukat tekintve nem csinálnak mást, mint folyamatosan ironizálják a valós-fikció-metafikció viszonyát.

Felhasznált irodalom

- *A meseszöveg változatai: Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók*, szerk. BÁLINT Péter, Didakt Kiadó, Debrecen, 2003.
- BOLDIZSÁR Ildikó, *Mesepoétika*, Akadémiai Kiadó, Bp., 2004.
- BOLDIZSÁR Ildikó, *Varázslás és fogókúrá: Mesék, mesemondók, motívumok*, József Attila Kör, Kijárat Kiadó, Bp., 1997.
- ISER, Wolfgang, *A fiktív és az imaginárius*, Osiris Kiadó, Bp., 2001.
- LOVÁSZ Andrea, *A meseregény kora = Közelítések a meséhez*, szerk. BÁLINT Péter, Didakt Kiadó, Debrecen, 2003.
- LOVÁSZ Andrea, *A mesélő ember = Közelítések a meséhez*, id. kiad.
- MAÁR Judit, *A fantasztikus irodalom*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- PROPP, Vlagyimir Jakovlevics, *A mese morfológiája*, ford. Soproni András, Osiris-Századvég Kiadó, Bp., 1995.
- SZIJJ Ferenc, *Szuromberek királyfi*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2001.
- SZIJJ Ferenc, *Zöldség Anna és a beszélő póniló*, Pagony Kiadó, Bp., 2008.

V. Mediális terek – kép és szöveg

Könyvekbe menekülő képek

Gondolatok szó és kép viszonyáról Krúdy prózájában

Hans Belting képmeghatározásának sarkalatos pontja a kép, a test és a médium viszonyának tisztázása. Amíg a saját testünk tapasztalata meghatározó a médiumról alkotott elképzeléseinkben, addig a kép és a médium viszonyát a szerző egy érme két oldalához hasonlítja: elválaszthatatlan ugyan, de mégsem azonos. A materiális kép emlékképként, tehát mentális képként való megőrzését a metamorfózis aktusának fogja fel, amelyben nem a kép maga, hanem a médium változik csupán.

A kép és médium egyaránt a jelenlét és távollét játékát játssza, vagy ahogy Belting nevezi: a távollét jelenlétét, hiszen a médium testet ad a képnek, ezzel biztosítva annak jelenlétét, megmutatkozását az itt és mostban, de a képek akkor is azt mutatják meg, ami nincs itt, ami hiányzik, a távollevőt. Amit a kép megmutat, az pont azáltal válik jelenvalóvá, hogy láthatóvá lesz. Az ikonikus jelenlét éppen a megmutatott hiány és annak az alapvető összekapcsolásnak az eredménye, amely a láthatóságot tartja a jelenlét kritériumának.¹

Mitchell ebben a jelenségben az emberi tudat szerepét emeli ki: *A világ nem függhet a tudattól, de a világban lévő képek (hogy a róla készültekről már ne is beszéljünk) egyértelműen igen. S ez nem csak azért van így, mert minden kép, tükör vagy szimulákrum elkészítése emberi kezet igényel, hiszen az állatok is képesek valamilyen értelemben képeket megjeleníteni, amikor álcázzák magukat vagy egymást utánozzák. Hanem azért, mert a képet mint olyat nem lehet látni a tudat paradox trükkje nélkül, ama képesség nélkül, hogy valamit egyszerre „ott” és „nem ott” látunk.*²

Ekphraszisz

Mitchell kép és szó viszonyát szubverzívnek látja: mindkét reprezentáció egyszerre értelmezője és kiegészítője a másiknak, miközben önnön mélyében a másikat fedezi fel. Ha az értelmezés során a kép felől haladunk a szó felé, akkor egyfajta jelentésadásról beszélhetünk: erre jó példa Freud álomfejtése. Az ellentétes irányt követve, tehát a képtől a szóig haladva nyelvi formákhoz és struktúrákhoz jutunk. A két médium közti dialógusból teremti az ember meg saját világát.

Gottfried Boehm az ekphraszisz alakzatát vizsgálva a nyelv és a kép összekapcsolásának alapjára kérdez rá, ezzel a klasszikus retorikai felfogástól eltávolítva a képleírást. Az hogy a vizualitás és a szó bizonyos megegyezést mutatnak a megmutatás képességének köszönhető. A deixis az, ami a néző pillantását tereli, irányítja, miközben azt, amit megmutat egyszerre

¹ Hans BELTING, *Kép – antropológia: Képtudományi vázlatok*, ford.: Kelemen Pál, Bp., Kijarat Kiadó, 2007, (Spatium)

² W.J.T. MITCHELL: *Mi a kép?* = W.J.T. MITCHELL, *A képek politikája, válogatott írásai*, szerk.: Szőnyi György Endre – Szauter Dóra, Szeged, 2008, (24).

kiemeli és beágyazottságából izolálja. Nem csupán látható tesz a megmutató, hanem meg is szólítja azt, akinek megmutat. Ez az aktus éppen úgy magában hordozza a távolságot, ahogyan azt a már idézett képteoretikusok a vizuális alkotások kapcsán megjegyezték, Boehm ezt a távolságot nem a megmutatkozóhoz köti, hanem a megmutatás által létrehozott új megismerési-tér lényegi elemének tekinti. Azonban a jelenlét sem elválasztható tőle, hiszen ugyanannak a közös hagyománynak a része a nyelvi és a képi reprezentáció.³

A képleírások esetében a narratív rend, a történetmesélés és a leírás kapcsolata is érdekes számunkra. Hogyan válik az elbeszélést megakasztó képleírás a történet szerves részévé? Boehm arra is felhívja a figyelmet, hogy az ekphraszisz narratív struktúrája magában hordozza az elbeszélést. is. Nem csupán egy vizuális aktivitásról beszélünk, bár a nyelv megmutató erejét nyilvánvalóan aktivizálja, hanem a meggyőzés olyan eszközéről, amely átíveléseket hoz létre a tények és az affektusok között. Így alkalmassá válik arra, hogy az elbeszélésen belül az érzelmek kiváltását szolgálja, az olvasót nézővé változtassa, akinek figyelmét a kontrasztokra és átívelésekre irányítva, a tények követését segítik, miközben fokozott emocionális reakciót eredményeznek.

Souvenir de Pesth

Mivel nem egy gyakran idézett novellát választottam, röviden összefoglalnám a tartalmát. A novella főhőse Janicsek Pál, a gyűjtő, akinek nem csupán lakását, hanem életét is a régiségek és a gyűjtés töltik be. A felhalmozott tárgyak közt megtalálható egy közel ezer darabból álló portrégyűjtemény, amelynek minden tagja ismert már Janicsek számára egyet kivéve. Ez a kivétel, a titokzatos hölgy egyre erősebben foglalkoztatja. Élete, amely leginkább az általa birtokolt régiségek, és azok valamikori tulajdonosainak vagy ábrázoltjainak társaságában zajlik, megváltozik, mikor a ház, ahol él, új tulajdonos kezébe kerül. A földszinten nyíló táncterem elüldözi régi ismerőseit, ami eljuttatja Janicseket odáig, hogy az ismeretlen nő képét talizmánként megragadva lemenjen a táncterembe. A táncolók kavalkádjában egyszer csak megpillantja a képen szereplő nőt, és amikor összehasonlítja őket, már nem találja a portrét, valamint a nőt is szem elől téveszti. A későbbiekben minden estéjét a táncteremben tölti, várva, hátha újra megpillantja a lányt, egészen az ott bekövetkező haláláig.

A szüzsé magját a medálban található kép alkotja. A narrátor a fénykép horizontjából beszél a portrékról („*Abban az időben, mikor a fotográfiát még nem ismerték, voltak festők, akik krajcár nagyságú területre is le tudták festeni a legszebb női arcokat.*”), s ezzel játékba hozza a Világoskamra⁴ közismert tézisé, mely szerint a fotó mindenképp hordoz egyfajta dokumentaritást. A fénykép lényege nem a hasonlóságban rejlik, hanem abban a tényben, hogy amit ábrázol, az akkor és ott volt. Ezzel szemben levonhatjuk azt a következtetést a festményről, amely nem rendelkezik effajta kijelentésjelleggel, hogy ábrázoltja fikatív is lehet. A miniatűr képecskék általános bemutatása azt sugallja, hogy egy divatról van szó, ami mindenképp uniformizálással bír, ezt erősíti az általános leírás során használt többes szám is. Megtudjuk a funkciójukat is: a szerelmes férfi ne váljon meg hölgyétől, az örködhessen a szívére. Egyfajta pótlékként működött tehát, így legitimálja azt az olvasási módot, amely a beltingi távollevő funkciójával ruházza fel a képen látható női arcot.

³ Gottfried BOEHM, *A képleírás = Narratívák I.*, szerk. Thomka Beáta, Bp., Kijarat Kiadó, 1998.

⁴ Roland BARTHES, *Világoskamra*, Bp., Európa, 1985.

A szöveg narrátora tág perspektívából közelít a képekre, először az általánosság szintjén, és csak ezután lép át a konkrétumok területére. Az első képleírás a szövegben rögtön három ilyen képecskét mutat be, amelyek között a modell személye teremt kapcsolatot. A gyűjteményben több példányban is jelenlévő Metternich hercegnő három különböző nőtipust testesít meg a három képen. Ez felhívja a figyelmünket arra, hogy a kép nem az úgynevezett valóságot tükrözi, fikció eredménye. Ezt alátámasztja az is, hogy a leírás rövid és tömör, nagyobb hangsúlyt fektet a kép aprólékos bemutatása helyett a hatás, a hangulat érzékeltetésére.

A miniatűrök jellegzetessége a jelmez, a hölgyek így különböző alakot öltve jelenhetnek meg. Azonban jelmez Janicsek öltözéke is anakronisztikus volta miatt, de a narrátor szavai éppen ehhez teszik hasonlóvá a többi embert is: „*Janicsek öltözködésében is egy régen elmúlt divathoz igazodott. Pesten akkoriban mindenki magyar ruhában járt, árvalánybokrétás kalapot tettek fejükre a mágnások, Podmaniczky Frigyes cifra szűréről álmodtak a dámák, Zrínyi Ilonák és Lorántffy Zsuzsannák sétáltak a Váci utcában(...).*”⁵

A gyűjtő ebben az esetben nem archiválja a birtokába került tárgyakat, hanem megeleveníti őket, beemeli az életbe a hozzájuk kapcsolódó személyeket: így válik éjszakánként szellemjárta helyé Janicsek otthona, vagy ápol szerelmes kapcsolatot a képen szereplő hölgygel. A táncmulatság is egy jelmezbál, ahol a karneváli hangulat egy haláltánc-jelenethez válik hasonlatossá. Az egyes szám harmadik személyű narrátor több esetben is Janicsek nézőpontját veszi át, játszva azzal, amire Bal a fokalizáció kapcsán hívta fel a figyelmet: Nem ugyanaz aki beszél, és akinek a látásmódját közvetíti.

A titokzatos hölgy arcképének leírásakor is az affektív mozzanatok dominálnak. Háttérbe szorul a test és az arc bemutatása, a ruha-és hajviselettel szemben, akárcsak a korábbi esetekben. A narrátor többször él az *olyan-mintha* szerkezettel, ami, mivel fiktív képről van szó, az olvasót, aki egyben nézővé is válik, inkább a kép hangulatával, a befogadóra tett hatással ismerteti. Az ekphraszisz utolsó mondataiban egy fiktív szemlélőt is beemel, akinek tekintete felelős azért, hogy a kép éjszakánként szinte megelevenedik.

„*A tenyérszi képen uszályos fekete ruhában, magas turnérban, amely rózsaszínű szalaggal volt felkötve, álmódzó magatartással állott egy fehér arcú és fekete hajú hölgy. Igen hosszú, finom ujjaival egy virágállványra támaszkodott, fehér harisnyás lábán szalagcsokorral megkötött kis félcipő volt. Baljában apró fekete legyező, és finom fejével mintha hátra nézett volna valakire, aki nyomon követi. Nagy, élvezetesen szemében csábítás, csalogatás és csalfaság, mintha titkos útra menne a kertek alatt, hogy valakit megcsaljon valakivel. Ajkán nedves mosoly. A háttérben fodros báránnyelűk, mint pünkösdi délután a budai hegyek között. Aki ezt a képet kapta, s szívére tette, az e hölgy távollétében sem tehetett egyebet, mint folyton-folyvást sóvárgott. Olajlámpás fényénél, éjszaka talán még szebb volt a kép, mint nappal. Valaki talán nagyon sokat nézte régi éjszakákon ezt a képet, mert a hölgy is mintha csak az este jöttével ébredt volna fel másvilági álmából. Mintha igazi szeme visszatért volna a sír mélyéből, mintha igazán mosolyogna, lépne – még gyöngye ibolyaszag is áradt ruhájából.*”⁶

A miniatűrön látható hölgy megelevenedik azon a táncmulatságon, ahová Janicsek lemegy. Abban a pillanatban, amikor a gyűjtő meglátja táncolni az ismeretlent, rögtön a képet kapná elő, hogy összehasonlítsa, de nem találja, ahogy a következő pillanatban a táncost sem. Kép és képmás beazonosíthatósága megkérdőjeleződik, főleg miután a nő pillantását, amely

⁵ *Souvenir de Pesth* = KRÚDY Gyula, *A szerelmi bűvésztan: Válogatott elbeszélések 1909–1912*, szerk. BARTA András, Bp., Magvető Kiadó, 1960, 305.

⁶ Uo., 307–308.

olyan, mint a képen, ebben az esetben a narrátor a furcsa jelzővel illeti, mintha ez az összevetés nem jöhetne létre, materiálisan a kettő nem találkozhat, egyszerre ugyanott nem lehetnek, hiszen ezzel a kép elveszíti alapvető jellegzetességét, már nem a hiányt, a távollévő testet tenné jelenlévővé. Másrészt, mivel a jelenet egy jelmezbálon játszódik, sőt a narrátor kiszólásában a jelmez szó el is hangzik, felmerül az a lehetőség is, hogy nem a festett kép a képmás, hanem a táncmulatságon meglátott nő. A találkozás lehetetlensége azzal jár, hogy mindkét médium kitörlődik: sem a miniatűr sem a test nem látható többé, csupán Janicsek emlékképei közt marad meg, így ő válik az egyetlen hordozóvá.

A titokzatosság oka a modell nevében rejlik: Janicsek minden arcképről kiderítette, kit ábrázol, kivéve ezt az egyet. Bár név nem köthető hozzá, a képen egy felirat olvasható: „*A kép alján elmosódott és csupán néha, a nap bizonyos órájában látható tollvonások, mintha vérrel írták volna: SOUVENIR: Pesth.*”⁷ A képen szereplő felirat utalhat a funkcióra, ami csak megerősíti a már tudottat, hiszen felirat nélkül is arra szolgáltak, hogy a megajándékozottat emlékeztessék. A miniatűr portrék alapvetően az arc és a szuvenir összekapcsolásai.

Az írás első szava, a szuvenir szó elsődleges jelentése memória, emlék. Ha ezt a jelentést tekintjük, akkor a tárgy maga a memória egy külső hordozón, akár az írás Platónnál, és ahogy az írás kívülre helyezett memóriaként a felejtést is szolgálja, a szuvenir is működhet saját inverzeként. Másrészt releváns az emlékeztetésre utaló jelentés is, hiszen a szuvenir az a tárgy, amit a felidézéshez használ az, akinek birtokában van. Harmadrészt az ajándékozáshoz is utal, éppen úgy, ahogy a miniatűr arcképeket is a hölgyek ajándékozták annak, akinek emlékeztetésben meg akartak maradni. Az írás azonban nem arra utal, akit ábrázol, hanem a városra, Pestre, mintha az emlék nem az lenne, amit megjelenít a kép.

A felirat így egyben megnevezés és funkcióra való utalás is egyben. Még érdekesebbé válik azáltal, hogy az írás elmosódott és csak bizonyos órákban látható. A nyelv által konstruált kép egy olyan felirat felülete, ami éppen a láthatóságot kérdőjelezi meg. A tollvonások egy konkrét kéz nyomát feltételezik, ahogy a tinta vérrel való helyettesítése is egy konkrét szubjektumra utalnak, akiről azonban nem derül ki, ki is volt. Az írás eredete így homályban marad, és ahogy a modell és a képmás felcserélhetősége is, ez is elbizonytalanítja az olvasót abban, meghatározható-e ezeknek a jeleknek egy kezdőpontja, köthetők-e egy alkotóhoz?

A novella címe és a felirat egymás variánsai, a különbség csupán annyi, hogy míg a képen a kettőspont szabad teret enged annak a gondolatnak, hogy ami utána áll, az az előzőek pontosított kifejtése, így a két szó között bizonyos megfeleltetés jöhet létre: a szuvenir maga Pest. A címben szereplő *de* szócska már egyfajta irányultságot jelez. Az eltérés ellenére mégis továbbgondolásra érdemes mindez, hiszen a képfelirat így egyrészt címként is érhető, a képre írt üzenet mellett. Ha a felirat felől olvassuk a címet, akkor kézenfekvő az a következtetés, hogy a szöveg maga is egy miniatűr, ezzel egy olvasási stratégiát ajánlva a befogadónak. Janicsek történetét így egy emléknak, emlékeztetőnek kezelhetjük, ami történetként éppen azt szolgálja, amit a képek: jelenlétet ad a jelen nem lévőnek. A történet Janicsek halálával zárul, így a történet és a kép egyetlen hordozójává a szöveg válik, természetesen csak addig, amíg az olvasó be nem tölti feladatát.

⁷ Uo., 308.

Látvány és versszöveg közötti dialogikus viszony
Kovács András Ferenc *Madonna gyermekkel* című versében

„A nyelv vagy az ábrázolás önnön lelke mélyére pillant és felfedezi ott rejtőzködő ellenfelét.”
 (W.J.T. Mitchel, *Mi a kép?*)¹

Befogadástörténeti irányvonalak

Kovács András Ferenc költészetének jellegzetes vonásai tekintetében az elemzők egyetértenek abban, hogy az intertextuális funkció, a mnemotechnikai logika, a világirodalmi dialógus, a tradíció alakíthatósága, a beszélő hang eredetének felszámolása, a fiktív költőalakok, a maszkok cserélhetősége meghatározza az interpretációs keretet. A recepciótörténetét meghatározó olvasási stratégiák a hagyomány és a modernitás kettős természetébe ágyazódó intertextuális technikák mentén szerveződnek. Az intertextuális versek „létmódját az alapozza meg, amiként más művekhez viszonyulnak, és építkezésük abban áll, ahogy e viszonyulást megteremtik. Az ilyen szöveg igazában nem önmagában él: ott kezd működni, ahol kilépett önmagából, ahol a figyelmet nem csupán önmagára és nem csupán egy másik szövegre, hanem e kettő láthatatlanul finom kapcsolatára hívja fel.”² A vendégszövegek ezáltal palimpszesztus költeményt eredményeznek, az idéző az idézett szövegrésszel lép interakcióba, megteremtve így az utalás, a rájátszás a reminiscencia, az allúzió bonyolult nyelvezetét.³ Ugyanakkor az intertextualizáló költeménytípus hatásmechanizmusa tekintetében eltérő történelem- (történeti idő) és hagyományfelfogást képviselő álláspontok alakultak ki. Az áttételeken keresztül megvalósuló, múlt és jelen közötti dialogikus helyzet értékelése a visszautalástól, a múlt integrálásától, a hagyomány újraírásának értelmezéséig terjed, melyek ugyanakkor különböző időbeliséget eredményeznek.⁴ A szövegidentitást és a lírai én beszédhelyzetét illetően is hasonlóan differenciált álláspontokat ismerünk.⁵ A modernség poétikai eljárásaival

¹ Ford. SZÉCSÉNYI Endre = *Kép fenomen valóság*, szerk. BACSÓ Béla, Bp., Kijarat Kiadó, 1997, 367.

² Idézve: SZIGETI Csaba, *Lábjegyzetek egy lábjegyzetelt palimpszesztushoz*, Jelenkor, 11 (1993), 893.

³ Uo., 893.

⁴ H. Nagy Péter szerint hagyomány csak újraírt formában létezik, a mindenkori jelen a maga horizontjáról újraírja a múltat. H. NAGY Péter, *Az „újraírt” hagyomány kontinuitása Kovács András Ferenc: Költőzködés; Lelkem kockán pörgetem*, Alföld, 12 (1994), 76–80. Keresztury Tibor a visszautalással ellentétben az integrálás módját, a szövegben rejlő játéklehetőséget emeli ki. KERESZTURY Tibor, „Versreneszánsz közeleg”: *Vázlat Kovács András Ferenc költészetéről = Csipesszel a lángot: Tanulmányok a legújabb magyar irodalomról*, szerk., KÁROLYI Csaba, Bp., Nappali Ház, 1994, 71–75. Kulcsár Szabó Ernő szerint a textualitásnak megjelenített formái, nem tüntetik el a formák történetiségét, hanem a rajtuk keresztül való költészeti memória kultúrateremtő funkcióját hangsúlyozzák. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Poesis memoriae: A lírai mnemotechnika és a kulturális emlékezet. Kovács András Ferenc pályakezdése* = *Uő, Szöveg, medialitás, filológia: Költészettörténet és kulturalitás a modernségben*, Bp., Akadémiai, 2004, 245–268. Szigeti Csaba a hagyomány szándékának egyidejűségét vallja, vagyis szerinte mindkét szöveg feloldódik a köztes állapotban, és a jelentés a láthatatlanul finom harmadik. SZIGETI Csaba, *Lábjegyzetek egy lábjegyzetelt palimpszesztushoz*, i.m., 893.

⁵ Kulcsár Szabó Ernő szerint az intertextuális viszonylatok esetében a közlés tulajdonképpeni alanya nem a lírai én, hanem maga a nyelv. KULCSÁR SZABÓ Ernő, i.m., 249.

ellentétben (vallomásos líra, homogén beszédhelyzet, újnépesség, nyelvi megformáltság, zárt struktúrák) megfogalmazott líra esetében a különbségek a korszakküszöbkel való szembesülésből következően adódnak, ami ellentétes olvasási stratégiákat eredményez. A recepciótörténet tehát három olyan hangsúlyos kérdésirányt jelöl ki, amelyekkel számolnunk kell a választott vers elemzése során: az intertextualitás működés módja milyen áttételeken keresztül valósul meg; a hagyományhoz való viszony; és a beszédhelyzetbe ágyazott lírai én szituáltsága.

Az elemzendő versben⁶ a szövegköziségnek a palimpszesztus változata uralkodik, egy olyanfajta transztextualitás,⁷ ahol egyértelműsített az előszöveggel fennálló kapcsolat. Egy „kettős, áthelyeződő alakzatot kell „olvasni”, a jelöltség biztosítja a létrejövő textuális feszültséget.⁸ Ezt tovább bonyolítja, hogy a „vendég-szöveg” egy képzőművészeti alkotás, így az intertextualitás inkább intermedialitásként értendő. A vers esetében nem szövegkapcsolatokról, az idéző és az idézett együttes textuális jelenlétéről, hanem a közlés szintjén összefonódó szöveg és kép viszonyáról beszélhetünk. A szöveg révén feltárolt műalkotással való párhuzamot mi vonjuk meg referenciális azonosságuk alapján, a paratextus konkrét ráutalása ellenére a képzőművészeti alkotással való kapcsolat a mi elménkben épül ki. A költő a reneszánsz nyelvi közegét nélkülöző szellemi szituációjába egy szobor műalkotásán keresztül helyezkedik bele. A szoborhivatkozás egyben árulkodó jelzése is bizonyos hiánynak, nyelvezetünk egyfajta alkalmatlanságának, felhívás egy másfajta médium kifejezési lehetőségeire. A továbbiakban a vizsgálat tárgyát az képezi, hogyan valósul meg a versben a két médium közötti oda-vissza ható dialogikus viszony.

*A nyelv és látvány korrelatív viszonya*⁹

A vers tárgyi ihletettséggű, ezért a két médium között függő viszony áll fent. A két eltérő médium közötti dialogikus viszonyt a cím, az alatta lévő utalás a Pietára, annak megalkotójára és a verstest egymáshoz való társítása jelöli. Az időbeni megjelenés tekintetében a szobor megelőzi a verset, másodlagos viszonyt eredményezve. A vers, annak ellenére, hogy létét a szobornak köszönheti, és szövege ráépül a műalkotás vizualitására, tárgyi szinten a verbális kifejeződéshez tartozik. A verbális reprezentáció nem képes oly módon reprezentálni, vagyis úgy megjeleníteni tárgyát, ahogyan azt a vizuális reprezentáció teszi.¹⁰ A szobor anyagi része,

Kulcsár-Szabó Zoltán szerint dezindividualizált költészetéről van szó, a versalkotás jelölten eloldja a versbeszédet a beszélőtől. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A líra (olvasás) lehetőségei a '90-es években: „Hangok, jelek” Kovács András Ferencről*, = K.-Sz. Z., *Az olvasás lehetőségei*, Bp., JAK-Kijárat, 1997, 134–145. Keresztury Tibor szerint a szövegstruktúra a szubjektumképző, a lírai én státusa rögzítetlen és a vallomásos kifejezőmódtól is tartózkodik a költő. KERESZTURY Tibor, *i. m.*, 71–75. H. Nagy Péter a versben beszélő alany viszonylagosításáról beszél, úgy, hogy a szavak láthatatlanná teszik az alanyi személyességet. H. NAGY Péter, *i. m.*, 76–80.

⁶ KOVÁCS András Ferenc, *Madonna Gyermekkel, Kompletórium*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000, 175.

⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *i. m.*, 248.

⁸ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Intertextualitás és a szöveg identitása* = Uő, *Az olvasás lehetőségei*, Bp., JAK-Kijárat, 1997, 5–13.

⁹ A szobor és az azt megidéző vers kapcsolatának lebontásában Kibédi Varga Áron rendszertani besorolására támaszkodok, ami ugyanakkor, mint a szakirodalom nagy része kép és szó kapcsolatát jelöli, de részlegesen tartalmaz kapcsolódási pontokat más műfajokkal is. KIBÉDI VARGA Áron, *A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei*, ford., SOMLYÓ Bálint = *Kép, fenomen, valóság*, szerk. BACSÓ Béla, Bp., Kijárat Kiadó, 1997, 300–320.

¹⁰ W.J.T. MITCHEL, *Az ekphraszisz és a másik*, ford., MILIÁN Orsolya = *A képek politikája*, szerk., SZÖNYI György Endre, SZAUTER Dóra, Szeged, JATEPress 2008, (Ikonológia és Műértelmezés 13) 193–223.

a hordozó nincs jelen, azonban az ábrázolat, a szobor virtuális része annak szimbolikus elemeinek együttesével megjelenik. A szobor identikus létmódja a tárgyszerűség, ebből fakadóan érzéki észleleti látvány. Az érzéki észlelet az, ami anyagszerűségének sajátja, és csakis általa tud megnyilvánulni. Ugyanakkor értelemközvetítő (értelemalakzat) is egyben, és ez a tapasztalati valóság, amit a nyelv a maga elvont jelrendszerében formalizálni képes. Mindkettő a saját eszközeivel alakítja „értelmét”, de az alakításformák megegyeznek (részek elrendezésének arányai, feszültségkeltés, ellentétezés, stb.),¹¹ és mindkettő, eltérő rögzítettsége ellenére, olvasható.¹² Az alakításformák által megjelenített expresszív tartalmak mellett a reneszánsz művek esetében még a tárgyakhoz csatolható konkrét állításokra is támaszkodhatunk, legalábbis a verbalizált gesztusok és kifejezések (affektusábrázolások) szintjén.¹³

Az ekphraszisz és a bildgedicht az a szövegműfaj, amely a képet „átfordítja” a szövegre. Szorosabban véve a bildgedicht az a versírásmód, amely a tárgyi ihletettségű verset eredményezi, míg az ekphraszisz a festmény felidézésére és helyettesítésére szolgáló leírás.¹⁴ Az ekphraszisz, mint irodalmi műfaj és poétikai eljárás szűkebb értelmezésénél használhatóbbnak tűnik az a tágabb értelmezés, mely a művet a vizuális tapasztalat olyan verbális reprezentációjának tekinti, amely a nyelv esztétizáltságára mutat rá.¹⁵ Az ekphratisztikus költészet szövege tehát idegen reprezentációs módokkal keveredik, folyamatos csereakciót létrehozva. Kibédi Varga Áron szavával élve az ekphraszisz úgy kötődik más művészi formához, hogy egyszerre tekinthető intertextualitásnak és parazita metaműfajnak, hiszen egyként vesz részt benne a tárgymű és a róla való írás.¹⁶ „Az ekphratisztikus kép másságát ugyanakkor nem csak a vizuális reprezentáció témája, hanem a vizuális reprezentáció milyensége is meghatározza”,¹⁷ esetünkben, hogy szobor.

A szobor nyelvívétételének textuális megszerveződése

A vers címe: Madonna gyermekkel, alcíme: Michelangelo: Pietà. A kettő közötti látszólagos ellentmondás azonban egy tágabb interpretációs értelmezést is lehetővé tesz. A cím a Pietà mellett egy másfajta képzőművészeti ábrázolástípust is implikál, az egyházművészet leggyakoribb témáját: Madonna a gyermekkel. Az ábrázolás topikus elemei és jellegzetes alapformája: Mária alakja karjában a kisded Jézussal. Az ábrázolás az anya és a gyermek kapcsolatát a megtestesülés emberi oldaláról hangsúlyozza, hiszen Krisztus tőle nyeri el emberi természetét, amely a megváltásunk záloga. Azonban a Megváltó anyjaként üdv-

¹¹ Peter KRÜGER, *Bevezetés a művészettörténeti elbeszéléskutatásba: a festészet és a költészet határai*, ford., RÓZSAHEGYI Edit = *Narratívák I. Képleírás, képi elbeszélés*, vál., szerk., a szöveget gondozta, THOMKA Beáta, Bp. Kijárat, 1998, 95–116.

¹² Hans Georg GADAMER, „A végbemenés időbelisége az olvasás időszerkezetében pontosítja magát. Az olvasás vonatkozzék akár írásra akár képre, egy belső összefüggést hív elő, artikulál.” Hans Georg GADAMER, *A kép és a szó művészete = Kép fenomen valóság*, szerk. BACSÓ Béla, Bp., Kijárat, 1997, 281.

¹³ W.J.T. MITCHEL, *i. m.*, 367.

¹⁴ KIBÉDI VARGA Áron, *Szöveg és illusztráció = Uő, Szavak, világok*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1998.

¹⁵ „A vizuális művészetek megidézése (...) a nyelv olyan formális mintákká való alakításának is metaforája, amelyek a nyelv temporalitásának mozgását egy térbeli, formális elrendezéssé ‘meverítik’” Murray Krieger gondolatát idézi W.J.T. MITCHEL. *i. m.* 196.

¹⁶ KIBÉDI VARGA Áron, *A realizmus alakzatai (Zeuxisztól Warholig)*, ford., HÁZAS Nikolett = *Az irodalom elméletei IV.* szerk., THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 131–148.

¹⁷ W. J.T. MITCHEL, *Az ekphraszisz és a másik*, *uo.*, 193–223.

történeti szerepet tölt be, ezért a Madonna a gyermekkel ábrázolat tulajdonképpeni lényege a teljes kegyelmi állapotban lévő Isten Anyja. Egyébként Michelangelonak is ismert ilyen alkotása a Brugge-i Madonna, mely az ábrázolástípus egy korai formáját rögzíti, a katókombák művészetéből ismert trónon ülő Istenanyáét. A Michelangelo korabeli ábrázolásoktól eltérően Mária ránk tekint, s ezen kívül arca alapvető hasonlóságot mutat a korábban készült Pietával.

A cím által megidézett ábrázolástípushoz hasonlóan a Pietà szereplői számszerűleg ugyanazok, azonban teljesen más bibliai konstelláció részeként, mintegy az első ábrázolástípus visszajaként vannak jelen. Az istenanyaság megjelenítése helyett a fia haláláért szenvedő anya az ábrázolat tárgya, az emberi élet minden megpróbáltatásával. Krisztus halott a mitikus végkifejlet isteni beteljesüléseként, Mária mater dolorosává válik, halott fia feletti fájdalmában. A fentebb említett látszólagos ellentmondás ezen a ponton válik feloldhatóvá, hiszen mindkét jelenet ugyanazon eseménysor része, az isteni szándék beteljesülésnek első és utolsó állomása: a kiválasztott nő, aki megszüli isten egyszülött fiát, hogy majd átélje halála feletti fájdalmát. A paratextus funkciója, a befogadás szintjén arra kondicionál, hogy az értelmezés a megfelelő irányban történjen. A címbeli megjelölés és az utalás ezáltal fontos tényezőjévé válik a kifejezőerő szervezésének, mert képzeleteinket a megidézett műalkotástípusra vonatkoztatja¹⁸, s nemcsak megjelöli a vers témáját, hanem konkrét ráutalással hozzájárul a téma kifejtéséhez a hozzá tapadó történetiség révén.

A Pietà azt a képzőművészeti ábrázolástípust jelenti, melyen Mária a keresztről levett halott fiát ölében tartja és siratja. Egyben fogadalmi ábrázolás, témáját az olasz szobrászok és festők több ízben feldolgozták, többnyire több alakkal, de kettős csoportként is, mint Michelangelo. A kettős ábrázolás előképe a német Vesperbild, mely a misztikából alakult ki, korai változatain Krisztust gyerekként ábrázolva a legenda alapján, mely szerint Nagypénteken a vesperás órájában Mária emlékezetében fölelevenedett Jézus gyermekora. A vers poétikai szerkezetének feltárása is a Pietà ábrázolástípusát erősíti. A Fájdalmas Anya irodalmi megfelelője a Mária siralom. A költemény verselése a középkori latin himnuszköltészettel, (Jacopone da Todi: Stabat Mater Dolorosa) mutat hasonlóságot, mely versforma többször felbukkan a Kovács korpuszban. Ugyancsak a keresztény szekvencia formájában íródott *Angyalfia, senki lánya* című verse, mely a Todi-himnusz hímnemű párjának tekinthető, vagy a *Stáció*. Az idevonatkozó irodalmi formák köre valószínűleg tovább bővíthető, gondoljunk akár a himnuszfordítás utóéletére vagy az Ómagyar Mária-siralomra, visszatérve azonban a képzőművészeti vonatkozáshoz, az alcím részeként Michelangelo jelöltsége tekinthető konkrétumnak. A név identifikációs funkciója, azon túl, hogy egy történelmileg létező személyt jelöl, tudatosítva az azóta eltelt időt, azt is jelenti, hogy a kulturális közvetítettség nemcsak verbalizált, hanem vizualizált is.

A költő a michelangelói életmű jelentős alkotásait mozgósítja, vagyis egyszerre több képzőművészeti ábrázolástípust állít a közlés szolgálatába, így a versjelentés megképződését a különböző szobor alkotások értelmezései formálják. A megidézés által a versben egy vagy több, a Michelangelo nevével fémjelzett, kanonizált műalkotás láthatóvá tételéről van szó, melyek a sokszorosítások és reprodukciók révén közismertek. A szobrásznak számszerűleg négy Pietà ábrázolása ismert, időrendi sorrendben: Római, Palesztrina, Firenzei, Rondanini, azonban további nehézséget jelent annak megállapítása, hogy a versbéli megidézettség melyre vagy melyekre vonatkoztatható. A Madonna gyermekkel cím kétalakos forma konfigurációt jelöl. A versben kirajzolódó formai sajátosságok is a kétalakos ikonográfiai típus megjelenítését erősítik, ilyen a első sorban explicit módon megjelenő beállítás, mely rekonstruálja a szoborcsoport figuráinak egymáshoz való viszonyát: *Végy anyám még egyszer ölbe, víz-*

¹⁸ Michel BUTOR, *A szavak a festészetben*, ford., HOFFER János, Bp., Corvina Kiadó, 1986.

szintes és függőleges tagolása, Krisztus háromszorosan is megtört teste: *Meggyötörten össze-törve*, és Mária ölében fekvő fia ülőhelyzetének kompozíciós megoldása: *El se bír már könnyű térded*. Talán még a nyomtatott szöveg materiális tapasztalata (optikai szövedék), a verstest megmintázása, a kötött formájú verselés tradicionális szépségeszménye, vagy hármas tagolása is tekinthető egyfajta utalásnak a Római Pietà klasszikus reneszánszban közkedvelt háromszög alakú kompozíciós sémájára.

Az ekphrasztikus verselés gyakorlatától eltérően a „Madonna gyermekkel” nem a leíró tárgyszemléletet részesíti előnyben, hanem a tárgy erőterében létrejövő valóságos vagy fiktív helyzet, a szoborcsoporthoz alakjai között lévő dialogikus viszony válik témává. A költő ezáltal nem egy külső szemlélő-pozíció aspektusából építkezik, hanem a kommunikációs helyzet szereposztása (a fiú beszél az anyjához), mintegy belülről (középről) kifele haladva építi fel a szoborcsoporthoz. Ennek érdekessége, hogy a szoborcsoporthoz éppen azt az aspektusát fejezi ki, amelyiket a lessingi distinkció kizár, mint a szobor sajátosságát, az időbeliségét. Lessing értelmezése szerint a képzőművészeti alkotás sajátja a térbeli egymásmellettiesség, míg a költészeté az időbeni egymásutániesség. A műalkotások létmódja tekintetében azonban ésszerűbb Mitchell azon elgondolása, hogy „a műalkotások – az emberi tapasztalás más tárgyaihoz hasonlóan – tér-idő struktúráként léteznek”. A másodlagos reprezentációban a szobor indirekt módon a testek révén fejezi ki időbeli cselekvését, míg a vers ennek fonákjaként az idejében megvalósított cselekvés révén fejezi ki a testi formákat.¹⁹ A vers az időbeliséget nem azáltal valósítja meg, hogy a szoborcsoporthoz „körbejárhatóvá” teszi, jelezvén a téri kiterjedését, hanem a testek cselekvési idejét tudatosítja, így a szobor térbelisége egy közvetett időbeliséget valósít meg. A szoborcsoporthoz statikus, térbeli tárgya egy narratíva főszereplőjeként temporalizálódik a megelevenítése révén, s mintegy leleplezve a megjelenítés illuzórikus voltát, visszakerülünk a szövegszerűségbe. Ugyanakkor egyoldalú és egyben egyirányú dialógusról beszélhetünk. Az alapvető séma, a két beszélgetőtárs kommunikációja nem valósul meg. Az első és második személy váltakozik, a párbeszéd azonban belső beszéd. A párbeszéd fiktív jellegét erősíti az a tény is, hogy egy beszélni képtelen halott beszél, az őt érteni képtelen élőhöz. E felismerés szerepe, hogy a nyelvi felépített fiktív párbeszéd visszavezet a tárgyképzethez. A szoborcsoporthoz van itt megszólaltatva, pontosabban nyelvi megelevenítve. Az egyes szám első és második személy váltakozása a szobor kettős természetét pozicionálja, velünk nézővé avasult olvasókkal szemben, ezáltal maga az egész vershelyzet aposztrophikusá válik. Az aposztrophé funkciója, hogy a szobor objektumot szubjektumként működteti, s általa képzi meg magát a költői hang. A költői jelenlét a megszólaltatott szobor hangképen keresztüli megalkotása.

A szövegrészben megnyilatkozó tér és idő kategóriái változó funkciókat töltenek be. A szobor-szituáció kezdeti feltételeit adó ige (*vég*, *tarts*) jelen idejű kibontakozást eredményez, a *megnövök* jövő időre utal, és a *lettem* ige múlt ideje a történeti idő lefolyását jeleníti meg, a születés és a halál közötti időintervallum egyénre szabott idejét.

A szám- és időhatározók eltérő szerepet töltenek be, a *még egyszer* (utoljára: egyfajta végpont: élet és halál határmezsgyéje) és az *újra* (a vers végén, az életből a halálba való átcuszás úgy, hogy társítja a világra születés pillanatát is) egy kozmikus időben zajló történést valósít meg, a mitikus időben a születés, halál, újraszületés szimbolikája. A versben egyszerre két időforma látszik kirajzolódni. Egyrészt számot vet az emberélet biológiai predesztináltságával, hogy az emberi élet időegységhez kötött, ugyanakkor ennek megélése eltérő időélményt eredményez (szakrális dimenzió), mely túlmutat az idő természeti, fizikai meghatározásain. A Pietà esetében az alapszituáció eleve megjeleníti az emberélet mulandó

¹⁹ W. J. T. MITCHEL, *Tér és idő: Lessing Laoókónja és a műfajok politikája*, ford., HORVÁTH Gyöngyvér, id. kiad., 99–117.

természetét, ugyanakkor a szoborcsoport alakjainak idealizált ábrázolása révén, az egyénien szép nő és férfi ábrázolás, az anya egyidősnek tűnik fiával, az időtlen harmóniát sugallja. Egyértelmű, hogy itt nem valóságos alakokról van szó, hanem a minden keresztyényben meglévő Krisztus és Szűz Mária eszményéről. (Az idealizált ábrázolás kivonja a művet a múlt idő hatalma alól.)

A vizuális reprezentáció anyagisége ugyanígy meghatározza a versben kiépülő térszerkezetet. A látvány az anyagi lét elidegeníthetetlen érzékletessége, látható és tapintható, azonban fogalmilag közömbös. A költői feladat nehézsége abban áll, hogy áthidalja ezt a dimenzióváltást, a szavak testetlenségén áttetsződjön az érzékletesség. A versben ez több szinten valósul meg. Eleve tetten érhető a nyelvben egy téri séma (*ölbe, öledből*), a két figura közötti viszony kódolását megszabja az irány, (*ölbe*: kintről befele, *öledből*: bentől kifele), mely mozgást feltételez. A látványt vagy anyagiséget megidéző szó- belépések biztosítják, hogy a szobor képe ne tudjon feloldódni a vers nyelvi megformáltságában. A versben egymást erősítve előfordulnak, mint a tapintásérzetet (*tartanál, súlyosabb, könnyű, lüktető kő, nehéz*) elősegítő, mint a térviszonyt (*ölbe, térded, űr-öledből*) jelölő szavak. Ugyanakkor a plaszticitás megvalósul a szóképek érzékletessége révén, pl. *lüktető kő*, mely összekapcsolja a látást a tapintással, vagy a *mindent tartanál* és a *tág világ*, mint téri rendszer, mely dimenzionalitásként értendő. A metaforák (*seb vagyok, vad öklelet, seb, nyitott seb, merő seb*) ismétlődő alakzatai tovább fokozzák a test eredendően anyagi mivoltát. A záró sor igéje (*félrenéz*) egyszerre tölt be téri és időbeli funkciót. A nézés, mint világérzékelésünk alapvető formája kerül itt kimondásra. Időbeliségét tekintve jelen idejű kijelentő mód, de a jövőre irányultságát emeli ki az igei állítmányhoz kapcsolódó *majd* időhatározó. Az igehez kapcsolt igekötő (*félre*) kifejezetten irányt jelöl (a tekintet, a pillantás valamiről elirányul valamilyen más, meg nem határozott irányba), illetve az igei jelentés is módosul, másodlagos jelentés jön létre (a figyelem elterelődik valamiről). Mivel Isten az állítmány alanya, tovább gazdagodik a jelentés: felfüggesztődik az isteni gondviselés, hogy beteljesülhessen az áldozat (Krisztus halála). A versnek ez a befejezése (végtelenné tágult tér és idő) szintén ellentétként is értelmezhető: lezár és nyit, az értelmezésnek új távlatait villantja fel (többféleképpen is) – az eredendő bűntől megváltó halál új élet lehetősége; a megszületett, befejezett műalkotás eloldódik alkotójától, a belekódolt jelentések feltárulása a befogadó interpretációjának is függvénye. A látható tapintható észleletek dominanciája mellett a többi érzékszervi megismerés hiánya (Krisztus beszédét belső beszédnek tekintem, hiszen halott) legalább ennyire hangsúlyos.

A versszövegben ugyanakkor kevés részletre vonatkozó elem van, ezek kimerítő ismertetése helyett a vers csak a legalapvetőbb alaki sajátosságokra szorítkozik. A tekintet már túl van a részlet-megfigyelésen, és ez inkább megelevenítő módszer, mely azt mondja el, a műalkotás hogyan hat. A szoborcsoport jellemzőinek leírása csak pusztán tárgyiasságában lenne képes felmutatni, azonban az alkotás egyben ábrázolás, márványban életre keltett kifejezés, mely túlmutat faktikus jelenvaló létén.²⁰ Ezért a vers szükségszerűen több, mint pusztán verbális leképzés. A szobor-elevenség megteremtése differenciált eljárásokon alapszik, egyrészt a fentebb említett tér és idő szerepe, azonban legfőbb nyelvi eszköze az ellentételezés. A versben használt módszer hasonló a reneszánsz képleírás retorikai hagyományához. Vasari ábrázoláslogikájának vizsgálata kimutatta: alapvető szándék a képek összehatásának felvázolása, melyet nyelvi kontrasztok létrehozásával ér el.²¹ Ennek megvalósulása, hogy pontosan adagolt hatások segítségével átívelést hoz létre a tények és az affektusok között, és a leírásrészletek indulatokat aktiválnak bennünk. A kontraszt kategóriája egyben körülírja a

²⁰ Gottfried BOEHM, *A képleírás: A kép és nyelv határaitól*, ford., RÓZSAHEGYI Edit = *Narratívák I. Képleírás, képi elbeszélés*, vál., szerk., a szöveget gondozta THOMKA BEÁTA, Bp. Kijarat, 1998, 19–37.

²¹ Uo., 19–37.

szemléleti „mélységélességet” is, a szempontok gyors váltása perspektívát teremt, szem elé tár, az ábrázoltat a szemlélő látásához és érzéseire szabja (a nyelv megmutató képességének aktiválása).²² A meghatározó testmozdulat ismertetése közvetlenül átmegy érzések és lelkiállapotok szemléltetésébe. A lelki, indulati hatások kimutatását szolgálják az ellentétpárokba rendeződő szavak. A *súlyosabb a lélek*: megfoghatatlan és érzékelhető összekapcsolása; (anya)öl és *Űr-öl*: emberi- kozmikus lépték, véges-végtelen ellentétpár; *Lüktető kő*: élő tulajdonság és szervetlen anyag, egyben a vers által feloldott paradoxon, életre kelt szobor; *érzem élek, megnövök, lecsúszok*: élet és halál ellentéte; az *ölbe, öledből*: ellentétes irányultsága, kintről befele és bentről kifelé. Az *Én reménység beste latra* metaforikus szerkezet jelentésben és hangulatban is ellentétes hatásúak; *reménység*: pozitív, gyakran allegorikus formákban is megjelenik irodalmi vagy képzőművészeti alkotásokban; *beste latra*: negatív jelentésű, archaikusnak számító szavak. A kétalakos szobor hasonlóan ellentétek sorára épül. A mezítelen férfitest és a rendkívül bő, nagy redőkben gyűrűző ruhájú nő ellentéte, lényegében a vízszintesen elhelyezkedő férfi és a függőlegesen elhelyezkedő nő a holt és élő ellentétének kifejezői. Az ideális szépségábrázolás is majdnem ellentétes a mű tartalmával, hiszen egy halott fekszik anyja ölében.

A hagyomány kódolási stratégiája

A vers egy fél évezredes múlttal rendelkező alkotást tesz jelenvalóvá, következésképp az idő problémáját veti fel. A hagyományos szövegszerinti megközelítés egyirányúsított, hiszen a megidézett vizuális műalkotás kívül helyezkedik el a szövegen, azonban hatással van a vers szerveződésére, tehát az együttes értelmezés szükségszerűen el kell, hogy térjen a médiumfüggő elgondolásoktól. A költemény kontextusában nemcsak a szobor van jelen, hanem annak interpretációja, amely egy fordított olvasatot is lehetővé tesz. A költő sajátos versépítkezési módjának megfelelően egyszerre több „vendégszöveg” alakítja a verset. Palimpszeszt jellegűen egymásra rétegződő képzőművészeti alkotások különböző ikonográfiai típusáról van szó, eltérő lélektani adottságokkal. A vers elemzése esetében tehát a vizuális fixációt magát is intertextuálisan kell értelmezni.

A reneszánsz esztétikai kritériumainak csúcspontját fémjelező Római Pietà látszólagos ismertsége ellenére nyitott annak kérdése, hogy milyen céllal készült, és milyen volt az eredeti beállítás, ahogy a nézők elé tárult. A folyamatos helyváltoztatás eredményeként új jelentésrétegekkel gazdagodott, míg korábbi jelentések az eredeti funkcióját tekintve elvésztek.²³ Az eredeti beállítást és a szobor funkcióját illetően ezért csak feltételezések vannak (oltár, emlékmű). Az eredeti beállítás pontos rekonstrukcióját illetően azonban a szoborcsoport ad támpontokat azáltal, hogy létrejöttének nyomait magán viseli. A versben Krisztus mintegy anyja ölbe helyezi a testét, felkínálva szemlélődésünk tárgyának (*végny anyám... ölbe*). A Pietà reneszánsz kori értelmezésében egyértelmű, hogy az ábrázolástípus elsődleges szerepe Krisztus teste a „corpus domini” bemutatása volt,²⁴ ami a mai beállításban elsikkad. A szoborcsoport női alakja jobb kezének fiára utaló gesztusa is, mely a megközelítésében elsőként tárult a szem elé mintegy felkínálta a zárandoklat résztvevőinek a corpus dominit. A

²² Idézte: „A képet mint vizuálisan jelenlévőt a rá jellemző ikonikus különbözőség felől fogjuk fel, és ezt nyelvi hatáskontrasztként utánozzuk.” Uo., 32.

²³ K. Weil – G. BRANDT, *Michelangelo's Pietà for the Capella del Re di Francia = Michelangelo: Selected scholarship in English*, ed., W. E. WALLACE, London, 1995, 217–235.

²⁴ W. E. WALLACE, *Michelangelo's Rome Pietà: Altarpiece or Grave Memorial? = Michelangelo: Selected scholarship in English*, ed. cit., 261–273.

reprodukciók esetében azonban érvényesülhet az eredeti beállításból adódó értelmezés, ami rálátást tesz lehetővé Krisztus testére. A szoborcsoport szemből nézetének technikai virtuozitással kidolgozott részletei, és tökéletes csiszoltsága is a néző szemszögéből való rálátást igazolja. Mária szemből, míg a fia profilból látható, ezért nagyon fontos a kompozíció szempontjából a lélektani kapcsolat, vagy egymásra utalás. A beállítás megváltoztatása nemcsak a mi nézőpontunkat befolyásolja, hanem a két figura közötti viszonyt is, merthogy Mária arcának kifejezéseit is meghatározza a rálátási szög, mely érzelem csak a kettejük együttes kapcsolatában nyer értelmet, viszont ha háttérbe szorul Krisztus teste, akkor értelmezhetetlen a kifejezésre juttatott érzelem. A Szűz feje a testéhez képest lefelé fordulást enyhén balra dől, a szemei fiára szegeződnek, elkerülve kutató pillantásainkat. Tekintete ráirányít a test halandóságára, ugyanakkor bátorít, hogy szembenézzünk saját mulandóságunkkal. A témában hasonló ábrázolásokkal ellentétben a Mária érzései befelé irányulnak. A csendes magasztosság és rezignáltság pont az elháruló tekintete és bal kezének fia testére utaló gesztusa alapján teremődik meg, arra utalva, hogy ő a mi szemlélődésünk tárgya. A versben az eredeti beállításhoz hasonlóan, a szobor hozzánk, olvasókhöz/nézőkhöz teljes közelségbe kerül, felvillantva az anya és fia között létező intim kapcsolatot, ugyanakkor a rögzített nézőpontnak köszönhetően az eredeti beállítást idéző rálátást tesz lehetővé. Tekintetünk a „megszólaló” Krisztusra szegeződik, és az általa kialakított kommunikációs helyzetben nyer értelmezést kettejük viszonya. A vers nem a Szűzanya gyászát hangsúlyozza, hanem a csendes beletörődést fia halálába, az isteni akarat beteljesedésébe, hiszen mindnyájan tudjuk, hogy harmadnapra feltámad. Mindez azt bizonyítaná, hogy a versben nem oldódott fel, vagy íródott újra a szoborcsoport, az alkotói intenció benne foglalt kódjai ellenállóbbnak bizonyultak, a figurák közti reláció, az érzelmi kötelék, az ellentételezés, mint szándékolt olvasat szervező sajátossága visszaköszön a versben. A szöveg nem módosítja önkényesen a szobor értelmi megnyilatkozását, hanem átláthatóságán keresztül láthatóvá teszi. A láthatóvá tétele azonban nem azt jelenti, hogy a történeti távolság felszámolására törekedne, hiszen nem integrálható a mi időfelfogásunkba, hanem rekontextualizálja a jelentését. A szövegköziség megőrzi a forma történetiségét, ugyanakkor tudatosítja az azóta eltelt kulturális és időbeli távolságot, ezért az értelmezés gazdagítja a jelentést. A szelekció, mint gesztus ugyancsak arra enged következtetni, hogy a költő nem felszámolni akarja a kanonikus művet, hanem általa, hozzá való viszonyában megalkotni önmagát.

A tárgyi ihletettségu versben kiépülő Pietà formai sajátosságai folytán a Római Pietával mutat leginkább alaki hasonlóságot, azonban az ábrázolt modellnek a versben olyan egyéb ismérvei vannak, melyek a Rondanini Pietával való hasonlóságot is valószínűsítik. A Római Pietà elkészítése óta megváltozott történelmi konstelláció e munkájának egészen más világképi háttérrel kölcsönöz, az újjászületés emberének a saját sorsa irányításába vetett hite szertefoszlott, mely a művészi magatartás markáns változását is eredményezte. A manierizmus néven címkézett irányzat, pontosabban a kollektív tudatváltozás egy másfajta figurális nyelvezetet kívánt. A Római Pietával ellentétben a rá hatvan évvel később készült, fragmentált kompozíciójú, kidolgozatlan és befejezetlen Rondanini Pietà drámai hatásról tanúskodik. A költemény exponenciálisan növekvő expresszivitása a Római Pietának a verskezdetből kiépülő formai rögzítettsége mellett annak hangulatától és stílusától eltérő, a képzeletünkben párhuzamosan kiépülő Rondanini Pietának adja át a helyét. A Rondanini Pietà kinagyolt formáját Michelangelo utolsó munkájaként tartják számon, melyet állítólag hat nappal a halála előtt is faragott, ezt erősíti mind tanítványának, Danielle de Volteranak az elmondása, mind az ingóságairól készült leltári jegyzék, mely a szobrot egy befejezetlen kétalakos szoborcsoportként aposztrofálja, melyből csupán Krisztus alakja nyer beazonosítást.²⁵

²⁵ A továbbiakban a szoborcsoportra vonatkoztatott észrevételek forrása. Ivana VRANIC, *Michelangelo's Rondanini Pietà: Materiality, Temporality and Transubstantion*, <http://bronwenwilson.com/MaterialityNude.pdf>

A szobor kompozíciós sémája az alaptól felfelé tartó függőleges spirállal írható le, benne enyhén egymásra csavarodva támaszkodik a két test, a szemben lévő, összeroskadni látszó Krisztus alakja mintha kicsúszna a tömb zárt szerkezetéből, míg mögötte a másik alak enyhén magasabban elhelyezkedő, Máriaként beazonosítható formája ráhajol, kezét Krisztus vállára helyezve. A szobortömb felületén több munkafázis egymásra torlódik, a durva márványfelületéből ténylegesen csak pár részletmegoldás nyerte el felismerhető alakját. A költemény seb szóismétléseinek és a hozzá járuló jelzők fokozásának (megkísértett, vad öklelet, nyitott, merő) drámai hatáskeltésben betöltött szerepe inkább idézi Michelangelonak a szoborba foglalt anyaggal és az idővel való emberfeletti küzdelmét. A névszói állítmányok: súlyosabb (a lélek), lázadó (a test), (én) latra, is a beszélő lelkiállapotáról, belső küzdelméről vallanak. A szobor befejezetlen természetét mutatja a Krisztus mellett lévő természetszerűleg nem hozzá tartozó kéz torzója is. A kéz Tolnay értelmezésében a szobor egy korábbi fázisának a maradványa, mely egy korábbi elképzelés részeként Krisztus sírbatételét ábrázolta volna, és a későbbiekben változhatott meg a témája. Ez a Pietà korábban már megismert ábrázolástípusától való eltérést is bizonyítaná, és a kettő közötti különbségből adódóan lehet ennyire kétértelmű az alakok egymáshoz való viszonya. Vagyis a szobor egyszerre két különböző ikonográfiai hagyománynak felel meg, és a befejezetlensége állapotából fakadó felfüggesztett időérzékelés teszi alkalmassá, hogy egyszerre lehessen Pietaként és Krisztus testének sírbahelyezéseként értelmezni. Az alkotói szándékban beállt változás pontosan rögzült a szobor befejezetlensége folytán, ezért a különböző fázisok egyidejűleg hatnak. Függetlenül attól, hogy a szobor befejezetlensége tekinthető-e szándékolt minőségnek vagy sem, sokatmondó az a tény, hogy a szobrász munkáinak több mint a fele befejezetlen. A reneszánsz kori esztétikai tapasztalat nem tudott mit kezdeni a szobor félbemaradt állapotával, azonban a szobor modernkori értelmezésében a befejezetlenség állapota alapvetően határozza meg az értelmezést. Ezáltal befogadói szinten, a nézőre tett hatásában felfüggesztődik az idő múlt, jelen, jövőre való tagolódása a befogadás pillanatának örök jelenében. A szobor befejezetlen állapotában egy folytonosan alakuló, mozgó képet mutat, a küzdelemben kibontakozó emberi forma ősképeinek absztrakt reprezentációját. Elemzett versünkben a soráthajlás, pontosabban a sorvégeken zárt versformát megtörő gondolatátívelés feszültsége (Tág világtól megkísértett / Seb vagyok...) a szobor befejezetlen természetéből annak anyagi mivolta és a benne nyiladozó értelem közötti feszültséget adják, ugyanakkor a központosítás hiánya is erősíti a szövegtest tagolatlan materiális tapasztalatát. Attól a tényről se tekinthetünk el, hogy a szobor Michelangelo utolsó alkotása, ezért az első Pietájától eltérően, mely a reneszánsz eszmény legteljesebb kifejeződése, és a keresztény hit bizonyosságának példája, a Rondanini Pietában jobban jelen van a művész saját létéért folytatott küzdelme és személyes megváltásának az isteni kegyelemben való reménye. A vers Rondanini Pietà felőli olvasatában akár Michelangelo-i alakmásról is beszélhetünk (én reménység beste latra), a szobrász egy életen át tartó, anyaggal való küzdelme testesül meg a szoborcsoporth révén, ezért tekinthető e munka még befejezetlen állapotában is befejezettnek, mintsem a művész kudarcának, ami elmossa a befejezett és a befejezetlen műalkotás közötti határokat.

A beszédhelyzetbe ágyazott lírai én szituáltsága

A versben megszólaló hang, mint grammatikai alany kétségtelen Krisztusé, ő a plasztikusan jellemzett szereplője a költeménynek, aki anyjához önmagáról beszél. A narrátori pozícióból analitikus módon vizsgálja cselekvésképtelen saját magát. Az „önmagáról” általánosabb jelentést is nyer, mert egyetemes érvényű emberi léthelyzetet tükröz: a múlandósággal

szembesülő ember lelkében kibontakozó drámai feszültségű történeteket jeleníti meg (*súlyosabb a lélek, lázadó a test*). A Krisztus által (én) megszólított anya (te) semmilyen választ nem ad, csak az utalások révén szerzünk róla tudomást (*végny anyám ölebe, tarts meg, térded, öledből*). A vers utolsó soráig sorról sorra épül ki a szoborcsoport alakjainak összetett viszonya. A záró sorban azonban a belülről való építkezés megtörik, mintegy nézőpozícióban megjelenik a láthatatlan harmadik, (ő) az Isten. A versbeli grammatikai viszonylatok pontos feltárása ellenére, az én, te, ő hármass viszonyrendszerében azonban a lírai alany pontos megjelölése szinte reménytelennek tűnik. A szövegközi viszonyok decentralizálják a beszélőt, a lírai én túl sok változóval rendelkezik, aki egyaránt lehet a megszólított/megszólaltatott tárgy, a beszélő/néző szubjektum, vagy az előállítói és befogadói oldal köztes terében lévő vers, mint a költői hang médiuma. A megsokszorozódó jel és jelentés kombináció ellehetleníti a szubjektum létszerű megragadhatóságát. Ezért relevánsabb lírai alany helyett pusztán alakmásokról beszélni, melyek eloldják a versbeszédet önnön eredetüktől, azaz pusztán hangokként közvetítődnek a szövegközi viszonyokban.²⁶ Az olvasásaktus révén a közlés alanyának tehát maga a nyelv tekinthető, melynek közegében feloldódnak az általa meghatározott alakzatok. Azonban e szöveg tulajdonosa Kovács András Ferenc, és alakmásai e költői személyiség kiterjesztése. Talán nem véletlen, hogy a versben megidézett Pietà Michelangelo egyetlen szignált műve, mint a művészi öntudat egyik korai kifejeződése, mely a szobor szellemi tulajdonjogát magának követeli.

²⁶ Kulcsár-Szabó Zoltán szerint „A szövegben ott van a lírai én(ek) jele, ám igazából nem ő(k) szólal(nak) meg mint szerző(k) (akitől a szöveg származik): sokkal inkább – és főként az idézetek közvetítettsége, áttételessége, illetve a „megidézett” szerzők távoli nyelvébe „oltott” más nyelvek miatt – csak „hangokról” lehet beszélni e versek kapcsán, vagyis az olvasónak le kell mondania a versszöveg „eredetének” pontos ismeretéről (ezt már a sokrétű utalásszerkezet is kikényszeríti), másrészt el kell választania a (mindenkori) lírai ént a szerzőtől...” KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *i. m.*, 141.

Improvizáció és rögtönzés*

Először is azt kell bevallanom, hogy nem vagyok nyelvész. Színháztudománnyal foglalkozom, így inkább színházzakmai, mintsem nyelvészeti súlyát tudom felmérni annak a kérdésnek, amelyet a cím látszólagos szinonimája implikál. Nem titkoltan azzal a szándékkal is teszem ezt, hogy a vita vagy az esetleges későbbi szakmai eszmecserek során elhangzó véleményekből információkat szerezhessek a téma nyelvészeti szempontú megközelítésével kapcsolatban. Ehhez ugyanakkor óhatatlanul némi színházelméleti fejtegetésre is sort kell, kerítsek; igyekszem ezt minél egyszerűbben és tömörebben megtenni.

A téma tehát az improvizáció és a rögtönzés fogalmak használata a magyar nyelvben, különös tekintettel a szavak színházművészeti kontextusban való használatára. Gondolom, mindenki számára nyilvánvaló, hogy két olyan szó megkülönböztetését kívánom ezzel sugallni, amelyeket a köznyelvben – de ugyanígy a művészeti szaknyelvben is – azonos jelentéssel, szinonimaként szoktunk használni. A Tudományos és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára internetes forrásban¹ a következő meghatározást olvashatjuk:

improvizáció (latin = „előre nem látás”) Rögtönzés útján keletkezett, rögtönzött mű, többnyire zenedarab. Választékos, de mondhatjuk magyar megfelelőit is.

improvizáció (latin) Rögtönzés (zene).

A rögtönzés szócikkre nincs találat, vélelmezem, hogy azért, mert ez az ősi szógyökből kialakult szavunk nem szorul külön értelmezésre.

Feltéve, hogy a két szó használatát nem a magyarosság és magyartalanság szempontjából kívánom elemezni vagy értékelni, felvetődik a kérdés, hogy mi az a jelentésbeli különbség, amely a két szó megkülönböztetését, a szinonima-viszony felbontását indokolja?

A köznyelvi használatban ilyen jelentéskülönbség természetesen nincsen és – tudomásom szerint – a különböző művészeti ágak (a zene, a tánc, stb.) szaknyelvében sincsen. Másnak tűnik azonban a helyzet a színházművészet területén, amelynek történetéhez, kisebb vagy nagyobb jelentőséggel mindig is hozzá tartozott a rögtönzés vagy az improvizáció. Elég talán példának hoznunk a *commedia dell'arte* színjátéktípusát, amelyben a játék anyaga egy rögzített cselekményváz, az ún. „canavas” alapján, az állandó és típusos alakokat megjelenítő színészek rögtönzéséből született meg. Természetes, hogy ez a színészi játékmód, a hihetetlenül magas mesterségbeli tudáson és az azóta is legendás technikai felkészültségen kívül igen jelentős szellemi jelenlétet is kívánt a színésztől. Hiszen rögtönzése során egyaránt ügyelnie kellett partnerei játékára, hiszen arra kellett azonnali reakciót adnia (1), azonnali reakciót kellett adnia, tehát nem volt ideje fontolgatni és kiválasztani a legadekvátabb, legartisztikusabb reakciót (2), és természetesen reakciójában igazodnia kellett az előre rögzített kanavász irányvonalához is (3). Mindehhez, mai szóval élve, agyának „csúcsrajátására” volt szüksége.

* Adorján Viktornak a konferencián elhangzott előadása a színházművészet területén is fontossá vált *nyelvészeti* kérdésre kívánt figyelmet irányítani. Ezért problémafelvető jellegének megőrzésével az eredeti, esszéisztikus formában közöljük; az itt röviden érintett színházelméleti vonatkozások tekintetében ld. a szerző *A szegény színház felé* című tanulmányát (Theatron, 7 [2008. ősz-tél], „A szegény színház felé” c. tematikus szám), amely magát a jelenséget s annak kontextusait az elvárható alaposággal tárgyalja. (A Szerkesztők)

¹ <http://meszotar.hu/keres/improvizacio>

Más volt az improvizáció funkciója és más volt a megvalósításának technikája is a lengyel Jerzy Grotowski Laboratóriumszínházában a társulat tisztán színházi korszakában, a szegény színház színjátéktípusának kidolgozásakor. Nekem az 1970-es évek végén alkalmam volt a gyakorlatban is megismerkedni ezzel a játékmóddal, tehát személyes tapasztalataim is vannak erre nézve, jelenleg pedig – részben a gyakorlati tapasztalatokra is alapozva – ennek a munkásságnak a történeti feldolgozása mellett, a teoretikájával foglalkozom elsősorban. Így vált világosan megragadhatóvá a fogalomnak, a korábbi, szinonim, rögtönzés- vagy improvizáció-felfogással való összeférhetetlensége.

Grotowski szegény színházában ugyanis a színésznek nem az az alapvető feladata, hogy a szerző által megírt színpadi alaknak a szerző által elképzelt érzelmi tartalmait és motivációit hitelesítse és megjelenítse – amint az a hagyományos, drámai alapú színjáték esetében szokásos – hanem az, hogy az alak segítségével önmaga legbensőbb érzelmeit, indulatait tárja fel. Erre utal Grotowskinak az a gyakorta idézett megfogalmazása, amely szerint a szerepnek sebészkésnek kell lennie, amellyel a színész önmaga legféltebb titkait, legintimebb motivációit deríti ki és tárja a néző elé. Másként fogalmazva: nem egy fiktíve létező alakot jelenít meg fiktív körülmények között, hanem az alak fiktív körülményeiben önmagát próbálja ki. Mit tennék én az alak helyzetében, az alak körülményei között? – ez a szegény színház színészének alapkérdése a munkája során. Grotowski „szentnek” nevezi az ilyen feladatot vállaló színészt, s bár a jelzőt nem vallásos értelemben használja, metaforája mégis helytálló, hiszen a „legbenső én” – különösen a mélyben rejlő hibák, gyarlóságok, torzulások – őszinte bemutatása egy játék érdekében, valódi áldozatvállalás. Az improvizáció céljának illetően felfogása, azt gondolom, hogy máris látható különbséget mutat a *commedia dell’arte* színészének rögtönzéséhez képest. Ez utóbbi ábrázol egy színpadi alakot – amelyhez egyébként semmi köze – míg az előbbi, a „szent” színész, a színpadi alakban végső soron bevallja önmagát – akihez a világon minden és mindenki előtt köze van. Ez a különbségtétel azonban elsődlegesen a színész által megjelenített tartalommal kapcsolatos és egyelőre nem ad elegendő indokot a rögtönzésnek és az improvizációnak az elkülönítésére.

Pontosabban rajzolódik ki azonban a két fogalom, a *commedia dell’arte* színészének rögtönzése és a szegény színház „szent” színészének improvizációja közötti különbség, ha a színész által követett játékmódot vesszük szemügyre. Ugyanis, míg a *commedia dell’arte* színészének, a kíváncsi és adekvát reakció azonnali eléréséhez – amint már említettük – egy erőteljes szellemi jelenletre, agya tervező és irányító funkciójának „csúcsrajátására” van szüksége, addig a szegény színház „szent” színészének az azonnali autenticitásra, vagyis a tervező és irányító agyfunkció kiiktatására kell törekednie.

Miért?

Mert – gondoljuk csak el! – önmagunkkal szembenézni még magányunkban sem egyszerű feladat – feltéve, hogy nem keresünk kibúvókat, ál-magyarázatokat, mentségeket a tetteinkre, szándékainkra, gondolatainkra, indulatainkra. S ennek a szándéknak a véghezvitele csak tovább nehezedik, ha mélyebbre próbálunk ásni a gondolatoknál: ha az ösztöneink, megfoghatatlan indulataink, megmagyarázhatatlan érzelmeink szintjéig, ha egészen a gyökerekig akarunk leásni. S természetesen mindez hatványozottan nehezebbé válik, ha ezt nem magányosan kell megtennünk. A nehézség magva abban rejlik, hogy agyunk, tudatunk azonnal mérlegeli, értékeli a kapott képet, s irányító funkciója nem késik leállítani, meggátolni ennek a kapott képnek az artikulálódását. Akár úgy, hogy azonnal mentségeket, magyarázatok lehetőségét tárja elénk a gondolatainkban, ezzel akadályozva meg a felismertek tudatosulását, akár úgy, hogy meggátolja a belső motivációk cselekvés általi nyilvánosságra jutását, mindenképpen közbelép – ha van rá ideje!

A szegény színház „szent” színészének improvizációs metodikája tehát azért és úgy törekszik az agy tervező és irányító funkciójának kiiktatására, hogy megelőzze a beavatkozását, a mérlegelést és a gátlást. Hogy a színész azonnali megnyilvánulása valóban autentikus, ön-feltáró cselekvés lehessen.

Természetesen mindennek következményei vannak a játék egészére nézve is (például a játék azonos jelentéssel és hatással történő megismételhetősége tekintetében) és a színész játékmotodikáját illetően is (például az említett önbevallásnak az exhibicionizmustól való elhatárolása vonatkozásában), de ezek további részletezése már elvezetne eredeti témánktól, ezért jelenleg ezekre itt és most nem térek ki. További fejtegetésük helyett inkább rögzítsük le azt, hogy a *commedia dell'arte* színészenek rögtönzése és a szegény színház „szent” színészenek improvizációja között, mind annak célját, mind pedig technikáját illetően is nagymértékű különbség lelhető fel. Ugyanis az első – általunk rögtönzésként említett – metodika az agytevékenység minél nagyobb mértékű felfokozására, míg a második éppen ellenkezőleg, az agytevékenységnek az érzékelő-értékelő funkciójára való redukálását és a tervező-irányító funkció kikapcsolását vagy „megelőzését” célozza. Ez az a különbség, amely indokolja e kétféle jelenséget jelölő, ám jelenleg még egyetlen (illetve szinonim) fogalom differenciálását, következésképpen a fogalmakat jelentő szavak megkülönböztetését, a szinonima-viszony felbontását is.

Mármost elmondhatjuk, hogy mi, magyarok, szerencsések vagyunk, mert az improvizáció szó német, angol, francia eredetijeinek nyelvünkben való megjelenése, majd meghonosodása, beágyazódása előtt már volt egy – eredeti – magyar szavunk is a fogalomra, így jelenleg nyelvünk két olyan szóval is bír, amely nem csak a szinonim használatot, de az imént vázolt szükségből, a megkülönböztetést is lehetővé teszi. Elegendő bizonyíték erre, hogy az előbbi fejtegetés során – utólagos engedelmükkel – már ki is alakítottam azt a fogalmi rendszert, amelyben a rögtönzés szóval a *commedia dell'arte* színészenek cselekvési metodikáját, míg az improvizáció szóval a szegény színház „szent” színészenek cselekvési metodikáját jelöltem. A nagy népek nagy nyelveinek – tudomásom szerint – nincs meg ez a lehetősége. Ez viszont a jelenlegi, minket érintő horizonton már kívül eső probléma, így szerencsésebb, ha csak a magyar nyelvi kontextusát vizsgáljuk tovább.

Adva van ugyanis nyelvünknek ez a két szava, s egy hozzájuk kapcsolódó, általánosan elfogadott szokás, jelesül, hogy ezeket a szavakat, mind a köznyelvben, mind a művészeti ágak szaknyelvében azonos jelentéssel, szinonimaként használjuk. Ugyanakkor, mint láttuk, felmerül az igény, hogy a nagyobb pontosságot igénylő, művészeti szaknyelvben, két, külön szavunkat, két különböző jelentéssel alkalmazzuk. Ráadásul, hogy a kérdés még bonyolultabb legyen, ez az igény nem általában a művészeti szaknyelvben merül fel, hanem csak a színházi szaknyelvben, hiszen – tudomásom szerint – ilyen igény sem a zeneművészetben, sem a táncművészetben, sem más művészeti ágban nem merült fel. S ettől kezdve – mivel, mint említettem, nem vagyok nyelvész – csupán a kérdéseimet tudom felvetni, illetve, illő bátortalan-sággal, egy-két megoldási lehetőséget felvetni.

Az első kérdés mindjárt az lenne, hogy hogyan lehetne a szinonim szóhasználat általános szokásán változtatni? Van-e, s ha igen, milyen eszközük van a magyar nyelvészeknek arra, hogy a nyilván óriási tehetetlenségi nyomatékkal bíró, bevett nyelvhasználati szokást megváltoztassák? Másrészt, hogyan lehetne ezt úgy elérni, hogy ne bonyolítsa tovább a művészeti teoretika amúgy is egyre bonyolultabbá váló, s idegen terminusokkal egyre jobban terhelt nyelvi világát azokon a területeken (művészeti ágakban) ahol ez nem szükséges – viszont mégis lehetőség legyen az egyértelmű és differenciált szóhasználatra ott, ahol ez kell, jelesül a színházi szaknyelvben? Nos, ezekre a kérdésekre, kellő előképzettség és egyéb ismeretek híján, én nem tudok választ adni, és nagy örömmre szolgálna, ha a jelen lévő nyelvész kollégák, a vita során valamelyest is eligazítanának ezügyben.

A szóhasználat pontosítása, a szavak újradefiniálása mellett azonban talán felmerülhet egy másik megoldási alternatíva is. Legalábbis én, mint „szakmán kívüli”, úgy gondolom, hogy felmerülhet. Valamilyen jelzős szerkezet kialakítása is elképzelhető lenne talán, a különbözőséget – illetve a sajátosságot – jelölő, két jelző bevezetése, amelyeket mind a rögtönzés, mind pedig az improvizáció szavakhoz kapcsolni lehetne. Ezek segítségével továbbra is lehetséges lenne a

két szó szinonim használata a köznyelvben és azon művészeti szaknyelvekben, ahol a megkülönböztetés nem szükséges, ugyanakkor mégis lehetővé válna a fogalmak pontos elkülönítése a színházi szaknyelvben, ahol – legalábbis számomra úgy tűnik – egyértelműen fontos lenne. Ez a megoldás talán könnyebben meg is valósítható, mint az előző, s nem bonyolítana a nyelvhasználaton ott, ahol az nem indokolt. (Ezen túlmenően azonban, talán még az a haszna is meglenne, hogy a megkülönböztető jelzőket átvehetné más nyelvek színházi teoretikáinak nyelvezete is, elősegítve a pontosabb fogalmi gondolkodást a nagyobb népek nagyobb nyelveiben is, hiszen a lefordított jelző esetükben is kapcsolható lenne az improvizáció angol, német, francia, stb. eredetijéhez is. S akkor talán nem csak a magunk gondján segítettünk, de adhattunk valamit másoknak is.) Nagyon örvendének, ha megtudhatnám a véleményüket ebben a tekintetben is.

Mindennek megvalósulásaig viszont egy dolgot bizonyosan meg kellene tennünk: immár ismerve a problémát és felismerve a jelentőségét, mind a magyarra, mind pedig a magyarról történő szakmai igényű fordításokban fokozott gondot kellene, fordítsunk az „improvizáció” szó értelmezett, akár lábjegyzettel ellátott fordítására. Ez nyilvánvalóan az idegenből magyarra való fordítás esetén okoz majd komolyabb gondot, hiszen a fordítói értelmezést alá is kell majd támasztani, de azt hiszem, ez a valamelyes többletmunkával járó igényesség mindenképpen megéri a pontos fogalomhasználat biztosítását.

Végezetül engedjék meg, hogy – bár ezt talán a bevezetőben illetett volna megtenni – egy konkrét példával is alátámasszam, miért lenne fontos a színházi szaknyelv számára a tárgyalt megkülönböztetés!

A modern (sőt posztmodern) színházi teoretikában egyre gyakrabban kerül szóba a performatív fordulat. A performanszok, happeningek, vagy performatív eszközöket alkalmazó színjátékok világa ez, s mibenlétéről, esztétikájáról számos vita zajlik elhivatott pártolók és nemkülönben elhivatott opponensek között. A műfajokat talán említeni is elég ahhoz, hogy nyilvánvaló legyen: az improvizáció – vagy a rögtönzés? – általában központi helyet foglal el ezekben a vitákban, mivel az eseményyszerűség, a véletlen megjelenése, a néző-résztvevő társalkotóvá válása alapvető jellegzetességei ezeknek a produkciós formáknak, s ugyanakkor mind szoros összefüggésben állnak az improvizációval (vagy rögtönzéssel?). Nos, igen; ám ameddig nem különítjük el világosan egymástól a lényegükből eredően különböző fogalmakat, nagy a veszélye, hogy két malomban kezdünk örölni, s félreértésekhez, zavaros vagy legalábbis nem kellőképpen tisztázott, hibásan vagy hiányosan alátámasztott következtetésekhez jutunk. Ez pedig már nem, vagy nem csak nyelvészeti kérdés, hanem a színháztudomány sarkalatos problémája lehet. A világos terminológia hiánya roppant könnyen alááshatja azt az egyébként nemes szándékot, hogy a színháztudomány kiváló kortárs teoretikusainak művei mielőbb magyarul is hozzáférhetővé váljanak.

Mindazonáltal azt gondolom, hogy a sarkalatos momentum mégsem a szakirodalom fordításában rejlik. Valahol azt hallottam, hogy a nyelvújítás előtti Magyarország műszaki-technikai fejlődését nagyban gátolta az, hogy a nyelvünkben hiányoztak a különböző eljárásokat, eszközöket és műveleteket jelölő szavak, vagyis hogy a pontos jelölők hiánya milyen katasztrofális mértékben akadályozta meg a műszaki-technikai életéről való fogalmi gondolkodást. Ha sokkal kisebb léptékben is, egy analóg problémával állunk szemben jelenleg is, és talán nem nagyképcség, ha úgy gondolom, hogy a vázolt nyelvi probléma megoldása nagyban visszahathatna a színháztudomány, konkrétan a színházelmélet fejlődésére is. Ha úgy gondolom, hogy legfőbb ideje a nyelvészet-tudománynak felfigyelnie a hiátusra – s ezzel együtt a még bizonyosan meglévő többi hiátusra is –, és olyan felfrissített terminológiát adni a régi, de továbbfejlődött illetve újonnan megjelent művészeti ágak elméleti szaknyelvének, amely az adott művészetek további tudományos fejlődését elősegíti.

Film – reflection of society

„What is designed to make feel good at the movies has a profound effect on what they think and feel about the world around them”
(Jonathan Rosenbaum)

The development of mass society and the impact of mass media lead to homogenizations of culture which includes the arts, values, and overall lifestyle of the population.¹

Film can be a miracle thing what can create different worlds and give powerful feelings to the viewer. Film can be a magician and tell us a fairytale what is not to connect to the reality and finally create a bond between itself and viewers.

As Noël Carroll claims, contemporary theorists reject the notion that film is a slice of reality but nevertheless agree that in its standard uses, film imparts a realistic effects to its viewers, this is no more than a psychological effect whereby film gives the impression of reality narrating itself – film causes illusion of reality or film appears natural. Reacting against the strong reality claims of classical theorists the contemporary theorists reduce the reality effect of film to psychologistic realistic effects, ignoring the degree to which film adopting the recording technologies, shapes and fixes the very notion of reality itself by registering seemingly objective, indexical images of the world as it is.²

Film is a generalization but unique peace of society what can offer emotions beyond reality. A film might introduce a new theme, style or convention that transforms the way in which critics, authors and audience understand literature and the rest of the world. Cultural artifacts are mass distributed, these new phenomenal worlds become shared by many individuals, synchronizing or homogenizing thought and behavior with a group or culture.

Cultural models are not exclusively concerned with facts and real entities. Cultural models may contain expectations of facts as well as of fictions and fantasy.³

Considering its communicatory, cultural and evolutionary advantages, synchronizing minds and understandings of the world is invaluable. Shared assumptions about the world also make oral, written, or image- based communication more efficient, easier and less ambiguous. Shared dispositions also seem to provide a sense of group belonging and social identity that are crucial to the perseverance of any given culture or nation. In describing the reception of visual media difference in dispositions along lines of gender, ethnicity and class have been prioritized at the expense of investigating the degree to which spectator groups share dispositions and understanding of film.⁴

Film construction incorporates the systematic assembly of cinematic elements that seek the convey meaning and invoke emotion. In order to ensure that the intended message is received and understood by the recipient there must be a symbolic understanding between the filmmaker and the intended audience.

¹ WELLS, 1997, 5

² BLACK, 2002, 2-3

³ PERSSON, 2003, 12

⁴ Id., 16, 17.

This commonality is implicit in nature but explicit in expression; therefore the nature of the visual stimuli is only iconic and semantically significant within a set of a generally understood language system or culture.

Film as communication medium is bound by the paradigmatic-syntagmatic correlation and its resultant culturally bound implications and meanings.

Film as a part of mass media never tells the people how to think, but it can affect people successfully what they have to think. Some films develop a cult following and are considered as socially transforming. They present an ideology which becomes the popular notion that governs the collective psychology of society.

Cinema as a part of media culture shapes individuals, drawing out and cultivating their potentialities and capacities for speech, action and creativity. Media culture is also involved in these processes, yet it is something new in the human adventure. Audiences may rest the dominant meanings and messages, create their own readings and appropriations of mass-produced culture, and use their culture as forms of life. Media culture itself provides resources which individuals can appropriate, or reject, in forming their own identities against dominant model.⁵

Media culture, as well as political discourses, helps establish the hegemony of specific political groups and projects. Media culture forms a system of culture organized according to various industries, types, genres, subgenres and genre cycles. The fully explicate filmic ideology and the ways that film advances specific political positions, one must also attend to cinematic form and narrative structure, to the ways that the cinema transcodes social discourses and reproduces ideological effects. Film ideology is transmitted through images, figures, scenes, generic codes and the narrative as a whole.⁶

We can say that film is largely responsible for shaping the virtual state of reality that increasingly surrounds us, but on the other hand, this same medium is also capable of making us aware of our mass-mediated condition by revealing it to us.

Recognizing film as first and foremost a literalist medium whose nature is to make things explicit – to reveal or display the world in an evidentiary sense that is beyond the capability of traditional representational or art media⁷ and culture.

References

- PERSSON, Per, *Understanding cinema: a psychological theory of moving imagery*, Cambridge University Press, 2003.
- BLACK, Joel, *The reality effect: the film culture and the graphic imperative*, Routledge, 2002.
- KELLNER, Douglas, *Media Culture: cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, Routledge, 1995.
- WELLS, Alan, *Mass media and society*, Ablex Publishing Corporation, 1997.

⁵ KELLNER, 1995, 2–3

⁶ KELLNER, 1995, 64–67

⁷ BLACK, 2002, 6–8.

**Mozgás / Kép – Interdiszciplináris jelenségek Maya Deren,
Nagy József és Szergej Paradzsanov munkásságának tükrében**

I.

Lassú gépmozgások – Közeledések térben és időben Maya Deren opusaihoz

„Maga a tükör az egyetemes mágia eszköze, mely a dolgokat átváltoztatja látvánnyá, a látványt dologgá, engem másikká és [a] másikat magammá”

(Maurice Merleau-Ponty: A szem és a szellem)

Jelen kutatás – melynek egyik első megfogalmazódása e szöveg – fókuszában elsősorban Maya Deren experimentális opusai állnak.^{*} A tervezett vizsgálat nem szűkül le egy hazánkban önálló zsánerként non-legitim és tudományosan alulreprezentált műfaj, az ún. (?) táncfilm sajátságainak számbavételére.

Sőt, kardoskodni sem akar mindenáron valami mellett, aminek releváns szakirodalmi bázisa nemzetközi szinten (leírva) csekély, Magyarországon meg mondhatni nem létezik.

– Hangsúlyozom: leírva, tudományosan leírva, hiszen az „orális” hagyományban, azaz a különböző szakmai fesztiválok paneljeiben mintegy „mágikus legitimációs rítusként” igenis használják, hivatkoznak rá, diskurzust szerveznek köré... – igaz, főként mozgásszínházi oldalról generálva mindezt.

(Nemigen sorolhatók a meghivatkozható szakirodalom körébe azok az esetlegesen, itt-ott, leginkább kulturális vagy táncszakmai folyóiratokban megjelenő táncfilm-recenziók, táncfilm fesztivál-kommentárok, eszmefuttatások, „ötlet- és kritika-vázlatsorok”, melyeknek ismeretében még inkább erősödik az emberben a gondolat: törekedni kellene valamiféle konzekvens fogalmi-, eszköztár-rendszer, történeti és elméleti áttekintő kialakítására.)

E kutatás inkább érzékeny, nyitott, alapos vizsgálódásokat preferál. Melyben maga a labilis (önállóságában labilis) ‘tánc/film’, mint zsáner-, mint fogalom-lehetőség is több irányból körbejáratik.

A cím tehát trükkös – és mégsem az. Mozgás és (mozgó)kép relációit vizsgáljuk majd a doktori folyamatban, többek közt Rényi András¹ kortárs tánc definícióját, illetve a mozgó, táncoló test, mint szoborhoz hasonlatos objektum (...szubjektum...) elgondolását, P. Müller Péternek a test teatralitásáról szóló áttekintő munkáját,² Erin Brannigan történeti és elméleti könyvét,³ David Hinton táncfilm-történeti, Alla Kovgan Derenre és Paradzsanovra vonatkozó kutatásait, előadásait hívjuk segítségül.

Támaszkodunk még Lábán Rudolf mozgáselméleteire, melyekben Fügedi János Lábán-kutató révén tudunk majd talán igazán eligazodni.

^{*} A szerző megköszöni a Nemzeti Kulturális Alap Táncszakmai Kollégiuma anyagi és eszmei támogatását, mellyel alapjaiban tette lehetővé ezen szöveg létrejöttét.

¹ <http://www.renyiandras.hu/index.php/a-suly-nehezsege/a-test-nelkluei-tanc-eszmenye> (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

² P. MÜLLER Péter, *Test és teatralitás*, Balassi Kiadó Bp., 2009.

³ Erin BRANNIGAN, *Dancefilm: Choreography and the Moving Image*, Oxford University Press, Oxford, 2010.

Szóba hozzuk Loïe Fuller eredetileg mozgásművészeti célokra kifejlesztett világítási-, jelmez- és díszlet-megoldásait, mely aztán az első filmkészítők számára

Merítünk továbbá a MIR 2010-es⁴ fesztivál, egy Nagy Józseffel lefolytatott személyes mélyinterjú (műhelymunka, portréfilm) tapasztalataiból is.

Prológus helyett

Szokás a hazai mozgóképes teoretikus körökben **negligálni az ún. „táncfilm” létét.** (Szokás, persze, félreértelmezni is, kizárólag a *musicales*ket ideértve, s akár e téves nyomon továbbhaladva mondani ki rá műfajiság tekintetében a halálos ítéletet...)

Pedig a zsáner létezik. Sok neve van, az igaz. S bizony a fogalomtár, definíció, a leíró történeti-elméleti rendszer nem konzekvens. Illetve ahány iskola, annyi megközelítés: *videodance*, *dancefilm*, *choreocinema*, *movement on screen*, *screendance*, *dance on camera*, *dance for camera*... etc.

De számos iskola van. Színházzal, mozgóképpel, képzőművészettel, experimentális alkotásokkal, installációval, body art-tal foglalkozó elméleti szakemberek, esztéták veszik górcső alá az ide (is) sorolható művek specifikumait. Filmfesztiválok, szemlék, konferenciák tematizálják a kérdést szerte a világon.

Az Amerikai Egyesült Államok különösen élen jár ebben: vagy 20 táncfilm fesztivált jegyeznek, több államban, New York-ban, pedig nagy múltú szakmai szervezet is működik – *Dance Film Association*⁵ –, komplex professzionális tevékenységi körrel az éves nemzetközi szemle megrendezésétől, majd ennek fesztiváloztatásától a szakmai folyóirat-kiadáson át az online archívumig sok mindennel.

Alkotók mindenütt vannak, melyek közül – természetesen – azoknak ismerik el táncfilmjét (táncfilmként), akik már letettek valamit az asztalra, akár az egyik, akár a másik oldalon. (Tehát, akik elismert koreográfusok vagy filmrendezők, azok lehetnek legitim táncfilmkészítők is akár... Miközben a műfaj nincs, ugye...)

Annyit még az általunk képviselt filmes irány önálló kanonizációs útjához, hogy, bár az általános mozgóképes szakirodalom, különösen a magyar nyelvű, igyekszik megkerülni a témát, Jancsó kapcsán is csak egészen óvatosan, a felszín mentén említi a koreográfia szerepét, míg mondjuk Fliegaufnál még annyira sem.

Addig a **Thompson-Bordwell-féle *A film történetében***⁶ definíció nélkül ugyan (a név- és tárgymutatóban sem szerepeltetve), de **mint létező fogalom** találjuk Maya Deren háború utáni munkásságának leírásában.

Nemcsak a szót, mint zsánert használja a két elismert szerző, de utal annak technikájára is⁷. Mi ez, ha nem legitimitás?...

⁴ <http://www.mirfestival.gr/en/mirssion.html> (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

⁵ <http://www.dancefilms.org/> (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

⁶ Kristin THOMPSON – David BORDWELL, *A film története*. Palatinus, Bp., 2007, 518–519.

⁷ „A Szertartás átváltozott időben (Ritual in Transfigured Time, 1946.) a táncfilmek technikáját és a pszichodráma narratív technikáját ötvözi.”

S még egy: A szintúgy hitelt érdemlő **Oxford University Press** a közeljövőben jelenteti meg *Erin Brannigan* ausztrál szerző *Dancefilm: Choreography and the Moving Image*⁸ című tudományos megalapozottságú összefoglaló művét, mely történeti és elméleti áttekintést nyújt a téma iránt érdeklődő szakembereknek, pedagógusoknak, alkotóknak.

I. Szóma kai pszkükhé: test és lélek dichotómiájáról

Maya Deren munkáinak tánc/filmes elemzéséhez több testfilozófiai, művészetelméleti fogalomkört érdemes legalább vázlatosan érintenünk; még akkor is, ha néhányuk – látszólag – távol áll a vizsgált korpusztól, illetve inkább „evidenciaszámba megy”, semmint tematizálандó problémaként tűnik felmerülni.

Az első ilyen az ősi kultúrákban, kiemelten az antik görögben elgondolt *holisztikus* testszemléletet felváltó Descartes-i dichotómia, melynek révén gyökeresedik meg a nyugati hagyományban a szubjektumot testre és lélekre (szellemre), bensőre és kívülágra történő felosztása – egyáltalában a test (és lélek) egzisztálása.

Mely új rendszerben – természetesen – a szellemé, a bensőé lesz a „vezető szerep”, s a humán korpusz pusztá nyűg e felsőbbrendű ráció „nyakán”...

A testről nem veszünk tudomást. Negligáljuk. Vagy dresszírozzuk, keretek közé szorítjuk, fegyelmesszük. Az ösztönök, a vágyak szellemi stabilitásunk esküdt ellenségei. Le kell, hát gyűrni őket. Tömlöcbe velük!... Egy jól kinevelt, *megizmosodott Felettes Én* nevű strázsára bízunk összes mélybe taszító, fertőbe rántó állati sajátságunkat – senyvedjen csak!...

E helyütt nem ejtünk szót arról, hogy ezen elgondolás, új „testszemlélet” pontosan miképpen befolyásolja az akkori „mainstream” táncstílusokat, mozgásszínházat. De, úgy hiszem, nagyon is érthető, hogy ez az időszak nem a test és lélek harmóniájában megszülető kifejezőmódok melegágya...

Mégis, fontos és megkerülhetetlen történeti lépcső, melynek folyományaként értelmezhető egyáltalában a majdani inkorporáló törekvés: újból birtokba venni, azaz felszabadítani testünket.

Ez utóbbi csak látszólagos ellentmondás: a birtokbavétel itt nem leigázást, hanem szerve-sülést, élő használatot, dologi és szellemi stabil kapcsolatban létező egységét, de legalábbis egymást feltételező, egymást legitimáló viszonyát jelenti.

No, és innen (is) eredeztethető az a mai napig kiirthatatlan beidegződés(ünk), mely mindenképpen valamiféle kimondható, verbalizálható *értelmet, jelentést* kér számon a koreográfiától, ír elő a mű számára.

A narratívájától, messenger-i funkciójától lecsupaszított, ösztön ént felszínre bányászó, az embert (művészt), mint (szociális és) állati lényt fókuszba helyező koreográfiai munkák, a *Freud-dal kézen fogva pincében-táncolás*, hogy Parti Nagyot is megidézzük, a karteziánus dichotómia ellenreakciójaként is értelmezhető.

S míg Foucault-val a szemlélet a filozófiában pontosan oppozíciójára vált – a lélek a test börtöne és nem fordítva –, addig a magyar táncelmélet, mozgásestétika (már ha egyáltalában van ilyen, ma Magyarországon...) a mai napig nem zárkózott fel ehhez. Úgy értem, hogy

⁸ <http://www.oup.com/us/companion.websites/9780195367249/?view=usa> (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

mintegy „nagyegyetemesen”, konzekvensen, izoláltan, fragmentáltan, atomi szinten... – számításba sem vette.

Épp most, napjainkban válik talán egészen plasztikussá az a kráter-mély űr, egyelőre áthidalhatatlannak látszó szakadék, mely a kortárstánc alkotókat ítészeiktől, a kritikától (elsősorban a kritikától, hiszen e legújabb, „kánontól független”... darabokat elméleti górcső alá nemigen veszi senki – mondjuk így a recenziók kritikaiságának mibenléte is kérdéses – de ez már valóban nem tartozik Maya Derenre).

Azért ítészeink mentségére mondassék, hogy egyrészt az alkotói szcena sem óhajt nagyon kommunikálni e szemléletbeli különbségről, igazában esze ágában nincs lebontani a falat közte és a *Kritikus* közt.

Másrészt bőven akad fals jel, félrevivő motívum a mozgásszínházi produktumok közt is: jó pár alkotás jön létre úgy, hogy sem *Ösztön Én* sem *Miszter Ráció* kezét nem fogta senki, vagy legalábbis a koreográfus hol ehhez, hol ahhoz kapdosott, szaladt pincébe, loholt padlásra, s közeledvén a premier kitűzött napja, jobb híján e *káoszkeringőt* állította színpadra, *ahogy esik, úgy puffan alapon*.

Tessék-lássék vigyétek-egyétek, Te se érted, én se értem, látod, ez a kortárs művészet. Hm.

És vannak, akik ezt alkotói folyamattá rutinosították: maguk is elhiszik már, hogy egy kis kompozíció itt, egy kis (pop)idézet ott, szívszaggatás lélek nélkül, üvöltés fájdalom nélkül, szájmozgatás szavak nélkül, bohóckodás humor nélkül, pátosz hérosz nélkül, munka kidolgozott ötlet nélkül, alkotás tartalom nélkül, alkotás forma nélkül, művész rizikóvállalásmentesen túlélhet. Mit túl? – Megélhet. Jól. (Nem anyagilag – művészileg, *presztizsileg*, *legitimileg* értem.)

Ha az alkotó sem tudja, hogy mit csinál, ha sok alkotó nem tudja, hogy mit csinál, ha sem nem tudatosan, sem nem *zseniálisan* – ti. ösztönösen, zsigeri alapon- kreálja darabjait, hanem mintegy felvett, soha bensővé nem tett végső soron idegen eljárással *machinál*, s teheti ezt anélkül, hogy komolyan bárhol is megmérettessék – nehéz bármit is tanulni, vagy megérteni.

Olyan ez a kortárstánc, mintha nem beszélné senki a nyelvét. Nincs tolmács, aki megkísérelné lefordítani. Nem akad egy legény sem, aki elszegődne nekünk kínai tolmácsnak...

Lévinasnak az archoz fűződő elgondolásai, az arc kiemelt szerepe, arc és test oppozíciója, az arc, mint a szellem materializálódása, illetve a Másik, aki az arcban ragadható meg, így az önnön arcunkhoz való viszonyulás feltétlenül megemlíthető még ebben a sorban.

Egyrészt, bár Lévinas kifejezetten a *Másik*nak a megragadására koncentrált, az *Arc* fogalmából a másik ember tapasztalatát ti. megtapasztalását bontja ki, mégis ezzel mintegy lokalizálja a korpuszban a szellemet, a lelket, az ént és – ettől gondosan leválasztva – a testet.

Tekintve, hogy terminológiája merít a bibliai héber fogalomtárból, (egész fenomenológiáját átszövik talmud-magyarázatai) az Arc kérdéskörét is a zsidó vallásos hagyományból vezeti le: a héberben a „*pőné*” szó emberre vonatkoztatva annak **lényegi valóját** jelenti.

Ez a héber szó szerepel a Biblia azon szöveghelyein, ahol a magyarban, Károli Gáspár fordításában a „*szín*” olvasható. Mely *szín* az *arc* jelentéssel is bírt egykor.⁹

Másrészt hangsúlyosan foglalkozik az *Én* és a *Másik* viszonyával. A megosztásban rejlő kirekesztéssel. A *test* fogalmán keresztül közelít a *Másik transzcendenciájához*.

⁹ <http://www.remeny.org/node/74> (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

Ez az *Arc* ugyanakkor **tükör** is. Ha a *Másikban* feloldódni képtelenek is vagyunk, és az arcunk, lényegünk megragadása révén magunkat is mintegy elidegenítve tudjuk megtapasztalni, tükreire lehetünk egymásnak. A tükör kulcs – önmagunk megértéséhez. A világ megértéséhez.

Merleau-Ponty szerint „*az ember tükör az ember számára. Maga a tükör az egyetemes mágia eszköze, mely a dolgokat átváltoztatja látvánnyá, a látványt dologgá, engem másikká és [a] másikat magammá*”¹⁰

A **tükör** és a **kulcs** Maya Deren személyes szimbolikájának szerves elemei. Az **arc** kiemelt szerepe, a **megsokszorozódott identitás** megjelenítése, az **Én és a Másik** radikális elkülönítése, avagy összemosása mind tematizált probléma munkáiban.

Jegyezzük meg még Husserl *Leib/Körper* fogalmát, mely mintha Saussure ún. „papírlap-analógiájával” volna rokon: egyazon tapasztalat két aspektusa fejeződik ki a terminusban, melyet Vecsey Zoltán *Bernhard Waldenfels: Test és corpus* című szövegének fordításakor *testcorpus*ként ad vissza¹¹.

Azaz a test egyfelől átél, alanyi, eleven (*leib*) és másfelől fizikai, tárgyi jellegű korpusz (*körper*).

II. Test a térben

Test és tér viszonyának vizsgálatakor már egészen közel tudhatjuk magunkat Derenhez, pusztán azáltal, hogy e topikkal egyben mozgókép-elméleti kérdést (is) feszegetünk: test és tér viszonya hangsúlyos elemzési pontja lehet bármely mozgóképalkotásnak.

Jelen elméletünkben, mely továbbra is mozgókép és mozgásművészet, vagy ha úgy tetszik a táncfilm zsánerének lehetőségeit firtatja, kiemelten kritikus.

Amennyiben a film arra hivatott, hogy a térben elhelyezkedő (és mozgó) testeket rögzítse, megmutassa, annyiban az ún. táncfilm zsánere értelmetlen fogalmi felvetés.

Amennyiben e kamera által megmutatott test-tér viszony olyan jelentős, hogy hangsúlyosan a film értelmezési horizontjának előterébe „tolakszik”, a tág értelemben vett jelentést, az „üzenetet” mintegy elbitorolja a verbalitástól, a – szintén tág értelemben vett – „narratívától”, úgy – azt gondolom – érdemes fontolóra vennünk egy autonóm zsáner, de legalábbis egy önálló elméleti irány lehetőségét.

Ez figyelhető meg Derennél is. És nem kizárólag azért, mert némafilmekkel van dolgunk (sőt), és primer módon nem azért, mert történetesen a szereplők olykor táncosok, mozgásművészek, vagy valamilyen – filmen kívüli – közük van általában a koreografált mozgáshoz.

Bár ez is egy szempont. Érvelhetnénk vele akkor is, mikor Szergej Paradzsanov *Kijevi freskók*-ját vagy *Szajat nova*-ját igyekszünk a műfajba sorolni. (Hogy ti. szabad szemmel jól láthatóan táncosokat, máskor koreografált mozgást – a kettő nem ugyanaz: két halmaz, melynek közös metszete van... – szerepeltet a műveiben.

Ám mind Paradzsanov, mind Deren esetében ennél jóval fontosabb a *jelenlét*. A test jelenléte. Az akár mozdulatlan test „aktív” jelenléte a térben, melyet a kamera rögzít, a film médiumként prezentál a néző számára.

¹⁰ Maurice MERLEAU-PONTY: *A szem és a szellem*. In: Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika. Szerk.: BACSÓ Béla. Ford.: VAJDOVICH Györgyi, MOLDVAY Tamás. Kijárat Budapest 2002. p. 60.

¹¹ <http://www.c3.hu/~prophil/profi993/WALDEN.html> (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

Ez a test sokkal inkább „*leib*”, mint „*körper*”. Illetve, valóban, *LeibKörper*: egyszersmind tárgyi objektum, körüljárható és eleven szubjektum, átélhető.

Heidegger felismerése, hogy a tér nem fizikai-technikai természetű vagy annak származéka, hanem elsősorban tér-nyerés (*Räumen*).

„*A jelenvalólét szó szerint teret foglal el.*”¹² „*A test létrehozza a teret*”¹³

Mondhatni e heideggeri tézist járják körül Maya Deren mozgástanulmányai. A rendező azon kísérletezik, hogy a teret az idővel, az időt a térrel fejezze ki. A két tengelyt egymásba játssza.

De segítségünkre vannak még e „*játék*” megértésben Deleuze, Lábán és Kandinszkij.

„*A bejárt tér elmúlt, a mozgás jelenvaló, maga a bejárás aktusa.*”¹⁴ – állítja Deleuze a *Tézisek a mozgásról*-ban. „*A bejárt tér osztható, sőt, végtelen módon osztható, míg a mozgás oszthatatlan, illetve nem osztható anélkül, hogy természetét meg ne változtatnánk minden egyes osztásnál.*”

Minderről, tudjuk, Bergson kapcsán – alcím: *Első Bergson-kommentár* – szól, idő, tér, mozgás relációjában.

A mozgás elemei időpontokban nem, csak időintervallumokban ragadhatók meg. Az állóképek sorozatával illuzionált mozgás – ti. a filmi mozgás – egy elvont időt feltételez, és hamis mozgást eredményez.

Maya Deren mozgástanulmányai épp az által különböznek radikálisan – úgy vélem – általában a *filmtől* illetve általában a *táncfilmtől* (mármint amit az ezekben megjelenő mozgásról gondolunk, amit arról preconcepcionálunk), hogy kísérleti felvetésük eleve filozófiai alapon nyugszik: nem a mozgás, a tér, az idő *illúzióját*, hanem annak *esszenciáját* igyekszik megtalálni.

Épp e *keresés* mentén vetíti egymásra alkotói folyamatában a két tengelyt: az idő és a tér *línéáját*. A mozgás mindeközben egyrészt mindig az időtengely két – tetszőleges – pontja közt születik, másrészt a maga megszületésével teremti meg a teret.

E tengelyek, *línéák*, *irányok*, *teremtett terek* elmélete fogalmazódik meg Lábán mozgás-elméleti rendszerében. Lábán és Deleuze elgondolásai sok hasonlóságot mutatnak. Csak míg Deleuze *A mozgás-kép* és *Az idő-kép* című munkái az ismert és releváns filmes szakirodalom szerves részét képezik, addig Lábán elgondolásai a mai napig mondhatni feltáratlanok.

Érdekes fejlemény, melyről a Metropolis 2009/I-es száma, az animációt görcső alá vevő, is beszámol, hogy az animáció eljárását hozzák párhuzamba Lábán táncanalízisre kidolgozott mozgáselemzési rendszerével.

De megemlítené Erin Brannigan több értekezése is, melyekben szintén egy Lábán-Deleuze párhuzamot vázol fel a szerző. Illetve Deleuze rendszere kapcsán Loïe Fuller mozgóképre rögzített mozgástanulmányai közti paralel jelenségekre hívja fel a figyelmet.¹⁵

Az mindenestre tény, hogy a két elmész felépített rendszere roppant hasonló. Mely strukturális levezetések aztán későbbi nagy kortárs tánc alkotókat, de akár táncfilmeseket is

¹² Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, Gondolat Kiadó, Bp., 1989, ford. Vajda Mihály és mások, 594.

¹³ Martin HEIDEGGER, „*A művészet és a tér*” = Uő, „...*költőien lakozik az ember...*”: *Válogatott írások*, szerk. Pongrácz Tibor, T-Twins-Pompeji, Bp.–Szeged, 1994.

¹⁴ Gilles DELEUZE, *A mozgás-kép: Film I*, Osiris Kiadó, Bp., 2001.

¹⁵ <http://blogs.myspace.com/index.cfm?fuseaction=blog.view&friendId=308291712&blogId=366762272> (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

sorra meghíletnek – Forsythe, De Keersmaeker, Thierry De Mey – akarva, avagy félig ösztönösen. Ezzel mintegy régi-új teret nyitva a mozgásművészet horizontján: filozófiának és matematikának utat engedve a színpadi és mozgóképes kompozíciók megalkotásakor.¹⁶

A geometrikus formák és a mozgás, mint *invenió*, leírásának találkozása olvasható ki Kandinszkij elméleti írásából¹⁷ is, csak egészen más szemszögből, más aspektusból hozva játékba mozgás és filozófiája viszonyát.

A Kandinszkijnál megjelenő alkotói folyamatok levezetése, az absztrakció módjainak megragadására, „verbalizálására”, leírására tett kísérletei közelebb vihetnek bennünket ahhoz az immanens struktúrához, mely a Deren-filmek alkotói folyamataiban húzódnak.

Deren képei komplexek. Éppannyira, mint akár Kandinszkij alkotásai. Nem egy (vagy több) lineáris narratívával leírható történetek ezek, hanem megannyi értelem- és szimbólum-réteg többdimenziós alakzatai. „Tér-idő-mozgás-értelem-ikozaéderek” ezek, egyszerre filozófia- és alkotói zseni virtuális térobjektumai. Ahol a művek maga-originálta tér a mindenkori befogadó mentális mezőjében foglal helyet.

III. Rítus vs teatralitás

P. Müller Péter vizsgálja igen áttekintően rítus és teatralitás történeti viszonyát. Mely kapcsolat kicsit másként, mint amilyen relációban, s amiért P. Müller számba veszi, de számunkra is releváns.

És nyilvánvalóan most sem azért, mert Deren egy filmjének címében a vizsgált fogalom szó szerint megidéztetik – *Ritual in Transfigured Time* –, hanem az alkotói attitűd okán.

Érintettük már, hogy Deren, miként az ún. *emocionális koreográfia*k szerzői, alapvetően nem verbalizálható, immanens, „kompakt” tartalomegységeket hoz létre.

Egész egyszerűen vihetjük tovább az előző fejezetben felvázolt gondolati rendszert: **a narratív koreográfia evidens sajátja a teatralitás, míg az emocionálisé a ritualitás.**

Amennyiben elfogadjuk, hogy Maya Deren, mint experimentális filmalkotó mintegy meta-szinten emocionális koreográfus, meta-szinten, azaz nem a filmben, a szereplők mozgásának előírójaként, hanem egy e fölötti rendszerben, mozgás, kompozíció, plánozás, montázs... etc. koreográfusaként, vagyis ti. *filmrendezőként* az, akkor könnyen beláthatjuk azt is, hogy ezen minőségében alkotói folyamatait a rituális cselekedetek uralják.

E ritualitás, természetesen, nem valamiféle szociális-antropológiai jelenség. Hanem, éppúgy, mint Paradzsanov és Nagy József munkáiban, egy személyes szakralitás, individuális szimbolika és mitológia.

Mely magától értetődő módon gyökerezik egyrészt ősi kultúrák, hagyományok – gondoljunk orosz-zsidó származására és haiti vudu antropológiai kutatásaira egyaránt –, másrészt merít azon, a korban ismeretes szellemi-művészeti irányzatokból – pszichoanalízis, szürrealizmus, szimbolizmus, naturalizmus, ready made, dada... –.

Ezen szellemi-alkotói kirándulások, lelki-spirituális „mélyfúrások” különös eredője a Deren-i szimbolika: tükrök, alter ego-k, kulcs, kés, kenyér, virág, halál, játék, lépcső, víz,

¹⁶ http://www.laban.org/home/publications/discourses_in_dance/essays.phtml (utolsó letöltés: 2010.11.02.)

¹⁷ Vaszilij KANDINSZKIJ, *A szellemiség a művészetben*, Corvina Kiadó, Bp., 1987.

férfi-nő oppozíció, a test, mint objektum, hétköznapi cselekedetek rituálizálódása, szimbolikus cselekedetek hétköznapi ágyazása, természet vs társadalom, természet vs épített környezet, játék-játszma, maszk, társadalmi identitásunk maszkjai...etc.

Deren vérbeli experimentális művészként, s mégis egyedülálló alkotóként úgy használja a mozgókép médiumát, hogy általa nem kifejezni akar valamit, nem elmondani, hanem olyan intenzitást hoz létre, olyan rezgéseket indít be képeivel, melyek révén a néző beavatódik.

Szimbolikája elvont, absztrahált. Mégsem elidegenít, hanem bevon. Inkorporál. Nézőként részévé tesz szertartásainak. Plánozása, különös montázsai által a játéktéren belülre helyez. Úgy machinál e tér-idő-mogás dimenziókkal, hogy elmossa a határt a film és a néző tere közt, a mű és a valós idő közt. A szereplők, a kamera „szeme” által érzékelt és a néző mozgása közt...

Amit tesz, nem elmondható. Csak átélhető. A néző folyamatos átmenetben van. Levetkőztetik. Megbélyegzik. Nyomot hagynak rajta... – mássá válik. A mágia része lesz.

E közel egyórányi teljes opus egyszerre orientalista, ősi-ösztönös és posztmodern minimalista. Egyszersmind rokona a Cinéma Pur irányzatának. Lecsupaszított forma – immanens szakadék – mély tartalmakkal...

IV. *Kép / más: én és képmása viszonyáról*

A művészet tükör. A másokban önmagam, önmagamban a másikat ismerem fel. Elidegenítek, hogy magamévá tegyek. Szóltunk ezen rituális, szellemi és ugyanakkor történeti aktusról már a második fejezetben, test és lélek szétválasztása kapcsán.

Szóltunk a rítus és szimbolika számbavételekor is. Ahhoz, hogy például önnön gyászomhoz való viszonyomat megértsem és átélhessem, szükséges az elemelés, az elidegenítés fázisa is. Szükséges, hogy az egyén a közösségben feloldódhasson. Individualitása elkülönítéséhez meg kell tapasztalnia a beolvadást, az arcnélküliséget.

Deren szimbolikájában az individuum és képe, másolata, visszatükröződése számos formában manifesztálódik.

Az egyszerű tárgyhasználatról a „történet” dimenziójában – fejre erősített tükör, kés pengéje, ablaküveg, víz felülete –, az e fölötti mozgókép-alkotási dimenzióban: montázssal, levilágítás, képkidolgozás, vetített háttér „trükkjével” megsokszorozódott alak, s a még ez előbbieket „fölötti” „térben”, dimenzióban: a szereplők, mint egymás alter ego-i és a film, mint megsokszorozó, visszatükröző médium formájában.

Szokás Derent, mint feminista szerzőt értelmezni. Ehelyütt e nemi oppozíciók, hangsúlyok, szimbolika-felfejtések fölött nem időzünk. Csak annyiban citáljuk ide az elméletet, amennyiben adalékul szolgálhat számunkra az *ember* és képmása Deren-i tematizálásához.

Merthogy a filmjeiben megjelenő „lírai én” vagy *hős* – akit gyakran maga alakít, épp ezért befogadóként roppant nehéz elvonatkoztatni egy olyan olvasattól, mely szerint Deren önmagát tematizálja – nemcsak a férfi principium oppozíciójában értelmezhető, hanem mintegy annak alter ego-jaként. Illetve a férfi szereplő a feminin hős egyik alter ego-ja.

Vagyis Deren nem kizárólag vagy feltétlenül önmagán kívül keres és talál egyrészt opponálható szubjektumokat, másrészt inkorporálható személyiségeket.

Valójában abszolút releváns olvasat a film terét a hős kivetített belső világaként értelmezni. Melyben minden szubjektum egy-egy potenciális identitás-réteg, egy-egy alter ego.

Így értelmeződhet az a szekvencia, melyben az identitás nélküli, tükörcarcú alak arcát a vele szembenéző férfi (Hammid) adja.

De ugyane gesztussal, szertartással avatja be az identitás-azonosító rítusba a nézőt, s nyúlik ki térben-időben a fent említett harmadik dimenzionális világba, a szellemi dimenzióba, mikor az arcot helyettesítő tükröt a kamera felé fordítja: vagyis a néző felé. Én, a néző adom arcom a filmbeli alaknak. Vagyis ő én vagyok. Vagyis amit látok, egy elidegenítő rítus: magamat látom kívülről. (Miközben beavató: a „színész” alakjába helyettesítődöm be én.)

Kép/más viszonyához járul hozzá az a plasztikusan megjelenő gondolat, miszerint az emberi test objektum, tárgy műalkotás, szobor. Körbejárható, megcsodálható, megmutatható – ready made objekt.

És isten is – spirituális, transzcendens lény; sokarcú Siva. (...)

V. A képkockákon mozgó objektum, mint üzenet: egy szuverén zsáner lehetőségei

A kulcs, a zsáner lehetőségének kulcsa annak a harmadik dimenzionális térnek a legitimációjában van, melyet fentebb már vázoltunk.

Hogy ti. a táncfilm nem arról ismerszik meg, hogy a film történet szintű, vagyis „drámai” terében koreografált mozgás látható.

Abból indultunk ki, hogy a *jelenlét*, a szereplő(k) jelenléte sugározza, sugallja a zsáner meglétét. A jelenlétben rejlik az üzenet – állítottuk.

Ennél azonban többről van szó. Illetve erről, csak magasabb szinten, kvázi távolabbról vizsgálva belátható, hogy ez a *jelenlévő testben* rejlő üzenet nem valami varázslat, vagy szemfényvesztés eredménye, sőt!

A táncfilm rendezőjének, mint koreográfusnak alkotói-kompozicionális összetett munkája eredménye.

Igen, a rendezői szándék és eszköztár, a testbe gondosan és biztosan beburkolt üzenet teszi táncfilmmé az alkotást.

Epilóg

E rövid, vázlatos elemzési „ötletlista” segítő alapja, kiinduló bázisa tud lenni egy későbbi, mély vizsgálódásokat is részletesen kifejtő hosszabb tanulmánynak.

A „mélyítés”, a részletekbe bonyolódás azonban mindenképp e fent vázolt, már nagyjából összeírt gondolati struktúrát követi majd.

S a szerző hiszi, mind ezen első szövegvariáns, mind a későbbi, akár disszertációs munka publikálása hozzájárulhat a hazánkban még oly mostoha sorsú zsáner, a tánc/film megértéséhez.

Filmográfia

- ***Meshes of the Afternoon***/with Alexander Hammid, music by Teiji Ito added 1952./1943.
- ***At Land***/photographed by Hella Heyman and Alexander Hammid/1944.
- ***A Study in Choreography for Camera***/with Talley Beatty/1945.
- ***Ritual in Transfigured Time***/choreographic collaboration with Frank Westbrook and Rita Christiani, featuring Anais Nin and Gore Vidal (1946)
- ***Meditation on Violence***/performance by Chao-Li Chi, Chinese flute and Haitian drums musical collage by Maya Deren with assistance by Teiji Ito/1948.
- ***The Very Eye of Night***/with Metropolitan Opera Ballet School and Antony Tudor, music by Teiji Ito/1952–55
- ***The Witches' Cradle***/ with Marcel Duchamp and Pajorita Matta/1943. – befejezetlen
- ***Medusa***/With Jean Erdman/1949. – befejezetlen
- ***Haitian Film Footage***/edited and assembled by Teiji and Cherel Ito as *Divine Horsemen: The Living Gods of Haiti* 1981./1947–55. – befejezetlen
- ***Season of Strangers***/also known as *Haiku Film Project*/1959. – befejezetlen
- ***Ensemble for Somnambulists***/Toronto Film Society workshop/1951. – tervezett
- ***The Private Life of a Cat***/co-directed by Alexander Hammid/1947.